

Тисбн

**ШЕВАИ
ЌАНУБИИ
ЗАБОНИ ТОЌИКЌ**

АКАДЕМИЯИ ФАҲОИ РСС ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ЗАБОН ВА АДАБИЯТИ БА НОМИ РҶДАКӢ

Р.Л.НЕМЕНОВА, Ғ.ҶҶРАЕВ

ШЕВАИ ҶАНУБИИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

(фонетика, лексика)

Ҷилди 1

Тахти назар ва тахрири умумии проф.
В.С.РАСТОРГУЕВА

Муҳаррирони масъул —
Р.ҒАФҒОРОВ, Р.Л.НЕМЕНОВА

Общонаучный фонд
ГРБ Таджик. ССР им. Вирдоуси

НАШРИЯТИ "ДОНИШ"

Душанбе — 1980

Р.Л.Неменова, Ғ. Ҷўраев. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. Душанбе: Дониш, сах. 331.

Дар бораи шеваю лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ то имрӯз асарҳои зиёд навишта шуда бошанд ҳам, ҷамъбасти илмӣ гурӯҳҳои алоҳидаи онҳо ҳанӯз ба вуҷуд наомада буд. Инак, ин асар китоби аввали монографияи панҷҷилдаест, ки ба таҳқиқи яклухти яке аз гурӯҳҳои шеваҳои тоҷикӣ – шеваи ҷанубӣ бахшида шудааст.

Ин ҷилд муқаддимаи муфассал, бобҳои фонетика ва лексикаро дар бар мегирад. Дар боби фонетика натиҷаи таҳқиқи экспериментали истифода гардида, дар фасли лексика хусусиятҳои луғавии шева дар лаҳҷашиносии тоҷик бори аввал ҳамчун системаи ягона тасвир шудааст.

Аз асар мутахассисони эроншинос, таърихшиносон, этнографҳо, муаллимони забон ва адабиёти тоҷик, студентони факултети филологияи мактабҳои олии истифода карда метавонанд.

Ин ҷилд аз тарафи номзадони илми филология С.Ҳалимов (доцент УДТ ба номи В.И.Ленин) ва А.Мирзоев (ҳодими калони илми Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АФ РСС Тоҷикистон) тақриз шудааст.

Масъули ҷоп – М.МАҲМУДОВ

40514360-1

ИБ 306

Н 460210000 - 030 48 - 79
М502 - 80

© Издательство "Дониш", 1980 г.

1588038 -

Ба хотири дурахшони
НОСИРҶОИ МАЪСУМӢ -
ташаббускори таълифи ин асар
бахшида мешавад

ПЕШГУФТОР

Китобе, ки дар даст доред, ҷилди аввали монографияи калонҳаҷмest, ки таҳти унвони "Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ" аз тарафи кормандони шӯъбаи таърихи забон ва лаҳҷашиносии Институти забон ва адабиёти АФ Тоҷикистон ба нашр ҳозир карда шудааст.

Вазифаи монография ба тарзи кӯшиш, дар системаи яклухт (фонетика, лексика, морфология ва синтаксис) тадқиқ намудани яке аз калонтарин шеваҳои забони тоҷикӣ. Ин тарзи таҳлил яқоя бо тасвири фарқҳои дохилии лаҳҷаҳо, ки дар асар ба қадри имкон пайгириро риоя шудааст, барои пурра ва ҳамачунба намоён гаштани вазъи имрӯзаи шеваи ҷанубӣ ва фарқҳои асосии он аз шеваҳои дигари забонамон имконият дод.

Тамоми қисматҳои монография дар заминаи материали фаровон таълиф шудааст. Ҳиссаи асосии ин материалро фонди илмӣ шӯъба дар бар мегирад, ки дар давоми солҳои 1965-1974 дар натиҷаи экспедицияҳои чандинқарата аз тамоми мавзӯҳо, ки лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ интишор ёфтаанд, ҷамъоварӣ шудааст. Дар қорӣ экспедиция аз ходимони шӯъба [С.Атобуллоев], Б.Бердиев, М.Маҳмудов, Ҷ.Мурватов, Ҷ.Раҳматуллоев, Б.Саъдуллоев, Ғ.Ҷўраев, А.Ҳақбердиев, Р.Ғаффаров махсусан фаъолона ширкат карданд.

Илова ба ин тамоми он асарҳо, ки мутахассисони дигар доир ба лаҳҷаҳои ҷудогонаи шеваи ҷанубӣ иншо намудаанд, низ ба қадри имкон ва аз рӯи зарурат истифода шуданд.

Барои самаранок анҷом пазируфтани гирдоварии факту далелҳои лаҳҷавӣ Дастурномае, ки проф. В.С.Расторгуева махсус бо дархости шӯъба лутфан навишта буд, мадади калон расонид. Дастурномаи маъқур дар баъзе қисмҳо, чунончи фасли лексика, морфология (боби калимасозӣ, ҳиссача, нидо, калимаҳои модалӣ) ва синтаксис яқдараҷа номукамал буд. Бинобар ин муаллифони ин қисмҳо худ суолномаи иловагӣ сохта, аз рӯи он материал ҷамъ карданд.

Мо баҳсталаб будани чанд масъалаи муҳимро, ки дар монография таҳқиқ шудааст, ба назар гирифта, Проспекте сохтем, ки ба муҳокимаи васеъ гузошта шуд. Тақризҳо, ки ба Проспект омаданд (чунончи, аз кафедраи забон ва адабиёти Университети давлатии ба номи Алишер Навоӣ, аз кафедраи забони Институти педагогии ба номи С.Айнии шаҳри Самарқанд ва аз кафедраи забони Институти педагогии ба номи С.М.Кирови шаҳри Ленинобод), барои ислоҳ ва муайянтар кардани баъзе масъалаҳо кӯмак карданд. Навиштани Проспект ҳамчунин барои ранги ягона гирифтани усули тадқиқ ба муаллифон ёрии амалӣ расонид.

Дар илми лаҳҷашиносии тоҷик калимаҳои шева ва лаҳҷа муддати дароз бетафовут ба ҷои ҳамдигар истифода мешуданд. Дар ин асар

барои қатъӣ ва ягона шудани истилоҳот шева ба мафҳуми васеъ — гурӯҳи лаҳҷаҳои дорои аломати умумӣ (норечие), лаҳҷа ба мафҳуми тағӣ — шохаҳои хурди забони маҳаллӣ (говор) ба қор бурда мешавад.

Аз рӯи истилоҳоте, ки мо қабул кардаем, шеваҳои забони тоҷикӣ ба чор гурӯҳ тақсими мешаванд: шимолий, ҷанубӣ, ҷануби шарқӣ ва мобайнӣ. Ҳар кадоми ин шеваҳо дар навбати худ боз ба лаҳҷа ва шохаҳои лаҳҷавӣ (подговор) ҷудо мегардад. Дар тақсими шеваи ҷанубӣ ба лаҳҷаҳо низ ҳамин равиш риоя шудааст.

Монография аз панҷ китоб иборат мебошад. Китоби якум "Муқаддима", "Фонетика" ва "Лексика", китоби дуюм "Морфология", китоби сеюм "Синтаксиси ҷумлаҳои содда", китоби чорум "Синтаксиси ҷумлаҳои мураккаб" ва боби "Таснифи дохилии шеваҳои ҷанубӣ ва муносибати онҳо бо шеваҳои дигари забони тоҷикӣ" — ро дар бар мегирад. Дар китоби панҷум намунаи нутқи шевагӣ фароҳам омада аст.

Бобҳои алоҳидаи асар ба қалами муаллифони зерин тааллуқ дорад: Р.Л.Неменова — "Муқаддима", "Фонетика", "Пешоянд ва пасоянд", Ф.Ҷӯраев — "Лексика" (фасли "Истилоҳоти ҳешутаборӣ" — и ин боб аз тарафи З.Зайниддинова навишта шудааст), Ҷ.Мурватов — "Исм", "Сифат", "Шумора", "Ҷонишин" ва "Зарф", А.Л.Хромов ва Р.Л.Неменова — "Феъл", Б.Саъдуллоев — "Ҳиссаҷа", "Калимаҳои модалӣ", "Калимаҳои тасвирий", "Нидо", Р.Ғаффаров — "Синтаксиси ҷумлаҳои содда", С.Атобуллоев — "Пайвандакҳо" ва "Синтаксиси ҷумлаҳои мураккаб", Р.Ғаффаров ва Р.Л.Неменова — "Таснифи дохилии шеваи ҷанубӣ ва муносибати онҳо бо шеваҳои дигари забони тоҷикӣ", Ҷ.Мурватов "Намунаи нутқи шевагӣ (ҷилди 5)", Ҷ.Мурватов ва Ш.Ҳайдаров. "Библиографияи асарҳои лаҳҷашиносӣ".

Фаслҳои "Муқаддима", "Фонетика", "Феъл" ва "Пешоянду пасояндҳо" ба забони русӣ навишта шуда буданд, ки тарҷумаи онҳо ба қалами ходими калони илмии шӯба марҳум С.Атобуллоев тааллуқ дорад.

Харитаи интишори лаҳҷаҳои шеваи ҷанубиро Р.Л.Неменова ва А.Ҳақбердиев сохтаанд. Муқобала ва тасҳеҳи нусхаҳои ходими илмии шӯба З.Зайниддинова анҷом додааст.

Дастхати монография дар секцияи забоншиносӣ ва шӯрои илмии Институти забон ва адабиёти АФ РСС Тоҷикистон муҳракима шудааст.

Тақризҳо ба Проспект ва шакли пурраи монография, инчунин муҳракимаи ҳартарафаи он дар секция ва шӯрои илмии Институт барои ислоҳи тасҳеҳи ёрии калон расониданд. Барои ҳамин ҳам, муаллиф аз ҳамаи онҳое, ки дар ин кори хайр интирок кардаанд, бисёр миннатдоранд.

Дастнависи қисматҳои пеш аз муҳракимаи шӯба аз ҷониби роҳбарии мавзӯи проф. В.С.Расторгуева бо диққати тамом хонда шуд. Дар ҷараёни кори якҷоя дар болои дастхат ҳар муаллиф барои беҳтар шудани сифати таълифоти худ аз ин донишманди заки хеле баҳраманда шудааст. Бинобар ин, мо ба ӯ аз сидқи дил сипосгузорем.

Дар таълифи баъзе фаслҳои дастхати материалҳои ки Ю.И.Богораев, А.А.Керимова, Т.Н.Пахалина лутфан ба шӯба пешниҳод намуданд, истифода шуд. Муаллифони барои чунин меҳрубонӣ ба рафиқони мазкур ташаккур баён мекунанд.

Ҳангоми ташкили экспедиция дар мавзӯҳои гуногун барои дуруст ва фаровонтар гун кардани материали лаҳҷавӣ роҳбарони идораҳои партиязиро советӣ, шахсони алоҳида (аксарияташон ба сифати гӯянда) мадад расонидаанд, ки ба ҳамаи онҳо миннатдорӣ самимӣ изҳор менамоем.

Дар асар транскрипция ва аломатҳои шартие истифода шудаанд, ки ба алфавити забони адабии ҳозираи тоҷик асос ёфта, дар даҳсолаҳои охир дар илми лаҳҷашиносӣ тоҷик мавқеи мустақам пайдо кардаанд.

Шарҳи баъзе аломатҳои бо сурати зайл аст:

ъ — садоноки кӯтоҳи ғайришабии қатори қафо, бардошти боло.

э — варианти ихтисоршудаи садоноки а.

ʋ — ҳамсадои лабулабии ҷарангнок,

ʌ — ҳамсадои ҳалқии рӯяки роғи бечаранг.

ε — ҳамсадои ҳалқии рӯяки тарканди ҷарангнок.

— аломати дарозии садонок,

✓ — аломати кӯтоҳӣ.

— аломатест, ки ба қатори пеш кашида шудани садонокро нишон медиҳад.

∟ — аломати фарох шудани садонок.

Фехристи ихтисороти шартӣ

бд., — бадахшонӣ

в-қ., — вахйӣ-қаротегинӣ

қ., — қаротегинӣ

ш-к., — шимолии Қӯлоб

ҷ-к., — ҷанубии Қӯлоб

ғ-к., — ғарбии Қӯлоб

к-ҳ., — кӯлобии Ҳисор

р., — русӣ

б — аломати шартии сигма (воҳиди ченкунии дарозии садонокҳо).

қад ба ғарб бармегардад ва аз даръёи Қизилсу гузашта, ба ҷануби ғарб тӯл кашида, аз поёни деҳаи Сангтӯда Вахшро бурида мегузарад. Худуди интишори шеваи ҷанубиро дар ғарб доманоҳон амти ҷанубии қаторбӯҳи Боботӯғ (наздиқиҳи сарҳади байни вилояти Сурхондаръёи РСС Узбекистон ва РСС Тоҷикистон) шуморидан мумкин аст. Берун аз худудҳои ҷуғрофии мазкур шеваи ҷанубӣ дар Ғорони Вилояти Ав-тономии Бадахшонӣ Кӯҳӣ /ВАБК/, дар деҳаҳои тоҷикнишини Ишқоши-му Ваҳон, ки онҳоро лаҳҷаҳои бадахшонӣ меноманд, мавҷуданд.⁶

Интишори саросари шеваи ҷанубӣ дар Ваҳиёи Поён, Қаротегин (ғайр аз райони Чиргатол) дар самти шимолӣ, шарқӣ ва ҷануби шарқӣи Кӯлоб, инчунин деҳаҳои Файзобод (соҳили рости Вахш) ди-да мешавад. Дар қисми Вахш ва шимоли ғарбии Кӯлоб, хусусан дар соҳили чапи поёноби Вахш, ки ба он Данғара низ ҳамроҳ мешавад, тоҷикон дар худуди хеле вазеъ паҳн шудаанд. Дар ин мавзӯ дар ҳамсоядеҳаҳои алоҳида халқҳои туркзабон зиндагонӣ мекунад, ки дар натиҷа лаҳҷаи ғарбии кӯлобӣ назар ба шимолӣ на саросар, балки дар ҳамсоягӣ бо лафзи қабिलाҳои туркзабон (қарлуқҳо, лақайҳо ва дигарон) амал мекунад. Он тараф лаҳҷаҳои навъи ҷанубӣ дар ҳав-заи Кофарниҳон ва мавзӯҳои байни Вахшу Кофарниҳон интишор ёф-таанд. Дар ин сарзамин, ки дар доираи райони Ҳисор воқеъ гардида-аст, халқҳои гуногун омехта зиндагонӣ мекунад. Аз ҳамин сабаб, лаҳҷаҳои мазриди таҳқиқ дар ин ҷо як навъ лароканда (ба тариқи ҷази-ра) ҷой гирифта, гоҳ гурӯҳи деҳҳо, баъзан маҳалҳои алоҳида ва ё оилаҳои ҷудогонро, ки дар байни намояндагони шеваҳои дигари за-бони тоҷикӣ ва ё забонҳои дигар ҳаёт ба сар мебаранд, фаро гирифт-таанд.

Маълумоти мухтасари таърихӣ ва этнографӣ

Қисми марказӣ ва ҷанубии Тоҷикистон, ки шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ дар доираи онҳо интишор ёфтааст, ҷойҳои аз ҷиҳати хоҷа-гии серсоҳа, шумораи зиёди корхонаҳои саноатӣ, муассисаҳои таъли-мӣ: мактабҳои миёна, омӯзишгоҳҳои махсус, техникумҳо ва институт-ҳо мавҷуданд. Дар худуди он инчунин ГЭС-и азими Норақ, заводҳои коркарди канданиҳои фонданоки маҳаллӣ қомат афрохтаанд, сохтмони комбинати электрохимиявии Ёвон дар арафаи анҷомёбист. Маҳалла-ҳои қадимии Кӯлобу Орҷоникидзеобод (собиқ Янгибозор), Норақ, Ёвон, Данғара ва Ғарм ба шаҳрҳои мадания ҳозиразамон табдил ме-ёбанд. Роҳҳои мошингард ва ҳавоӣ ин районҳоро бо ҳамдигар ва пойтахти республика — шаҳри Душанбе пайваст мекунад. Мавзӯҳои баландкӯҳи Кӯлоб ва Қаротегин, ки нисбатан камаҳрлианд, бештар барои боғдорӣ, ҷангалпарварӣ ва чарогоҳҳои тобистона истифода ме-шаванд.

Ҳайати этникии аҳрлии районҳои ҷанубӣ ва марказии Тоҷи-

⁶ А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры таджикского языка. Л., 1971. Дар ин китоб харитани интишори лаҳҷаҳои бадахшо-нӣ ҷой дода шудааст. (Минбаъд: Бадахшанские говоры...).

кистон бо вуҷуди зиёд будани шумораи тоҷикон гуногун аст. Дар худуди Ваҳиёи Поён (поёноби даръёи Хингоб), Қаротегини Миёна ва Поён⁷, қисми шимолӣ ва шимоли шарқӣи Кӯлоб саросар тоҷикон зиндагонӣ мекунад. Аз қисми ҷанубӣ ва ғарбии ин мавзӯҳо сар кар-да, то қисми ғарбӣ ва ҷанубии Кӯлоб, махсусан Ҳисор, аҳолии ма-ҳаллиро тоҷикон ва қабिलाҳои туркнажод ташкил медиҳанд.

Мавзӯҳои ҳазираи интишори лаҳҷаҳои шеваи ҷанубиро дар за-монҳои қадим вилоятҳои ҳавзаи даръёҳои Вахшу Кофарниҳон, ки ман-суби Бохтария буданд, ташкил медоданд. Дар аввалҳои асрҳои миёна ин ҷойҳоро Тоҳаристон меномиданд (дар ин давра номи Бохтария аз байн рафта, ба ҷои он Тоҳаристон маъмул шуда буд). Дар сарзамини Тоҳаристон, яъне дар худуди вилояти ҳазираи Кӯлоб, Ҳисор (эҳтимол, қисман Қаротегин низ) вилоятҳои дар он шароит мутараққӣ ва сера-ҳолии Хутал, Вашгирд ва Шумон мавҷуд буданд, ки дар натиҷаи коф-туков ва тадқиқи тӯлонии таърихшиносон ва археологҳо мавқеи ҷуғро-фӣ ва аҳволи иқтимоию иқтисодии онҳо то дараҷае муайян шудааст. Маълумоти нахустин оид ба ҳукумати мавзӯҳои мазкур, инчунин дар бораи Рашт, ки ба Қаротегини ҳазира нисбат медиҳанд, дар асарҳои доир ба таърих ва ҷуғрофия навиштаи олимони асрҳои IX-XI араб мазкур аст.⁸ Дар асарҳои коллективонае, ки ба таърихи халқи то-ҷик бахшида шудаанд, инчунин дар асари тозаи Б. Ғафуров⁹ оид ба ҳайати этникӣ ва забони мардуми маҳалҳои мазкур (аз замонҳои қад-дим то ибтидои асрҳои миёна) маълумоти ҷамъбастананда сабт аст. Дар хусуси Тоҷикистони марказӣ ва ҷанубӣ дар замонҳои қадим ва аввалҳои асрҳои миёна, ҳамчунин аз таълифоти И.М.Оранский¹⁰, В.А.Лившиц¹¹ ва асарҳои А.М.Мандельштам¹² мулоҳизаҳои ҷо-либи диққат метавон пайдо кард.

⁷ Дар хусуси тақсими ҷуғрофӣ ва этнографии Қаротегин ниг: Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 1. Душанбе, 1966 стр. 27-28.

⁸ Дар ин хусус ниг. В.В.Бартольд. т. 1. М., 1963, стр. 114-126; Н.А.Кисляков. К вопросу об этногенезе таджиков. Тезисы доклада на сессии по этногенезу народов Средней Азии, СЭ У1-УП, 1947, стр. 314-319; Ҳамон кас. Очерки по истории Каратегина. Сталинабад, 1954, стр. 14-20; А.М.Беленицкий. Историко-географический очерк Хутталя с древнейшего времени по X в.н.э. Ҳамон кас. Отчет о работе Вахшского отряда в 1946 г., Материалы и исследования по археологии СССР, № 15. М.-Л., 1950: стр. 109-139; Дар ҳамон ҷо: М.М.Дьяконов. Работы Кафирниганского отряда, стр. 147-186.

⁹ История таджикского народа, т. 1. М., 1963, стр. 431-462; т. 2, кн. 1. М., 1964, стр. 219-225; Б.Г.Гафуров. Тад-жик. М., 1972, стр. 370-376.

¹⁰ И.М.Оранский. Введение в иранскую филологию. М., 1960, стр. 280-282.

¹¹ В.А.Лившиц. Иранские языки народов Средней Азии. Народы Средней Азии и Казахстана, т. 1. М., 1962. Минбаъд: Иран-ские языки...

¹² А.М.Мандельштам. О некоторых вопросах сложения таджикской народности в среднеазиатском междуречье. "Сов. архео-логия", XX, 1954; Ҳамон кас. Материалы к историко-географи-ческому обзору Памира и припамирских стран. "Тр.АН Тадж.ССР", т. 8. 1957.

Мувофиқи нишондоди ин тадқиқотҳо, сокинони қадими Қаротегини ҳэзира ва қисми шимолию шарқии Кӯлоб, ки бо Қаротегину Дарвоз ҳамхудуд аст, қабилаҳои сакҳо ба шумор мерафтанд.

В.А.Лившиц дар шарҳи мухтасари худ доир ба забони сакӣ нишон медиҳад, ки ёдгориҳои инъикоскунандаи нутқи сакҳои қадими Осиёи Миёна маҳфуз намондаанд. Аммо баъзе исмҳои шахс ва ҷуғрофии мансуби сакҳо шахрдат медиҳанд, ки "... сакҳо ба лаҳҷаи гурӯҳи шарқии эронӣ гуфтугӯ мекарданд. Метавон тахмин кард, ки забонҳои ҳэзираи помирӣ боқии лаҳҷаҳои сакҳои ҷануби шарқиянд, ки дар замонҳои пешин сарзамини Дарвоз ва Қаротегинро ишғол мекарданд.¹³

Дар ҳоки Кӯлоби ҳэзира, қисмҳои марказӣ ва ҷанубии он, инчунин дар ҳудуди Ҳисор аз замонҳои қадим бохтариҳо сокин буданд. Забони бохтарӣ дар илм дар солҳои наздик маълум гардид. Нахустин навиштаҷоти нисбатан калон бо ин забон ба туфайли кофтукони археологҳои соли 1957 дар Сурхкӯтал ном мавзеи шимолии Афғонистон ба даст даромад.

Ба олимони муяссар гардид, ки муҳимтарин хусусиятҳои забони бохтариро омӯхта, муқаррар намоянд, ки вай ба гурӯҳи забонҳои шарқии эронӣ дохил мешавад. Чунон ки В.А.Лившиц қайд мекунад, "Забони бохтарӣ аз рӯи хусусиятҳои таърихӣю фонетикӣ дар байни забонҳои суғдӣ, хоразмӣ ва парфиянӣ, аз як тараф ва забони ҳэзираи афғонӣ, аз тарафи дигар, қарор мегирад."¹⁴

Забони тоҷикӣ дар ҷараёни интишори худ дар ҳудуди Осиёи Миёна, аз ҷумла дар ҳудуди Тоҷикистони марказӣ ва ҷанубӣ, дар муддати дуру дарози таърихӣ роҳи басо мураккаbero паймудааст. Аммо ин масъала дар илми эроншиносӣ ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ тадқиқ нашудааст.

Забони тоҷикӣ дар ҷараёни интишор ба забон ва шеваҳои маҳаллии шарқии эронӣ тазйиқ оварда, мавзеи худро беш аз пеш мустақамтар мекард ва вусъат меёфт. Маҳз аз ҳамин сабаб дар лафзи мардуми баъзе мавзеҳои тоҷикнишин унсурҳои забонҳои, ки аз байн рафтаанд (хусусан унсурҳои лексикӣ), мушоҳида мешаванд. Дар адабиёти илмӣ қайд карда шудааст, ки дар ҳудуди Қаротегину Дарвоз забонҳои тоҷикӣ аз асри X тадриҷан ба лаҳҷаҳои сокинони ин мавзеҳои фишор меорад. Ин ҷараён дар Қаротегин назар ба Дарвоз босуръаттар давом кардааст.¹⁵

Забони тоҷикӣ дар мавзеҳои ҷанубии Тоҷикистон нисбатан барвақт интишор ёфт ва аз эҳтимол дур нест, ки ҷараёни ташаккули он дар Кӯлоб назар ба Қаротегин пештар хотима ёфта бошад.

Эроншиноси машҳури франсави Ж.Лазар, ки бештар ба таҳқиқи забони осори насри давраи классикӣ ва лаҳҷашиносии таърихӣ машғул аст, бисёр муфид ва хушнатиҷа будани муқоисаи матнҳои асарҳои пешинро бо шеваҳои забони тоҷикӣ таъкид кардааст. Ж.Лазар дар асоси чунин қиёс ба хулосае меояд, ки як қатор ҳрдисаҳои фонетикӣ ва грамматикӣ асарҳои асри X дар шеваҳои забони тоҷикӣ

¹³ В.А.Лившиц. Иранские языки..., стр. 140.

¹⁴ Ҳамон ҷо, саҳ. 142.

¹⁵ Ҳамон ҷо.

зинда ва мавриди истифодаанд. Ин хулоа ба чунин тахмин метавонад асос шавад: "... ин гуна аломатҳои, ки ҳанӯз аз асри X ба қайд гирифта шудаанд, ба ибтидои пайдоиши забони тоҷикӣ, яъне ба давраи интишор ва ташаккули забони ягона дар сарзамини Мовароуннаҳр ва ба давраи ташаккули шеваҳои забони тоҷикӣ тааллуқ доранд."¹⁶

Дар баъзе аз мавзеҳои, ки мавриди омӯзиши мо қарор гирифтаанд, аз замонҳои қадим то имрӯз, тоҷикон бо қавмҳои туркнажид омехта ё дар ҳамсоиягӣ зиндагӣ мекунанд. Дар натиҷаи ин қисме аз наслҳои туркзабон чи аз хусуси забон ва чи расму одат бо тоҷикон омезиш ёфтанд.

Дар замони ҳукмронии Сомониҳо (асрҳои IX-X), ки тамоми сарзамини Мовароуннаҳр ва Хуросон ба зери тасарруфи онҳо даромада буд, ҷараёни ташаккули халқи тоҷик ва давлати он ба охир расид. Дар ин вақт Рашт (Қаротегин), Хутал (Кӯлоб), Вашгирд (Файзобод), Ахарун, Шумон (Ҳисор) расман тобеи ҳукумати Сомониҳо бошанд ҳам, амалан ҳукуматҳои хурди мустақил ва ниммустақил ба шумор мерафтанд.

Минбаъд пас аз ҳуҷуми муғулон халқҳои ин мамлакатҳо бо мардуми дигари Осиёи Миёна ҳамтақдир шуданд. Онҳо, ҳамчун воҳидҳои ҷудогонаи территориявӣ, бо вучуди тобеи шудан ба ҳукумати Темуриҳо ва Шайбониҳо моҳиятан то дараҷае мустақилияти худро нигоҳ медоштанд.

Таърихи гузаштаи ин мамлакатҳо аз ҷангҳои байнихудӣ, ивазшавии ҳокимон, тез-тез вайрон ва барқароршавии сарҳадҳо иборат аст. Дар натиҷа дар замонҳои қадим ба давлатҳои нисбатан пурқувват ҳукуматҳои камқувват ва хурд тобеи мешуданд. Чунончи, Вашгирд баъзан ба ҳайати Хутал тобеи карда мешуд. Дар замонҳои нисбатан охири тарафи соҳили рости Вахш (Ҳисор) дар зери тасарруфи ҳукумати Кӯлоб буд. Дар давоми асрҳои баъзан ҳукуматҳои Ҳисору Кӯлоб ба муқрбили душмани умумии худ ба ҳам муттаҳид мешуданд. Ин ҳолат якҷоя бо сабабҳои дигар, яъне ҳамхудудии кишварҳо, тарзи ягонаи истеҳсолот ва, ниҳоят, ягонагии сарчашмаи пайдоиш боиси робитаи доимӣ ва мунтазамии маданияи бошандагонии ин мавзеҳои мегардид. Дар баробари ин парокандагии сиёсӣ ва иҷтимоии иқтисодӣ, ки ба давлатҳои давраи феодализми Осиёи Миёна хос буд, боиси он шуд, ки гурӯҳҳои аз ҳамдигар дур ва ҷудои аҳли ба тарзи махсус ташаккул ёбанд. Ҳамин аст, ки онҳо аз ҷиҳати лаҳҷа ва баъзе аломатҳои этникӣ фарқ мекардагӣ шуданд.

Аз рӯи тадқиқоти этнографӣ, ки муддати нисбатан кӯтоҳи таърихӣ — асри XIX ва аввали асри XX-ро фаро мегирад, ҷараёни ташаккули аҳли ҳэзираи Ваҳиби Поён, Қаротегин, Кӯлоб ва Ҳисорро метавон мушоҳида кард. Ин масъала дар асарҳои махсуси шимӣ ва бобҳои ҷудогонаи таълифоти олимони этнограф ҳартарафа тадқиқ шудааст. Мувофиқи нишондоди аҳли ин соҳа, тоҷикони маҳалҳои мавриди таҳқиқ ҳамчун бештари халқҳои муқимӣ ба гурӯҳҳои локалии (маҳаллии) территориявӣ ҷудо мешуданд.

¹⁶ Ж.Лазар. Общий язык иранских земель и его диалекты по текстам X-XI вв. н. э. — "Народы Азии и Африки". М., 1961, № 4, стр. 177.

Аҳли Вахиё Поён ба яке аз гурӯҳи асосии аҳолие, ки дар тамоми ҳавзаи даръёи Хингоб сокинанд, аз ҷумла ба гурӯҳи "хълоз" тааллуқ доштааст. Ин гурӯҳ то имрӯз ривоятҳо нақл мекунанд, ки мувофиқи он гӯё аҷлоди онҳо аз соҳили даръёи Ёхсу, аз Ховалинг ва Кӯлоб омадаанд. 17

Аҳли тоҷики ҳазираи Қаротегин, толибон, бо роҳи маҳфуз доштани ҷавҳари сокинони асл дар давоми ду-се асри охир аз ҳисоби ҳиҷрати мунтазами мардумони мавзёҳои ҳамхудуди Қаротегин ташаккул ёфтааст. Муҳоҷират дар навбати аввал аз соҳили даръёи Хингоб - аз Вахиё (Вахиёи Боло ва Поён), аз соҳили даръёи Ёхсу ва сарғаҳи Қизилсу (шимолии Кӯлоб) шурӯъ мегардад. Дар соҳили даръёҳои Сорбоғ ва Камароб (соҳили рости Сурхоб) баробари аҳли муҳоҷиршудаи Вахиё муҳоҷирони мастҷоҳӣ (болооби Зарафшон) низ маскан доранд. Ривояте ҳаст, ки мувофиқи он гӯё, дар соҳили рости Сурхоб одамон аз Самарқанд, Хучанд ва аз Ҳисор омада бошанд. 18

Бино ба далелҳои этнографӣ, дар қисмати калони хоки Қаротегини Поён, асосан, муҳоҷирони кӯлобӣ, ромитӣ ва ҳисорӣ маскан гирифтаанд.

Назар ба ривоятҳои халқӣ ва маълумоти таърихӣ, бошандагонии собиқи Қаротегин қирғизҳо буданд. В.В.Бартольд қайд мекунад, ки қирғизҳо ба ин ҷо дар асри XVII омада, сокин шудаанд. 19

Шубҳае нест, ки қирғизҳо дар асри XVII (ҳатто шояд аз ин ҳам муқаддамтар) ба Қаротегин омада, бо сокинони муқимии ин ҷо, ки пайдоиши таърихӣ онҳо ба қабилҳои шарқии эронӣ ҳамбастагии қавӣ дорад, рӯ ба рӯ шудаанд. Ин ақидаро гурӯҳи номҳои ҷуғрофии худуди Қаротегин, ки аз ҷиҳати пайдоиш ба забонҳои шарқии эронӣ мансубанд, тасдиқ менамоянд. Масалан, Фарм, Йофъч// Йофуч, Шинглич, Хувак ва ғайра. Тоифаи қирғиз дар тамоми соҳили даръёи Сурхоб, аз сарғаҳи он ва поёнтар аз ду канори даръё то Обгарм паҳн шудаанд. Тоҷиконе, ки дар асри XVIII аз мавзёҳои ҳамсоияи Қаротегин ба ин ҷо муҳоҷират намудаанд, тадриҷан аз Қаротегини Миёна, хусусан, Қаротегини Боло қирғизонро танг карда баровардан гирифтанд. Алҳол қирғизҳо, асосан дар қисмати шарқии райони Қирғатол ба тариқи алоҳида зиндагонӣ мекунанд, аммо дар қисмати ғарбии район онҳо бо тоҷикон дар ҳамсоиягӣ иқомат доранд. Дар ин ҷо ҳатто деҳаҳои низ ҳастанд, ки мардуми тоҷик ва қирғиз ба тариқи омехта зиндагонӣ мекунанд. Дар бораи нисбатан барвақттар омадани қирғизҳо ба ин ҷоҳо ва интишори онҳо дар худуди васеъ топонимикаи туркие, ки дар Қаротегини Миёна ва Боло васеъ паҳн шудааст, шаҳодат медиҳад. Масалан, номҳои ҷуғрофии Қаротегин, Канишбек, Қарамандӣ, Қарасағур, Қарашибар, Алмалик

17 Н.А.Кисляков. Следы первобытного коммунизма у горных таджиков Вахио-Боло. М.-Л., 1936.

18 Н.А.Кисляков. Очерки по истории Каратегина. Сталинабад, 1954, стр. 34-39; Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 1. Душанбе, 1966, стр. 56-60.

19 В.В.Бартольд. Киргизы. Соч. т. 2, ч. 1. М., 1963, стр. 517-518.

ва ғайра далели ин даво шуда метавонанд. Омӯзиши таркиби аҳли тоҷикони ҳазираи Қаротегин ошкор намуд, ки дар деҳаҳои гуногун гурӯҳҳои авлодӣ-оилавие (чунон ки дар Қаротегин "қавм" ва "кында" меноманд) ҳастанд, ки баромади худро ба қирғизон вобаста мекунанд. Ин омехтагӣ, бешак, натиҷаи никоҳи тарафайни тоҷикон ва қирғизон аст.

Вақте ки аз хусуси муҳоҷирати тоҷикони Қаротегин баҳс меравад, ҳадисаи берун аз худуди Қаротегин маскан гузидани онҳоро махсус қайд кардан лозим меояд. Дар бисёр асарҳои таърихӣ этнографӣ ва таҳқиқоти лаҳҷашиносӣ қайд шудааст, ки қисме аз қаротегиниҳо аз даврҳои пеш (100-250 сол муқаддам) ба мавзёҳои тобеи Ҳисор (хусусан Зиддӣ - болооби Варзоб, баъзе деҳаҳои дараи Такоб ва соҳилҳои Лучоб), ҷанубии Фарғона ва чанде аз маҳалҳои кӯҳистонии Самарқанд (Оҳалик, Миронқул ва Оқсой) муҳоҷир шудаанд. 20 Вазнинии шароити кӯҳистон, нарасидани замини кишт, умуман эҳтиётоти моддӣ мардумро ба кӯчидан маҷбур мекарданд.

Гурӯҳи-гурӯҳи муҳоҷир шудани қаротегиниҳо ба Фарғона аз ибтидои асри XIX оғоз ёфтааст. Ин ҳадиса ғайр аз эҳтиётоти моддӣ ба шароитҳои таърихӣ ҷуғрофӣ - ҳучумҳои пайдарҳами хонҳои Хуқанд ба Қаротегин ва ҳамхудудии ин ду сарзамин низ алоқаманд аст.

Мардуми Қаротегин бо Фарғона, Бухоро ва Самарқанд илова ба кӯчидан ва муқимӣ шудан дар ин ҷойҳо ба тарзи дигар низ алоқа ва муносибат доштанд. Баъзе аз мардони онҳо ба ин мавзёҳо ба корҳои мавсимӣ ва ё таҳсил рафта, пас аз чанд муддат боз ба диёри худ бармегаштанд. Ҳамаи ин ба ҷиҳати этникӣ, маишӣ ва забон - хусусан ба лексикаи қаротегиниҳо бе таъсир намондааст. Чунон ки аз таҳқиқоти диалектологӣ пайдост, забони қаротегиниҳои Фарғона дар зери таъсири зиёди лаҳҷаҳои ўзбекии атроф монда, метавон гуфт, ки ҳатто баъзе аломатҳои ҷанубии худро гум кардааст. Аммо дар забони қаротегиниҳои Зиддӣ, аҳли баъзе деҳаҳои дараи Такоб хусусиятҳои шеваи ҷанубӣ ҳамчунон маҳфуз мондаанд.

Вилоятҳои таърихӣ-ҷуғрофии Кӯлобу Ҳисор аз асри XVI то

20 П.Е.Кузнецов. О таджиках Наманганского уезда. -Изв. Туркестанского отдела РГО, т. XI, вып. 2, ч. 1. 1915, стр. 16; Н.А.Кисляков. Очерки по истории Каратегина, Сталинабад, 1954, стр. 50-54. Ҳамон кас. Таджики долины Соха. Сб. статей по истории и филологии народов Средней Азии, посвященный 80 - летию со дня рождения А.А.Семенова, Сталинабад, 1953, стр. 113-114; А.З.Розенфельд. Говоры Каратегина. Сталинабад, 1960, стр. 4; В.С.Расторгуева. Очерки по таджикской диалектологии, вып. 4. М., 1961, стр. 12; Ғ. Ҷӯраев. Доир ба ҷамъбасти экспедицияи шевашиносии водии Фарғона. -"Ахбороти АФ РСС Тоҷикистон. Шӯбаи фанҳои ҷамъиятӣ", 4 (12), 1965, саҳ. 77; Ҷамолхон Мурватов. Шеваҳи тоҷикони атрофи Андиҷон. Душанбе, 1974, саҳ. 8-10; Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 1. Душанбе, 1966, стр. 52; В.С.Соколова. Фонетика таджикского языка. М.-Л., 1949, стр. 105-106; Р.Л.Немцова. Сложное население таджикского населения Варзоба. -СЭ, 5. М., 1969, стр. 39. А. Ҳақбердиев. Ахбороти мухтасар дар бораи шеваҳои Оҳалик. Маст-алаҳди шевашиносии тоҷик, ҷ. 1. Душанбе, 1970, саҳ. 229.

асри XIX ба ном тобеи хонигарии Бухоро ба шумор раванд ҳам, моҳиятан мустақил буданд. Ин давра пур аз ҳодисаҳои таърихӣ мебошад. Дар асри XVII ба ҳудуди ҷанубии Тоҷикистон ҳаракати омтави қабилҳои турки кӯчманчии Дашти Қипчоқ сар мешавад. Дар натиҷа шумораи зиёди онҳо дар ин ҷоҳо манзил гирифта, то имрӯз боқӣ мондаанд. Инҳо лақайҳо, қатағанҳо, қунғуротҳо ва дигарон менамоянд. Минбаъд, то охири асри XIX, дар ин сарзамин ҷангҳои байниҳудӣ, хунрезии даҳшатнок, зуд-зуд иваз шудани ҳокимон рӯй мебаранд. Чунин вазъият боиси ихтилофи доимии аҳли ва рангоранг гаштанд. Чунин вазъият боиси ихтилофи доимии аҳли ва рангоранг гаштанд. Чунин вазъият боиси ихтилофи доимии аҳли ва рангоранг гаштанд. Чунин вазъият боиси ихтилофи доимии аҳли ва рангоранг гаштанд.

Дар ин давра, яъне дар асрҳои XVII ва XIX, ҳокимони Кӯлоб чанд маротиба бо қувваи нисбатан калон (бо яроқи аслиҳаи зиёд ва лашкари пурқувват) ба Ҳисор ҳуҷум карданд. Онҳо дар ҳудуди Кӯлоб мулкҳои Ҳисор, аз ҷумла Файзобод, тамоми соҳили рости ҳавзаи миёнаи дарёи Вахш ва ҳавзаи дарёи Кофарниҳонро ҳамроҳ карда, доираи ҳукмронии худро васеъ менамуданд. ²² Ба ҳамин тариқ сарзамини Ҳисор муддати зиёде на танҳо аз ҷиҳати иқтисодӣ, балки аз ҷиҳати сиёсӣ ҳам дар зери тасарруфи ҳокимони Кӯлоб монда буд. Чунин муносибат дар қараёни бардавоми кӯчидани кӯлобӣ ба водии Ҳисор низ акс ёфтааст.

Муҳҷирати аҳли аз Кӯлоб, ки яке аз мавзӯҳои асосии тоҷикишиносӣ ба шумор мерафт, хеле бармаҳал шурӯъ шуда, дер муддат идома ёфтааст. Ин қараён, махсусан, дар асрҳои XVII-XIX, ҳангоми шиддат гирифтани ҷангҳои байниҳудӣ, суръатноктар гашт. Муҳҷирони кӯлобӣ барои нигоҳ доштани сарриштаи баромади авлодӣ худро "кӯлобӣ" мегӯянд. Инчунин баъзе халқҳо, ки дар байнашон кӯлобӣ худро зиндагонӣ мекарданд, низ онҳоро "кӯлобӣ" меноманд.

Кӯлобӣ берун аз ҳудуди Кӯлоб дар миёноби Кофарниҳон ва мавзӯҳои кӯҳӣ соҳили он, инчунин дар соҳилҳои шоҳоби Кофарниҳон ва дарёи Варзоб (дар қисми назди кӯҳӣ он) гурӯҳ-гурӯҳ маскан гирифтаанд. Дар ин мавзӯҳо кӯлобӣ дар деҳаҳои ҷудогона ба тариқи алоҳида, ё бо халқи маҳаллӣ дар омехтагӣ ва ё бо муҳҷирони дигар (бештар бо ромитиҳоро қаротегиниҳо) якҷоя зиндагонӣ мекунанд.

²¹ В.В.Бартольд. Таджики. Соч. т. 2, ч. 1. М., 1963, стр. 465.

²² Ш.Ю.Супов. Очерки истории Кулябского бекства, Душанбе, 1964, стр. 29-31.

ҷирони дигар (бештар бо ромитиҳоро қаротегиниҳо) якҷоя зиндагонӣ мекунанд. Б.Х.Кармышева, ки дар давоми чандин сол ба масъалаи таҳқиқи таърихи ташаққули аҳлии районҳои ҷанубии Ўзбекистон ва Тоҷикистон машғул аст, доираи асосии макони истиқмати "кӯлобӣ"-ро муқаррар кардааст. Ин ҳудуд дар ғарб дар қисмати шарқии қаторкӯҳҳои Боботоғ, дар шарқ дар водии Обикие, дар шимол дар водии Ҳисор ва дар ҷануб дар поёни дарёи Вахш ба поён мерасад. ²³ Ин маълумот манзараи ҷойгиршавии кӯлобӣро дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX нишон медиҳад.

Дар шароити ҳозира, чунон ки материалҳои дар экспедицияи соли 1970 гирдовардаи кормандони шӯъбаи лаҳҷашиносии Институти забон ва адабиёти АФ РСС Тоҷикистон нишон медиҳанд, кӯлобӣ дар шимолӣ шарқии Ҳисор, яъне дар соҳили рости Кофарниҳон (қариб бештари аҳлии деҳаҳои мавзӯҳои ин ҷо) ва дар як қатор советҳои қишлоқи районҳои Орҷоникидзеобод ва Ленини РСС Тоҷикистон зиндагонӣ мекунанд. Дар баробари кӯлобӣ инчунин дар Ҳисор гурӯҳи ғозималикиҳо, ки дар қаторкӯҳҳои на чандон баланди Ғозималик ва Боботоғ ҷой гирифтаанд, маскан доранд. Ғозималикиҳо баромади аҷдодони худро бо Кӯлоб алоқаманд намуда, вобаста ба он, ки аз кадом деҳаи Кӯлоб муҳҷир шудаанд, худро ба гурӯҳҳо ҷудо мекунанд. ²⁴

Ғозималикиҳо, мувофиқи гуфти худ онҳо, кӯлобӣ буда, лафзашон низ кӯлобист. Инчунин бояд қайд кард, ки кӯлобӣҳои Ҳисор баъзан лаҳҷаашонро ғозималикӣ меҳисобанд, яъне онҳо худро ба ғозималикиҳо нисбат медиҳанд. ²⁵

Тоҷикони Кӯлоб, асосан, худро аҳлии тағҷӣ ва муқимии ин сарзамин ҳисоб мекунанд. Ин ақида, махсусан, ба сокинони шимолӣ ва шимолӣ шарқии Кӯлоб (ховалингиҳо, мӯминободӣҳо, даштиҷумиҳо, сарихосориҳо) бештар мансуб аст, зеро аҳлии асосии ин ҷоҳо тоҷик мебошанд.

Аз Балҷувон сар карда ба тарафи ғарб ва ҷануб минтақаи аҳлиаш омехта доман густурдааст. Дар ин минтақа тоҷикон, чун қисмати асосии аҳли, бо қабилҳои турк дар омехтагӣ ҳаёт ба сар мешаванд.

²³ Б.Х.Кармышева. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным). М., Изд-во "Наука", 1976. Минбаъд: Очерки этнической истории...

²⁴ Мувофиқи материали ҳисоботи номатбуи кормандони шӯъбаи таърихи забон ва лаҳҷашиносӣ (1962) М.Маҳадов ва М.Маҳмудов, ғозималикиҳо ба ду гурӯҳ: кӯҳинӣ ва даравшӯрӣ ҷудо мешаванд. Б.Х.Кармышева гурӯҳҳои зерини ғозималикиҳоро ба қайд гирифтааст: кӯлобӣ (онҳоро, ки аслан аз Кӯлоб, аз ҳавзаи Ёхсу мебошанд), даштакӣ (аз Балҷувон), ёнахшӣ (Ёнахш деҳаест дар байни Қаротегини Поён ва Файзобод), кӯҳинӣ (мардуми баромадашон аз Кӯлоб, соҳили чапи дарёи Вахш), даравшӯрӣ (Даравшӯр - деҳаест дар музофоти Кӯлоб, ки дар қаторкӯҳҳои Гулизишон воқеъ аст).

²⁵ Л.В.Успенская. Говоры таджиков Гиссарского района. Душанбе, 1962, стр. 5 (Минбаъд: Говоры таджиков Гиссарского района...).

Тоҷикон дар аввали асри XX дар қисмати марказӣ ва ҷанубии Кӯлоб нисбатан камтар буданд. Маҳз дар ин мавзӯҳо ҳайати этникии аҳолии хеле гуногунранг аст. Экспедицияи этнографии солҳои 1948-1949 қайд кардааст, ки то Революцияи Октябрь дар ин музофотҳо намояндагони қabilaҳои турку муғул — қарлуқҳо, туркҳо, муғулҳо, ҳазораҳо, инчунин қатағанҳо, кесамирҳо ва дигарон зиндагонӣ мекарданд.

Экспедиция дар давраи омӯзиши гурӯҳҳои этникии на чандон калонеро ба қайд гирифт, ки аз ҷиҳати баромади аҷлодӣ гуногун буда, як қисмашон тоҷикзабон ва қисми дигарашон туркзабонанд. Ба ин гурӯҳҳо арабҳо, балучиҳо, афғонҳо, инчунин гурӯҳҳои хеле хурд: сӯчингаӣ, утабулоқӣ, чинакӣ, обсарина ва шомариҳо дохил мешаванд.²⁶

Тоҷикони Кӯлоб, ё кӯлобиҳо ба гурӯҳҳои хурд ҷудо мешаванд, ки ин ҳолат, пеш аз ҳама, ба макони баромад ва истиқомати онҳо марбут аст. Чунончи, ховалингӣ, ёхсучӣ, шӯробдараҷӣ (бошандагони дараи Шӯробдараи Сарихосор). Номи баъзе аз гурӯҳҳо ба шароити ҷуғрофӣ макони онҳо вобаста аст. Масалан, дараҷӣ (сокинони дара), даштакӣ (гурӯҳе, ки дар ҳамвориҳои Балҷувон ва Кангурт зиндагонӣ мекунад). Бояд гуфт, ки бештари аҳолии деҳаҳои назди даръёи Вахш, Тутқавул ва Кӯли Суфиён ва қисме аз кӯлобиҳои Хидар аз ҳамин гурӯҳи даштакиҳо баромадаанд. Ҳамаи ин гурӯҳҳо чӣ аз хусуси лаҳҷа ва чӣ расму одат ба андозае аз ҳамдигар тафовут доранд. Ин фарқҳо, хусусан, ҳангоми муқриси бо тамоми лаҳҷаҳои кӯлобӣ возеҳ ва барҷаста зоҳир мешаванд. Тафовут ё дар нобаробар истеъмол шудани унсурҳои умумии кӯлобӣ ва ё дар аломатҳои хоси лафзии худ ин гурӯҳҳо ба назар мерасад.²⁷

Ҳарчанд ки тоҷикони кӯлобӣ худро муқимӣ ва тағҷой ҳисоб мекунад, аммо дар байни халқ ривоятҳои низ ҳастанд, ки мувофиқи онҳо, саромади баъзе қавмҳо аз дигар ҷойҳост. Чунончи, дар байни тоҷикони Данғара (деҳаҳои Сангтӯда ва Билисуф) нақле ҳаст, ки гузаштагони онҳо ҷандсад сол муқаддам аз Кониқодом ба ин ҷо кӯчида омадаанд. Дар Ховалинг ривояте ҳаст, ки гуё саравлодони баъзе гурӯҳҳо аз Даҳбед (Самарқанд) омада бошанд.²⁸ Айнан чунин ривоят дар байни як гурӯҳи ёхсучиҳо ва дар байни дарагиҳо, ки дар болаоби даръёи Ёхсу зиндагонӣ мекунад, низ машҳур аст.²⁹

²⁶ А.К.Писарчик, Б.Х.Кармышева. Опыт сплошного этнографического обследования Кулябской области. — "Изв. АН Тадж.ССР", вып. 3. 1953, стр. 78, 86, 87 (Минбаъд: Опыт сплошного этнографического обследования...).

²⁷ Р.Л.Неменова. Кулябские говоры таджикского языка (северная группа). Сталинабад, 1956, стр. 86, 77 (Минбаъд: Кулябские говоры...) В.В.Яблонская. Особенности даштиджумского говора таджикского языка. — "Уч. зап. Сталинабадского пединститута. Серия филологическая", 1954, стр. 4 (Минбаъд: Особенности даштиджумского говора...).

²⁸ А.К.Писарчик, Б.Х.Кармышева. Опыт сплошного этнографического обследования..., стр. 76-77.

²⁹ Ин маълумотро муаллими Институти педагогии Кӯлоб Раҳим Саидов дар соли 1969 лутфан ба мо маълум кард.

Умуман, ин қабил ривоятҳо барои мардуми Кӯлоб ҳадисаи ҷузъист. Ин далел Кӯлобро аз Қаротегин фарқ мекунонад, зеро ривоятҳо дар хусуси омад будани аксарияти мардуми Қаротегини ҳрзир аз мавзӯҳои наздику ҳамшафат қариб дар ҳама ҷо шунида мешаванд.

Дар Кӯлоб ҳам монанди Қаротегин дар қатори мардуми эронизабон қавмҳои туркизабон ҳаёт ба сар мебаранд. Аммо муқриси манзараи умумии аҳолии ин ду мавзӯе нишон медиҳад, ки аҳолии Кӯлоб хусусияти нисбатан дигартаре дорад. Қabilaҳои, ки баромадашон туркӣ-муғулист, дар мавзӯҳои ҷудогонаи ҷануби Тоҷикистон хеле барвақт манзил гирифта буданд. Қарлуқҳо, ки аз ҷиҳати миқдор дар байни қabilaҳои турк нисбатан сершумор мебошанд, дар ихроаи тоҷикони қисми асосӣ ва баландтари кӯҳистони Кӯлоб чун тоҷикон ба гурӯҳҳои минтақавӣ ҷудо шудаанд. Аз ҷиҳати ҷри истиқомат қарлуқҳои Тоҷикистони ҷанубӣ ба қарлуқҳои балҷувонӣ (барҷувонқарлик), ёвонӣ ё ҳисорӣ (ҳисорқарлик) тақсим мешаванд. Робитаи чандинасраи қарлуқҳо ва дигар қabilaҳои туркнаҷод бо тоҷикон гоҳ боиси ассимиляцияи пурра ва дар баъзе мавридҳо боиси ассимиляцияи ҷузъии онҳо аз тарафи халқи тоҷик шуд. Ҷараёни омезиши қabilaҳои турк бо тоҷикон ба тарзи хоҷагидорӣ ва забон бетаъсир намондааст.

Тадқиқотҳои антропология, ки дар ҷанубии Тоҷикистон гузаронида шудаанд, нишон додаанд, ки дар тоҷикони "... ҷойҳои гуногуни Кӯлоб ва водии Ёвон андоми кӯтоҳсарии (брахицефали) наҷияндагони наҷоди европоии байнаннаҳраини Осиёи Миёна хеле сареҳ инъикос ёфтааст. Онҳо авлодони бевоситаи бохтариҳо мебошанд, ки дар ҷануби қаторқӯҳҳои Хисор зиндагонӣ мекарданд".³⁰ Таносуби тоҷикон ва қавмҳои туркие, ки нахустин маротиба дар асрҳои VI-VII ба Тоҷаристон омада буданд, аз ҷиҳати антропология ба тарзи зайл ба назар мерасад: "... қabilaҳои туркӣ ҳар қадар барвақт ба ин сарзамин омада бошанд, ба ҳамон андоза ба таркиби антропологияи худ шакли наҷоди европоии маҳаллиро бештар дохил менамудаанд ва осори аслии антропологияи худро гум мекарданд."³¹

Қисме аз туркҳо, ки барвақт омада буданд, дар байни аҳолии маҳаллии тоҷикони кӯҳистон забони худро тамоман гум карда, шеваи ҷанубии забони тоҷикиро қабул намудаанд. Онҳо дар Кӯлоб бо номи "търк" гурӯҳи махсусро ба вуҷуд овардаанд, ки дар қисми ғарбии Мӯминобод ва дар баъзе деҳаҳои қисми шарқии бекигарии Балҷувон паҳн шудааст. Ба ҷуз қabilaҳои барвақтомадаи туркнаҷот аз асри XV сар карда дар ҳудуди Кӯлоб бо қавмҳои ўзбекнасли ўзбекони дашти Қипчоқ: лақайҳо, қатағанҳо ва дигарон низ пайдо мешаванд. Бо ин қabila муносибати тоҷикони кӯҳистони Кӯлоб хеле суст буд, бинобар ин, ҳангоме ки қabilaҳои ўзбекнаҷот ба ҳаёти муқимӣ сар карданд, дучори ассимиляцияи тоҷикони гирду атрофи худ нашуданд.

Дар охир роҷеъ ба масъалаи муҳрҷират ва ҷойивазкунии аҳолии мавзӯҳои мавриди омӯзиши таваққуф менамоем. Аз рӯи маълумоти

³⁰ Л.В.Ошанин. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез ее народов. Ч. 3. Ереван, 1959, стр. 27.

³¹ Ҳамон ҷо.

ти мухтасари таърихию этнографии мазкур ба чунин ҳулосае омадан мумкин аст, ки аз ҷре ҳаракат кардани аҳрлӣ дар Қаротегину Кӯлоб ва Ҳисор хосияти дохилӣ дошта, қисман ба аҳрлии мавзеъҳои ҳамсоияи ин ҷойҳо низ вобаста аст. Ба Қаротегин аз Вахиёю Кӯлоб ва Ҳисор муҳочират кардаанд, ба Ҳисор аз Қаротегину Кӯлоб. Дар Кӯлоб низ мунтазам ҷойивазкунии дохилии аҳрлӣ ба вуҷуд меомад. Махсусан, аҳрлӣ аз шимолии Кӯлоб ба ҷанубии он бештер ҳаракат мекард. Ин ҷараён, алалхусус, пас аз Революцияи Октябрь вобаста ба ташкили районҳои пахтакор (аз ҷумла, Восеъ, Москва, Фархор) то солҳои 50-ум боз ҳам суръатноктар шуд.

Аз солҳои 30-юм то солҳои 50-ум муҳочирати муташаккилонаи аҳрлии баландкӯҳи Қаротегину Кӯлоб ба районҳои водии Вахш ташкил карда шуд. Ҳоло ин мардум дар водии Вахш дар байни муҳрирони аз ҷиҳати этникӣ гуногуни мавзеъҳои дигари Тоҷикистон дар ҳолати омехта зиндагонӣ мекунаанд. Аз ин ҷиҳат расму одат ва забони онҳо минбаъд бояд мавзӯи омӯзиши махсус қарор гирад.

Ҷараёни ташаккули аҳрлии тоҷик дар он мавзеъҳре, ки шеваи ҷанубӣ интишор ёфтааст, хеле дуру дароз ва мураккаб аст. Дар баробари ин бояд гуфт, ки бо вуҷуди гуногунии шароити ташаккул аҳрлии ин ҷойҳо инчунин як навъ умумияти намоёне низ доштанд, ки ба сабабҳои этникӣ ва сарнавишти таърихии онҳо мартуб аст. Маҳз ҳамин умумият, ки роҳи инкишофи шеваи ҷанубиро муайян намуд, барои ягонагии онҳо то дараҷае замина фароҳам овард.

Лаҳҷаҳои асосии шеваи ҷанубӣ

Ягонагии шеваи ҷанубӣ фарқи дохили онҳоро, ки дар байни лаҳҷаи асосӣ ва воҳидҳои хурдтари он мавҷуд аст, истисно намекунад.

Таснифи шеваҳои забон доимӣ ва таъбирнопазир нест. Маълум аст, ки бо мурури омӯзиши нисбатан васеи шеваҳо (аз хусуси ҳудуди интишор) ба таснифи онҳо ислоҳу таъбирот дохил мекунад. Аз таълифи асари В.С.Расторгуева "Опыт сравнительного изучения таджикских говоров", ки муаллиф дар он таркиби шеваи ҷанубиро муқаррар намудааст, бештар аз даҳ сол гузашт. Дар ин муддат лаҳҷашиносони тоҷик аз шеваи ҷанубӣ материали фаровон гирд оварданд, онҳоро таснифу таҳлил карданд ва ба тарзи махсус ҳудуди ҷуғрофии интишори шеваи мазкурро муқаррар намуданд. Дар натиҷа имконияти таснифи нисбатан дуруст ва саҳеҳи ин шева ба вуҷуд омад. Ба ин тариқа истилоҳи В.С.Расторгуеваро ба асос гирифта, шеваи ҷанубиро ба чор лаҳҷаи асосӣ тақсим намудан мумкин аст: қаротегинӣ, кӯлобӣ, роғӣ, бадахшонӣ. Дар навбати худ ҳар кадоми ин лаҳҷаҳо боз ба шоҳаҳои хурд (подговор) ҷудо мешавад.

1. Лаҳҷаи қаротегинӣ ба ду гурӯҳи дохилӣ тақсим мешавад: а) гурӯҳи вахиёю-қаротегинӣ. Ин гурӯҳ дар ҳавзаи миёна ва поёни дарьёи Хингоб — Вахиёи Поён, ҳавзаи дарьёи Сурхоб — Қаротегинини Боло, дар сарғаҳи дарьё, дар миёнаи соҳили чап (тақрибан то ба Сурхоб пайваст шудани Хингов) паҳн шудааст; б) гурӯҳи қаротегинӣ, ки дар тарафи рости Қаротегини Миёна ва қисман дар соҳили чап ва ҳамчунин дар Қаротегини Поён интишор ёфтааст.

2. Лаҳҷаҳои кӯлобӣ аз чор гурӯҳи дохилӣ иборат аст: а) лаҳҷаи шимолии Кӯлоб. Ин лаҳҷа дар ҳавзаи боло ва миёнаи дарьёҳои Ёхсую Қизилсу (то ҷои бо ҳам як шудани ин дарьёҳо), яъне дар қисми шимоли ва шимоли шарқии вилояти Кӯлоб, ҷой гирифтааст. Ба ин гурӯҳ инчунин лаҳҷаи Даштиҷум, ки дар байни Кӯлобу Дарвоз воқеъ гардидааст, дохил мешавад; б) лаҳҷаи ғарбии Кӯлоб. Ин лаҳҷа соҳили чапи дарьёи Вахш — дар шимол аз Балҷувон то деҳаи Сангтӯда, дар ҷануб (аз рӯи тақсимои маъмурии ҳозира) райони Данғараро дар бар мегирад; в) лаҳҷаи кӯлобии Ҳисор, ки доираи интишори он чунин аст: соҳили рости қисми миёнаи дарьёи Вахш, қишлоқҳои атрофи Вахш (деҳаҳои Файзобод, Норақ, Ёвон), ҳавзаи дарьёи Коварниҳи бо шоҳобҳояш, мавзеъҳои аҳрлишишини кӯҳҳои Ҷозималик ва Боботоз; г) лаҳҷаи ҷанубии Кӯлоб. Ин лаҳҷа дар қисми ҷануби шарқии вилояти Кӯлоб (қисми ҷануби шарқии райони Москваи ҳозира) паҳн шудааст.

3. Лаҳҷаи роғӣ, ки қисмати ҷануби вилояти Кӯлоб, дар баъзе ҷамоатҳои райони Шӯробод ҷойгир шудаанд.

4. Лаҳҷаҳои бадахшонӣ. Ин лаҳҷа дар Ҷорон ва деҳаҳои тоҷикзабони Ишкошиму Ваҳони Вилояти Автономии Бадахшони Кӯҳӣ воқеъ гардидаанд.

Ҳоло меҳоҳем, дар хусуси баъзе иловаҳои сухан ронем, ки барои саҳеҳтар шудани тақсимои лаҳҷаҳои кӯлобӣ ба миён гузошта мешавад. Экспедицияи лаҳҷашиносии Кӯлоб дар солҳои 1948 — 1950 таҳти роҳбарии И.И.Зарубин аз таркиби лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб гурӯҳи хурди ғарбиро ҷудо кард, ки асосан, деҳаҳои Балҷувонро фаро гирифт. Минбаъд кормандони шӯъбаи таърихи забон ва лаҳҷашиносӣ ҳудуди нисбатан васеи ҷойгиршавии тоҷикони минтақаи канори Вахшро, ки сокинонаш ин ҷоҳоро "лавовани Вахш" меноманд, таҳқиқ намуданд. Онҳо муқаррар карданд, ки лаҳҷаҳои мавзеъҳои ин қисмати Кӯлоб ба лаҳҷаҳои ғарбии Кӯлоб, ки аз пеш муайян карда шуда буданд, хеле қаробат доранд ва онҳоро аз рӯи маҷмуи хосиятҳои фонетикӣ, грамматикӣ ва лексикӣ, чун гурӯҳи ғарбии Кӯлоб, метавон ба таркиби лаҳҷаҳои кӯлобӣ ҳамроҳ кард.

Лаҳҷаи кӯлобии Ҳисор яке аз шоҳаҳои гурӯҳи Кӯлоб ба шумор меравад. Вай ҳанӯз дар солҳои 30-юми асри мо мавриди таҳқиқ қарор гирифта буд. Омӯзиши мукаммали ин лаҳҷа, ки дар соли 1959 аз тарафи кормандони таърихи забон ва лаҳҷашиносии Институту забон ва адабиёти АФ РСС Тоҷикистон шурӯъ шуда буд, собит намуд, ки дар Ҳисор — ба ин вилояти қадими таърихию маданӣ кӯлобӣҳо хеле барвақт ҳиҷрат карда, дар баъзе деҳаҳо ба тариқи доимӣ ва муқимӣ маскан гирифтаанд. Метавон тахмин кард, ки лаҳҷаи кӯлобии Ҳисор, ки бо хосиятҳои дохилии худ аз лаҳҷаҳои дигарии кӯлобӣ тафовуту муайяне дорад, ба гурӯҳи лаҳҷаҳои дертар ташаккулефтаи забони тоҷикӣ дохил мешавад.

Дараҷаи омӯзиши мавзӯ

Лаҳҷаҳои тоҷикӣ Тоҷикистони марказӣ ва ҷанубӣ диққати муҳаққиқон ва сайёҳонро, ки дар охири асри XIX ба ин ҷоҳо омаданд, ҷалб карда буданд. Онҳо дар ин мавзеъҳо мавҷудияти ду лаҳҷа — лаҳҷаи қаротегинӣ ва дарвозиро нишон дода, дар айни замон инҳоро қар-

да буданд, ки лаҳҷаҳои қаротегинӣ ба форсӣ монандӣ доранд, аммо лаҳҷаҳои дарвозӣ бо хосиятҳои худ фарқ мекунад: 32... натиҷаи ин аст, ки — навишта буд Г.А.Арандаренко, — дарвозӣ забони форсиро овоздона ва пурра фаҳмида наметавонанд. 33 Дар соли 1898 А.А. Семёнов (ҳанӯз чун студент) аз Кӯлобу Қаротегин гузашта, доир ба фольклор ва лаҳҷаи мардуми ин мавзӯҳо материали фаровон ҷамъ намуд ва дар асоси ин материал асаре таълиф карда, дар он ба шоҳаҳои хурд ва лаҳҷаҳои ҷудогона тақсим шудани лаҳҷаи сокинони Кӯлоб ва Қаротегинро қайд карда буд. 34

Пас аз революцияи Октябрь баробари таъсиси республикаи Тоҷикистон таҳқиқи лаҳҷаҳои Қаротегини Кӯлоб ва Ҳисор хусусияти махсусе қасб намуд. Ҳодисаҳои ҷудогонаи забонӣ, ки хоси ин лаҳҷаҳо буда, бо роҳи суолномаи анкетӣ аз намоёндагони Қаротегин (аз деҳаҳои Фарм), Кӯлоб (аз деҳаҳои Пушкин — ҷанубии Кангурт, Ҳоча Абдулло — шимолии шаҳри Кӯлоб, деҳаҳои Кишт, Шӯрак, шаҳри Кӯлоб) ва Ҳисор (атрофи Қаратоғ) гирд оварда шудаанд, дар асари М.С.Андреев сабт ёфтаанд. 35

Баъзе маълумотҳо роҷеъ ба фонетикаи лаҳҷаи Қаротегин, Балҷувон ва Ҳисор дар асари Л.Бузургзода "Фонетикаи забони тоҷикӣ" дарҷ гардидаанд. 36 Муаллиф овозҳои садонокеро нишон додааст, ки дар лаҳҷаҳои Қаротегин, Балҷувон ва Ҳисор истифода мешаванд. Чунончи, у садонокҳои қатори қароӣ гайрилабии — ʔ-ро, ки аз рӯи деҳаҳои лабии худ байни i ва ɔ 37 меистад, хоси лаҳҷаҳои Қаротегин, аммо фонемаи ʔ-ро, ки хусусияти лабӣ дар он назар ба ʔ бештар аст, махсуси Балҷувону Ҳисор донистааст. Л.Бузургзода овози ʔ-и шеваи ҷанубиро ба варианти ихтисоршудаи ʔ-и адабӣ (дар ҳифоҳи пеш аз ҳифои задалор, чунончи, дар калимаи durug) монанд ҳисоб карда, илова бар ин, қайд мекунад, ки шакли ихтисоршудаи ʔ-и адабӣ назар ба фонемаи ʔ-и шеваи ҷанубӣ бештар хосияти лабӣ дорад. Л.Бузургзода дар қисмати ҳамсадоҳ мавҷудияти ҳамсадоҳии ҳалқии рӯяки h, ɣ ва овози лабулабии w -ро нишон додааст. Дар асари Л.Бузургзода мушоҳидаҳои ҷолиби диққат бисёрранд, аммо онҳо ба тарзи пароканда ифода ёфтаанд.

Дар бораи хусусиятҳои фонетикӣ ва грамматикӣ лаҳҷаҳои Кӯ-

32 Г.А.Арандаренко. В горах Дарвоза-Каратегина (На верховье Аму-дарьи). — В кн.: Досуги в Туркестане, СПб, 1889, стр. 427-436; А.Е.Снесарев. Восточная Бухара. СПб, 1906, стр. 40; Д.Н.Логофет. Бухарское ханство под русским протекторатом. М., 1911, стр. 61.

33 Ниг.:Г.А.Арандаренко. Асари мазкур, саҳ. 453.

34 А.А.Семёнов. Материалы по изучению наречия горных таджиков Центральной Азии. М., 1900, стр. 2.

35 М.С.Андреев. Краткий обзор особенностей таджикских говоров. Сталинабад — Ташкент, 1930.

36 Lutfullo Buzurgzoda. Fonetikai zaboni toçiki. Stalinobod-Leningrad, 1940, sah. 38.

37 Ин ҷо транскрипцияи муаллиф, ки ба алифбои лотинӣ асос ёфтааст, нигоҳ дошта мешавад.

лобу Ҳисор аз таълифоти ба фольклор бахшидан Л.Бузургзода ва Р.Ҷалилов низ баъзе маълумотҳо ёфта мумкин аст. 38 Дар китоб материалҳо, ки дар давома ду экспедицияи соли 1939 аз районҳои Орғоникидзеобод, Балҷувон ва Сарихосор гирд оварда шудаанд, ҷой гирифтаанд. Муаллифон дар асоси сабти матнҳои фольклорӣ (чи сурудҳо ва чи нақлу ривоятҳо) хосиятҳои морфологӣ, синтаксисӣ ва луғавии лаҳҷаҳо нигоҳ доштаанд. Аммо ин материалҳо дар лаҳҷашиносӣ истифода намудан хеле душвор аст, зеро онҳо бо транскрипцияи номувофиқ навишта шудаанд ва системаи аломатҳо таркиби фонемаҳои лаҳҷаҳо, чунин ки бояд, акс карда наметавонанд.

Дар қисми хотимаи асари В.С.Соколова "Фонетика таджикского языка" доир ба фонемаҳои шеваи ҷанубӣ, алахусус лаҳҷаҳои кӯлобӣ, қайдҳои хеле муҳим сабт ёфтаанд. Муаллиф ба материалҳои ин лаҳҷаҳо, ки то соли 1949 ба таърифи расидаанд, истинод намуда, инчунин худ низ ба тарзи гуфтори кӯлобӣ, ки дер боз дар Варзоб маскан гирифтаанд, диққат дода, ба хулосае меояд, ки дар ин лаҳҷаҳо системаи дигари садонокҳо мавҷуд аст. 39 Аз солҳои 30-юм сар карда, то имрӯз омӯзиши шеваи ҷанубӣ дар ҳамаи маҳалҳо, ки интишор ёфтаанд, идома дорад.

Барои осонтар шудани кор обзор ва шарҳи асарҳои онд ба лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ аз рӯи мавзӯҳои асосие хоҳад шуд, ки ин лаҳҷаҳо паҳн шудаанд. Инак, ин тартиб: лаҳҷаи қаротегинӣ (Қаротегин, Ваҳиёи Поён), лаҳҷаи кӯлобӣ (Кӯлоб, Ҳисор), лаҳҷаи роғӣ (қисми ҷанубӣ ва шарқии Кӯлоб) ва лаҳҷаи бадахшонӣ (Ғорон, деҳаҳои тоҷикзабони Ишкошим ва Ваҳон).

Ба омӯзиш ва гирд овардани материалҳои лаҳҷаҳои Қаротегин ва қисман Ваҳиёи Поён А.З.Розенфельд аз солҳои 30-юм маддати мадиде машғул шудааст. Дар натиҷаи вай аввал мақолае ба баъд бо номи "Говоры Каратегина" 40 китобе ба таърифи расонид. Ин асар аз муқаддима, очерки грамматикӣ, маълумоти мухтасар доир ба лексика ва хулосаҳо иборат аст. Матнҳо аз деҳаҳои зерин навишта шудаанд: Яхакпаст, Қалъаи Лаби Об, Сангиҳо, совети қишлоқи Хумдон (Қаротегини Миёна, соҳили чапи дарёи Сурхоб), Ёзғанд (Ваҳиёи Поён, водии Хингоб), Хуфак, Қалъанак, Ҳоит, Шомирзоён, Ялдамиш, Навдеҳ, Лояк, Кочони Поён, Ҳалқарф, Қазнок (Қаротегини Миёна, соҳили ростии дарёи Сурхоб), Шингишич (водии Сорбух), совети қишлоқи Пингун (даран Камаров). Матнҳо қариб аз 800 ҷумлаи гуфтугӯӣ ва 26 нақл иборатанд. Дар асар ҳамчунин луғат ва феҳристи он низ мавҷуд аст.

Дар сарсухан дар хусуси ҳифоҳои қаротегинӣ аз деҳаи Ҷориф ба даран Варзоб ва водии Фарғонаи РСФСР Ҷумҳурии Тоҷикистон маълумот дода шудааст. Дар очерки грамматикӣ хусусиятҳои хоси фонетикӣ ва грамматикӣ лаҳҷаҳои Қаротегин мавриди муҳаррифта қарор

38 Л.Бузургзода. Р.Ҷалилов. Инъикоси шӯриши Воҳсеъ дар фольклори тоҷик. Сталинабад. 1941.

39 В.С.Соколова. Фонетика таджикского языка. М.-Л., 1949, стр. 104.

40 А.З.Розенфельд. Говоры Каратегина. —Сб.: Иранские языки. М.-Л., 1950, стр. 145-163; инчунин: Говоры Каратегина. Сталинабад, 1960 (Минбаъд: Говоры Каратегина...)

гирифтаанд. Таркиби садонокҳо аз фонемаҳои дарози о, е, ӯ ва кӯтоҳи а, и, у, э иборат доништа мешавад. Садоноки э ҳамчун садоноки қатори омехта, бардошти боло, ғайрилабӣ маънидод шудааст. Дар бораи баъзе тағйироти садонокҳо низ маълумот мавҷуд аст. Дар аснои тасвири ҳамсадоҳо чанд ҷиҳати хоси ҳамсадоҳои лаҳҷаҳои қаротегинӣ, тарзи махсуси истеъмоли ҳамсадоҳои ҳалқӣ, сусти шудани хусусияти таркандагии овозҳои б-в ҳам аз назар гузаронида шудааст. Дар таҳлили грамматикӣ хусусиятҳои лаҳҷавии исм, ҷонишин, феъл, пешоянду пасояндҳо бо вазифаҳои асосии синтаксиснашон қайд гардидаанд. Муаллиф хусусиятҳои лаҳҷаҳои қаротегинишро нисбат ба забони адабӣ муқаррар намуда, фарқи дохилии ин лаҳҷаҳоро, ки бештар дар сохти грамматикӣ онҳо зоҳир мешавад, соҳиб намудааст.

А.З.Розенфельд дар лаҳҷашиносӣ бори нахуст ҳудуди интишор ва гурӯҳҳои дохилии лаҳҷаҳои қаротегиниро муқаррар намуд. Махсусан, материалҳои ӯ доир ба сохти грамматикӣ лаҳҷаҳои мазкур ва тафовути онҳо аз забони адабии тоҷик пурарзиш ва ҷолиби диққатанд. Дар асоси фарқҳои мазкур муаллиф лаҳҷаҳои Қаротегинро ба ду гурӯҳи асосӣ: лаҳҷаи соҳили чап ва рости дарёи Сурхоб тақсим мекунад. Дар баробари ин ду лаҳҷа ӯ лаҳҷаҳои навӣ гузарандаеро низ нишон медиҳад, ки дар поёнтарии соҳили чапи Сурхоб (дар ҷои якшафии дарёҳои Хингоб ва Сурхоб) интишор ёфтааст. Дар хотима А.З.Розенфельд дар бораи қаробати лаҳҷаи сокинони Вахиёи Поён бо лаҳҷаи қаротегинии "соҳили чап" ва алоқамандии лаҳҷаи қаротегинии "соҳили рост" бо лаҳҷаҳои ҳамҳудуди Кӯлоб, Ҳисор ва Мастҷоҳ фикрҳои эътимоднок изҳор намудааст.

А.З.Розенфельд доир ба системаи феъли шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ низ рисолаи махсусе таълиф намуда, соли 1966 онро чун диссертацияи докторӣ ҳимоя кард.

Вай дар автореферати худ ⁴¹ вазифаҳои омӯзиши мавзӯро ин тавр муайян кардааст: аз назар гузаронидани системаи феъли шеваҳои ҷануби шарқӣ ⁴² бо тамоми хусусиятҳояш, таҳлили далелҳои мавҷуда дар аснои нақшаи синхронӣ. Аз рӯи автореферат метавон ба чунин хулоса омад, ки муаллиф ба ҷуз масъалаҳои асосии мавриди омӯзиш, инчунин масъалаҳои гуногунеро, ки ба ҷиҳати ташаккул ва инкишофи шеваҳои ҷануби шарқӣ вобастаанд, дар мадди назар доштааст. Ғайр аз ин ба омилҳое, ки сабаби тафовути шеваҳои тоҷикӣ ба шумор мераванд, низ диққати ҷиддӣ дода шудааст.

Экспедицияи шевашиносие, ки соли 1948 таҳти роҳбарии И.И.Зарубин ва В.С.Соколова ташкил карда буд, ҳудуди интишори лаҳҷаҳои кӯлобиро муқаррар намуд. Экспедиция дар давоми се мавсим тобистон (солҳои 1948-1950) бо нақшаи муайян кор кард. Дар натиҷаи материали фаровоне гирд омад, ки иштироккунандагони экспедиция онҳоро минбаъд дар шакли тадқиқоти алоҳида ҷоп кунони-

⁴¹ А.З.Розенфельд. Система глагола в юго-восточных говорах таджикского языка. Автореф. докт. дис. Л., 1966.

⁴² Бояд қайд кард, ки А.З.Розенфельд аз рӯи тақсими пешина ба шеваҳои ҷануби шарқӣ на танҳо лаҳҷаҳои Дарвозу Ванҷ, балки лаҳҷаҳои Қаротегин, Кӯлоб ва Роғро низ дохил кардааст.

данд. ⁴³ Қисме аз ин асарҳои илмӣ ҳанӯз дар шакли мусаввада дар архиви баъзе аз муаллифон ва муассисаҳои гуногуни тадқиқотӣ маҳфузанд. ⁴⁴

Материалҳои экспедицияи шевашиносии Кӯлоб маълум намуданд, ки дар маҳалҳои асосии тоҷикзабони Кӯлоб — дар ҳудуди собиқ бекигарии Балҷувону Кӯлоб ду лаҳҷаи ба ҳам наздик — кӯлобӣ ва роғӣ интишор ёфтааст. Инчунин равшан гашт, ки лаҳҷаи кӯлобӣ ду шоха дорад: шоҳаи шимолии Кӯлоб ва ҷанубии Кӯлоб. Ба таркиби шоҳаи шимолии Кӯлоб чунин гурӯҳҳои хурд дозил мешаванд: а) гурӯҳи марказии (ховалингӣ, сарихосорӣ, шӯробдарагӣ ва мӯминободӣ); б) гурӯҳи ғарбӣ (балҷувонӣ, дарагӣ ва даштакӣ); в) гурӯҳи шарқӣ (лаҳҷаҳои Даштиҷум). Шоҳаи ҷанубии Кӯлоб гурӯҳҳои хурди зеринро дарбар мегирад: а) гурӯҳи давлатободӣ (бо лаҳҷаҳои давлатободӣ, саричашмагӣ ва учқули), б) тағнобӣ (бо лаҳҷаҳои тағнобӣ ва хирманҷой). Таҳқиқи муносибати лаҳҷавии шоҳаи шимолии Кӯлоб бо ҷанубии Кӯлоб муқаррар намуд, ки шоҳаи дуюм — ҷанубии Кӯлоб бо аломатҳои асосии худ ба шоҳаи якум қаробат пайдо карда, дар якҷоягӣ бо он гурӯҳи лаҳҷаҳои кӯлобиро ташкил медиҳад. Вале як қатор тафовути байни ин ду лаҳҷаи шаходати онанд, ки лаҳҷаи ҷанубии Кӯлоб хосияти гузарандагӣ дошта, бо лаҳҷаҳои ҳамсоии худ — лаҳҷаи роғӣ монанд мешавад.

Материал ва тадқиқоти экспедицияи лаҳҷашиносии Кӯлоб баъзе аз мушоҳида ва маълумоти муҳаққиқони пешинаро тасдиқ намуда, ба хулосае овард, ки дар фонетикаи лаҳҷаҳои Кӯлоб ва Роғ дарвоқеъ, фарқҳои намоёне ҳастанд. Дар асоси материалҳои ҷамъшуда

⁴³ В.С.Соколова. Итоги Кулябской диалектологической экспедиции. — "Тр. Тадж. ФАН СССР", т. 29. История, археология, этнография, язык и литература. Сталинабад, 1951, стр. 121-125; В.С.Соколова, Р.Л.Неменова, Ю.И.Богоград. Новые сведения по фонетике иранских языков. Юго-восточные говоры таджикского языка. — "Тр. Ин-та языкознания АН СССР", т. 1. М., 1952, стр. 154-172. Минбаъд: Новые сведения по фонетике иранских языков. ; В.В.Яблонская. Особенности даштиджумского говора...; Р.Л.Неменова. Изучение юго-восточных говоров таджикского языка. — "Уч. зап. Таджикского госуниверситета", т. 2, сер. гуманитарных наук. Сталинабад, 1954, стр. 181-193; инчунин: Кулябские говоры...; Ю.И.Богоград. Южнокулябские говоры (грамматический очерк). — "Изв. АН Тадж. ССР. Отд. обществ. наук", (42). Душанбе, 1965, стр. 65-75; инчунин: Южнокулябские диалектизмы. Масъалаҳои шевашиносии тоҷик, ҷ. 1. Душанбе, 1970: саҳ. 245-257.

⁴⁴ Асарҳои номатбуъ асосан инҳанд: Р.Л.Неменова. Матнҳои фольклорӣ, ки дар экспедицияҳои солҳои 1948-1950 аз деҳаҳои Ховалинг, Қалъанак, Мӯминобод навишта шудаанд: А.Коримова. Описание говора селения Муллоқони (Северный Куляб). Бо иловаи матнҳои ҳаҷми рисола 150 саҳифа. Муаллиф ба экспедицияи соли 1949 ширкат варзида, дар асоси материали ҷамъкардааш рисолаи дипломӣ (роҳбар проф. В.С.Расторгуева) навишт ва соли 1951 онро дар факультети шарқшиносии Университети Москва ҳимоя намуд.

системаи лаҳҷаҳои шимоли Кӯлоб ва Роғ бо тамоми ҷузъиёташ тас-
вир карда шуд.⁴⁵ Материали ҳаҷман зиёди лаҳҷаҳои кӯлобӣ ва роғӣ
имконият фароҳам овард, ки таркиби системаи овозҳои онҳо нисбат
ба забони адабӣ ва шаҳаҳои дигар муқаррар карда шавад. Таъин на-
мудани таркиби воқализми кӯлобӣ ва аломатҳои асосии он, ки тано-
суби садонокҳо зоҳир мекунад, ҷи дар таҳқиқи ҳолати ҳэзира ва
ҷи инкишофи таърихи онҳо дорои аҳамияти махсусе буд. Ин гузориш
асоси таҳқиқи минбаъдаи ҳам шеваи ҷанубӣ ва ҳам ҷануби шарқӣ
қарор гирифт.

Истифодаи усули эксперименталӣ дар таҳқиқи фонетикаи лаҳ-
ҷаҳои кӯлобӣ шароите муҳайе кард, ки аз рӯи он хусусиятҳои мик-
дории садонокҳо муайян ва таносуби онҳо вобаста ба аломатҳои ус-
туворӣ дар вазъиятҳои муайяни нутқ, муқаррар карда шавад. Инҷу-
нин усули мазкур нишон дод, ки лаҳҷаҳои кӯлобӣ бигубар дар он-
ҳро мавҷуд будани фонемаи ноустувори ихтисоршавандаи ғайрилабии
қатори қарфӣ аз лаҳҷаҳои гуруҳи шимоли ғарбӣ ва забони адабӣ
дар бобати дараҷаи устувории садонокҳо тафовут доранд.

Роҷеъ ба лаҳҷаҳои бадахшонӣ аҳли тоҷикзабони ВАБК бори
аввал А.Н.Болдырев дар асари худ "Бадахшанский фольклор" маълум-
от додааст. Вай як қатор хусусияти фонетикӣ ва морфологии лаҳ-
ҷаи ғоронро қайд намуда, фарқи онро аз забони тоҷикӣ ва форсӣ
низ баён кард, харитаи интишори лаҳҷаи ғоронҳои ҷи соҳили рост,
ва ҷи соҳили чапи дарёи Панҷро таъин намуд. Дар мақола инчунин
намунаи ҷумлаҳои гуфтугӯӣ ва нақлу ривоятҳо ҷой дода шудаанд.⁴⁶

Ю.И. Богорад солҳои 1952 ва 1955 барои гирд овардани
материали лаҳҷа ду маротиба ба Ғорон сафар кардааст. Т.П.Пахали-
на низ бо омӯхтани лаҳҷаи ғоронӣ машғул шуда, дар як вақт аз Ғо-
рон ва деҳаҳои тоҷикнишини Ишкошим материал гирд овард. Ю.И.
Богорад минбаъд доир ба лаҳҷаи ғоронӣ мақолаи ҳаҷман хурдере ба
табъ расонид, ки дар охири он матнҳои лаҳҷавии аз деҳаҳои Анда-
роб, Воғз, Қозидеҳ, Гармчашма навиштааш илҳоқ шудаанд. Ҳамагӣ
900 ҷумла ва шаш матн яклухт навишта шудааст.⁴⁷ Материал-
ҳои гирдовардаи Т.П.Пахалина нашр нашудаанд. Ю.И.Богорад дар
аснои навиштани ҳодисаҳои лаҳҷавии лафзи мардуми Ғорон дар зим-
ни муқриси аз факту далелҳои лаҳҷаҳои кӯлобӣ ва роғӣ истифода
кардааст. Ба ин тариқ омӯзиши системаи овозӣ ва сохти граммати-
кии лаҳҷаи ғоронӣ нишон дод, ки вай аз бисъёр ҷиҳатҳо бо лаҳҷаи
роғӣ қаробат дорад.

А.З.Розенфельд ба омӯзиши лаҳҷаи ғоронӣ муддати зиёде

⁴⁵ Гуруҳи лаҳҷаҳои роғиро аъзои экспедицияи лаҳҷаҳои
Кӯлоб Ю.И.Богорад таҳқиқ намуд. Ӯ дар асоси ин материалҳо бо
номи "Роғские диалекты таджикского языка" (дар ҳаҷми 474 са-
ҳифа) диссертацияи номзадӣ навишта, соли 1953 дифоъ намуд. Ин
асар дар шакли мухтасар бо номи "Роғские говоры таджикского
языка" ҷоп шудааст. Ниг.: Тр. Ин-та языкознания АН СССР, т. 6,
1956, стр. 153-195 (Минбаъд: Роғские говоры...).

⁴⁶ А.Н.Болдырев. Бадахшанский фольклор. — "Советское
востоковедение", т. 5. М.-Л., 1948, стр. 275-295.

⁴⁷ Ю.И.Богорад. Горонский говор таджикского языка.
"Иранский сборник". М., 1963, стр. 45. (Минбаъд: Горонский говор...).

машғул шудааст. Муаллиф дар натиҷаи сафарҳои чандикарата дар
тули солҳои зиёд (солҳои 1958, 1961, 1962, 1963, 1966, 1968)
ҳамаи деҳаҳои тоҷикзабони Бадахшонро тафтиш намуда, материали
фаровон, чунончи матнҳои гуфтугӯ, нақлу ривоятҳо ва асарҳои фольклорӣ,
гирд овард. А.З.Розенфельд дар асоси материали ҷамъкардааш бо номи
"Бадахшанские говоры таджикского языка".⁴⁸ асаре ба табъ ра-
сонид, ки фасли фонетика, очерки мухтасари грамматикӣ, матнҳо,
луғат ва феҳристи онро дар бар мегирад. Материали китоб аз чу-
нин деҳаҳои фароҳам омадааст: Андароб, Бағуш, Гармчашма, Қозидеҳ,
Кӯҳи лаъл, Сист, Шамбедеҳ (Ғорон), Мулвоҷ, Нюд, Яхшвол (Ишко-
шим), Даршай, Удит, Чилтоқ, Ниҷгар, Ямг (Вахон), Ўрҷ, Андаро-
тез. Муаллиф лаҳҷаҳои бадахшониро ба чор гуруҳи ҷудо кардааст: ғо-
ронӣ, тоҷикии мунҷонӣ, тоҷикии ишкошимӣ ва тоҷикии вахонӣ. Та-
фовути ин гуруҳҳо бештар дар бобати луғат ба назар мерасад.

Аз шарҳе, ки ӯ ба садонокҳо додааст, ба чунин хулоса ома-
дан мумкин аст, ки онҳо бо садонокҳои лаҳҷаҳои кӯлобӣ, асосан, мо-
нанданд. Дар баробари ин садонокҳои лаҳҷаҳои бадахшонӣ вобаста
ба шароитҳои фонетикӣ фарқҳои ҷудогона низ зоҳир мекунад. Ово-
ҳои ҳамсадои ин лаҳҷаҳо бештар бо ҳамсадоҳои лаҳҷаи роғӣ шабо-
ҳат доранд. Сохти грамматикии онҳо низ дорои баъзе фарқҳои на-
моён аст. Тафовути аз ҳама зиёд дар бобати лексикаи ин лаҳҷаҳо
дида мешавад. Маҷмӯи ин фарқҳо имконияте фароҳам овардааст, ки
лаҳҷаҳои бадахшонӣ дар байни лаҳҷаҳои дигари шеваи ҷануби-шар-
қӣ (бо истилоҳи муаллиф) гуруҳи махсусро ишғол намоянд.

Хулосаи муаллиф оид ба алоқа ва шабоҳати лаҳҷаҳои бадах-
шонӣ бо лаҳҷаҳои тоҷикони Афғонистон низ ҷолиби диққат мебошад.

Дар китоб харитаи интишори лаҳҷаҳои мазкур илова карда шу-
дааст. Таҳқиқоти А.З.Розенфельд аз бобати фарогирии материали фа-
ровони пурарзиш ҳам шоистаи тақдир аст. Матнҳои ба луғат доир
на танҳо хусусияти ин лаҳҷаҳо, балки бисъёр хусусияти барҷастаи
таърихи таомул, ҳаёти моддӣ ва маънавии тоҷикзабонони Бадахшон-
ро низ акс менамоянд.

Аз таҳқиқотҳои ҷи ба масъалаҳои ҷудогонаи сохти граммати-
кии шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ бахшида шуданд, як мақолаи И.М.
Оранскийро метавон нишон дод.⁴⁹ Муаллиф бандаки феълии шахси
дукюми ҷамъи -ен//-ин-ро вобаста ба интишори он дар Афғонистон,
Эрон ва ҷануби Тоҷикистон аз назар гузаронида ба хулосае меояд,
ки бандаки феълии -ен дар натиҷаи ҳодисаи фонетикӣ ба амал ома-
дааст. Илова шудани овози -н ба садонокҳои рҳири калима, чунон ки
Ж. Лазар тахмин мекунад, анъанаи қиёсан ба шакли шахси 3-юми
ҷамъ баробар омадани шакли шахси 2-юми ҷамъро ба вуҷуд оварда-
аст. Маҳз ин ҳодиса дар як қатор лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ва форсӣ
шакли шахси 2-юми ҷамъи -ен//-ин-ро ҷорӣ намудааст.

Таҳқиқотҳои лаҳҷашиносии водии Ҳисор, ки дар солҳои сиюми

⁴⁸ А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры таджикского
языка. Л., 1971 (Минбаъд: Бадахшанские говоры...).

⁴⁹ И.М.Оранский. О формах 2-го лица множественного
числа на -ен//-ин в персидско-таджикских говорах. — В кн.: Исто-
рия, культура, языки народов Востока. М., 1970, стр. 201-206.

асри мо аз дараи Варзоб шурӯъ шуда буданд, муқаррар намуданд, ки дар Ҳисор муҳожирони қаротегинӣ ва кӯлобӣ хеле зиёданд. Ҳанӯз дар ҳамон солҳо мавзеъҳои интишори ин лаҳҷаҳо ба қайд гирифта шуда буданд. 50

Шӯъбаи лаҳҷашиносӣ, ки соли 1959 дар Институти забон ва адабиёт таъсис ёфт, ба омӯзиши пурраи лаҳҷаҳои водии Ҳисор шурӯъ намуд. Дар натиҷаи кори экспедиция, ки ба он Л.В.Успенская роҳбарӣ мекард, маълум гардид, ки дар ин водӣ ду лаҳҷа мавҷуд аст. Яке аз он, ки шартан "водигӣ" номида шудааст, дар водӣ ва дигаре, ки низ шартан "кӯҳӣ" номида шудааст, дар қисмати кӯҳсори Ҳисор интишор ёфтааст. Таҳқиқ равшан намуд, ки лаҳҷаи водӣ (соҳибони онро "кӯлобӣ" ё "қозималикӣ" меноманд) бо як қатор хусусияти худ аз "лаҳҷаи кӯҳӣ" фарқ мекунад ва бештар ба лаҳҷаҳои кӯлобӣ шабеҳ аст. Материалҳои гирдомада асоси китоби "Говоры таджиков Гиссарского района" 51 қарор гирифтанд. Дар ин асар доир ба фонетика, соҳиби грамматикӣ ва лексикаи (нисбатан мухтасар) ҳар ду лаҳҷаи ҳисорӣ маълумот дода шудааст. Садонокҳои ҳам лаҳҷаи водигӣ ва ҳам кӯҳӣ нисбатан муфассал аз назари таҳқиқ гузаштаанд. Тафовути ҳар ду лаҳҷа, махсусан, дар қисмати феъл барҷаста ифода ёфтааст, чунки муаллиф шаклҳои феъли ҳар кадоми ин лаҳҷаҳоро махсус мавриди таҳлили тасвир қарор додааст. Дар боби лексикӣ вобаста ба ҳар ду лаҳҷа як миқдор луғат ҷой гирифтааст. Инчунин дар асар доир ба мавзӯҳои ҷудогонаи грамматика аз ҳар ду лаҳҷа ба тарзи алоҳида матнҳои гуфтугӯӣ илова шудаанд, ки таъдоди умумии онҳо 764 ҷумлаи гуфтугӯиро ташкил медиҳад. Муаллиф дар боби хотима ба чунин хулоса меояд, ки системаи садонокҳои лаҳҷаи водигии Ҳисор бо системаи садонокҳои лаҳҷаҳои Кӯлоб мувофиқат дорад. Дар таркиби вокализми ин лаҳҷа шаш садонок мавҷуд аст: а, е, и (қатори пеш) ва о, у, ӯ (қатори қаф). Ҳамсадоҳои ин лаҳҷа, ки ба ҳамсадоҳои лаҳҷаи кӯҳӣ монанданд, дар айни замон ба ҳамсадоҳои баъзе лаҳҷаҳои кӯлобӣ низ қаробате доранд. Дар аснои муқоисаи хусусиятҳои грамматикӣ ин лаҳҷа бо лаҳҷаи кӯҳӣ низ тақрибан ҳамин ҳолат паيد меояд, яъне лаҳҷаи водигӣ баробари дар морфология зоҳир намудани аломатҳои ба лаҳҷаи кӯҳӣ монанд, дорои бисёр хусусияте мебошад, ки монандии онро ба лаҳҷаҳои кӯлобӣ нишон медиҳанд.

Дар муқаддимаи ин асар дар бораи нуқтаҳои интишори лафзи "кӯлобӣ" (лаҳҷаи водигӣ) далелҳо оварда шудаанд. Онҳо шаҳрдати медиҳанд, ки бештарини сокинони деҳаҳои совети қишлоқи Ҳисор (Чунончи: Конҷӣ, Сунбула, Латтабанд, Оқулӣ, Ҷорубсой, Чанори Сӯхтаро, ки дар соҳилҳои дарёи Кофарниҳон воқеъ гардидаанд) ва чанд деҳаи совети қишлоқи Мирзо Ризо ва Алмосиро (Қипчоқ, Хелисой, Тутака, Алмосӣ ва ғайра) намояндагони лаҳҷаи водигӣ ташкил медиҳанд.

Намунаи лексикаи лаҳҷаи водигӣ (яъне лаҳҷаи кӯлобӣ), хусусан қисмати шеваии он, дар мақолаи М.Маҳмудов "Баъзе намунаҳо

50 В.С.Соколова. Фонетика таджикского языка. М.-Л., 1949, стр. 106, 107. Дар ин асар инчунин харитаи райони Варзоб ва лаҳҷаҳои он ҷой дода шудааст.

51 Л.В.Успенская. Говоры таджиков Гиссарского района. Душанбе, 1962.

аз лексикаи шеваи тоҷикони Ҳисор" 52 сабт ёфтааст. Дар мақола 250 калимаи лаҳҷавӣ бо тавзеҳ ва мисолҳо оварда мешавад. Муоинаи далелҳои нишон медиҳад, ки ҳамаи ин калимаҳо дар лаҳҷаҳои кӯлобӣ доираи васеи истеъмол доранд. Ба ҳамин тариқ, ин мақола маълумоти Л.В.Успенскаяро доир ба лексикаи лаҳҷаи водигии Ҳисор такмил дода, бо хулосаи ба гурӯҳи лаҳҷаҳои кӯлобӣ дохил шудани лаҳҷаи мазкур пурра мувофиқат мекунад.

Шӯъбаи лаҳҷашиносӣ дар давоми солҳои 1959-1960 бо роҳбарии О.Ҷалолов ба райони Ёвон экспедиция ташкил мекунад. Экспедиция ин мавзеъро, ки соҳили рости Вахшро дар бар мегирад, таҳқиқ намуда, маълум кард, ки дар ҳудуди ду совети қишлоқи он — Ёвон (12 деҳа) ва Оби Муқӣ (14 деҳа) тоҷикон сокинанд, ки бо се лаҳҷаи ба ҳамдигар хеле наздик гуфтугӯ мекунанд. Гурӯҳи яқумро лаҳҷаи Ёвону Оби Муқӣ (шартан шеваи Калфи Сават), гурӯҳи дуюмро лаҳҷаи Ширинбулоқ (шартан лаҳҷаи Мирзоӣ номида шудааст) ва, ниҳоят, гурӯҳи сеюмро лаҳҷаи совети қишлоқи Ёвон — Норин ташкил мекунад. Гурӯҳи сеюм хосияти омехтагӣ дорад, зеро дар ин мавзеъҳо тоҷикон (аз 17 деҳаи ин гурӯҳ танҳо дар 6-тоаш тоҷикон истиқомат мекунанд) бо қабилаҳои туркнажод (қарлуқҳо, лақайҳо ва дигарон) дар ҳамсоягӣ ва омехтагӣ ҳаёт ба сар мебаранд.

Иштироккунандагони экспедиция материали хеле фаровон: 4500 матни гуфтугӯӣ, зиёда аз 100 афсонаю суруди халқӣ гирд оварданд, ки онҳо минбаъд асоси тадқиқоти илмӣ қарор гирифтанд. Нахуст роҷеъ ба ин лаҳҷаҳо як мақола навишта шуд. 53 Соли О. Ҷалолов дар ин хусус аввал мақолае ва баъд асари махсусе таълиф намуд. 54 Дар асар доир ба фонетика, морфология, синтаксис ва лексика (бо луғат) маълумот дода шудааст. Дар хотима умумият ва фарқи гурӯҳи лаҳҷаҳои Ёвон ва мавқеи лаҳҷаҳои Ёвон дар байни шеваҳои дигари забони тоҷикӣ аз назар гузаронида мешавад. Ба тадқиқоти матнҳои илова карда шудаанд, ки бештарашон ба лаҳҷаи Мирзоӣ, Ёвон ва Калфи Сават нисбат доранд. Онҳо ҳамагӣ 1598 ҷумла, се афсона, ва як матни ривоятҳои ташкил медиҳанд. Асари мазкур аввалин тадқиқотест, ки ба яке аз лаҳҷаҳои тадқиқашудаи ҷануби Тоҷикистон бахшида шудааст. Муаллиф дар боби "Фонетика" дар лаҳҷаи Ёвон ва Калфи Сават мавҷуд будани шаш садонокро нишон медиҳад, ки аз рӯи хосиятҳои худ ба садонокҳои лаҳҷаҳои кӯлобӣ мутобиқанд. Лаҳҷаи Мирзоӣ дорои ҳафт садонок мебошад.

Тасвири морфологияи лаҳҷаҳои Ёвон нишон медиҳад, ки он низ ба гурӯҳи лаҳҷаҳои кӯлобӣ монанд мебошад. Ин ҳамрангӣ чи дар боби пешоянду пасояндҳо, чи дар қисмати шакл ва бандакҳои шахсии феълҳо ва чи дар фасли лексика равшан ба назар мерасад. Дар

52 М.Маҳмудов. Баъзе намунаҳо аз лексикаи шеваи тоҷикони райони Ҳисор. — "Ахбороти АФ РСС Тоҷикистон. Шӯъбаи фанҳои ҷамъиятӣ", 2 (37), 1964, саҳ. 74-84 (Минбаъд: Баъзе намунаҳо...).

53 М.Холов, Р.Бобоев. Тадқиқоти аввалин оид ба шеваи Ёвон. — "Маориф ва маданият", 1960, 16-уми февраль.

54 О.Ҷалолов. Маълумоти мухтасар дар бораи шеваҳои райони Ёвон. — "Ахбороти АФ РСС Тоҷикистон. Шӯъбаи фанҳои ҷамъиятӣ", №3 (26), 1961, саҳ. 75-81; Ҳамон кас. Гурӯҳи шеваҳои тоҷикони райони Ёвон. Душанбе, 1967. (Минбаъд: Гурӯҳи шеваҳои райони Ёвон).

баробари ин лаҳҷаҳри Ёвон дорои хусусиятҳи хос низ мебошанд, ки дар гурӯҳи лаҳҷаҳри кӯлобӣ мушоҳида намешаванд. Чунончи, баъзе хусусиятҳои фонетикӣ, махсусан, беҷарангшавии ҷарангнокҳо дар охири калима, аз ҳад зиёд ихтисор шудани садоноки а дар ҳиҷои беада 55, кӯтоҳшавии шаклҳои ҷудогонаи феълӣ (рафтошум / рафта бошам), мавҷудияти шакли замони ҳазираи муайян бо масдар ва феълӣ ёридиҳандаи доштан (хурдан дора / хурда истодааст), дар истемол набудани шакли II перфект ва ғайра аз ҷумлаи аломатҳои фарқкунандаи морфологӣ лаҳҷаҳри Ёвон ва гурӯҳи лаҳҷаҳри кӯлобӣ ба шумор мераванд.

Шӯъбаи лаҳҷашиносӣ дар соли 1961 таҳқиқи лаҳҷаҳри Ҳисорро идома дода, ба районҳои Файзобод, Орҷоникидзеобод ва ҷангали аз деҳаҳои райони Ленин (соҳили ҷаби даръеи Кофарниҳон) экспедиция ташкил намуд, ки материалҳои он қисман дар шакли мақолаҳои газетавӣ ҷоп шуд. 56 Доир ба лаҳҷаи тоҷикони Файзобод 57 Мурватов маълумоти мухтасаре ба диққати аҳли илм расонид. Муаллиф дар асоси материалҳои гирдовардаи худ аз Файзободи Кӯҳна ва деҳаҳои атрофи он, ба хулосае меояд, ки лаҳҷаи мардуми мавзӯҳои маъмур асосан як хел аст. Вай дар ин мақола бори нахустин дар бораи хусусиятҳои фонетикӣ, сохти грамматикӣ ва лексикаи ин лаҳҷа маълумот дод. Аз тасвири Ҷ. Мурватов маълум мешавад, ки лаҳҷаи Файзобод умуман аз хели шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ буда, бештар ба гурӯҳи кӯлобии он монанд аст.

Аз материалҳе, ки доир ба лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ ба таърифи расидаанд, мақолаҳои Ҷ. Раҳматуллоев, Б. Бердиев ва Р. Л. Неменова-ро метавон қайд кард. 58 Дар мақолаи Ҷ. Раҳматуллоев намунаи калимаҳе оварда мешаванд, ки дар лаҳҷаи аҳолии болооби Ёхсу интишор ёфтаанд. Муаллиф ба гурӯҳи калимаҳе, ки хоси забони адабиёти классикӣ буда, дар лаҳҷаҳои Кӯлоб маҳфуз мондаанд, диққати махсус додааст. Мақолаҳои Б. Бердиев "Пешоянд ва пасояндҳо дар шеваи Ромит", "Баъзе қайдҳо доир ба лексикаи шеваи Ромит" дар асоси материалҳои фаровон навишта шудаанд. Муҳаққиқ лаҳҷаҳои Ромитро ба ду: лаҳҷаи ромитҳои тағҷой (Сорво, Ромит, Вдстан) ва лаҳҷаи типӣ кӯлобӣ (Сайёд) ҷудо намуда, таъсири мутақобили ду лаҳҷаҳо дар асоси далелҳои муътамад равшан нишон додааст. Хуло-

55 Ихтисори а танҳо дар гурӯҳи ғарбии лаҳҷаҳои кӯлобӣ қайд гардида бошад ҳам, дар калимаҳои миқдоран маҳдуд дида мешавад.

56 М. М а ҳ м у д о в. Нахустин тадқиқоти шеваи райони Ленин. Газ. "Коммунист", Органи комитети партиявӣ ва Совети депутатҳои меҳнаткашони райони Ленин, 1962, 24-уми март: Ҷ. Мурватов. Мухтасаран дар бораи шеваи тоҷикони Норақ. -Газ. "Маориф ва маданият", 1965, 27-уми январь.

57 Ҷ. Мурватов. Маълумоти мухтасар дар бораи шеваи Файзобод. Маҷ. Масъалаҳои забони тоҷикӣ. Душанбе 1967, саҳ. 107-121.

58 Ҷ. Раҳматуллоев. Намунаҳо аз лексикаи шеваи Ёхсу. Масъалаҳои шевашиносии тоҷик, ҷ. 1. Душанбе, 1970, саҳ. 178-188; Б. Бердиев. Пешоянд ва пасояндҳо дар шеваи Ромит. Дар китоби Масъалаҳои забоншиносии тоҷик, ҷ. 1, 1970, саҳифаҳои 65-98; Баъзе қайдҳо доир ба лексикаи шеваи Ромит. Дар китоби Масъалаҳои забоншиносии тоҷик, ҷ. 1, 1970, саҳ. 170-177; Р. Л. Неменова. Сведения о говоре туткаульских таджиков, дар ҷамон ҷо, стр. 237-244.

саҳи ӯ дар ин хусус барои муҳаққиқони шеваи ҷанубии забонамон дорои аҳамияти махсусанд.

Мақолаи Р. Л. Неменова дар асоси материалҳои лаҳҷавие навишта шудааст, ки муаллиф дар давоми солҳои 1964-1965 гирдоварда буд. Мақолаи маъмур тасвири муҳимтарин хусусиятҳои лаҳҷаи сокинони деҳаҳои Тутқавул, Шургузар (аҳолии онҳо ҳоло муҳриҷир шудаанд) ва Кӯли Суфиёро дар бар мегирад. Муҳаққиқ лаҳҷаи аҳолии ин мавзӯҳоро аз рӯи як қатор хусусияташон ба лаҳҷаи ғарбии Кӯлоб дохил кардааст.

Таҳлили материалҳои матбуъ ба чунин хулоса меорад, ки дар аввалҳои солҳои 60-уми асри мо мавзӯҳоро, ки дар онҳо лаҳҷаҳои шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ паҳн гаштаанд, ба андозаи муайян аз нуқтаи назари лаҳҷашиносӣ омӯхта шудаанд. Факту далелҳои фаровон ба даст даромаданд, таркиби филологӣ системаи овозҳо, хусусиятҳои барҷастаи грамматикӣ, мавзӯҳои асосии интишори ин лаҳҷаҳо муайян карда шуданд. Дар натиҷаи омӯзиши мунтазами ҷамаи шеваҳои забони тоҷикӣ мавқеи ҳар кадом шева нисбат ба ҳамдигар - шимолӣ, мобайнӣ, ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ (дарвозӣ ва ванҷӣ) муқаррар гашт. Ҷамаи ин асос шуд, ки В. С. Расторгуева дар тадқиқоти худ 59 навъи ҷанубии шеваҳои тоҷикиро ҷудо кунанд, бо усули таърихию мукрисавӣ инкишоф ва ташаккули системаи овозӣ ва сохти морфологӣ онро муайян намояд.

Дар хотимаи таҳлили асарҳе, ки ба тадқиқи шеваи ҷанубӣ бахшида шудаанд, қайд кардани ин нуқта махсусан зарур аст, ки дар натиҷаи омӯзиши бардавом ва пайгиронаи ин лаҳҷаҳо материал ва далелҳои зиёди лаҳҷавӣ гирдоварда шуданд. Аммо дар ҳеҷ яки ин асарҳо қисмати синтаксис ва лексикӣ, чунон ки лозим аст, тасвир наёфтааст. Ин нуқсон на фақат дар асарҳои ба шеваи ҷанубӣ оид, балки дар ҷамаи тадқиқоти илмӣ пешина (дар яке камтар, дар дигаре бештар), ки ба тасвири шеваҳои дигари забони тоҷикӣ бахшида шудаанд, низ мушоҳида мегардад. Ин аст, ки тадқиқи системаи синтаксис ва лексикаи шева дар шароити имрӯза яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи илми лаҳҷашиносии тоҷик ба шумор меравад.

Дар натиҷаи ҷамъбасти кардани тадқиқоти пешина масъалаҳои таҳқиқи минбаъдаи лаҳҷаҳои ҷудогонаи тоҷикӣ ва вазифаҳои муҳаққиқони ин соҳа муайян шудаанд.

Шӯъбаи таърихи забон ва лаҳҷашиносии Институти забон ва адабиёти АФ РСС Тоҷикистон ин заруратро ба эътибор гирифта, диққати худро ба ду соҳаи зерин равона кард:

а) Омӯхтани лаҳҷаи аҳолии саргаҳ ва миёнаоби даръеи Кофарниҳон (лаҳҷаи Ромит, районҳои Орҷоникидзеобод, Ленин ва ғайра); тафтиш ва тадқиқи лаҳҷаҳои тоҷиконе, ки берун аз ҳоки Тоҷикистон - дар Ўзбекистон зиндагӣ мекунанд. Дар ин давра ба масъалаи таҳқиқи лафзи гурӯҳҳои этникӣ, ки забони модарии худро гум карда, забони тоҷикиро қабул намудаанд, низ диққати махсус дода шуд.

Амалиёти ходимони шӯъба дар ҳалли масъалаҳои маъмур дар

59 В. С. Расторгуева. Опыт..., стр. 31, 104, 114.

солҳри 1961 – 1965 ба суръати тамом давом кард, 60 тадқиқи баъзе аз мавзӯҳо масалан, лаҳҷаи тоҷикони Оҳалики вилояти Самарқанд ва тоҷикони райони Уши РСС Қирғизистон имрӯз ҳам давом дорад.⁶¹

б) Тайёри ба омӯзиши муқоисавӣ ва ҷамъбаस्तкунандаи яке аз шеваҳои серлаҳҷаи забони тоҷикӣ – шеваи ҷанубӣ.

Тамоми кормандони шӯъбаи аз соли 1965 инҷониб машғули ин масъалаанд. Кор дар ин соҳа якҷоя бо мавзӯи дигар – тавдини фарҳанги шеваи ҷанубӣ баробар, ба тарзи мувозӣ давом кардааст.

Мақсад ва усули тадқиқ

Муаллифони монографияи “Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ” наъди худ вазифа гузоштаанд, ки бо усули синхронӣ ба лаҳҷаҳои асосии шеваи ҷанубӣ (қаротегинӣ, кӯлобӣ, роғӣ ва бадахшонӣ) ба қадри имкон маълумоти муқоисавии ҷамъбаस्तкунанда дода, дар зимни он системаи ин лаҳҷаҳоро дар ҳолати имрӯзаи инкишофашон ошкор ва таъин намоянд. Мақсади кор вазифаҳои муаллифони низ муайян мекунад, ки муҳимтарини онҳо аз инҳо иборат аст:

1. Такмил додан ва пурра кардани тадқиқотҳое, ки ба шеваи ҷанубӣ бахшида шудаанд. Ин масъала шарҳи амиқ ва мукамалтари соҳаҳоеро, ки дар асарҳои пешина бояду шояд тасвир наёфта буданд, дар бар гирифта, барои таъин кардани тамоюл ва равиши тараққиӣ шеваи ҷанубӣ дар силсилаи умумии шеваҳои забони тоҷикӣ имконияти хубе фаро ҳам меоварад.

2. Таъин кардани ҳудуди ҷуғрофии лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ, муқаррар намудани доираи интишори ҳодисаҳои ҷудогонаи лаҳҷавӣ ва маҷмӯи ин ҳодисаҳо боиси тақсимои дохилии шеваи ҷанубӣ ва равшан гардонидани муносибати ин шева бо шеваҳои дигари забони тоҷикӣ мешавад.

Шӯъба аз соли 1966 ба ин кор шурӯъ намуда, пеш аз ҳама, нақшаи сафар ва экспедицияҳоро кашид, ки мебоист барои гирд овардани далелҳо аз мавзӯҳои ҳанӯз тадқиқнашуда, инчунин барои

⁶⁰ Корманди шӯъба Ч. Мурватов дар натиҷаи сафарҳои чандкарата ба вилояти Андиҷони РСС Ўзбекистон доир ба лаҳҷаи тоҷикони вилояти мазкур асаре навишт ва онро ба сифати рисолаи номзадӣ ҳимоя кард, ки ҳоло бо номи “Шеваҳои тоҷикони атрофи Андиҷон” аз ҷоп баромадааст (1974); Ба омӯзиши лаҳҷаи арабҳои тоҷикзабон рисолаи Ғ. Ҷураев бахшида шудааст (Ниг. Фаффар Ҷураев. Лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон. Душанбе. Нашр. “Дониш”, 1975. Дар давраҳои экспедиция ва сафарҳои ҷудогонаи илмӣ корманди шӯъба М. Маҳмудов аз шеваи тоҷикони вилояти Қашқадарье материали зиёд ҷамъ намуда, диссертацияи номзадӣ таълиф намуд (Ниг.: Лаҳҷаҳои тоҷикони райони Китоб. Душанбе, 1978). Дар як вақт дар вилояти Қашқадарье корманди дигари шӯъба Б. Саъдуллоев низ тадқиқоти илмӣ бурда, бо номи “Шеваҳои тоҷикони Шаҳрисабз” диссертацияи номзадӣ навишт (Ниг.: “Говори таджиков Шаҳрисабз”, Душанбе, 1972).

⁶¹ Ба омӯзиши лаҳҷаҳои тоҷикони Оҳалики Самарқанд ходими илмӣ шӯъба А. Ҳақбердиев машғул аст. Лаҳҷаҳои тоҷикони Уш мавзӯи илмӣ Ч. Раҳматуллоев мебошад.

муайян кардани як қатор масъалаҳои норавшан дар он ҷойҳое, ки пеш омӯхта шуда буданд, ташкил карда мешуданд. Роҳбари мавзӯи “Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ” проф. В.С. Расторгуева дар маслиҳат ва машваротҳое, ки вобаста ба мувофиқ кардани кори экспедиция бо талаби мавзӯи нав баргузор мешуданд, инчунин дар масъалаҳои муайян намудани нуқтаҳои сафар, тақсими масоҳат ба қисматҳо, гуааронидани семинарҳо доир ба тарзи гирд овардани материал, сабти овозу матн, аз нав кор кардани материали гирдомада ва ғайра иштироки бевосита дошт. Вай соли 1967 барои муҳаққиқони шеваҳои забони тоҷикӣ дастурномаи муфассали гирдоварии далелҳои лаҳҷавӣро мурабта сохт. Ин роҳнамо дар асоси маҷмӯи маълумоти шеваҳои тоҷикӣ ва дар заминаи тафовутҳои шевагӣ, ки бо роҳи муқоиса муайян карда шуда буданд, навишта шудааст. Дар он омӯзиши мукаммали шеваҳо пешбинӣ шудааст ва аз ин рӯ, ҳамаи унсурҳои забониро роҷеъ ба фонетика, морфология ва синтаксис фаро мегирад. Шӯъба дар солҳои 1966 ва 1967 дар муддати ду моҳ (як моҳ дар фасли тобистон ва як моҳ дар тирамоҳ) ташкил ёфтани экспедицияҳоро зарур шуморид. Экспедицияҳо дар мавзӯҳои зерин гузаронида шуданд: дар Қаротегин (деҳаҳои райони Ҷиргатол, Қаротегини Поён ва Миёна), дар Кӯлоб (деҳаҳои қисмати кӯҳҳои Данғара, шимолӣ Кӯлоб – болооби даръеи Ёхсу, аниқтараш, дар ҷойҳое, ки иштироки кунандагони экспедицияҳои соли 1948 ва 1949 тадқиқ накарда буданд), дар Ҳисор (дар деҳаҳои ҳавзаи миёнаи даръеи Кофарниҳон). Ҳамчунин кормандони шӯъба мувофиқи дастурномаи мазкур дар солҳои 1968 ва 1969 низ соле ду моҳи экспедиция гузаронида, материал гирд оварданд.

Дар ин солҳо аҳли экспедиция ба тарикӣ доимӣ дар мавзӯҳои қаблан муқарраршудаи Қаротегин, Кӯлоб ва Ҳисор кор карданд.

Дар аснои гирд овардани материал дар назди кормандони шӯъба чунин вазифа меистод, ки далелҳои забонии лаҳҷаҳо дар шакли анъанавиашон навишта шаванд, зеро маҳз аломатҳои хоси анъанавӣ барои омӯзиши грамматикаи таърихӣ хеле судбахшанд. Дар баробари ин тамоюли инкишофи ҳодисаҳои ҷудогона ва калимаҳои бегона, ки дар нутқи гурӯҳи маълумотнок ва пешқадами аҳли ба вуҷуд омадаанд ва онҳо дар заминаи анъанавӣ шевагӣ хеле барҷаста ва равшан ба назар мерасанд, муайян карда мешуданд.

Далелҳо дар дафтарҳои махсус навишта шуда, таснифоти нахустин ва коркарди пешакӣ онҳо мувофиқи суолҳои дастурнома дар мавзӯҳое, ки сабт ёфтаанд, бевосита бо иштироки намоидагони лаҳҷа сурат мегирифт. Ин кор, махсусан, дар қисмати фонетика ва морфология хеле ҳаётарафа ва батаанӣ анҷом ёфт.

Шӯъба дар соли 1970 бо ниёти муқаррар намудани ҳудуди интишори лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ ба мавзӯҳои ҷануби ғарбии Тоҷикистон экспедицияи васеъ таркиби намуд, ба сабаби хеле рағбдор будани таркиби этникии аҳли мавзӯҳои мавриди таҳқиқ се гурӯҳи экспедиция ӯҳдадор шуда буд, ки ҷойҳоеро, ки лаҳҷаашон бо аломатҳои фонетикӣ, грамматикӣ ва лексикӣ ба шеваи ҷанубӣ шабоҳатдоранд, муайян намояд. Маълум аст, ки дар ҳудуди ҷоҳои мавриди омӯзиш ҳар ҷо – ҳар ҷо қаротегинӣ, кӯлобӣ, ваҳибӣ ва дарвозиҳое зиёдагонӣ мекунад, ки хеле дефтар (дар солҳои 30–50-уми асри мо) ба ин мавзӯҳо ҳиҷрат кардаанд. Забони онҳо ҳанӯз аломатҳои ше-

ваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқиро асосан нигоҳ доштааст. Экспедиция ҳудуди интишори ин гурӯҳро муайян кард, аммо ба омӯзиши забони онҳо машғул нашуд, чунки ин масъала ба нақшаи амалиёти он дохил намешуд.

Мувофиқи дастурномаи махсус, ки дар он рӯйхати калимаҳри зиёд барои муқаррар кардани характеристикаи фонологии лаҳҷаҳо ҷой дода шудааст, забони ҳам аҳолии тағҷобӣ ва ҳам муҳҷирони кӯлобию қаротегинӣ, ки худро "кӯлобӣ" меноманд, мавриди таҳқиқ қарор гирифт. Дар натиҷа экспедиция на танҳо мавзеҳои асосӣ, балки нуқтаи охири интишори шеваи ҷанубиро дар самти ғарбӣ низ муқаррар намуд. Ошкор шуд, ки лаҳҷаҳои навъи кӯлобӣ дар Чиртак ном деҳаи райони Регар ба поён мерасанд. Тафтиш ва тадқиқоти забони аҳолии чанд деҳае, ки кӯлобиҳо маскан гирифтаанд, нишон дод, ки лаҳҷаҳои кӯлобӣ ва ғозималикии ҳавзаи даръеи Кофарниҳон ба гурӯҳи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дохил мешаванд. Ин нуқта бо хулосаи Л.В.Успенская роҷеъ ба "лаҳҷаҳои водигӣ" ⁶² пурра мувофиқат мекунад.

Дар соли 1971 ба деҳаҳои Файзобод ва қишлоқҳои ба он наздики Қаротегини Поён экспедиция ташкил карда шуд. Аҳли экспедиция доир ба системаи фонологӣ, сохти грамматикӣ ва лексикаи лаҳҷаи Файзобод аз рӯи программаи махсус материал гирд оварданд.

Давраи тайерии таълифи монография ба ҳамин минвол давом кардааст. Дар ин миён ба тариқи илова ҳудуди интишори лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ тадқиқ гардид, аз мавзеҳои, ки пештар омӯхта нашуда буданд, материали фаровон оварда шуд. Рӯйхати ин мавзеҳоро ба чунин сурат метавон номбар кард: а) Дар Қаротегин; Қаротегини Боло. Чиргатол, Оқсой, Сарикенча, Сасиқбулоқ, Хӯҷаи Тавоф, Шилбилӣ, Қӯшаба, Майдонтерак, Пилдон; Қаротегини Миёна: Самсолиқ, Тегири, Хилмонӣ; Дар Қаротегини Поён: Дараи Дегдон, Обигарм, Майдони Калон, Пору, Қалъаи Дашт, Мискинобод, Ҳакимӣ, Ҳасандара, Мучахарф; б) Дар Кӯлоб: деҳаҳои Данғара (ғарбии Кӯлоб), Кангурт, Чавроғи Боло, Чавроғи Поён, Шулупту, Рӯиоб, Гӯрдара, Сангтӯда, Қазонгузар, Давлатшоён: деҳаҳои болооби Ёхсу (шимолии Кӯлоб); Сангдара, Зелолак, Шугнов, Сиёҳфарқ; в) Дар Ҳисор: деҳаҳои Мағмуруд, Миёндара, Дара, Навобод, Деҳаи Баланд, Нилкон ва ғайра; деҳаҳои Ёвон; деҳаҳои Файзобод: Файзободи кӯҳна, Сари Мазор, Ҷонварсӯз, Гумбулоқ; деҳаҳои соҳили-чапи Кофарниҳон: Кофарниҳон, Дашти Бед, Зулфӣ, Ҳеловар, Ғешӣ, Анатурушаки тоҷик ва ғайра, деҳаҳои доманаи кӯҳии Ҳисор (соҳили рости даръеи Кофарниҳон): Кӯшво, Юмсуроқ, Охтоқ, Зоғхона ва ғайра.

Дар натиҷаи омӯзиши амиқ ва системанок маҳз дар солҳои охири муяссар гардид, ки ҳудуди интишори шеваи ҷанубӣ ва таркиби онҳо ба сурати қатъӣ муайян шавад. Ба ибораи дигар гӯем, ҳоло шохаҳои дохилии ин лаҳҷаҳо бо тамоми ҷузъияташон таъин шудааст. Дар ин масъала лаҳҷашиносӣ ба далелҳои этнографӣ, ки ҷараёни ташаккул ва таркибёбии тоҷикони мавзеҳои мавриди тадқиқро тавзеҳ медиҳанд, такъя намуд. Дар омӯзиши доираи Ҳисор (қаламрави бекитари Ҳисор то инқилоб) Б.Х.Кармъшева кӯмаки калон расонид.

⁶² Л.В.Успенская. Говоры таджиков Гиссарского района, стр. 71-77.

Вай материалҳои номатбуӣ худро доир ба мардуми тоҷикзабони мавзеҳои ҷанубии Тоҷикистон лутфан ба ихтиёри шӯъба вогузошт. Дар ин материалҳо рӯйхати аҳли, аз ҷумла гурӯҳҳои кӯлобӣ ва ғозималикӣ, ки соҳиби лаҳҷаҳои шеваи ҷанубианд, сабт ёфтааст.

Асоси тадқиқоти маъмурро материалҳои ташкил менамоёнд, ки дар асарҳои ҷопшудаи доир ба шеваи ҷанубӣ, инчунин картотекаи фонди илмии шӯъба фароҳам омадаанд.

Ғайри картотека дар фонди шӯъба дастнависи ҳисоботи илмӣ мавҷуд аст. Чунончи, солҳои 1960-1964 дар мавзеҳои интишори лаҳҷаҳои Қаротегин ва кӯлобии Ҳисор чанд экспедиция ташкил шуда буд, ки иштироккунандагони он аз натиҷаи сафарҳои худ рисола ва ҳисоботи муфассали илмӣ навиштаанд. Масалан, О.Ҷалолов доир ба экспедицияи райони Ленин (1960. 100 саҳифа), Н.Бехбудӣ ва Б.Саъдуллоев доир ба экспедицияи райони Орҷоникидзеобод (1961. 100 саҳифа); Ҷ. Мурватов дар бораи экспедицияи Файзобод (1961. 250 саҳифа); О.Ҷалолов, М.Маҳмудов, Ҳ.Саидов доир ба экспедицияи мавзеҳои Обигарм, Комсомолобод ва Навобод (1963, 150 саҳифа). Инчунин аз асарҳои, ки ҷоп нашудаанд ва ё қисман нашр шудаанд ва муаллифони онҳо ба камали лутф ба шӯъба тақдим намудаанд, низ истифода бурда шуд. Ба қисмати материалҳои ҷопшуда материали лаҳҷаҳои Ғорон ва деҳаҳои Нют, Рин (аз онҳо Т.Н.Пахалина), диссертацияи номзади Ю.И.Богорад "Рогские говоры таджикского языка" (танҳо баъзе қисмҳои ин асар дар шакли мақолаи ҷудогона ҷоп шудааст), асари номатбуӣ А.А.Керимова "Говор селения Муллоқоии" дохил мешаванд.

Сарнашмаи асосии тасвир ва тавзеҳи лаҳҷаҳои бадахшонӣ тадқиқот ва материалҳои иловагии асари А.З.Розенфельд "Бадахшанские говоры таджикского языка", мақолаи Ю.И.Богорад "Горонский говор" ва қисман материалҳои Т.Н.Пахалина ба шумор мераванд. ⁶³ Дар баробари ин қисман аз материали экспедицияи шӯъба, ки соли 1975 дар давоми як моҳ аз мавзеҳои тоҷикнишини Помир аз тарафи Б.Саъдуллоев ва Б.Бердиев ҷамъ карда шудааст, низ истифода шуд.

Тарзи тавзеҳи материал

Дар монография шарҳу тавзеҳи ҳамаи ҳадисаҳои шевагӣ, ки якҷоя системаи қомилро ба вуҷуд меоранд, дар назар дошта мешаванд. Тасвири мо ҳосияти функционалӣ дорад, яъне дар асар ҳар як гурӯҳи шеваи ҷанубӣ дар ҳолати имрӯзааш, чун системаи муайяни инкишофёбавад, ки дорои як қатор қонуният ва категорияҳои гуногун аст, шарҳу эзоҳ меёбад. Чунин тарзи тасвир ҳаргиз муқоисаи ин шеваҳоро бо забони адабӣ ва шеваҳои дигар мустасно намекунад. Муаллифони монография дар асоси баёни фактҳои забонӣ кӯшиш қардаанд, ки бо мароми муайян ҳадисаҳои шевагиро бо фактҳои забони адабӣ муқоиса намоёнд. Муносибати пайгириҳои омӯзиши синхронии шева чунин маънӣ надорад, ки ҳадисаҳо дар шакли шахшуда,

⁶³ Т.Н.Пахалина. Бадахшанские говоры таджикского языка (сравнительно с литературным таджикским языком) с приложением разговорных текстов, записанных в 1952 и 1955 гг. в Гороне и у жителей кишлаков Нюд и Рин. Дастаниси муаллиф 32 саҳифаи машинка.

беҳаракат, бидуни алоқа бо ҳодисаҳои дигар ва берун аз инкишофи таърихӣ омӯхта мешуда бошанд. Гап дар сари он аст, ки ҳолати ҳрзира ва интишори ҳар кадоме аз ҳодисаҳои ҷудогона натиҷаи инкишофи таърихӣ, алоқаи он бо манбаи пайдоиш ва ҳодисаҳои дигари ҳамон лаҳҷа ва ё лаҳҷаҳои шабеҳи он мебошад. Ба ҳамин тариқ, дар монография ҳам ҳодисаҳои таърихӣ ва ҳам шакли тарзҳои нав дар ҳаёти инкишофи таърихӣ мавриди тадқиқ қарор гирифтаанд.

Тафовути ҷидди сохт ва мундариҷаи тадқиқоти мазкур аз тадқиқотҳои пешина он аст, ки дар вай қисматҳои калимасозӣ, ҳиссаҷа, калимаҳои модалӣ, синтаксиси ҷумлаҳои соддаю мураккаб ва лексика ҳартарафа мавриди таҳқиқ ва баррасӣ қарор гирифтаанд. Ин усул ба талаботи лаҳҷашиносии имрӯзаи тоҷик, ки тасвири муҳиммалли шева, хусусан синтаксису лексикаи онро аз муҳимтарин ва асосии худ меонад, мувофиқ аст.

Дар монография равише риоя шудааст, ки мувофиқи он факту далелҳои ин ё он система чи аз ҷиҳати муносибати онҳо ба забони умумихалқӣ, чи аз бобати лаҳҷа буданашон баён мешаванд. Зери мафҳуми ҳодиса ва аломатҳои умумихалқӣ унсур ва категорияҳои забони дар назар дошта шудаанд, ки ҳам барои лаҳҷаҳои мавриди омӯзиш ва ҳам барои забони адабӣ (чи шакли гуфтугӯӣ ва чи хаттиашон) як навъ умумияте доранд.

Аломатҳои лаҳҷавӣ дар унсурҳои, ки лаҳҷаро аз забони адабӣ фарқ мекунонанд, зоҳир мегарданд. Аз ҷумла, дар бораи хусусияти шеваи ҷанубӣ мулоҳиза ронда, аломатҳои зеринро метавон ҷудо кард: а) аломатҳои шевагӣ, ки ин шеvaro аз дигар шеваҳои забони тоҷикӣ фарқ мекунонанд ва боиси ба гуруҳи алоҳида ҷудо кардани он мешаванд; б) аломатҳои шевагӣ, ки на танҳо хоси шеваи ҷанубӣ, балки шеваҳои дигари забони тоҷикӣ низ мебошанд. Ниҳоят, як қатор хусусиятҳои хосе ҷудо карда мешаванд, ки дар асоси онҳо тафовути байни гуруҳи лаҳҷаҳо ва лаҳҷаи алоҳидаи дохили як гуруҳ, дар замири ин мавҷудияти шаклҳои гуногуни дублетӣ ва варианти унсурҳои шевагӣ, ки ҳудуди интишори онҳо манзараи бағоят мураккабро ба вуҷуд меорад, равшан мегардад.

Муаллиф аввал аломатҳои умумӣ, сипас аломатҳои хоси лаҳҷавиро баён намуда, зимнан кӯшиш намудаанд, ки изоглосс-ҳудуди интишори ин ё он ҳодисаи шевагиро нишон диҳанд.

ё
қа-
фоне-
гу-
ӯзи
умо-
аи
лоб
ияте
чан-
му-

ану-
ути
ян
ир ба
ихии
мав-

Ю.

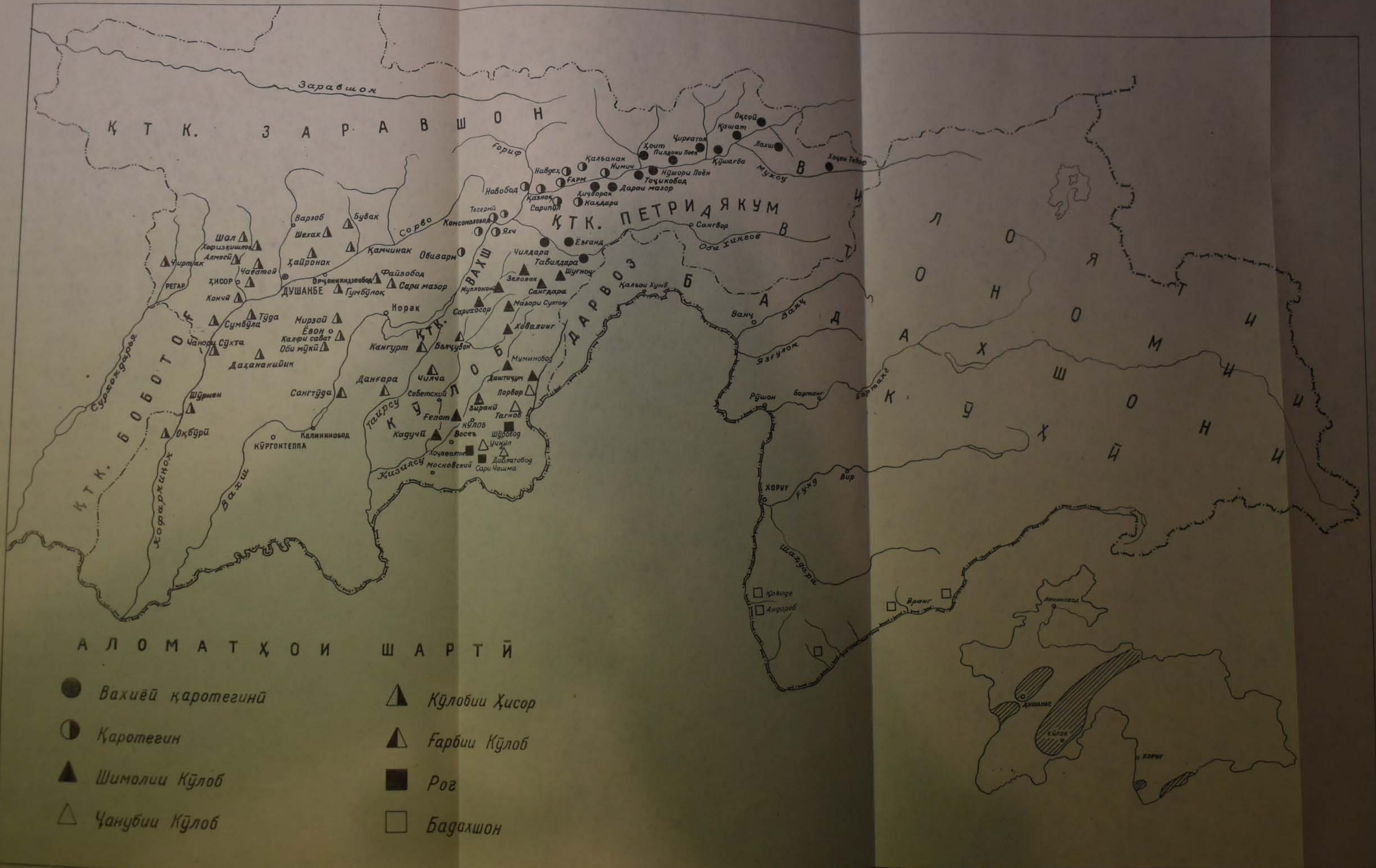
чоп
СССР
гуруҳи
овозӣ
Муҳақ-
инчу-
темаи
амаи

87-

85;

на;
1967;
д.
д.

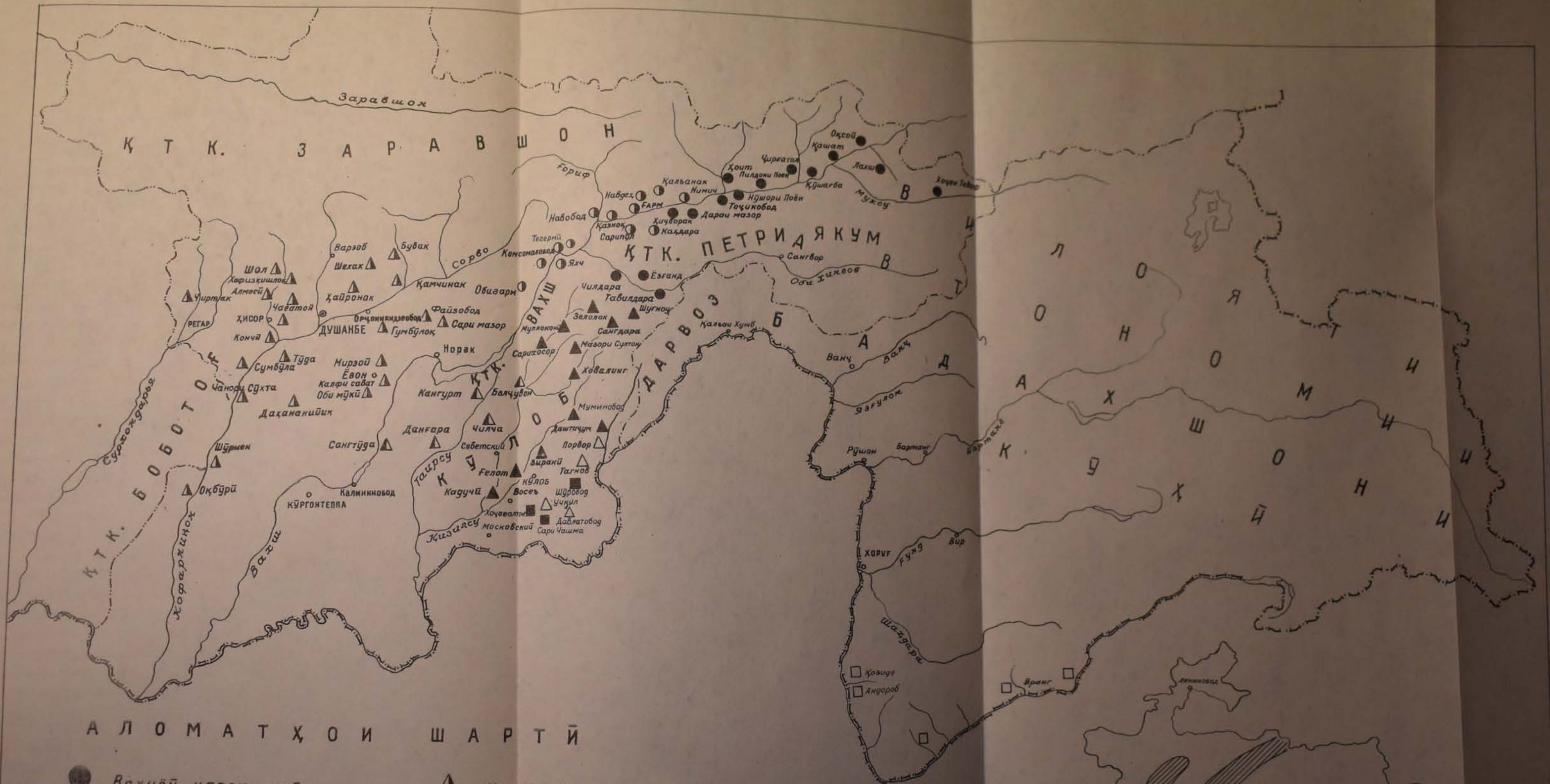
ХАРИТАИ СХЕМАТИКИИ ШЕВАҲОИ ҶАҶУБИИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

АЛОМАТҲОИ ШАРТӢ

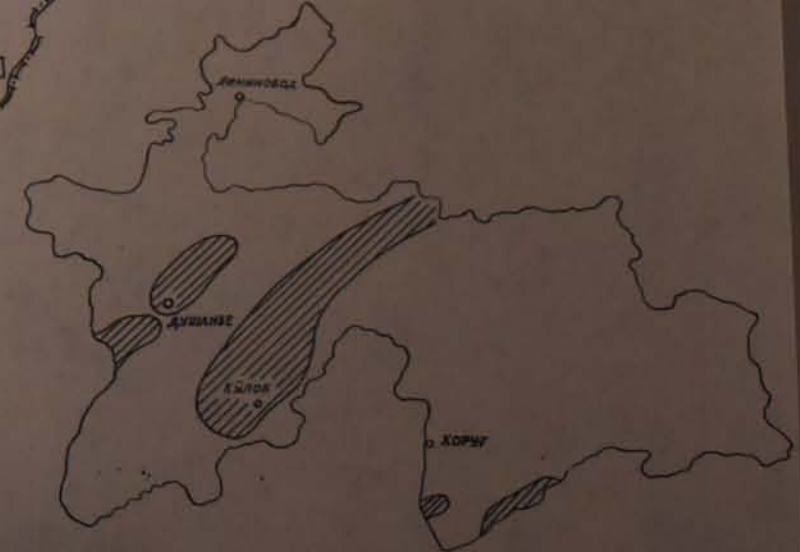
- Вахӣӣ қаротегинӣ
- ◐ Қаротегин
- ▲ Шимолии Кӯлоб
- △ Ҷанубии Кӯлоб
- ▲ Кӯлобии Ҳисор
- ▲ Ғарбии Кӯлоб
- Рог
- Бадахшон

ХАРИТАИ СХЕМАТИКИИ ШЕВАҲОИ ҶАҶУБИИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

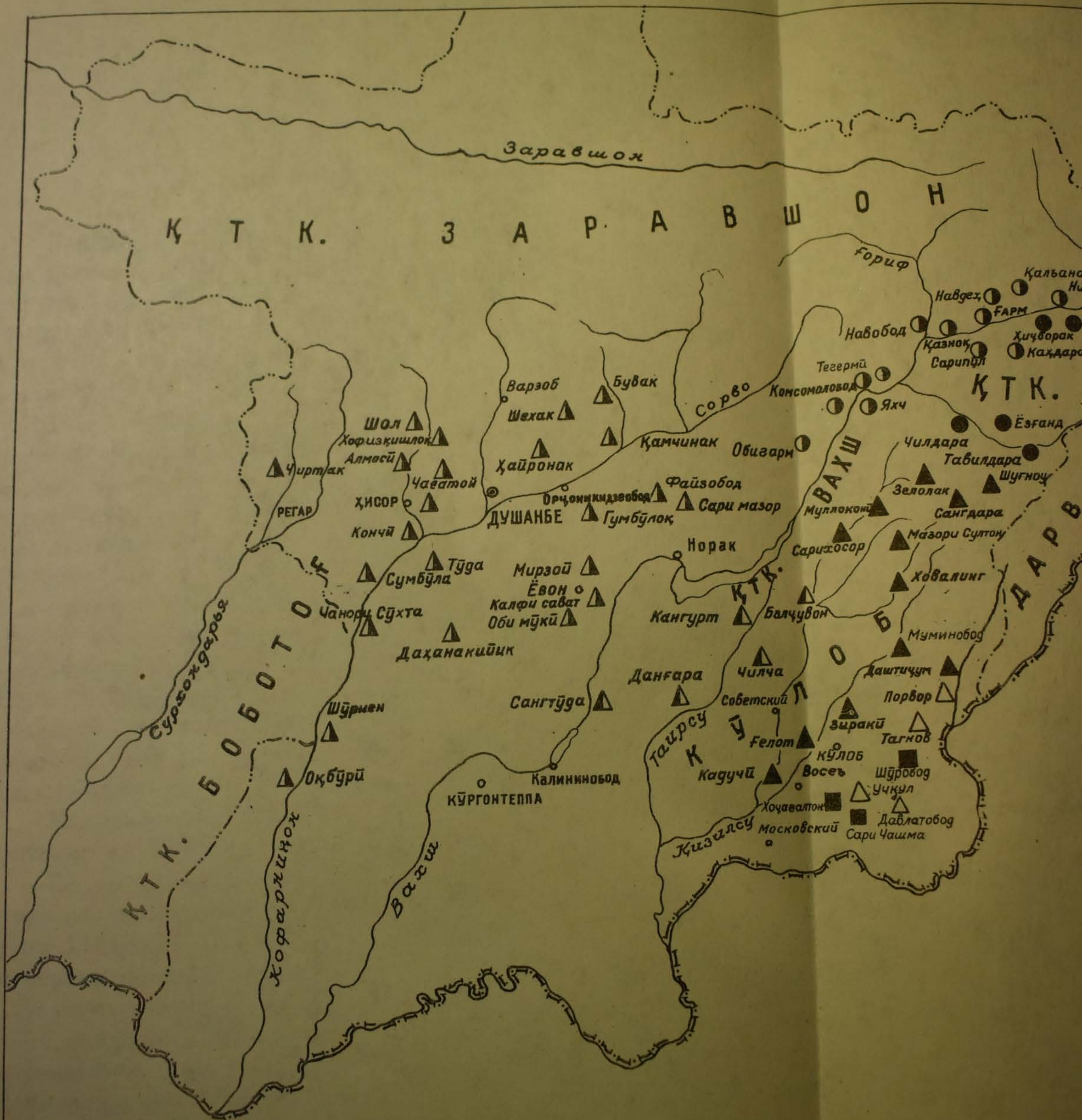

АЛОМАТҲОИ ШАРТӢ

● Вахӣӣ қартегинӣ	▲ Кӯлобии Ҳисор
◐ Қартегин	▲ Ғарбии Кӯлоб
▲ Шимолии Кӯлоб	■ Рог
△ Ҷанубии Кӯлоб	□ Бадахшон

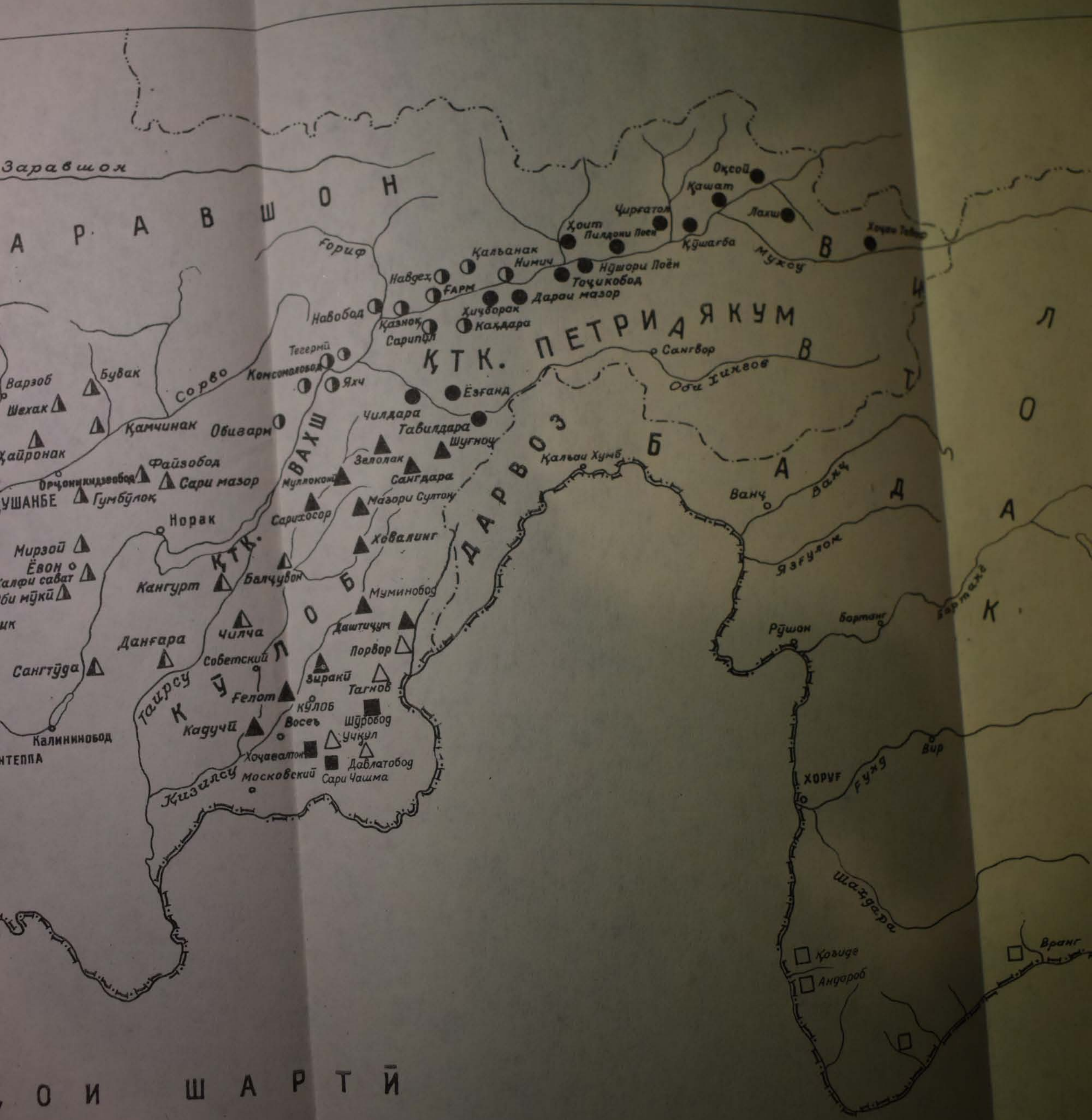
ХАРИТАИ СХЕМАТИКИИ ШЕ

А Л О М А Т Ҷ О И Ш А Р Т Ё

- Вахӣёӣ қаротегинӣ
- ◐ Қаротегин
- ▲ Шимолии Кӯлоб
- △ Чанибии Кӯлоб
- ▲ Кӯлобии Ҷисор
- ▲ Фарбии Кӯлоб
- Рог
- Бадахшон

СХЕМАТИКИИ ШЕВАҲОИ ҶАҶУБИИ

- О И Ш А Р Т Ї
- ▲ Кӯлобии Ҳисор
  - ▲ Ғарбии Кӯлоб
  - Рог
  - Бадахш

ДОЛ ЧАҢУБИИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

беҳаракат, б
рихӣ омӯхта
ва интишори
таърихӣ, алс
лаҳҷа ва ё
нография ҳа
раёни инкиш
Тафов
тадқиқотҳои
сача, калим
лексика ҳар
Ин усул ба
ҳаммали ше
эпиграфи худ
Дар м
далелҳои ин
умумихалқӣ,
ҳуми ҳодисе
ни дар на
зиш ва ҳам
як навъ ум
Алом
фарқ мекун
шеваи ҷануб
а) аломатҳо
ки фарқ ме
мешаванд; (с
балки шева
тор хусусия
фовути бай
дар зимни
унсурҳои ш
каберо ба
Муал
қавиро баён
интишори ш

Ф О Н Е Т И К А

Дараҷаи омӯзиши мавзӯ.

Лаҳҷаҳре, ки дар Қаротегин, Кӯлоб ва қисман Ҳисор воқеъ гардидаанд, аз солҳои чилуми асри мо мавриди омӯзиши махсус қарор гирифтанд. Ҳамон вақт масъалаи муқаррар кардани таркиби фонемаҳо ва ҷиҳатҳои хоси системаи овозии ин лаҳҷаҳо низ ба миён гузошта шуда буд. Роҷеъ ба таркиби овозии лаҳҷаҳои кӯлобӣ (гурӯҳи шимолӣ, ҷанубии Кӯлоб) ва роғӣ дар асарҳои тадқиқотӣ¹ маълумоти нисбатан муфассал дода шудааст. Материалҳои доир ба лаҳҷаи Қаротегин қаробати таркиби овозии онро ба лаҳҷаи шимолӣ Кӯлоб муқаррар намуданд². Таҳқиқи фонетикаи лаҳҷаҳои Кӯлоб имконияте фароҳам овард, ки минбаъд таркиби овозии лаҳҷаҳои Ҳисор, ки чандин аср муқаддам дар ҳудуди нисбатан васеъ интишор ёфтаанд, муайян карда шавад.³ Материалҳои аз лаҳҷаҳои Кӯлоб гирдомада низ имконияте муҳайё намуданд, ки ба ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ маълумоти умумӣ ва нахустин дода шавад. Дар натиҷа тафовути шеваи мазкур аз шеваи шимолӣ, мобайнӣ ва забони адабӣ муайян гардид.⁴ Таҷрибаи нахустин дар баёни маълумоти фонетикӣ доир ба ин лаҳҷаҳо шароите ба вучуд овард, ки ҷараёни инкишофи таърихӣ садонокҳои онҳо дар муқриси бо лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ мавриди мушоҳидаҳои муҳрима қарор гирад.⁵

Хусусиятҳои таркиби овозии лаҳҷаи Бадахшон дар асарҳои Ю. И. Богорад ва А.З. Розенфельд акс ёфтаанд.

Ба ин тариқа, тадқиқотҳои пешина (асосан, материалҳои ҷоп кардаи экспедицияи лаҳҷашиносӣ, ки Филиали Тоҷикистони АФ СССР солҳои 1948–50 дар Кӯлоб ташкил карда буд) таркиби овозии гурӯҳҳои асосии лаҳҷаҳои Кӯлобро муайян ва ҷиҳатҳои хоси ҷараёни овозӣ ва хусусиятҳои умумию фарқунандаи онҳоро таъин намудаанд. Муҳаққиқони лаҳҷаҳои Қаротегини Ҳисор (гурӯҳи кӯлобии Ҳисор) ва инчунин Бадахшон дар аснои шарҳи таркиби овозӣ ба тадқиқоти системаи овозии лаҳҷаҳои кӯлобӣ такя намуда, муқаррар карданд, ки ҳамаи

¹ Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 13–21, 67–71, 74–76; Ю.И.Богорад. Рогские говоры..., стр. 134, 135; Ҳамон кас. Южнокулябские говоры..., стр. 65–69.

² А.З.Розенфельд. Говоры Каратегина, стр. 6–11.

³ Л.В.Успенская. Говоры таджиков Гиссарского района; О.Чалолов. Гурӯҳи шеваҳои тоҷикони райони Ёвон. Душанбе, 1967; Ҷ.Мурватов. Маълумоти мухтасар дар бораи шеваи Файзобод.

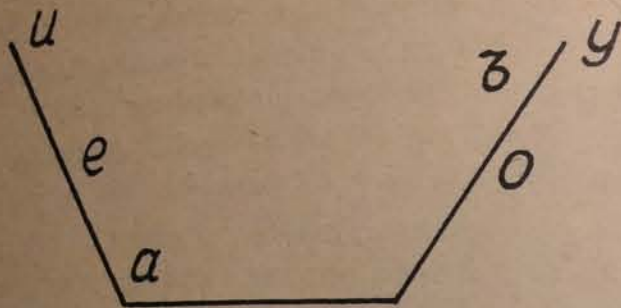
⁴ В.С.Сожикова, Р.Л.Неменова, Ю.И.Богорад. Новые сведения по фонетике иранских языков..., стр. 154–155

⁵ В.С.Расторгуева. Опыт..., стр. 34–36.

лаҳзаҳои шеваи ҷанубӣ бо ҳамдигар қаробат ва монандие доранд. Ин тадқиқотҳо барои ба таври муқррса ва ҷамъбаст омӯхтани шеваҳои забони тоҷикӣ замина муҳайё карданд.

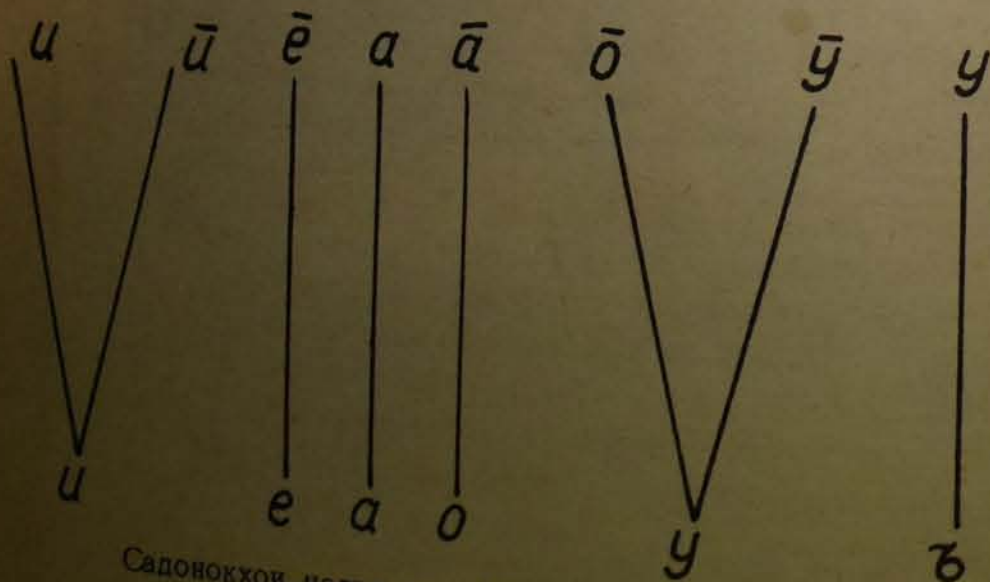
САДОНОКҲО

Садоннокҳои шеваи ҷанубӣ аз шаш фонема иборатанд. Онҳо дар ҷадвали 1 ин тавр ҷойгир мешаванд.

Масъалаи инкишоф ва мувофиқати садоннокҳои шеваи ҷанубӣ ба системаи садоннокҳои давраи қадим ва миёнаи форсӣ-тоҷикӣ дар асарҳои илмӣ, махсусан дар асари ҷамъбасткунандаи В.С.Расторгуева, ба тарзи даркорӣ тадқиқ шудаанд. Аз рӯи ин тадқиқот маълум мегардад, ки садоннокҳои шеваи ҷанубӣ дар ҷараёни дуру дарозии инкишофи худ нисбат ба системаи ибтидоии садоннокҳои забони тоҷикӣ ба тағйироти ҷиддӣ дучор шудаанд. Вобаста ба ин таносуби сифатӣ миқдории онҳо дар шеваи ҷанубӣ характери махсус пайдо намудааст, ки онро аз ҷадвали 2 ба хубӣ метавон мушоҳида кард.

Таркиби садоннокҳои давраи миёна ва нави забони форсӣ-тоҷикӣ (қатори боло)

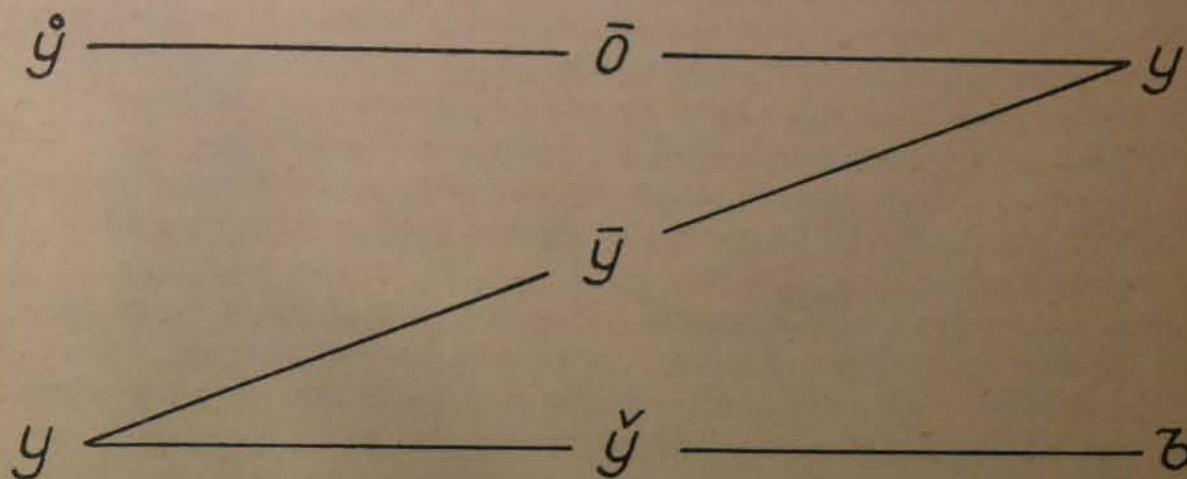

Садоннокҳои нави ҷанубӣ

Садоннокҳои давраи миёнаи забони форсӣ-тоҷикӣ (аз асрҳои 1У-III то даври мо ва то асрҳои УШ-1Х даври мо) чунон ки маълум аст, аз ҳашт фонема иборат буда, аз ҷиҳати хусусияти миқдорӣ ба садоннокҳои дароз ва кӯтоҳ тақсим мешуданд: "ā"-и дароз ва "a"-и кӯтоҳ, "ī"-и дароз ва "i"-и кӯтоҳ, "ū"-и дароз ва "u"-и кӯтоҳ ду фонемаи боқӣ: ē, ки аз дифтонги қадими ау < ē ва о, ки аз дифтонги ау > ӯ, ба вуҷуд омадаанд, дароз буда, ҷуфти кӯтоҳ надоштанд. Дар асарҳои классикони адабиёти форсу тоҷик Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Саъдӣ ва ғайра айни ҳамин садоннокҳо истифода шудаанд, ки инро аз вази ашъори онҳо равшан мушоҳида мекунем. 6

Дар шеваи ҷанубӣ садоннокҳои қатори пеш монанди садоннокҳои забони адабии ҳозираи тоҷик қариб як зайл давом карда бошанд ҳам, садоннокҳои қатори қафои онҳо нисбат ба забони адабӣ бо тарзи дигар ҷараён гирифтаанд. Инро аз ҷадвали 3 равшан дидан мумкин аст.

Садоннокҳои забони адабии ҳозираи тоҷик	Садоннокҳои давраи миёнаи забони форсӣ-тоҷикӣ	Садоннокҳои шеваи ҷанубӣ
---	---	--------------------------

Ба ҳамин тариқ, маълум мегардад, ки фарқи асосии таркиби садоннокҳои шеваи ҷанубӣ аз забони адабии имрӯзаи тоҷик ба ҷараёни таърихии инкишофи онҳо вобаста будааст. Ин аст, ки садоннокҳои ҷанубӣ аз садоннокҳои забони адабӣ бо чунин хусусиятҳои асосӣ фарқ карда меистанд: а) дар шеваи ҷанубӣ фонемаи $y < \bar{y} < ay$ вуҷуд надорад. Ба ҷои он дар ин шева y ба қор бурда мешавад; б) дар шеваи ҷанубӣ фонемаи ғайрилабии қатори қафо ва аз ҷиҳати миқдорӣ хеле кӯтоҳи $\bar{y}$ истифода мешавад, ки дар забони адабӣ мавҷуд нест. Ин садоннок бо "y"-и адабӣ мувофиқат карда, асосан, "y"-и таърихан кӯтоҳро инъикос менамояд: гъл//гул ($\bar{y}$); в) фонемаи "y" низ дар шеваи ҷанубӣ бо "y"-и адабӣ мувофиқат карда, "y"-и таърихан дарозро инъикос менамояд: дӯд < дуд (y). Инчунин вай бо $\bar{y}$ ($\bar{y}$)-и адабӣ мувофиқат карда, о-и таърихан дарозро акс мекунад: руз < рӯз (y).

6 В.С.Расторгуева. Опыт..., стр. 18, 35.

Садонокҳои навъи ҷанубӣ дар давраи ҳззира ду шакли интишори территориявӣ доранд: а) дар баъзе мавзӯҳои саросар интишор ёфтаанд; б) дар ихтотал лаҳҷаҳои ғайриҷанубӣ ва ё забонҳои дигар дучор мешаванд.

Худуди паҳншавии садонокҳои навъи ҷанубиро аз ҷониби ҷануби шарқӣ ба самти ғарбии республика аз назар гузаронида, муқаррар мекунем, ки нуқтаи охири он дар шарқи Форон ба шумор меравад. Ин мавзӯ дар байни ду райони помирзабон — Шугнон ва Ишкошим воқеъ гардидааст. Навъи вокализми ҷанубӣ берун аз худуди ВАБК дар сар то сари районҳои кӯҳии Тоҷикистон, яъне дар Вахиёи Поён, дар Қаротегин ва Кӯлоб, аз ҷумла дар Қаротегини боло, ки дар он мардуми тоҷик ва қирғиз омехта зиндагӣ мекунанд, дар мавзӯҳои ҷануби ғарбии Кӯлоб, ки низ аҳолишон омехта буда, тоҷикон ва қавмҳои туркзабони қарлуқ ва лақайро фаро мегиранд, паҳн шудааст.

Мавзӯҳои мазкур аз ҷиҳати ҷуғрофӣ дар соҳили даръҳои Панҷ, Сурхоб, Хингоб, Вахш, Ёхсу, Қизилсу (боло ва миёнаоби ин даръҳо) ҷойгир шудаанд. Дар соҳили Кофарниҳон, ки аҳолии он кӯлобӣ ва қаротегинӣ омад мебошанд, навъи вокализми ҷанубӣ дар шакли мувозӣ дучор меояд. Нуқтаи охири интишори хели садонокҳои ҷанубӣ дар ғарбии Тоҷикистон деҳаи Чиртаки райони Регар ба шумор меравад, ки онро экспедицияи шӯъбаи таърихи забон ва лаҳҷашиносӣ ба қайд гирифтааст; дар шимоли республика ин навъи вокализм дар сарғаҳи даръи Варзоб дар деҳаҳои Зиддӣ аз нутқи қаротегинӣ хеле барвақт ҳиҷраткарда ба қайд гирифта шудааст; дар самти ғарби ҷанубӣ вай дар деҳаҳои қаторкӯҳҳои Ғозималик ва Боботӯғ, ки, асосан, тоҷикон маскан доранд, воқеъ гардидааст, ки бо номи ғозималикӣ машҳур буда, беромати худро ба аҳолии ғарбии Кӯлоб ва Ёвон нисбат медиҳанд, дар назар дорем.

Ягонагии вокализми ҷанубӣ баъзе фарқҳои дохилии ин лаҳҷаҳо истисно намекунад. Тафовути вокализм дар ин лаҳҷаҳо якхела нест ва табиист, ки он дар ҳар маврид сабабе дорад. Дар як маврид шояд ба омилҳои таърихӣ инкишоф ва ташаккули шева алоқаманд бошад, дар ҳолати дигар ба алоқа ва таъсири шева ва забонҳои ҳамсоя вобаста аст, мавриди сеюм хосияти гузарандагӣ дашта, дар сарғаҳи шеваҳои гуногунсистема ҷой гирифтани шеваро дар бар мегирад. Бештар, чунон ки таҳлили далелҳои нишон медиҳад, фарқи фонетикӣ (хусусан дар вокализм) ба система тааллуқ надорад, балки ё ба фарқи интишори луғавии садонокҳои гуногун дар лаҳҷаҳо, ё ба хислати комбинатории варианти фонемаҳо вобаста аст. Баъзе фарқҳо дар системаи садонокҳои дар лафзи кӯлобӣ ҳама, ⁷ ки дар кӯҳҳои Боботӯғ ҷой

⁷ Кӯлобӣ номи тоҷикӣ тоҷиконест, ки хеле муқаддам аз Кӯлоб (бештар аз Ховалинг, Мӯминобод, Балҷувон ва аз деҳаҳои поёни Қаротегин ҳиҷрат кардаанд. Файзободӣ низ худро аз ҳамин тоифа ҳисоб карда, шаҳрдати медиҳанд, ки гузаштагонашон аз тарафи Кӯлоб омадаанд). Дар ин бора ниг. В.С.С.Околова. Фонетика таджикского языка. М.-Л., 1949, стр. 105-105; В.С.Расторгуева. Очерки ..., вып. 1. стр. 21-22; Л.В.Успенская. Говоры таджиков Гиссарского района, стр. 4-5; А.З.Розенфельд. Некоторые вопросы таджикской диалектологии. Вестник ЛГУ, 1951, стр. 38; Р.Л.Немелова. Сложение таджикского населения Варзоба. —СЭ, 1969, № 5, стр. 38-39; Б.Х.Кармышева. К истории формирования населения южных районов Узбекистана. —СЭ, 1964, № 6, стр. 96.

гирифтаанд, мушоҳида мешаванд (аз рӯи материали ходимони шӯъба — М.Маҳмудов ва М.Маҳадов)⁸. Дар нутқи гурӯҳи кӯлобӣ соҳили рости Кофарниҳон (дар масоҳати аз Файзобод то Эсанбой), дар баъзе аз деҳаҳои соҳили рости даръе, ки мардумонаш барвақт аз Кӯлоб, Қаротегини поён ва Файзобод ба ин ҷо омадаанд, таркиби садонокҳои андак дигар хелтар ба назар расид (аз рӯи материали Б.Бердиев ва А.Ҳақбердиев).⁹

Дар лаҳҷаҳои эикршуда, яъне лафзи кӯлобӣ соҳили Кофарниҳон, садонокҳои қаротегинӣ аз афти кор дар баъзе калимаҳо ба андозаи муайян аломати асосии сифатии худ — хусусияти ғайрилабиашро аз даст додааст. Дар натиҷа дар ин лаҳҷаҳо садонокҳои лабие ба вучуд омадааст, ки ба у-и забони адабӣ наздик аст. Аммо ин овоз ба г-и нисбат ба у-и забони адабӣ андак кӯтоҳтар мебошад.

адабӣ	кӯлобию қаротегинӣ	кӯлобии Ҳисор (ғозималикӣ ва кофарниҳонӣ)
гул	гъл	гул//гъл
ду	дъ	ду//дъ

Дар ду шакл талаффуз ёфтани у-и ғозималикӣ шаҳрдати медиҳад, ки ин лаҳҷаҳо аслан дорони системаи анъанавии вокализми кӯлобию қаротегинӣ (яъне системаи вокализми ҷанубӣ) буда, аммо таъсири мадиди шеваҳои дигари тоҷикӣ ва дар даҳсолаҳои охир асари пурсамари забони адабӣ ба системаи онҳо баъзе тағйирот дохил кардаанд.

Ба ҳама муқобил гузоштани навъи асосии садонокҳои шеваи ҷанубӣ, асосан, аз бобати хосияти сифатист. Аломати миқдорӣ дар устуворӣ, ноустуворӣ ва кӯтоҳии садонокҳои ифода мешавад. Ин аломат моҳияти фонологӣ надошта бошад ҳам, ба дараҷаи кофӣ муносибатҳои миқдорӣ ва қиёсӣ мутақобилаи садонокҳоро муайян мекунанд. Хусусияти характерноки системаи садонокҳои шеваи ҷанубӣ иборат аз ин мебошад, ки дар таркиби он фонемаи у мавҷуд аст. Ин фонема аз рӯи майл доштани ба ихтисори зиёд ба панҷ фонемаи дигари шева муқобил менстад. Инкишофи садонокҳои, чун дар забони адабӣ, дар шеваи ҷанубӣ баъзе шеваҳои дигари тоҷикӣ, асосан, бо роҳи суст шудани хусусиятҳои миқдорӣ ҷуфти садонокҳои дарозу кӯтоҳ ва табилии тадриҷии онҳо ба садонокҳои устувору ноустувор давом кардааст.

Аммо ин ҷараён дар шеваи ҷанубӣ ба таври хос зоҳир гаштааст. Аввалан, ҳамаи фонемаҳои кӯтоҳи таърихӣ, як қисмашон комилан (у — и кӯтоҳ), қисми дигарашон қисман (а ва и-и кӯтоҳ) ба фонемаи у табиӣ шудаанд. Сониян, ба туфайли ин ҳолат муқобилгузори садонокҳои дарозу кӯтоҳи таърихӣ аз ҷиҳати устуворӣ ва ноустуворӣ аз дудараҷагӣ (чунон ки дар забони форсӣ ва тоҷикӣ мушоҳида мешавад) ба седараҷагӣ гузашт. Аз ин ҷиҳат, аз рӯи аломати устуворӣ ва ноустуворӣ садонокҳои шеваи ҷанубиро ба се гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст.

⁸ Ҳисоботи илмӣ М. Маҳмудов ва М. Маҳадов онд ба командировкаи илмӣ 1962 ба райони Куйбышев. Дар фонди шӯъбаи таърихи забон ва лаҳҷашиносӣ маҳфуз аст.

⁹ Ҳисоботи илмӣ Б. Бердиев ва А. Ҳақбердиев онд ба экспедицияи лаҳҷашиносӣ, 1970. Фонди шӯъбаи лаҳҷашиносӣ.

а) садонокҳи устувор, хусусан у, е, о, ки сарфи назар аз шароити фонетикӣ на аз ҷиҳати миқдор ва на аз ҷиҳати сифат қариб ба таъбироте дучор намешаванд; б) садонокҳи муътадил ё нейтралӣ (истилоҳи В. С. Соколова) а ва и, ки сифати худро дар ҳичри заданок (чи пӯшида ва чи кушода), асосан, нигоҳ медоранд, лекин дар ҳиҷоҳи беада вобаста ба шароитҳои фонетикӣ метавонанд, ихтисор шаванд ва таъбир ёбанд; в) садонокҳои ихтисоршавандаи ъ, ки дар ҳар гуна вазъияти фонетикӣ нисбат ба фонемаҳои устувор ва муътадил кӯтоҳ мебошад.

Садонокҳо аз ҷиҳати сифат.

Мо дар аснои тасвири ҷиҳати сифатии садонокҳи шеваи ҷанубӣ аз рӯи тартиби зайл амал хоҷем кард: аввалан, гурӯҳи садонокҳи устувор у, о, е, и, а ва дар охир садонокҳои ихтисоршавандаи ъ тавзеҳ хоҷанд ёфт.

Фонемаҳои у, е, о дар ҳар гуна ҳрлати фонетикӣ устувор буда, аз ҷиҳати тарзи талаффуз аз овозҳои забони адабӣ тақрибан фарқ надоранд.

Фонемаи у — садонокҳои қатори қафо, бардошти болои лабист. Ин фонема овози пӯшидаест, ки бо иштироки лабҳр ва дар ҳрлати бағоят танг шудани онҳо ба вуҷуд меояд. Чунин хусусияти онро дар талаффузи анҷӯдога ва ҳам дар ҷараёни нутқ метавон мушоҳида кард. Вобаста ба вазъияти гуногун хосияти фонетикӣ худро таъбир намедихад ва ба ин сабаб дорoi вариант нест; дар ҳамаи гурӯҳи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ, асосан, яқраи талаффуз мешавад. Фонемаи у дар лаҳҷаҳои дар ҳар гуна вазъияти фонетикӣ истемол мешавад, аммо дар аввалу охири калимаҳо камтар ба назар мерасад.

Ин фонема дар аввали калимаҳо дар ҳрлатҳои зерин истифода мешавад: а) дар калимаҳои иқтибосӣ: усал, узбак, узбақобод, уғурак; б) ҳангоми афтидани ҳамсадои ҳалқӣ: уч (роғ), уй, ушйор (роғ); в) дар калимаҳои шаклан ихтисоршуда, ки ҷузъи аввали онҳо иборат аз ҷиҳати ишоратист: у / он, уча / он ҷо: уҳ // уҳо / онҳо, убарги, улави, усу, уқа / он қадар.

Дар охири калима истемол ёфтани у дар калимаҳои чандон зиёд кайд нашудааст: дору, зардолу // зандолу, ру, му, каду, зону, шоту (калимаи охири дар Даштиҷум).

Фонемаи "у" — и шеваи ҷанубӣ бо чунин садонокҳои забони адабӣ мувофиқат дорад:

1) бо ӯ (вои маҷҳул: дар хати ҳрзира ӯ): руз, гуш, гушт, дуст, пӯст, муза, куза, ҷура, кур, зур ва ғайра.

2) бо "ӯ"-и таърихан дароз: дуд, тут, зуд, хун, сурат, ангур, зону, каду ва амсоли инҳо.

3) бо "о"-и пеш аз ҳамсадоҳои димоғӣ: нун, думод, хуна, калу // калуи, хумаи.

Чунин мувофиқат дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб, ваҳиёӣ-қаротегинӣ, қаротегинӣ ва ғарбии Кӯлоб хеле зиёд мушоҳида мешавад. Ин ҳодиса дар лаҳҷаҳои роғӣ ва бадахшонӣ дучор намешавад, аммо дар лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор хеле кам мушоҳида мешавад.

4) қонуни ба таркиби овози ав мувофиқат мекунад: ру, ан / равған; тунист / тавонист: нубат / навбат (ш-к.).

Фонемаи о — садонокҳои қатори қафо буда, назар ба у андаке фарох

тар мебошад. Тақрибан дар бардошти сеюм ҷойгир аст. Сифатаи аз забони адабӣ фарқ надорад. Мисолҳо барои ин фонема: о // об, ох // охир, ошноӣ, орд, бодом // бодум, пореса, поча, хок, шола, хӯрӯ, қос, тор, докиза, мойи, тоқи, доқи, кӯшод, котиб, қӯҷоқ, бозор, тирамо.

Фонемаи о дар шеваи ҷанубӣ назар ба забони адабӣ интишори маҷҳуди калимагӣ дорад, ки қонуни ба сабабҳои зерин вобастааст: яқум, вай дар баъзе лаҳҷаҳо пеш аз ҳамсадоҳои димоғӣ м, н, чунон ки эҷир шуд, ба фонемаи у мегузарад: нум / ном, хуна / хона ва ғайра; сониян, дар як қатор лаҳҷаҳо ба фонемаи а мувофиқат мекунад. Ин ҳодиса дар таркиби як қисм калимаҳо дар ҳамаи лаҳҷаҳо паҳн шуда бошад, дар баъзе калимаҳо қисман интишор ёфтааст. Фонемаи о дар шафати ҳамсадои ҳалқии чуқур, ба а табдил мешавад: маҳ / моҳ, раҳ / роҳ, амра / амро, ҳамроҳ, вега / беғоҳ. Дар ҳама ҷо ба фонемаи о-и адабӣ дар аввали баъзе калимаҳо ба садонокҳои а мувофиқат мекунад: афто // офтоб, авоз / овоз; ҳамчунин ҳодисаи дар охири калимаҳои қӯда / қудо, мома / момо; ба а гузаштани о низ мушоҳида мешавад.

Ниҳоят, дар як қатор деҳаҳои Қаротегини соҳили рост ва баъзе деҳаҳои болооби Ёхсу ба в табдил ёфтани о пеш аз ҳамсадои лабулабии w сабт шудааст: ав // об, га // гов, ха // хоб.

Фонемаи е — садонокҳои қатори пеш, ғайриладӣ, бардошти миёна, тақрибан мобайни дараҷаи бардошти сеюму чорум аст. Вобаста ба маҷҳури дар таркиби калима доштааш ва муҳити фонетикӣ дар ҳудуди қатори худ метавонад, ба таъбироте сифати дучор гардад. Дар чунин ҳрлат гоҳ фарох, гоҳ танг шуда, аз ҷиҳати талаффуз ба ин наздикӣ пайдо мекунад, аммо ба ихтисор дучор намешавад. Фонемаи е дар бобати сифат ва вариантҳои асосии талаффуз дар шеваи ҷанубӣ фарқи махсусе надишта бошад ҳам, аз лиҳзи интишори калимагӣ дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ ҳамрангӣ ва мувофиқати комили онро мушоҳида кардан мумкин нест.

Дар баъзе аз лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ, чунончи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ, дар калимаҳои, ки дар охир е доранд, ё дар ҳиҷоҳи кушода овози е бештар ба и бадал мешавад: бъти (в-қ), гилос (в-қ.), изъм (в-қ.).

Дар шеваи ҷанубӣ ба тарзи мувозӣ истемол ёфтани калимаҳои ҳеч // ҳич // ҳиш, ҳечка // ҳичка // ҳишка, калела // калила, зъғер // зиғир мушоҳида мешавад.

Табдили е ба и дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ дар ҳрлатҳои зерин низ зоҳир мегардад: аз таркиби овози еҳ — чи дар мобайн ва чи дар охири калима ҳамсадои ҳалқии ноустувори х соқит шуда, садонокҳои и боқӣ мемонад: мимун, мимхуна // мимунхуна / меҳмонхона: фарби, би, битар // битатар / беҳтар; дарби / дарбеҳ: ди // ди йа / деҳа. Варианти асосии е дар аксарияти вазъияти фонетикӣ, махсусан дар гуфтор равшан, нигоҳ дошта мешавад: е, ей (ҳиссача), дег, теша, сечък, бенъхс, девор // девол.

Овози е дар охири калимаҳои якҷиҳӣ ва дар аввали калимаҳои андак васеъ мешавад: се, хе // бъхе, еча // ҳеча, езма, естод // истод, инчунин дар шафати ҳамсадоҳои пасизабонӣ ва ҳалқӣ дорoi шакли фарох низ бурда метавонад: хелидъм (хамир кардам), ҷъғел (ҷанда, латтакӯҳна), ғелидан, хеш, хел.

Садонокҳои е дар шеваи ҷанубӣ дар ҳиҷоҳи кушода беада ва дар байни ҳамсадоҳои ҷарангнок назар ба забони адабӣ васеътар талаффуз мешавад: зелол, зерав, беда.

Варианти аз ҳама васеи е дар калимаи бест // бе (биист мушоҳида мешавад. Варианти танги е ҳангоми ҷо гирифтани он дар шафати овозҳои ҳамсадои миёнизабонӣ қайд шудааст: нъшеб, пеш, пешунӣ, шероз, ҷерав, бътеҷун / печон. Фонемаи е пеш аз ҳамсадоҳои ҷарангдор ва сонантӣ, хусусан пеш аз ҳамсадоҳои димоғии м, н ба дараҷае танг гашта, дар аснои гуфтори сареъ ба овози и наздик мешавад: бърез / бирез, рофтеъ, гълем, гърофтем. Аммо ҳангоми талаффузи сареъ тобиши асосии фонемаи е-ро дар вазъиятҳои мазкур метавон равшан ҳис кард.

Фонемаи и — садоноки қатори пеш, ғайрилабӣ буда, дар бардошти дараҷаи боло тақрибан дар мобайни дараҷаи якуму дуҷум ташкил меёвад. Чунин хусусият бештар дар ҳолати алоҳида истеъмоли ёфтани ин овоз (и / ин) ва дар калимаҳое, ки дар таркибашон фонемаи и мавҷуд буда, дар талаффуз зада, ба болои он меафтад, барҷаста зоҳир мегардад: иҷа / ин тавр, иҷа / ин қадар, иҷа / ин ҷо, иш / инаш, ина (ҳиссаи иҷа / ин тавр, иҷа / ин қадар, иҷа / ин ҷо, иш / инаш, ина (ҳиссаи иҷа)). Ҳамчунин дар ҳолатҳои зерин низ зуҳуроти фонемаи мазкур мушоҳида мешавад: дар ҳиҷои пушидаи байни ҳамсадоҳои ҷарангнок ё пеш аз ҷарангнокҳо (бештар дар калимаҳои якҳиҷоӣ): дид, пир, тир, зин, сир; дар ҳиҷои кушодаи заданок: бъби / биби, боби, бози, нунбанди, дина, қори, мъроғи, аспаки. Дар шафати ҳамсадоҳои миёнаи забони й, пеш забони ш, с, ҷ, ч ба дараҷаи муайян кӯтоҳ шуда, дар ҳамаи вазъиятҳои фонетикӣ пушида ифода меёбад: шир, шинг, зийн, ҷигар, ришта, сия, шила, сич, бъчин.

Варианти нисбатан васеи и пас аз ҳамсадоҳои ҳалқии с, з ва ҳамсадоҳои пасизабони чуқур х, қ ба назар мерасад: сид, сидо, қисоқ, қибоб / қимоб, қинзола, хит, хирман, химча, пих.

Дар баъзе шароитҳои фонетикӣ, хусусан дар ҳиҷоҳои кушодаи беада, ҳам дар муҳити ҳамсадоҳои бечаранг ва ҳам дар ҳамсоиягии ҳамсадоҳои ҷарангдор садоноки и аломати асосии сифатии худро аз рӯи қатор, бардошт, ғайрилабигӣ нигоҳ дошта, аз ҷиҳати миқдор ба андозае ихтисор мешавад. Ин ҳодиса дар ҷараёни нутқ махсусан дар ҳиҷои беада, бештар дида мешавад: дар шафати ҳамсадоҳои бечаранг: китоб, писар, пишак / пъшак, шикорга, шипанг; байни ҳамсадоҳои ҷарангдор: дига, биринҷ, ғълдирак; байни ҳамсадоҳои бечаранг ва ҷарангдор: ширин, чирос // ҷароғ, тирес / тирез пеш аз ҳамсадоҳои миёнаи забонӣ: пийола, пийоғ, диёр.

Дар як қатор лаҳҷаҳо, махсусан, дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ, шимолии Кӯлоб, ҷанубии Кӯлоб ва роғӣ шакли ихтисоршудаи и ба фонемаи е мегузарад, ки дар натиҷа фарқи лаҳҷавӣ ба вуҷуд меояд. Чунинчун, дар лаҳҷаи ғарбии Кӯлоб, кӯлобии Ҳисор: шикам, шикор, тиреза, бъгирен; дар шимоли ва ҷанубии Кӯлоб, инчунин дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва роғӣ: шъкам, шъкор, търеза. Дар лаҳҷаи қаротегинӣ дублетҳои он мушоҳида мешавад: шикор / шъкор, шикам / шъкам, аммо шакли ихтисоршудааш бештар маъмул аст. Талаффузи дублетии и дар дохили як лаҳҷа низ ба назар мерасад: тилоҳ / тилоҳ / тълөх (номи бутта, ш-к., Ховалинг); шиштиян / шъштиян / шъштиян (ш-к., Чавроғи Боло).

Дар баъзе калимаҳои фонемаи и мунтазам ба фонемаи "у"-и забони адабии мувофиқат мекунад: лич / луч, шид / шуд¹⁰, гичр / кучр. Ин ҳодиса дар аввали калима ва ё дар ҳиҷои аввали пас аз ҳамсадоҳои па-

¹⁰ Дар баъзе лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ (в-қ., ш-к., ҷ-к.) шакли лич, шъд, чун варианти лич, шид ба назар мерасад.

сизабонӣ низ ба назар мерасад: исто / усто, истоз / устоз, сисмун / Усмон, илаш / улав; қисман ин ҳодиса дар охири калимаҳои низ рӯи медиҳад: зардоли (Ғорон), поки / поку (ш-к., Сангдара). Дар лаҳҷаҳои Қаротегин мувофиқати и ба у дар калимаҳои мекина / мекунад, гиноҳ / гуноҳ дида мешавад.

Фонемаи а — садоноки қатори пеш, бардошти п ё н, ғайрилабист. Андозаи таъбироти сифатии ин фонема дар аксарияти лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ, аз ҷумла лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ, қаротегинӣ, кӯлобӣ, қисман дар лаҳҷаҳои ғарбии кӯлобӣ ва кӯлобии Ҳисор, ҳамчунин дар лаҳҷаи роғӣ нисбатан васеъ нест. Аз лиҳзи муносибатҳои миқдорӣ назар ба фонемаи и ба дараҷае устувортар мебошад.

Ҳосияти асосии фонемаи а ҳамчун садоноки қатори пеш фароҳ дар чунин мавридҳо хуб нигоҳ дошта мешавад: а) дар аввали калима: агане, адир, аво; б) дар ҳиҷои заданок ва беадаи пушида: дар, сар, зардак, гардан, лафка, кампир; в) дар ҳиҷои кушодаи пеш аз зада ва заданок дар муҳити ҳамсадоҳои ҷарангнок ва бечаранг (ба истиснои ҳамсадоҳои пасизабонӣ ва ҳалқӣ): дара, бача, ката, лата, заҷа, тапък, тоза. Дар ин вазъият а нисбатан равшан ва бурро талаффуз мешавад.

Фонемаи а пеш аз ҳамсадоҳои пасизабони чуқур х, ф, қ ва пас аз онҳо як андоза ақибтар рафта, оҳанги баландтаре пайдо мекунад, ки дорои шавшув аст: бахчи, қарор, қоғаз, халита // халта, бъқал, тўғи, нахчир.

Дар лаҳҷаҳои ғарбии Кӯлоб ва кӯлобии Ҳисор дар ҷараёни нутқ дар ҳиҷоҳои кушодаи беада пеш аз ҳиҷои заданок варианти ихтисоршудаи фонемаи а, овози ә ба вуҷуд меояд. Тафтиши махсус нишон дод, ки дар чунин ҳолатҳо фонемаи мазкур ба ә намегузарад, зеро дар нутқи сареҳ варианти асосии онро барқарор кардан имконпазир аст. Мисолҳо: кәду // каду, кә сал // касал, кә шид // кашид, сә р-ш // сар-ш // сар-аш (ш-к., Тутқавул): дә ин / да (р) ин, қә лам // қалам, қә ра // кара (қарда), әдни тәғойи // зани тағой, хә мир // хамир, га ш әднун / гапзанон (қ-қ., Тӯда); бә ҳор / бахор, хә ми // хамин, қә ти // қати, нә меҳрәм // намеҳр-ем (қ-қ., Сумбула).

Дар таркиби калимаҳое, ки аз ҷанб ҳиҷр иборатанд, овози а пеш аз ҳиҷои кушодаи заданок ихтисор мешавад: омадан-тон-а / омадана-тонро: бәроси... (пешоянд), оәмо / одамон, мондә ги / мондағи, рафтә ги / рафтағи, майдә ҳақ / майдақак (қ-қ., Тӯда).

Ихтисори фонемаи а дар ҳиҷои кушодаи пеш аз ҳиҷои заданок дар лаҳҷаҳои Ёвон (қ-қ.) бисёр мушоҳида мешавад. Ин ҳодиса дар лаҳҷаи мазкур ҳам дар калимаҳои номустақил ва ҳам дар калимаҳои мустақил ба назар мерасад:

Дар ҳиссаҳои пешпозитивӣ	Дар калимаҳои мустақилмаъно:
на = <u>нәмебинӣ</u> (қ-қ., Калфи Сават), <u>нә рафтақ</u>	<u>кәду</u> <u>пәдар</u>
<u>нәметийа</u> (қ-қ., Мирзоӣ)	<u>кәлон</u> <u>пәри</u> (парӣ)
дар = <u>меддәроя</u>	<u>кәсе</u> <u>қәдам</u> (қадам)
фар = <u>фәрома</u> / <u>фаромад</u> (қ-қ., Калфи Сават)	<u>сәһари</u> <u>вәҷа</u> (ваҷаб)
	<u>қәри</u> <u>вәзир</u> (вазир)

2. Дар пешояндҳо:

<u>бә</u> / <u>ба</u> (қ-қ., Калфи Сават)	<u>бәланди</u>	<u>вәрақ</u> (варақ)
<u>дә</u> (дар)	<u>тәғора</u>	<u>хәшина</u>

...и...

ай даруни (к-х, Мирзоя)
ай даруни аз даруни
таги (таги...)
сати... (сари...)
тани... (тани... (к-х, Калфи Сават)
васи... (васи... (к-х, Зулмобод)
барои... (барои... (к-х, Калфи Сават)
кати... (кати... (к-х, Мирзоя)

энак Вэли
сэтил Мэлолранг
сэдибр
лэгат Мэлах (малах)
фэтир гэлагот
хэроҷот
кад эги (кардаги)
кэдан/кардан
эдийан
дэвидум
омэдум
кэшидум
хэдум
кэниз
нэмос
шэпидум
тэраф

Ихтисори а дар лаҳҷаи кӯлобии Ҳисор ҷараёни зинда ва сермаҳсул буда, калимаҳои ихтибосиро низ дарбар мегирад: фанар (р. фонарь). Дар лаҳҷаҳои дигари ҷанубӣ а қонуни ба ихтисор дучор намешавад. Аммо вай дар хрлатҳои ҷудогона (ҷунончи, дар аснон тез суҳан гуфтаи дар вазъияти байни ҳамсадоҳои бечаранг ва ё пас аз бечарангҳо дар ҳиҷои кушодаи беада) метавонад, ихтисор шавад. Ин хрлат дар баъзе калимаҳо дублети онро ба вуҷуд овардааст: тараф//тараф, фатир//фатир. Аммо аз ранги доимӣ ва аҳёнани дучор омадани ин ҳодиса ба ҷунон худоса омадан мумкин аст, ки варианти ихтисоршудаи а дар вазъияти муайяни фонетикӣ барои аксарияти лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ наметавонад ҳамчун варианти доимӣ зухур кунад.

Ҳодисаи мазкурро ҳамчун яке аз аломатҳои фарқкунандаи лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор шарҳ додан мумкин аст. Ба фикри мо, ноустувории фонемаи а дар ҳиҷои беада маҳз хоси лаҳҷаҳои мазкур нест, зеро назари онро, кам бошад ҳам, метавон дар лаҳҷаҳои дигари шеваи ҷанубӣ низ мушоҳида кард. Дар ин ҷо чизе муҳим инкишофи минбаъдаи ҷараёни ҳодиса ба шумор меравад. Дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ садоноки ноустувории а дар вазъияти суст ба садоноки кӯтоҳи ихтисоршавандаи ь мегузарад: бэланд / баланд; дэрума / дағомад. Ин ҳодиса қисмаҷ дар лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор низ мушоҳида мешавад. Аммо, ҷунон ки муҳаққиқони таслиҳ мекунад, фарқи лаҳҷаҳои Ҳисор назар ба дигар лаҳҷаҳо ин аст, ки дар фонемаи ь "бо садонокҳои а, и хеле кам мувофиқат мекунад, инҳо доираи интишори калимагии он назар ба лаҳҷаҳои кӯлобӣ ниҳоят маҳдуд аст" 11. Ҷунон ки материалҳо нишон медиҳанд, манзараи мувофиқати садоноки а бо садонокҳои дигар дар лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор ба тарзи дигар намоён мешавад. Дар ин лаҳҷаҳо дар ҷараёни нутқ фонемаи а сифатаи тағйир ёфта, ихтисор шавад ҳам, ҷунон дар лаҳҷаҳои кӯлобӣ, қаротегинӣ ва роғӣ ба фонемаи дигар намегузарад. Ҳодисаи ихтибосшавии фонемаи а дар вазъиятҳои суст натиҷаи қонуни дохилии як

11 Л.В. Успенская. Говоры таджиков Гиссарского района, стр. 16.

қатор лаҳҷаҳои тоҷикӣ. Азбаски лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор чандин аср инҷониб бо лаҳҷаҳои, ки дар онҳо фонемаи а дар ҳиҷои беада зиёда ихтисор мешавад (ҷунончи, дар лаҳҷаҳои Қаратог, Варзоб, кӯҳии Ҳисор) дар як муҳитанд, бо таъсири ин лаҳҷаҳо ҳодисаи мазкур тадриҷан дар онҳо низ инкишоф ёфтааст. 12

Ҳамчунин бояд қайд кард, ки дар лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор ба тарзи мувозӣ истеъмол шудани вариантҳои калимаҳо мушоҳида мешавад: сэфед//сэфед, қышол//кэшол, эдийан//эдийан / задаанд ва ғайра. Ин далелҳо хосияти гузарандагии ҳодисаи эҷиршударо нишон медиҳанд.

Яке аз хусусиятҳои фонемаи а ин аст, ки дар натиҷаи аз таркиби калима афтидани ғ кашиишноктар ифода мешавад: бад//баад//бағд; малим//маалим//мағалим; сат//сот//соат//соғат. Ҷунон ҳодисаро дар калимаҳои низ метавон мушоҳида кард, ки аз таркиби онҳо ҳамсадои ҳалқии х меафтад ва дар натиҷа садоноки а тақрибан ду баробар дарозтар мешавад: шаар//шаар / шаар, дан//дан / даҳан, пам//пам / паҳн, вам//ваам / ваҳм.

Дар лаҳҷаи ҷанубии Кӯдоб (дар деҳаҳои Учқул, Доғистон) дар ҳиҷои кушодаи беада ду хел талаффуз шудани фонемаи а мушоҳида мешавад: дар як маврид он каме ихтисор (редукция) шавад (фатир, хамир, шакар), дар мавриди дигар, дар айни ҳамин мавқеъ бурро ва дарозтар ба гуш мерасад: сэфед, дэрун, Қарим, бабък / сабук, кабут. 13

Фонемаи ь — садоноки қатори қафо, бардошти дараҷаи дуҷуми боло ғайрилабӣ мебошад. Тарзи талаффузи он дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ якранг аст. Мисолҳо: ть / ту, дь / ду, нь / нуҳ, гьл / гул, пьр / пур, дьл / дил, кьрта / курта, дьхтар / духтар, гандьм / гандум, дьроз / дароз, тьреза / тиреза, кьчоқ / кучоқ.

Фонемаи мазкур дар вазъиятҳои мухталифи фонетикӣ дар ҳиҷоҳои кушодаи беада, дар ҳиҷоҳои пӯшидаи заданокӣ беада мушоҳида мешавад. Вай бинобар майл доштан ба ихтисоршавии зиёд дар аввал ва охири калима дар ниҳояти камӣ дучор мешавад.

Фонемаи ь дар аввали калима дар ҳиҷои яқовоза ва ҳиҷои пӯшида дучор меояд: ьзангу / узангу, ьмьмӣ / умумӣ, ьмедвор / умедвор, ьсто / усто, ььмр / умр. Қисме аз ин калимаҳо дорои дублетанд ва ба тарзи мувозӣ истифода мешаванд: ьмьмӣ// ььмьмӣ, ьмедвор// ььмедвор, ьмр// ььмр.

Фонемаи ь дар охири калимаҳои якҳиҷоии кушод ҳам мушоҳида мешавад: ть / ту, дь / ду, нь / нуҳ. Баъзан истеъмоли ь чи дар аввал ва чи дар охири калима, ба хосияти зиёди ихтисор ва кӯтоҳшавии он вобастааст.

12 Л.В. Успенская. Каратагский говор таджикского языка. Сталинабад, 1956, стр. 11-12; В.С. Расторгуева. Очерки..., вып. 1, стр. 26. Л.В. Успенская. Говоры таджиков Гиссарского района, стр. 12.

13 Ҳодисаи мазкур дар лаҳҷаҳои тоҷикони Қамишқӯрғони райони Ашт, тоҷикони атрофи Андиҷон ва арабҳои тоҷикзабони Шаҳргуз низ мушоҳида мешавад. Ниг.: Ғ. Ҷӯраев. Доир ба ҷамъбасти экспедицияи шевашиносии водии Фарғона. — "Ахбороти Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон. Шӯъбаи фанҳои ҷамъиятӣ", 1965, № 4, саҳ. 80. Ҳамон кас. Говоры таджикоязычных арабов. Автореф. канд. дисс., Тбилиси, 1969; Ҷ. Мурватов. Шеваҳои тоҷикони атрофи Андиҷон, Душанбе, 1974, саҳ. 13. Бояд гуфт, ки ин муаллифон ҳодисаи номбурдаро натиҷаи таъсири лаҳҷаҳои забони ўзбекӣ маънидод кардаанд.

доруна / доруни...

даруна (к→х, Мирзой)
 аз даруни
 таги (таги...)
 сари... (сари...)
 тани... (к→х, Калфи Сават)
 паси... (к→х, Зулмобод)
 барои... (к→х, Калфи Сават)
 қоти... (к→х, Мирзой)

эзнак
 сэтти
 сэдир
 лэгат
 фатир
 хдроҷот
 кад эги (кардаги)
 кдан / кардан
 эдийан
 дэвидум
 омэдум
 кэшидум
 хэмун
 кэниз
 нэмоз
 шэпидум
 тэраф

Вэли
 мэдлолранг
 мэлах (малах)
 гэлагов

Ихтисори а дар лаҳҷаи кӯлобии Ҳисор ҷараёни зинда ва сермаҳсура буда, калимаҳои иқтибосиро низ дарбар мегирад: фэнар (р. фонарь). Дар лаҳҷаҳои дигари ҷанубӣ а қонуни ба ихтисор дучор наместааст. Аммо вай дар ҳрлатҳри ҷудоғона (чунончи, дар аснои тез сухан гуфтан дар вазъияти байни ҳамсадоҳои бечаранг ва ё пас аз бечарангҳо дар ҳиҷои кушодаи беада) метавонад, ихтисор шавад. Ин ҳрлат дар баъзе калимаҳо дублети онро ба вуҷуд овардааст: тэраф // тараф, фэтир // фатир. Аммо аз ранги доимӣ ва аҳёнанд дучор омадани ин ҳодиса ба ҷанубӣ ҳудуди омадан мумкин аст, ки варианти ихтисоршудаи а дар вазъиятҳои муайяни фонетикӣ барои аксарияти лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ наметавонад ҳамчун варианти доимӣ зуҳур кунад.

Ҳодисаи мазкурро ҳамчун яке аз аломатҳои фарқкунандаи лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор шарҳ додан мумкин аст. Ба фикри мо, ноустувории фонемаи а дар ҳиҷои беада маҳз хоси лаҳҷаҳои мазкур нест, зеро назари онро, кам бошад ҳам, метавон дар лаҳҷаҳои дигари шеваи ҷанубӣ низ мушоҳида кард. Дар ин ҷо чизи муҳим инкишофи минбаъдаи ҷараёни ҳодиса ба шумор меравад. Дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ садоноки ноустувории а дар вазъияти суст ба садоноки кӯтоҳи ихтисоршавандаи ь мегузарад: быланд / баланд: дэрума / даромад. Ин ҳодиса қисман дар лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор низ мушоҳида мешавад. Аммо, чунон ки муҳаққиқони таслиқ мекунанд, фарқи лаҳҷаҳои Ҳисор назар ба дигар лаҳҷаҳо ин аст, ки дар фонемаи ь "бо садонокҳои а, и хеле кам мувофиқат мекунад, яъне доираи интишори калимагии он назар ба лаҳҷаҳои кӯлобӣ ниҳоят маҳдуд аст" 11. Чунон ки материалҳо нишон медиҳанд, манзараи мувофиқати садоноки а бо садонокҳои дигар дар лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор ба тарзи дигар намоён мешавад. Дар ин лаҳҷаҳо дар ҷараёни нутқ фонемаи а сифатан тағйир ёфта, ихтисор шавад ҳам, чун дар лаҳҷаҳои кӯлобӣ, қаротегинӣ ва роғӣ ба фонемаи дигар намегузарад. Ҳодисаи ихтисоршавии фонемаи а дар вазъиятҳои суст натиҷаи қонуни дохилии як

11 Л.В. Успенская. Говоры таджиков Гиссарского района, стр. 16.

Таъбироти сифатию миқдории фонемаи **ъ** ба вазъияти мухталифи фонетикӣ алоқаманд аст. Вобаста ба ин вариантҳои зерини онро метавон зикр кард.

1. Варианти асосии он, ки дар боло зикр шуд, дар ҳиҷои пӯшидаи заданок зуҳур мекунад: **мън**, **дъст**, **къшт**, **арғъшт**, **замбър**. Ба тарзи сареҳ вай ҳам дар ҳиҷои кушода ва ҳам пӯшидаи беада талаффуз мешавад: **дъhtar**, **эъмин**, **съхан**, **кънда**.

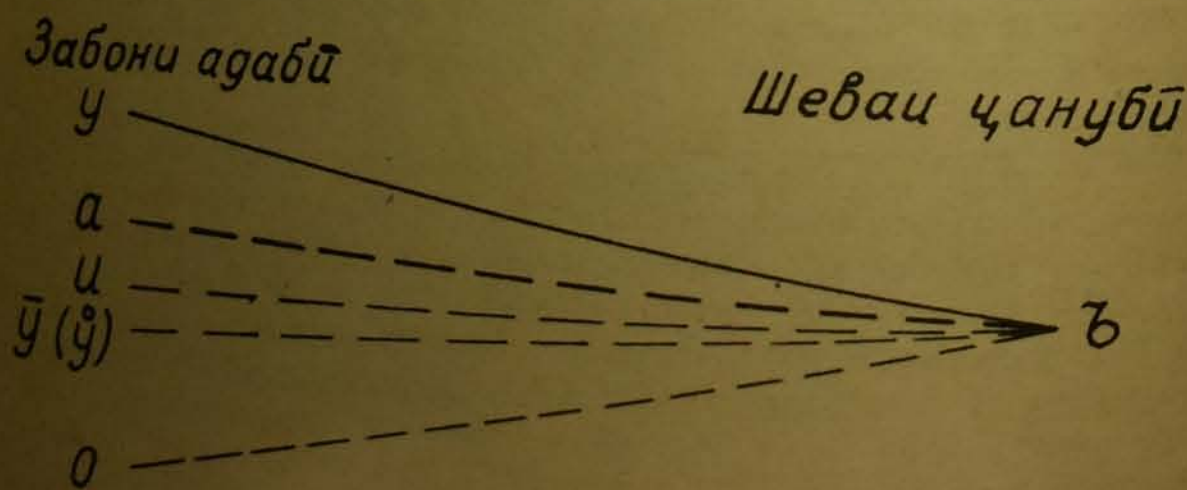
2. Дар шафати ҳамсадоҳи роғи шавшувдори **ш**, аффрикатаҳои **ч**, **ҷ** фонемаи **ъ** пеш рафта, ба садонокӣ омехтаи қатори пеш **ъ** бадал мешавад: **шъд**; **ҷърот**. Дар ҷараёни нутқи сареҳ ҳодисаи боз ҳам пештар омадани фонемаи **ъ** мушоҳида мешавад, ки дар натиҷа ба **и** мувофиқат мекунад. Ҳамчунин ба туфайли ин ҳодиса дар шеваи мазкур дублет ё мувофиқати садонокҳои боло пайдо мешавад: **шъд**//**шид**, **шъмо**//**шимо**, **шъшт**//**шишт**, **ҷърот**//**ҷирот**, **қошъқ**//**қошиқ**, **чъшм**//**чишм**//**чъшим**. Чунин аст варианти қатори пеши фонемаи **ъ**.

3. Бо таъсири ҳамсадои лабӣ (пеш аз **м**) ва овози **ш** фонемаи **ъ** каму беш ҳосияти лабулабӣ пайдо мекунад ва дар ин маврид ҳамчун **у**-и кӯтоҳ садо медиҳад: **рафтъм**//**рафтум**, **баръм**//**барум**, **хоръш**//**хорущ**, **бъдоэъш**//**бъдоэъш**, **шъг**//**шуг**.

4. Дар ҳиҷои кушодаи беада фонемаи **ъ** хеле ихтисор ва кӯтоҳ мешавад. Ихтисори аз ҳама зиёди **ъ** дар байни ҳамсадоҳи бечаранг мушоҳида мешавад: **шъкоф** / **шикоф**, **съхан** / **сухан**, **чъқур** / **чуқур**. Ҳамчунин дар нутқи сареҳ дар байни ҳамсадоҳи ҷарангнок низ то ба дараҷаи сифр ихтисор мешавад: **дъроз** / **дароз**, **бълан** / **баланд**, **бъни** / **бинӣ**, **гълем** / **гилем**.

Дар лаҳҷаҳои шаклҳои дублети **ъ** мушоҳида мешаванд, ки дараҷаҳои гуногуни ихтисоршавии онро нишон медиҳанд. (ин ҳодиса асосан ба услуби нутқ вобаста аст): **дърахт**//**дърахт**//**дърахт** / **даррахт**.

Шарҳи ҳосияти сифати ва миқдории фонемаи **ъ** бо мувофиқати таърихӣ он алоқаманд аст: вай дар шеваи ҷанубӣ фонемаи таърихан кӯтоҳи **у** ва қисман **а** ва **и**-и кӯтоҳро инъикос мекунад. Минбаъд ба туфайли доираи хеле васеи сифати ва молик будан ба ҳосияти таъбирӣ-ёбии фонемаи **ъ** бо баъзе садонокҳои устувор ҳам мувофиқат кардааст. Ҳамаи ин манзараи бисёр мураккаби мувофиқати фонемаи **ъ** ро бо садонокҳои забони адабӣ ба вучуд меорад, ки онро дар қадвали 4 ҷуни нишон додан мумкин аст:

Ба овози **ъ** гузаштани **у** (**у**-и таърихан кӯтоҳ) ҳиссаи доимӣ мебошад ва онро бояд норма ҳисоб кард. Табдили садонокҳои дигар, ба **ъ**, ки дар боло нишон дода шудаанд, ба шароити фонетикӣ махсус ва дар калимаҳои алоҳида ба вучуд меояд. Инак, тасвири батафсиلى ин ҳодисаҳо:

1. **у** → **ъ**: **гул**, **бъз** / **буз**, **хънк** / **хунук**, **қърта** / **курта**. Ин ҳодиса мунтазам воқеъ шуда, дар ҳаргуна шароити фонетикӣ дар таркиби калимаҳои сершумор ва дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ мушоҳида мешавад.

2. **а** → **ъ**: **эъмин** / **замин**, **дърун** / **дарун**, **бъланд** / **баланд**. Гузаштани садонокӣ **а** ба **ъ** бештар бо шароитҳои фонетикӣ вобастаги дорад. Ин ҳодиса бештар дар ҳиҷои беадаи кушода ба назар мерасад. Дар ҳиҷоҳои баста ва заданок танҳо дар якҷанд калима дар баъзе аз лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ мушоҳида мешавад: **дъст** / **даст**, **мън** / **ман**, **нъмак** / **намак** (в-қ.).

3. **и** → **ъ**: **шъкаст** / **шикаст**, **сътора** / **ситора**, **дъга** / **дигар**, **бъни** / **бинӣ**, **фъреб** / **фиреб**, **гъре** / **гиреҳ**, **бъринҷ** / **биринҷ**. Мувофиқати **ъ** - и инчунин дар ҳиҷоҳои кушодаи беада дучор шуда, дар ҳиҷоҳои баста танҳо дар якҷанд калима (дар в-қ., ҷ-қ., ш-қ. ва роғ) дида мешавад: **дъл** / **дил**, **чъл** / **чил**, **чъз** / **чиз**, **қърм** / **қирм**, **чърк** / **чирк**, **сънф** / **синф**.

Ҳодисаи гузаштани фонемаҳои **а** ва **и** ба **ъ** чунон ки зикр шуд, бештар дар ҳиҷоҳои кушодаи беада, яъне дар ҳолати мусоиди ихтисоршавии садонокҳо, мушоҳида кардан мумкин аст. Дар ҳиҷоҳои пӯшидаи беада ин ҳодиса асосан дар шафати ҳамсадоҳи бечаранг ва сонорҳои рӯй медиҳад: **тъмба** / **танба**, **дъстархун** / **дастархон**, **тъшна** / **ташна**, **чълбър** / **чилбур**. Ба фонемаи **ъ** гузаштани **а** дар ҳиҷои ҳам кушода ва ҳам пӯшидаи морфемаҳои серистеъмоли ёридаҳанда махсусан хеле характерноқ аст. Ин ҳодисаро дар ҳамаи лаҳҷаҳо дар ҷонишинҳои энклитикӣ асп-ътун (аспатон), дар бандакҳои феълии шахси танҳо метавон мушоҳида кард. Барои лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб (Даштиҷум) ва ҷанубии Кӯлоб, лаҳҷаҳои роғӣ ва ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва қисман ғоронӣ ба **ъ** гузаштани **а** дар суффикси исмсозии **-ък** / **ак** аз ҳодисаҳои характерноқ ба шумор меравад: **чъбък**, **гушък**, **ғалък**, **хорък** / **хоҳарак**. Дар лаҳҷаҳои роғӣ, бадахшонӣ ва инчунин дар баъзе лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб (дар болооби Ёхсу ва Шингдара) дар таркиби бандакҳои хабарии **-ъс** / **аст** ба **ъ** гузаштани **а** қайд шудааст.

Умуман, дар шеваи ҷанубӣ гузаштани **и** ба **ъ** дар ҳиҷоҳои заданок назар ба **а** бештар мушоҳида мешавад. Ин ҳодиса нишон медиҳад, ки **а** дар ҳиҷоҳои заданок назар ба **и** ҳосияти асосии худро муҳрифизат мекунад ва нисбатан устувортар аст. Бинобар ин, вай ба ихтисоршавӣ камтар дучор мешавад.

Гузаштани фонемаҳои **а** ва **и** ро ба фонемаи **ъ** ва маҳфуз мондани онҳо дар як қатор калимаҳо бо сабабҳои зерин метавон шарҳ дод:

а) шароитҳои фонетикӣ, хусусан, шароитҳои, ки барои ихтисори овозҳои мусоидат доранд. Ин ҳодиса пеш аз садонокҳо, махсусан, пеш аз **р**, ки садонокҳои фароҳ карда, онро аз ҷиҳати сифат таъбирӣ медиҳад, пеш аз ҳамсадоҳи бечаранг, дар шафати овозҳои пасизабони чуқури **х**, **ғ**, овози ҳалқии рӯяки **лз** бештар рӯй медиҳад. Масалан: **дъроз**, **търеза**, **хъш**//**ғъшт** / **хишт**, **мъл** / **маҳал**, **сълар** / **сахар**, **сълар** / **сиҳат**;

б) сериетемолни калимаҳо, аз ҷумла дар ҳиссаҳои тез-тез такроршаванда, масалан, префикси бъ / би-: дъга / дигар калимаҳои муқаррарии амсоли сифед / сафед ва ғайра.

в) фонемаҳои а ва и дар морфемаҳои решагӣ, ки дорои суффиксу формантҳои мебошанд, махфӯз мемонанд. Чунончи, сихак / сихък (аз сик), раҳаки (аз раҳ), каҳдон / кадон (аз каҳ / ка), убаргӣ (аз бар), отагӣ (аз ота).

Ба фонемаи ъ гузаштани овозҳои а ва и аз ҷиҳати интишори территорияи бештар хоси лаҳҷаҳои ваҳий-қаротегинӣ, ҷанубии Кӯлоб, роғи ва шимолии Кӯлоб (махсусан дар Даштиҷум ва болооби Ёхсу) аст.

4. ъ → ӯ (ӯ) → ъ: кӯҳна / кӯҳна, кӯҳ / кӯҳ, мӯлҷар / мӯлҷар, омӯхта / омӯхта, мӯлҷар / мӯлҷар, хӯрок / хӯрок, хӯрдан / хӯрдан, пӯшок / пӯшок, наҳът / наҳът, амбӯр / амбӯр, қўлтўқ / қўлтўқ, шўла / шўла. Фонемаи забони адабии ӯ (ӯ) дар шеваи ҷанубӣ қонунашон бо садоҳои у мувофиқат мекунад. Аммо дар як қатор калима бар асоси ин ба ҷои ӯ, ъ мушоҳида мешавад. Ин ҳодиса бо таъсири шароитҳои фонетикӣ алоқаманд аст; а) дар ҳиҷри пӯшида, ки пас аз он бо ҳамсадо меояд, садонокҳо, одатан, ихтисор мегарданд; б) бо таъсири ҳамсадоҳои пасизабони чуқури х, қ ҳалқии х, с, з, ин ҷунин сонорҳои д, р садоҳои у кушодатар шуда, хеле ихтисор мегардад. Дар натиҷа дар ин шароитҳо у сифаташро таъбир медиҳад ва ба фонемаи ъ мегузарад. Дар ин сурат гузаштани ӯ (ӯ) ба ъ характери бавосита доирад, яъне вай ба воситаи у мувофиқат мекунад: адаби: хӯрок, ҷанубӣ: хӯрок → хӯрок.

5. ъ → у (у-и таърихан дароз) → ъ: хӯшрӯ / хӯшрӯ, ангӯр / ангӯр, тӯт / тӯт, хӯн / хӯн. Мувофиқати ъ ба фонемаи адабии у, ки дар як қатор калимаҳо у-и таърихан дарозро ако мекунад, низ бо таъсири омилҳои фонетикӣ ихтисоршавӣ алоқаманд аст. Бояд гуфт, ки талаффузи тӯт, хӯн дар лаҳҷаи ваҳий-қаротегинӣ (Ҷиргатол, Чилдара) ба мушоҳида расид.

6. ъ → о (о-и таърихан дароз): дӯмод / домод, дандӯн / дандон, кадӯм / кадом. Мувофиқати ъ бо о — и адаби пеш аз ҳамсадоҳои димоғии м, н дар лаҳҷаи в-қ. (Ҷиргатол) ба қайд ғрифти шудааст. Гузаштани о ба ъ ба воситаи у ба вучуд омадааст: домод думод дӯмод.

Фонемаи ъ дар шеваи ҷанубӣ ғайр аз мавридҳои мазкур дар таркиби калимаҳои бисёре, аз ҷумла дар таркиби калимаҳои шевагӣ, низ зиёд истифода мешавад: хӯмӯрч-қӯри алав, бӯлинг, "гӯша", рӯжд "ҳамвор", фӯрт "қулт", давқӯр "дафъа", қӯлет "вайрон", лӯмб "калон", чӯхт "рост", чӯқидан "қӯфтан", нӯш "барфӯда" ва ғайра.

Садонокҳои забони русӣ, ки бо калимаҳои русӣ ба забони тоҷикӣ дохил шудаанд, баъзан ба фонемаи ъ табдил меёбанд. Ин ҳодиса, алаҳусус, дар садонокҳои беадаби забони русӣ бештар содир мешавад: одӯх / отдых, бӯргат / бригада, мӯлеса / милиция, уксӯс / уксус, мӯшай нате / не мешай, пӯчен / печенье. Дар ҳиҷри пӯшида садонокҳои заданок низ метавонанд, ба фонемаи ъ гузаранд: фӯрма / ферма, дӯхтӯр / духтур (р. доктор), налӯг / налог, картӯшка / картошка.

Хусусияти миқдории садонокҳо

Садонокҳои шеваи ҷанубӣ аз ҷиҳати хусусиятҳои миқдорӣ система

маи седараҷагӣ ё сеазогагро ташкил медиҳанд: садонокҳои устувор у, о, е, миёна а, и; ихтисоршаванда ъ. Чунон ки маълум аст, муқобилгузории садонокҳои устувор ва ноустувор дар забони тоҷикӣ танҳо дар як ҳолати фонетикӣ — дар ҳиҷри кушоди беада имконпазир буда, дар вазъиятҳои дигари фонетикӣ барои ин гурӯҳи садонокҳо вучуд надорад.

Системаи седараҷагии садонокҳо дар шеваи ҷанубӣ, алоқамандона бо ин мавҷуд будани садонокҳои ихтисоршавандаи ъ, дар ин шева, ки дар ҳамаи шароитҳои фонетикӣ ҳам аз садонокҳои устувор ва ҳам садонокҳои миёна кӯтоҳтар аст, ба хосияти миқдории садонокҳои шеваи ҷанубӣ алоқаманд мебошад. Ҳамин ҷиҳат шонистаи қайд аст, ки фонемаи ъ дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ аз ҷиҳати миқдор аз ҳамаи фонемаҳои дигар кӯтоҳтар мебошад. Вай ҳатто дар ҳолатҳои заода қабул карданаш низ хеле кӯтоҳ аст.

Фонемаҳои дараҷаи устувориашон миёнаи а ва и дар ҳиҷроҳои кушодаи беада то ба дараҷаи гум кардани хосияти сифатии худ ихтисор намешаванд, зеро онҳо дар ҷунин ҳолат ба фонемаи ъ мегузаранд. Маҳз аз ҳамин ҷиҳат дар шеваи ҷанубӣ фонемаҳои а ва и дар ҳиҷроҳои кушодаи беада, хусусан дар байни ҳамсадоҳои бечаранг, бо фонемаҳои у, о, е чандон муқобил гузошта намешаванд.

Дар асоси таҳқиқи фонетикӣ шеваи ҷанубӣ барои муқаррар намудани ҷиҳатҳои миқдорӣ ва андозаи дарозии садонокҳо баробари усули мушоҳида кимограф низ истифода шуд. Тадқиқоти эксперименталии садонокҳо бо кимограф дар соли 1949 дар шаҳри Душанбе гузаронида шуда буд, ки дар он донишҷӯи курси якуми факултети филологияи Институти педагогии ш. Душанбе Хайриддин Қароев (ховалингӣ) ва истиқоматкунандаи Мӯминобод М. Табаров иштирок доштанд. Аз онҳо калимаҳои сабт шуданд, ки садонокҳо дар байни ҳамсадоҳои ҷарангнок ва пеш аз сонантҳо дар ҳиҷроҳои пӯшидаи заданок ва ҳиҷроҳои кушодаи беада воқеъ гардидаанд.

Қисме аз материалҳои таҳқиқшуда ба таъбир расидаанд¹⁴, ки мо онҳоро дар ин асар низ истифода намудем. Дар соли 1970 дар осциллограф¹⁵ дарозии садонокҳо дар байни ҳамсадоҳои бечаранг дар ҳиҷроҳои кушодаи беада ва заданок аз талаффузи донишҷӯи курси 1 факултети забон ва адабиёти Институти педагогии ш. Душанбе М.Атоев (намоёндаи лаҳҷаи қаротегинӣ, аз қ. Чашмаи Қозии Қаротегинӣ), ки дар магнитофон ба қайд гирифта шуда буд, чен карда шуд. Мо садонокҳоро, асосан, дар ду ҳолати фонетикӣ — дар калимаҳои якҳиҷроии баста ва дуҳиҷроӣ дар ҳиҷри кушодаи беада сабт кардем: чунон ки маълум аст, дар забони тоҷикӣ дар муқобилгузории садонокҳо аз бобати устуворӣ ва ноустуворӣ муқобилгузории миқдорӣ танҳо дар ҳиҷри кушодаи беада мушоҳида мегардад. Сабте ки барои муқаррар кардани назъи муносибати тарафайни садонокҳои шеваи ҷанубӣ ногузир аст, асосан, дар ду ҳолати фонетикӣ гузаронида мешавад: а) дар ҳиҷри пӯшидаи заданок (калимаҳои якҳиҷроӣ); б) дар ҳиҷроҳои якуми кушодаи беада (дар ка-

¹⁴ В.С.Соколова, Р.Л.Неменова, Ю.И.Богоград. Новые сведения по фонетике иранских языков ..., стр. 158-166, 167.

¹⁵ Ченаки осциллографии дарозии садонокҳо дар Институти забоншиносии АФ СССР бо иштироки ходими илмии шӯбаи таърихи забон ва лаҳҷашиносӣ Маҳмадов Мазорӣ гузаронида шудааст.

лимаҳри духиҷой). Ҳар кадоми ҳрлатҳри мазкури фонетикӣ дар шарҳи
итҳри зерин зоҳир мешавад: а) дар байни ҳамсадоҳри ҷарангдор ва
сонантҳр. Инчунин дар ҳрлатҳри ҷудогона дар байни ҳамсадоҳри ҷа-
рангдор ва бечаранг; б) дар байни ҳамсадоҳри бечаранг.

Далелҳри рақамӣ, ки дар натиҷаи бо усули графикӣ (ба воситаи
кимограф ва осциллограф) санҷидани дарозии садонокҳри лаҳҷаҳри ши-
молии Кӯлоб ва қаротегинӣ ба даст омадаанд, манзараи зеринро
нишон медиҳанд. Рақамҳро меорем, ки дарозии миёнаи садонокҳри
беадаан ҳиҷои кушодаро нишон медиҳанд: 16

Дар байни ҳамсадоҳри ҷа-
рангнок ва сонантҳр

Дар байни ҳамсадоҳри ҷа-рангнок ва сонантҳр		Дар байни ҳамсадоҳри бечаранг	
ъ: бьгу		чъка	
бьдав	2,14 (23)	шъкоф	
бьги		шъкор	
гьмон		қъчоқ	
бьни		съфед	
гьно	2,9 (17)	шътър	
дъроз		съхан	0,9 (45)
дърун		чъқър	
гърифт	1,8 (20)	хъсър	
дърахт			
и: дида		китов	
дигар	6,1 (15)	шиша	6,8 (17)
дидор		шира	
дина	6,9 (9)		
бинак			
дируз			
ширин	7,3 (19)		
пирӣ			
а: гадо		ката	
бадан	8,5 (19)	патък	
бади		сафил	
бало	7,8 (5)	наким	
дара		паша	
гарон	8,6 (15)	чапа	
бара		тапак	
		қати	8,4 (43)
		фатир	
		хафа	
		кашол	

16 Дар қавсайи миқдори ченакҳр, ки аз ҷамъи онҳр дарозии
миёнаи садонокҳр аниқ шудааст, оварда мешавад. Дар далелҳри рақамӣ
ми воҳиди дарозӣ ситгма (6=0,01 сония) ба шумор меравад. Дар тад-
қиқи дарозии садонокҳр мо усули тадқиқоти В.С. Соколоваро ба на-
зар гирифтём. Ниг: В.С. Соколова. Фонетика таджикского языка.
М., Д., 1949, стр. 33-36.

у: дуда	13,8(10)	кафа	
гуша		чақун	
гулак		сатил	
думод	11,5(15)	туша	
дури	16,8(7)	хутък	
		куча	
		тута,	9,2(27)
		шухи	
е: бедо	11,9(16)	печак	
дего		теша	
гелос		пешин	10,7(21)
бемор	11,5(10)		
берун		сечък	
сери	16,5(5)		
о: дидор		қошък	
бодом	12,9(4)	котиб	
боло		нота	11,7(16)
доно	13,5(7)		
борон		тоқа	
дору	19,0(6)		
борик			

Рақамҳри мазкур нишон медиҳанд, ки дар муҳите, ки ноусту-
вори садонокҳр ба тарзи сареҳ зоҳир мешавад, фонемаи ъ аз рӯи
хосияти кӯтоҳии худ ба ҳамаи фонемаҳри дигар муқррбия меи-
стад. Назар ба ҳамаи фонемаҳри дигари устувор ва миёна (аз рӯи усту-
ворӣ) ъ дар муҳити ҳамсадоҳри ҷарангдор ва пеш аз р, ки садонок-
ҳри устуворро дароз намуда, садонокҳри миёна ё мӯътадилро ихти-
сор намекунад, кӯтоҳтар мегардад. Дар байни ҳамсадоҳри бечаранг
фонемаи ъ хеле зиёд ихтисор мешавад.

Агар дарозии миёнаи ин овоз дар ҳрлати мазкури фонемаи
0,9 б бошад, ченаки он дар калимаҳои ҷудогона баробари сифр аст.
Дар ин маврид ихтисори фонемаи ъ то ба дараҷаи нестӣ мерасад:
шъкор 0(3); съфед 0(6), чъқър 0(6).

Фонемаҳри миёнаи (аз рӯи устуворӣ) и, а дар ҳиҷои кушо-
даи беада, яъне дар ҳрлатҳри фонетикӣ, ки хосияти устувориҳои фо-
немаҳри садонок равшан зоҳир мешавад, назар ба фонемаҳри у, е, о
камтар ихтисор мешаванд. Масалан; агар фонемаи и дар ҳиҷои ку-
шодаи байни ҳамсадоҳри ҷарангдор назар ба фонемаи ъ се мароти-
ба дарозтар кашавад, дарозии фонемаи у нисбат ба и тақрибан
ду маротиба бештар аст. Дарозии фонемаи а и ҳиҷои кушодаи беа-
да дар байни ҳамсадоҳри ҷарангдор назар ба дарозии фонемаи ъ тақ-
рибан панҷ маротиба зиёдтар аст; дарозии фонемаи у нисбат ба да-
розии а фақат 1,5 баробар буда, танҳо пеш аз ҳамсадоҳи р 2 маро-
тиба афзунтар мебошад. Ба ҳамин тарик, далелҳри рақамӣ шаҳодат
медиҳанд, ки фонемаҳри а, и дар шеваи ҷанубӣ нисбатан устуворанд.
Аммо дар ҳиҷои кушодаи беада ҳеҷ гоҳ садонокҳри и ва а аз ҷа-
ҳати хосияти миқдорӣ бо фонемаҳри устувори у, е, о монанд наме-
шаванд. Маҳз ин ҳрдиша имконият медиҳад, ки фонемаҳри а ва и ро

аз рӯи дараҷаи устуворӣ ба гурӯҳи миёна (муътадил) ҷудо кунем. Садонокҳои устувор, ба тарзҳои далелҳои рақамӣ нишон ме- диҳанд, дар муҳити ҳамсадоҳи ҷарангнок нисбатан дарозтаранд ва хусусан пеш аз р хеле дароз талаффуз мешаванд. Азбаски дарозии у тақрибан ба дарозии е баробар аст, мукриси фонемаҳои у ва е бо о нишон медиҳад, ки садонҳои о назар ба у ва е хеле кашишноктар аст. Садонҳои о, у ва е дар муҳити ҳамсадоҳи бечаранг, дар ҳиҷои кушодаи беадад иктисор шуда, тақрибан он таносубро, ки дар байни ҷарангдорҳо ҳаст, нигоҳ медоранд. Мукриси далелҳои рақамии дарозии фонемаҳои устувори шеваи ҷанубӣ ва шимолӣ (аз рӯи материалҳои "Фонетика таджикского языка") 17 нишон медиҳад, ки садонҳои устувори шеваи ҷанубӣ назар ба ҳамчунин ҳолати дар шеваи шимолӣ овозҳои чандон пурра ва кашида намебошанд. Ин ҳодиса дар айни замон як андоза ҳудуди аломатҳои устувор ва ноустувори садонҳои шеваи ҷанубиро аз байн мебарад. Дар системаи вокализми шеваи ҷанубӣ дар асоси муқобилаи умумии ҳарду гурӯҳи садонҳо бо фонемаи ь қаробати садонҳои устувору ноустувор возеҳ мушоҳида мешавад. Дар натиҷа маълум мегардад, ки фонемаҳои а ва и-и шеваи ҷанубӣ назар ба фонемаҳои а ва и-и шеваи шимолӣ, хусусан а ва и-и лаҳҷаҳои Варзоб, Қаротог ва қисми кӯҳии Ҳисор устувортаранд. Чунон ки дар боло ишора шуд, ҳодисаи кӯтоҳшавии а дар ҳиҷои беадади кушода дар лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор ва ғарбии Кӯлоб махсуси вокализми ин лаҳҷаҳо набуда, балки дар онҳо бо таъсири лаҳҷаҳои ҳамсояшоя ба вуҷуд омадааст.

Дар зер рақамҳои дарозии миёнаи садонҳои дар ҳиҷоҳи пӯшидаи заданокро (дар калимаҳои якҷабӣ) меорем:

Дар байни ҷарангнокҳо ва пеш аз ҳамсадоҳи <u>р</u>		Дар байни ҳамсадоҳи бечаранг			
ь: бѣд	10,0(20) ^{X18}	12,3M ¹⁹	(20)	пѣт	13,0 ⁶ (9)
пѣр	9,5(18)	12,3(22)		пѣч	
бѣр	14,1(23)	16,7(16)			
и: дид	14,2(24)	14,7(12)		тит	
гир	14,1(23)	16,7(16)		хит	
пир	17,2(18)	18,7(18)		тик	13,9 ⁶ (28)
а: бад	18,1(13)	18,2(20)		кат	
сар				хат	
дар	18,3(13)	20,8(18)		пас	
				чач	
				пат	
				шаш	
				хап	
				таф	
у: дуд	16,1(26)				
дур					
шур	17,2(18)	18,7(18)			

17 В.С.Соколова. Фонетика таджикского языка, стр. 47-48.

18 X. - аз рӯи далелҳои лаҳҷаи Ховалинг.

19 M. - аз рӯи материалҳои лаҳҷаи Муминобод.

е: бед	17,3(18)	17,5(23)	
дег			
дер	17,4(13)	18,2(17)	
сер			
о: бод	16,9(24)	17,5(23)	шоҳ
дод			соф 17,5(16)
бор			пок
дор	18,7(19)	20,8(18)	

Ин рақамҳои нишон медиҳанд, ки дарозии садонҳои дар байни ҳамсадоҳи бечаранг дар ҳолати зада қабул кардан тағйир намеёбад. Умуман, дар ҳиҷои пӯшидаи заданок фонемаи и назар ба дигар фонемаҳо як андоза кӯтоҳтар мебошад.

Фонемаи и низ бо хусусияти кӯтоҳӣ фарқ мекунад, аммо фонемаи а, баръакс, бо садонҳои устувор комилан мувофиқат дорад, ҳатто дар ҳолати заданок назар ба садонҳои устувор кашишноктар мегардад. Вале дар ҳиҷои кушодаи беадад иктисор шуда ва аз ҷиҳати дарозӣ қариб ба фонемаи и баробар мегардад.

Далелҳои зеринро мукриси кунед. Дарозии маъмули садонҳои дар ҳиҷои кушодаи беадад:

Дар байни ҷарангнокҳо	Дар байни бечарангҳо
ь 1,8 - 2,1	о - 0,9
и 6,1 - 7,3	4 - 9,5
а 8,5 - 8,6	6,5 - 10
у 13,8 - 16,8	9,2 - 15,5
е 11,9 - 16,5	10,5 - 12,5
о 12,9 - 19,0	10 - 16,5

Фонемаи и дар ҳиҷои кушод, дар нутқи сареъ дар байни ҳамсадоҳи бечаранг то ба дараҷаи нестӣ иктисор мешавад ва дар ин ҳолати фонетикӣ ба фонемаи ь қаробат пайдо кунад ҳам, ба он бадал намешавад. Гап дар сари он аст, ки дар талаффузи сареъ, дар як қатор калимаҳои, ки и ба редукцияи пурра дучор мешавад, на фонемаи ь-ро, балки фонемаи и-ро барқарор кардан мумкин аст. Далелҳои рақамии ченаки и-ро дар калимаи кито и мукриси менамояд:

о	
4,0	яъне диапазони <u>и</u> аз ҷиҳати миқдор аз дараҷаи сифрӣ то 7,5 сигма буда, аз панҷ маврид танҳо як маротиба ҳолати сифрӣ дорад.
6,0	
6,0	
7,5	

Ба тарзи дигар гуём, фонемаи и иктисор шавад ҳам, дар талаффузи сареъ бидуни гузаштан, дарозӣ ва сифати худро дар калимаҳои мазкур барқарор мекунад.

Дар айни ҳамин ҳолати фонетикӣ ҷиҳати миқдории фонемаи ь ба сурати мутлақо дигар зоҳир мегардад. Калимаи "кѣтид" -ро миқдор сол меорем:

0
0
0
0
3,0

яъне дар ин ҳолат аз панҷ ченак чортааш сифрист

Фонемаи и аз рӯи хосияти миқдорӣ бар аси фонемаҳои устувори о, у, е воқеъ мегардад ва чунон ки далелҳои рақамӣ нишон медеҳанд, дар як ҳел вазъияти фонетикӣ назар ба фонемаи а кӯтоҳтар буда мегардад. Бо вучуди ин, вай аз рӯи аломатҳои миқдорӣ ба фонемаи а қаробат дорад. Ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки фонемаи а ва и якҷоя бо фонемаҳои устувори у, е, о ба фонемаи кӯтоҳи ь муқобил истода, дар байни фонемаи кӯтоҳи ь ва фонемаҳои устувори у, е, о қарор мегиранд.

Гуфтаҳои болоро ин тавр ҳамбаста кардан мумкин аст:

1. Ба ҳамин тариқ, аз рӯи аломати дарозӣ садонокҳои шеваи ҷанубӣ ба се гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст: а) садонокҳои устувори у, е, о; б) садонокҳои ноустувори мобайний а, и; в) фонемаи ниҳоят кӯтоҳи ихтисоршавандаи ь.

2. Аз рӯи дарозӣ ба ҳам муқобил гузаштани садонокҳои шеваи ҷанубӣ аломати мустакрили ҷудокунандаи овозҳо ба ҳисоб намеавад, балки бо аломати сифатӣ якҷоя ба ҳисоб гирифта мешавад. Ин аст, ки аломати миқдорӣ садонокҳо дар ин шева ҳодисаи дарозӣ ба шумор рафта, ба фарқи сифатӣ фонемаҳо ҳамроҳӣ мекунад. Масалан, дар калимаҳои бад, бад фарқи сифатии а пеш аз ҳама, аз рӯи аломатҳои а ва и бардошт аст. Аломатҳои миқдорӣ, яъне кӯтоҳтар будани а (106), дарозтар будани а (186) дар онҳо аҳамияти дуҷумдараҷа дорад.

3. Хусусияти хоси шеваи ҷанубӣ дар он зоҳир мешавад, ки аломати дуҷумдараҷа дар ҳолатҳои муайяни фонетикӣ омилҳои асосии сифатан тағйир ёфтани фонемаҳо мегардад, ки дар натиҷа як овоз ба овози дигар табдил меёбад. Чунин аст ҳодисаи дарозӣ ба а ва и.

4. Далелҳои рақамӣ нишон медиҳанд, ки фонемаи и дар шеваи ҷанубӣ назар ба фонемаи а кӯтоҳ ва ноустувор мебошад. Бо вучуди ин аз рӯи аломатҳои миқдорӣ вай бо ин фонема ба як гурӯҳи гурӯҳи фонемаҳои ноустувор муттаҳид мешавад, чунки ҳар ду ҳангоми дучор шудан ба ихтисор ба фонемаи ь гузашта, дар ҳолати дигар як ҳел барқарор мешаванд.

ҲАМСАДОҲО

Ҳамсадоҳои шеваи ҷанубӣ, бар хилофи садонокҳо, дар тамоми лаҳҷаҳо якранг нестанд. Фарқи таркиби ҳамсадоҳо дар байни лаҳҷаҳои ин шева нисбатан зиёд буда, тақсимоҷи дохилии онҳо низ маҳз ба ҳамин ҷиҳат асос ёфтааст. Системаи ҳамсадоҳои шеваи ҷанубӣ дар ҳамаи 5 ба ин тарз пешниҳод кардан мумкин аст.

Дар системаи ҳамсадоҳои шеваи ҷанубӣ, асосан, ҳамаи ҳамсадоҳои забони адабӣ мавҷуданд. Дар баробари ин ҳамсадоҳои ҳар кадоме аз лаҳҷаҳо бо баъзе унсурҳои махсуси худ аз ҳамсадоҳои забони адабӣ фарқ мекунад. Ин фарқро ба тарзи зайл нишон додан мумкин аст: а) мавҷудияти ҳамсадоҳои ҳалқии ҷукур ва рӯяки е,

4 ва х, ки дар баъзе лаҳҷаҳо қисман ва ё комилан истифода намешаванд; б) хусусияти интишори ҳамсадоҳои лабудандонии в ва лабулабии W; в) дар баъзе лаҳҷаҳо чун фонема истеъмоли шудани ҳамсадои лабулабии W ва гоҳ ба ҳамсадоҳои б, в мувофиқат кардани он; дар ҳолати ҷудогонаи фонетикӣ чун варианти доимии фонемаҳои б, в истеъмоли шудани W; г) дар аввали калимаҳо гоҳ истифода шудани вагоҳи афтидани фонемаи миёнаизабонии й; д) хосияти тағйирёбандагии ҳамсадоҳо дар ҷараёни нутқ.

Аз рӯи тарзи талаффуз	Аз рӯи ҷои талаффуз				пасисабонии чуқур	Ҳалқӣ	
	лаби лабулабӣ	лабудандонӣ	тешизабонӣ	миёнаи забонӣ		пасисабонии рӯяк	ҳалқии чуқур
со д да	П Б		Т Д		К		
аффрикатаҳо			Ч Ҷ				
сонорҳо	М		Н				
якмахрача		Ф Б	С З		Х Ғ	Һ Ғ	Ҷ
думахрача			Ш Ж				
миёнагӣ				Й			
пахлугӣ			Л				
ларсон			Р				

Ҷ Раҳҷаи зери ҳарф нишон медиҳад, ки фонемаи мазкур ба ҳамаи шеваҳо ҳос нест ё истеъмоли он ба шароити махсуси фонетикӣ вобастааст.

Аломатҳои мазкур ҷаҳати хоси таркиби ҳамсалоҳи ҳар як лаҳҷаи шеваи ҷанубиро ташкил медиҳанд, ки дар натиҷа мо ягонагии нисбии консонантизми лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ, қаротегинӣ, шимолӣ Кӯлоб, ғарбии Кӯлоб ва кӯлобии Ҳисорро, аз як тараф, лаҳҷаҳои ҷанубии Кӯлоб, роғӣ ва бадахшониро, аз тарафи дигар, мушоҳида мекушем; гурӯҳи лаҳҷаҳои шарқии Кӯлоб (Даштиҷум) дар ин боғат мавқеи гузаранда доранд. Ба ибораи дигар, дар таркиби лаҳҷаҳои, ки дар аввал зикр шуданд, ҳамсалоҳи ҳалқии рӯяки ε, h ва ҳалқии чуқури χ мавриди истеъмоланд. Хосияти асосии онҳо иборат аз он аст, ки ноустуворанд. Дар ин лаҳҷаҳо фонемаҳои б, в аз ҷиҳати фонологӣ фарқ доранд, дар шароитҳои ҷудоғонаи фонетикӣ варианти муштараки лабулабии w пайдо мекунад. Ҳамчунин дар онҳо фонемаи ε дар ҳамаи вазъиятҳои фонетикӣ устувор аст. Дар қисме аз лаҳҷаҳои ҷанубии Кӯлоб, роғӣ ва бадахшонӣ овозҳои ҳалқии ε, h, χ ва овози лабудандонии в истеъмоли намешаванд. Дар ин лаҳҷаҳо ба ҷои ин фонемаи w-и лабулабӣ дар истифода аст. Ҳамчунин фонемаи й то дараҷае ноустуворӣ зоҳир мекунад.

Ба ин тариқа, таркиби ҳамсалоҳи лаҳҷаҳои Қаротегин (в-қ, ва қ), Кӯлоб (ш-к, ғ-к, к-қ) аз бисту панҷ фонемаи б, в аст: б, в (w), г, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ч, ш, ғ, қ, ҷ, ε, h.

Дар лаҳҷаҳои роғиву бадахшонӣ бисту ду фонемаи ҳамсалоҳ мавҷуд аст: б, w (в), г, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ч, ш, ғ, қ, (χ), ҷ.

Лаҳҷаи ҷанубии Кӯлоб аз ҷиҳати таркиби ҳамсалоҳ хосияти гузарандагӣ дорад: б, в (w), г, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ч, ш, ғ, қ, ҷ, χ (фақат дар лаҳҷаҳои Учқул, Хирманҷо ва Сари Чашма).

Фонемаҳои нишондиҳандаи хосияти фарқкунандаи шеваи ҷанубӣ

Ҳамсалоҳи ҳалқии рӯяки ε, h ва чуқури χ. Лаҳҷаҳои шеваи ҷанубиро вобаста ба он, ки дар системаи ҳамсалоҳияшон овозҳои ҳалқӣ ҳастанд, ё не, инчунин вобаста ба баъзе хусусиятҳои истеъмоли ин ҳамсалоҳ метавон ба се гурӯҳи ҷудо кард. Ба гурӯҳи якум лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва кӯлобӣ (ба истиснои лаҳҷаҳои ҷанубии Кӯлоб) дохил мешаванд; гурӯҳи дуюмро лаҳҷаҳои роғиву бадахшонӣ, гурӯҳи сеюмро лаҳҷаҳои гузарандаи ҷанубии Кӯлоб ташкил медиҳанд.

Лаҳҷаҳои қаротегинӣ (ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва қаротегинӣ) ва кӯлобӣ (шимолӣ Кӯлоб, ғарбии Кӯлоб ва кӯлобии Ҳисор) бо он фарқ мекунад, ки дар онҳо фонемаҳои ҳалқӣ мавриди истеъмоли мебошанд. Хосияти фарқкунандаи лаҳҷаҳои роғӣ ва бадахшонӣ иборат аз ин аст, ки дар онҳо фонемаҳои ҳалқии рӯяк ба кор бурда намешаванд ва фонемаи ҳалқии чуқур ҳамчун овози ғайрифонологӣ мавриди истифода мебошад. Лаҳҷаҳои ҷанубии Кӯлоб онд ба ин масъала дораи хусусияти гузаранда мебошанд: дар онҳо, чун лаҳҷаҳои роғӣ, ҳамсалоҳи ҳалқии рӯяк истифода намешаванд, аммо дар баъзе деҳаҳо ҳамсалоҳи ҳалқии чуқур дасрои дараҷаи фонологӣ мебошад, яъне чун фонема ба кор бурда мешавад. Вале назар ба дигар лаҳҷаҳои кӯлобӣ ҷануби ноустувор нест.

Фонемаҳри ε, h. Дар гурӯҳи аввал → лаҳҷаҳои қаротегинию кӯлобӣ, фонемаҳри ε, h, асосан, дар калимаҳои арабӣ ва дар чанд калимаи тоҷикӣ ба кор бурда мешаванд.

Фонемаи h дар нутқи одамони синну солашон гуногун ва табақаҳои мухталифи аҳолии истеъмол мешавад. Вай дар ҳамагуна ҳолатҳои фонетикӣ мушоҳида мегардад: а) дар аввали калима: hота, hен/хин, hосил, hисов, hак, had, hила, hичра, hълба; б) дар мобайни калима: маhкам, раhмат, саhат, тъhмат, соhиб; в) дар охири калима: Солеh, съmh / субҳ.

Ҳамсадоҳои бечаранги ҳалқии рӯяки h дар лаҳҷаҳои мазкур ба ҳамаҷонибаи ҳалқии чуқури h дар таркиби калимаҳои зерини тоҷикӣ мушоҳида шудааст: hамсойа, hънар/хънар / ҳунар, hанг "садои хар". Дар баъзе лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб ҳамсадои h дар таркиби калимаҳои ҷудогонан иқтибосӣ низ мушоҳида мешавад: раhйун / район. Дар ин маврид ҳадисаи ба ε табдил ёфтани h ҳам ба назар мерасад, зеро калимаи мазкур дар ду шакл → раεйун ва раhйун истифода мешавад. Дар лаҳҷаҳои ҷудогонан талаффузи мувоҷиби ҳамсадои h, x мушоҳида мегардад: меҳмун/меhмун (ш-к., Муллоқонӣ).

Фонемаи ε низ, асосан, дар калимаҳои аслан арабӣ истифода мешавад. Дар баробари ин истеъмоли онро дар аввали чанд калимаи тоҷикӣ (пеш аз садонок) низ ба қайд гирифтаанд. Ҳамсадои ε дар ҳамагуна шароити фонетикӣ (ба истиснои охири калима) ба назар мерасад: εид, εолам, εшр маεне, дъεо, мъεалим, ҷамоεа, маεқул, ҷаεма / ҷумъа. Аммо вай дар ҳар гуна ҳолати фонетикӣ ҳатман пеш, баъд ва ё дар байни садонокҳо ба кор бурда мешавад. Овози ε дар калимаҳои тоҷикӣ εасп / асп, εъмед / умед, дар калимаи εадир / адир қайд шудааст.

Азбаски муқобилаи фонемаи ε ва h, асосан, аз рӯи як аломат (дар талаффузи пайвастанавии овоз бошад ҳам, хеле кам аст) иштироки овоз зоҳир мешавад, бештар ҳадисаи ба h иваз шудани ε ба вуҷуд меояд. Дар лаҳҷаҳои мазкур вуҷуд доштани дублетҳои зерин маъна ба ҳамаҷонибаи ҳадисаи алоқаманд мебошад: маhқъл/маεқъл, соhат/соεат, hақл/εақл, тъhом/тъεом / таом. Фонемаи ε назар ба h ноустувортар аст ва дар бештари калимаҳои серистеъмоли тарк мешавад: бад/баεд, баεе/баεе.

Чунон ки ишора шуд, овози ε назар ба h ноустувортар мебошад ва, аз ин рӯ, дар як қатор калимаҳо аз байн меравад. Вале дар аснои аз байнравӣ ε бенишон нопадид намешавад. Вай бо ягон роҳ ё садонокҳои ҳамсоии худро тағйир медиҳад ва ё бо ягон воситаи шакли калимаро дигар мекунад. Дар лаҳҷаҳои мазкур, ки аҳамияти фонологӣ дорад, комилян ва беасар барҳам намеҳӯрад. Чунончи: 1) ε дар аввали калима бо ҳамсадои ҳалқии дигаре иваз мешавад: hақл/εақл; hалаф/εалаф / εалаф; hарус/εарус / εарус ё садонокӣ яқум оҳанги худро тағйир дода, тобиши иловагӣ гулӯгӣ пайдо мекунад: εид/ид / ид; 2) дар охири калима мушоҳида намешавад, зеро ба садонок, ки дар байни калима воқеъ гардидааст, майл мекунад: шаεм / шамъ; 3) дар мобайни калима дар байни садонокҳо ба h ва x иваз мешавад: ҷамоhат/ҷамоxат / ҷамоат. Дар калимаҳои ҷудогонан дар аснои нест шудани ε ҳадисаи дароз-

тар шудани садонок ба вуҷуд меояд, чунки қонуни садонокӣ пасояндагироқ дошта мешавад: соεат/соат/сāt / соат, мъεалим//маεалим//мāлим / муаллим.

Дар интишори фонемаи ε манзараи зеринро мушоҳида кардан мумкин аст; вай аз ҳама зиёд дар лаҳҷаҳои ваҳийӣ-қаротегинӣ, қаротегинӣ (лаҳҷаи Қаротегини миёна), шимоли ва ғарбии Кӯлоб дучор мешавад.

Дар лаҳҷаҳои мазкур ин фонемаро аз нутқи одамоне, ки синну соли гуногун доранд, шунидан мумкин аст. Овози ε дар ин лаҳҷаҳо пеш аз садонокӣ аввали он калимаҳоро, ки бо овози мазкур сар мешаванд, мушоҳида мешавад. Вай дар ин ҳолат дар тамоми лаҳҷаҳои ваҳийӣ-қаротегинӣ ва қаротегинӣ интишор ёфтааст: εанор//анор, εаспоп//аспоп / асбоб.

Ҳамсадои ε дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб пеш аз садонокӣ яқуми калима кам ба қайд гирифта шудааст. Дар ин маврид вай одатан, меафтад, ё ба h ва ё бештар ба x иваз мешавад: hақл/хақл / ақл. Дар лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор, махсусан дар нутқи бошандагонии деҳаҳои Файзобод ва Ёвон, ин овоз серистеъмол аст. Дар водии Ҳисор овози ε васеъ истеъмол намешавад.

Овозҳои ε ва h ба садонокҳои ҳамсоии худ метавонанд, таъсири зӯр бахшанд: Чунончи, бо таъсири h садонокӣ й, ки дар шеваи ҷанубӣ қонуни ба у (садонокӣ лабии устувори қатори қафо) мувофиқат мекунад, ба ъ табдил меёбад: Ин ҳодиса одатан дар ҳиҷои пӯшида ба амал меояд: тъhмат / тӯхмат, мъhлат / мӯхлат, мъhтоҷ / мӯхтоҷ. Калимаи охири варианти дигари талаффуз низ дорад: меhтоҷ. Дар ин маврид ба садонокӣ у - и адабӣ ба е мувофиқат кардааст. Чунон ки баъзе далелҳо нишон медиҳанд, садонокҳои пеш аз h дар аввали калима, одатан, дар талаффуз табдили ҷо мекунанд ва сифатан тағйир меёбанд. hатийот / эҳтиёт, hатимол / эҳтимол, Дар ин калимаҳо садонокӣ аввал ба алифи касрнок, ки дар забони адабии тоҷик пеш аз ҳамсадоҳои ҳалқӣ ҳамчун е-и-кушод талаффуз мешавад, тааллуқ дорад. Танҳо дар нутқи ба забони адабӣ наздик калимаи шакли аслии худро (нисбат ба забони адабӣ) нигоҳ медорад. Ҳодисае, ки дар калимаи ӯҳда (ар. وعد) ба амал меояд, як андоза хосияти дигар дорад: дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва кӯлобӣ (ғайр аз ҷанубии Кӯлоб) дар талаффузи ин калима ε ва h иваз мешавад, у ба ъ мегузарад, х соқит мегардад. Дар натиҷа шакли hъда ба вуҷуд меояд.

Чунон ки муҳаққиқон нишон медиҳанд ва материали фонди мо ҳам инро тасдиқ менамояд, дар лаҳҷаҳои роғӣ ва бадахшонӣ фонемаҳои ҳалқии рӯяк истеъмол намешавад. Дар ин лаҳҷаҳо овози h дар калимаҳоро, ки аз ҷиҳати этимологӣ қисми таркибии онҳо ба шумор меравад, талаффуз намеёбад:

қаротегинию кӯлобӣ	роғию бадахшонӣ	забони адабӣ	шакли арабӣ
hавли	авли	ҳавлӣ	هولى
hавло	авло	ҳалво	حولا
hайвон//hайвун	айвон	ҳайвон	مىوان
hалқа//hълқа	алқа//ълқа	ҳалқа	حلقه

аолол	ало	ҳалол	حلال
носил	осил	ҳосил	حاصل
саҳари	сарӣ//саарӣ	саҳарӣ	سحري
меҳнат	менат	меҳнат	مهنات
Раҳим	Раим	Раҳим	رحيم
Ҳалим	Алим	Ҳалим	حليم

Дар лаҳҷаҳои Роғ ва Бадахшон овози айн (*ع*) дар калимаҳои маҳор, ки аз ҷиҳати этимологӣ вучуд дорад ё тамоман талаффуз намешавад, ё бо овози ҳалқии чуқур (*ح*) иваз мешавад, ки аҳамияти фонологӣ надорад: малим//маҳалим / муаллим, соат//соҳат / соат, наил//наҳл / наил, қала//қаҳла / қалъа, ар-ар (дар қаротегинию кӯлобӣ сар-сар), ҳарус//арус (роғию бадахшонӣ). Овозҳои ҳалқии рӯяки *ع* дар лаҳҷаи ҷанубии Кӯлоб истемол намешаванд: ақл (ч.-к.) дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва кӯлобӣ сақл / ақл, ҳисоб / ҳисоб, ота (дар тамоми лаҳҷаҳои кӯлобӣ-кӯта). Дар лаҳҷаҳои ҷанубии кӯлобие, ки дар самти шимолӣ ба лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб ҳамхудуданд овози *к* истемол шавад ҳам, дар ҳама ҷо як хел нест. Чунончи, *к* назар ба лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва шимолии Кӯлоб дар баъзе лаҳҷаҳои ҷанубии Кӯлоб серистемол мебошад, аммо дар баъзе лаҳҷаҳои дигар ноустувор буда камистемол аст. Дар ин лаҳҷаҳо мавридҳои дучор меоянд, ки ҳамсадои ҳалқии рӯяк *к* ба ҳалқии чуқур *х* иваз мешавад: саҳат//сахат / сахат: ҳамсойа//хамсойа, сҳат, соҳиб, Абураҳим (ч.-к., Учқул).

Фонемаи *х*. Ҳамсадои ҳалқии роғи чуқури *х* аз рӯи ҷо ва тарзи ташаккул аз ҳамсадои ҳалқии чуқури забони адабӣ тафовут надорад. Лаҳҷаҳои шераи ҷанубиро аз рӯи тарзи истемоли ин овоз ба гурӯҳҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст: а) лаҳҷаҳои, ки дар онҳо ҳамсадои *х* бо вучуди ноустуворӣ ва дараҷаи мухталифи интишори каллимагӣ фонемаи комилхуқуқ ба шумор меравад; б) лаҳҷаҳои, ки дар онҳо фонемаи *х* аҳамияти фонологӣ надорад. Ба гурӯҳи якум лаҳҷаҳои зерин дохил мешаванд (онҳоро вобаста ба дараҷаи устувории фонемаи *х* аз назар мегузаронем): кӯлобии Ҳисор, ғарбӣ ва шимолии Кӯлоб, лаҳҷаҳои самти шарқӣ-Даштиҷум, қаротегинӣ, ваҳий-қаротегинӣ. Дар байни лаҳҷаҳои мазкур фонемаи *х* дар лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор ва ғарбии Кӯлоб аз ҳама устувортар менамояд. Ба гурӯҳи дуюм лаҳҷаҳои ҷанубии Кӯлоб, бадахшонӣ ва роғи дохил мешаванд.

Мувофиқи хусусияти нисбати фонемагии ҳамсадои *х* лаҳҷаҳои гурӯҳи якум гӯё дорои хусусияти духӯра мебошад. Ин овоз дар баъзе каллимаҳо чун фонемаи пурраи комилхуқуқ бо фонемаҳои дигар шаклҳои каллимаҳо сурат дода, маънои онро таъин мекунад: ҳар, ҳар, ҳуч кардан (бардоштан), ҳуч (настаран), дар дигар лаҳҷаҳои ин гурӯҳ вай аз аҳамияти фонологӣ маҳрум гашта, пеш аз садонокҳои аввали каллима истифода мешавад: ҳарча//арча, ҳелак//елак, ҳарғай (ирғай, ш.-к., Ховалинг): ҳана//ана, ҳакъ//акъ / акнун (в.-қ., Ҷиргатол; ш.-к., Ёхсу, Сангдара). Бо ҳамин хусусият инчунин дар байни ду садонокҳои мобайни каллима барои дур кардани холигии байни овозҳои садонок ба кор бурда мешавад: ҳыруҳак ва майдаҳак (ш.-к., в.-қ.). Ин каллимаҳо дар шакли ҳыруйак ва майдайак низ метавонанд талаффуз шаванд.

Дар лаҳҷаҳои, ки овози *х* фонема ба шумор меравад, дар аввал, мобайн (камтар) ва баъзан дар охири каллима ба кор бурда мешавад. Дар байни каллима байни садонокҳо ё садонок ва сонантҳо воқеъ гаштани он қайд шудааст. Инак, намунаи мисолҳо: а) дар аввали каллима: ҳар, ҳаво, ҳазор, ҳаф(т), ҳама, ҳай қъ (ҳай қун), ҳеч, ҳевар, ҳуй (кушода); б) дар мобайни каллима: дахан//дән, меҳмун, шаҳр//шар, аждҳор, кьҳна, раҳакӣ, ҳадаҳа; в) дар охири каллима (ин ҳодиса хеле кам, асосан, дар талаффузи сареҳ мушоҳида мешавад): рубоҳ (ш.-к., Сангтӯда, аз афсона), мах, кьҳ (ш.-к., Ховалинг, Сангдара), вегаҳ, раҳ, каҳ (в.-қ., Нӯшор).

Ҳамсадои *х* дар охири каллима, одатан, намефтад, ки онро дар ҳолати илова намудани садонок низ барқарор кардан мушкил аст. Масалан, бештар шакли райи//рай дур маъмул буда, раҳи дур камтар мушоҳида мегардад.

Ҳамсадои *х* аз ҳама бештар дар лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор устувор мебошад. Вай дар ин лаҳҷаҳо аз аввали каллима одатан намефтад: ҳаму, ҳами, ҳамра//ҳамро. Ин ҳамсадо дар лаҳҷаҳои мазкур дар байни каллима низ талаффуз мешавад: меҳмон, бьҳор//буҳор, лоҷаҳ, шаҳр, патинкаҳ (ботинки), чоҳ. Дар ин лаҳҷаҳо вай гоҳо ба ҷои ҳамсадои ҳалқии рӯяки *к* истифода мешавад: сахат, ҳавли. Ба ин тарз истифода шудани овози *х* дар каллимаҳои мазкур ва амсоли онҳо дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб ва қаротегинӣ дида намешавад.

Дар лаҳҷаҳои ваҳий-қаротегинӣ ва шимолии Кӯлоб ҳодисаи тамоман афтидани ҳамсадои *х* қайд гардидааст. Дар ин лаҳҷаҳо дублети каллимаҳои езъм//ҳезъм, ами//ҳами, аму//ҳаму мавҷуд буда, аммо шакли бе *х*-и онҳо бештар мавриди истемол аст. Чунончи, дар онҳо на ҳамра / ҳамроҳ, балки фақат шакли амра ба назар мерасад.

Дар лаҳҷаҳои ғарбии Кӯлоб аз дублетҳои ҳамӣ//амӣ, ҳичка//иҳичка ҳар ду шакл мушоҳида шаванд ҳам, истемоли шакли дорои ҳамсадои *х* афзалият дорад. Дар лаҳҷаҳои ҷанубии Кӯлоб ҳамсадои *х* чун фонема дар деҳаҳои Учқул ва Хирманҷо қайд шудааст: ҳафт, ҳашт, ҳар, ҳуш (ч.-к., Учқул); ҳафт//афт, ар//ҳар (ч.-к.). Дар мавзӯҳои дигар ин ҳамсадо дар истемол нест ва ё дорои аҳамияти фонологӣ намебошад. Дараҷаи ноустуворӣ *х* дар лаҳҷаҳои ҷанубии Кӯлоб ҳатто дар он лаҳҷаҳо, ки ин овоз фонема ба шумор меравад, умуман назар ба лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб хеле саҳеҳ ифода ёфтааст. Дар ин хусус вариантҳои серистемоли зерини лаҳҷаҳои ҷанубии Кӯлоб шаҳодат медиҳанд: дән (дар шимоли Кӯлоб даан//дахан); беуда (дар ш.-к. беҳуда); пәм (дар ш.-к. пахм//пәм//пахам//пахъм).

Чунон ки дар боло хотирнишон шуд, дар лаҳҷаҳои роғию бадахшонӣ ҳамсадои *х* мавриди истемол нест. Дар ин лаҳҷаҳо вай дар мавридҳои, ки аҳамияти фонологӣ надорад, дар аввали каллимаҳои бо садоноксаршаванда қайд шудааст: ҳоб / об, ҳелак / елак, ҳайвон / айвон. Бояд гуфт, ки ин ҳодиса дар лаҳҷаҳои бадахшонӣ бештар мунташир аст: ҳостин / остин, ҳорд / орд, ҳомад / омад. Дар ин лаҳҷаҳо ҳатто дар каллимаҳои иқтибосии русӣ низ айни ҳамин ҳолат рӯй медиҳад: ҳармийа / армия 20.

ҳалол	алол	ҳалол	حلال
ҳосил	осил	ҳосил	حاصل
саҳари	сари//саари	саҳарӣ	سحري
меҳнат	менат	меҳнат	مخت
Раҳим	Раим	Раҳим	رحيم
Ҳалим	Алим	Ҳалим	حليم

Дар лаҳҷаҳои Роғ ва Бадахшон овози айн (ع) дар калимаҳои маҳрое, ки аз ҷиҳати этимологӣ вучуд дорад ё тамоман талаффуз намешавад, ё бо овози ҳалқии чуқур (ح) иваз мешавад, ки аҳамияти фонологӣ надорад: малим//маҳалим / муаллим, соат//соҳат / соат, найл//наҳл / найл, қала//қалла / қалъа, ар-ар (дар қаротегинию кӯлобӣ сар-сар), ҳарус//арус (роғию бадахшонӣ). Овозҳои ҳалқии рӯяки ع дар лаҳҷаи ҷанубии Кӯлоб истемол намешаванд: акл (ч-к.) дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва кӯлобӣ қакл / ақл, ҳисоб / ҳисоб, ота (дар тамоми лаҳҷаҳои кӯлобӣ-юта). Дар лаҳҷаҳои ҷанубии кӯлобие, ки дар самти шимолӣ ба лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб ҳамхудуданд овози к истемол шавад ҳам, дар ҳама ҷо як хел нест. Чунончи, к назар ба лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва шимолии Кӯлоб дар баъзе лаҳҷаҳои ҷанубии Кӯлоб серистемол мебошад, аммо дар баъзе лаҳҷаҳои дигар ноустувор буда камистемол аст. Дар ин лаҳҷаҳо мавридҳои дучор меоянд, ки ҳамсадои ҳалқии рӯяк к ба ҳалқии чуқур қ иваз мешавад: саҳат//саҳат / сикат: ҳамсойа//ҳамсойа, сҳат, соҳиб, Абдураҳим (ч-к., Учкул).

Фонемаи қ. Ҳамсадои ҳалқии роғи чуқури қ аз рӯи ҷо ва тарзи ташаккул аз ҳамсадои ҳалқии чуқури забони адабӣ тафовуте надорад. Лаҳҷаҳои шеваи ҷанубиро аз рӯи тарзи истемоли ин овоз ба гурӯҳҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст: а) лаҳҷаҳои, ки дар онҳо ҳамсадои қ бо вучуди ноустуворӣ ва дараҷаи муҳталифи интишори калимагӣ фонемаи комилҳуқуқ ба шумор меравад; б) лаҳҷаҳои, ки дар онҳо фонемаи қ аҳамияти фонологӣ надорад. Ба гурӯҳи якум лаҳҷаҳои зерин дохил мешаванд (онҳоро вобаста ба дараҷаи устувории фонемаи қ аз назар мегузаронем): кӯлобии Ҳисор, ғарбӣ ва шимолии Кӯлоб, лаҳҷаҳои самти шарқӣ-Даштиҷум, қаротегинӣ, ваҳий-қаротегинӣ. Дар байни лаҳҷаҳои мазкур фонемаи қ дар лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор ва ғарбии Кӯлоб аз ҳама устувортар менамояд. Ба гурӯҳи дуюм лаҳҷаҳои ҷанубии Кӯлоб, бадахшонӣ ва роғи дохил мешаванд.

Мувофиқи хусусияти нисбати фонемагии ҳамсадои қ лаҳҷаҳои гурӯҳи якум гӯё дорои хусусияти духӯра мебошад. Ин овоз дар баъзе калимаҳо чун фонемаи пурраи комилҳуқуқ бо фонемаҳои дигар шакл кардан (бардоштан), ҳуҷ (настаран), дар дигар лаҳҷаҳои ин гурӯҳ вай аз аҳамияти фонологӣ маҳрум гашта, пеш аз садонокҳои аввали калима истифода мешавад: ҳарча//арча, ҳелак//елак, ҳърғай (ирғай, ш-к., Ховалинг); ҳана//ана, ҳакъ//акъ / акнун (в-қ., Ҷиргатол; ш-к., Ёхсу, Сангдара). Бо ҳамин хусусият инчунин дар байни ду садонокҳои мобайни калима барои дур кардани қоллигии байни овозҳои садонок ба кор бурда мешавад: ҳъшруҳак ва мейдаҳак (ш-к., в-қ.). Ин калимаҳо дар шакли ҳъшруйак ва майдайак низ метавонанд талаффуз шаванд.

Дар лаҳҷаҳои, ки овози қ фонема ба шумор меравад, дар аввал, мобайн (камтар) ва баъзан дар охири калима ба кор бурда мешавад. Дар байни калима байни садонокҳо ё садонок ва сонантҳо воқеъ гаштани он қайд шудааст. Инак, намунаи мисолҳо: а) дар аввали калима: ҳар, ҳаво, ҳазор, ҳаф(т), ҳама, ҳай кь (ҳай кун), ҳеч, ҳевар, ҳуй (кушода); б) дар мобайни калима: дахан//дан, меҳмун, шаҳр//шар, аждъҳор, къҳна, раҳакӣ, ҳадаҳа; в) дар охири калима (ин ҳодиса хеле кам, асосан, дар талаффузи сареҳ мушоҳида мешавад): рубоҳ (ш-к., Сангтӯда, аз афсона), маҳ, кьҳ (ш-к., Ховалинг, Сангдара), вегаҳ, раҳ, каҳ (в-қ., Нӯшор).

Ҳамсадои қ дар охири калима, одатан, меафтад, ки онро дар ҳолати илова намудани садонок низ барқарор кардан мушкул аст. Масалан, бештар шакли райи//рай дур маъмул буда, раҳи дур камтар мушоҳида мегардад.

Ҳамсадои қ аз ҳама бештар дар лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор устувор мебошад. Вай дар ин лаҳҷаҳо аз аввали калима одатан намеафтад: ҳаму, ҳами, ҳамра//ҳамро. Ин ҳамсадо дар лаҳҷаҳои мазкур дар байни калима низ талаффуз мешавад: меҳмон, бъҳор//буҳор, поҷаҳо, шаҳр, патинкаҳо (ботинки), ҷоҳ. Дар ин лаҳҷаҳо вай гоҳо ба ҷои ҳамсадои ҳалқии рӯяки қ истифода мешавад: саҳат, ҳавли. Ба ин тарз истифода шудани овози қ дар калимаҳои мазкур ва амсоли онҳо дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб ва қаротегинӣ дида намешавад.

Дар лаҳҷаҳои ваҳий-қаротегинӣ ва шимолии Кӯлоб ҳодисаи тамоман афтидани ҳамсадои қ қайд гардидааст. Дар ин лаҳҷаҳо дублети калимаҳои езъм//ҳезъм, ами//ҳами, аму//ҳаму мавҷуд буда, аммо шакли бе қ-и онҳо бештар мавриди истемол аст. Чунончи, дар онҳо на ҳамра / ҳамроҳ, балки фақат шакли амра ба назар мерасад.

Дар лаҳҷаҳои ғарбии Кӯлоб аз дублетҳои ҳамӣ//амӣ, ҳиҷка//хиҷка / иҷка ҳар ду шакл мушоҳида шавад ҳам, истемоли шакли дорои ҳамсадои қ афзалият дорад. Дар лаҳҷаҳои ҷанубии Кӯлоб ҳамсадои қ чун фонема дар деҳаҳои Учкул ва Хирманҷо қайд шудааст: ҳафт, ҳашт, ҳар, ҳуш (ч-к., Учкул); ҳафт//афт, ар//ҳар (ч-к.). Дар мавзӯҳои дигар ин ҳамсадо дар истемол нест ва ё дорои аҳамияти фонологӣ намебошад. Дараҷаи ноустувории қ дар лаҳҷаҳои ҷанубии Кӯлоб ҳатто дар он лаҳҷаҳо, ки ин овоз фонема ба шумор меравад, умуман назар ба лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб хеле саҳеҳ ифода ёфтааст. Дар ин хусус вариантҳои серистемолӣ зерини лаҳҷаҳои ҷанубии Кӯлоб шаҳодат медиҳанд: дан (дар шимоли Кӯлоб даан//дахан); беуда (дар ш-к. беҳуда); пәм (дар ш-к. пахм//пәм//пахам//пахъм).

Чунон ки дар боло хотирнишон шуд, дар лаҳҷаҳои роғию бадахшонӣ ҳамсадои қ мавриди истемол нест. Дар ин лаҳҷаҳо вай дар мавридҳои, ки аҳамияти фонологӣ надорад, дар аввали калимаҳои бо садоноксаршаванда қайд шудааст: ҳоб / об, ҳелак / елак, ҳайвон / айвон. Бояд гуфт, ки ин ҳодиса дар лаҳҷаҳои бадахшонӣ бештар мунташир аст: ҳстин / остин, ҳорд / орд, ҳомад / омад. Дар ин лаҳҷаҳо ҳатто дар калимаҳои иқтибосии русӣ низ айни ҳамин ҳолат рӯй медиҳад: ҳармийа / армия 20.

20 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 9.

Дар байни садонокхр ба ҷои ҳамсадои ҳалқии чуқури χ овозҳои иловагии $-w-$, $-j-$ пайдо мешавад: ойингар / оҳангар, бу / вор / бахр, мувоҷ / муҳр, хувар // хор / хоҳар. Ин ҳодиса бештар дар лаҳҷаи роғӣ маълум аст.

Дар лаҳҷаҳои бадахшонӣ барои ташкили шумораи ҷамъ на таъҳоро суффикси $-o-$, балки $-xo-$ низ ба кор бурда мешавад: байтгӯҳ, амсойҳо. Дар ин мисолҳо дар суффикс χ на овози иловагӣ, балки ҷузъи суффикси анъанавии $-xo-$ буда, эҳтимол дур нест, ки дар эҷоди таъсири забони адабии пайдо шуда бошад. Дар лаҳҷаҳои бадахшонӣ, бо калимаҳе, ки дорои овози χ мебошанд, тақрибан, ҷараёни мустақам шудани нормаи талаффузи адабии давом дорад. В.С.Соколова таркиби фонетикӣ забонҳои помириро таҳқиқ намуда, аснои таҳлили ҳамсадоҳои забони ишқошимӣ чунин қайд кардааст: "... ба забони ишқошимӣ баробари суффикси ҷамъбандии $-xo-$ фонемаи χ низ дохил шуда истодааст, ки ҷузъи морфема ба шумор рафта, тадриҷан аҳамияти фонологӣ пайдо мекунад... Дар баробари ин ишқошимӣ ҳамсадои χ -ро дар калимаҳои аслан тоҷикӣ ба осонӣ нигоҳ медоранд: соҳиб, масъҳат ва ғайра. Бо вуҷуди ин, маҳфуз монанди ҳамсадоҳои χ дар чунин мавридҳо ба малакаи гуянда вобастааст".²¹

Т.Н.Пахалина ҳолати маъкурро як андоза муайянтар намуда навиштааст: "Истеъмоли χ дар нутқи ишқошимӣҳо, ки бо забони адабии тоҷик, баладанд, қомилан имконпазир аст... Дар нутқи ишқошимӣҳои рустой ин ҳамсадо тамоман истифода намешавад. Вай дар лаҳҷаи тоҷикӣ, ки ишқошимӣҳо ба кор мебаранд, низ мушоҳида намешавад".²²

Дар материалҳо, ки доир ба лаҳҷаҳои бадахшонӣ ба таъҳорасидаанд, масъалаи маъкур як хел акс наёфтааст. Дар материалҳои Ю.И.Богорад фонемаи χ дар калимаҳои адабие, ки бо он навишта мешаванд, ба қайд гирифта нашудааст.²³ Дар матнҳои пурра ва аз ҷиҳати маъмуни гуногуни асари А.З.Розенфельд баробари калимаҳое, ки дар онҳо, бар акси забони адабии ҳамсадои ҳалқии чуқури χ талаффуз намешавад, мисолҳои сершуморе дучор меоянд, ки мавҷудияти ин овозро барҷаста нишон медиҳанд: меҳмон (Андароб, 39); меҳмондуст, роҳро, дахта (Андароб, 40, Куҳи Лал, 42); кӯҳкор, Сухроб (Бағуш, 43); пахлавон, тирамоҳ (Гармчашма, 43); ҳама (Шамбедах, 50, Мулвоҷ, 54, Нижгар, 63), шаҳр-на (Крзиде, 47) ва ғайра.²⁴

Метавон тахмин кард, ки дар зеро таъсири забони адабии тоҷик лаҳҷаҳои тоҷикони Бадахшон назар ба забонҳои помири унсурҳои системаи ҳамсадоҳои забони тоҷикиро бештар қабул мекунад. Ин ҳодисаро дар хусуси забони ишқошимӣ В.С.Соколова низ қайд кар-

²¹ В.С.Соколова. Очерки по фонетике иранских языков, вып. II. М.-Л., 1953, стр. 237.

²² Т.П.Пахалина. Ишқашимский язык. М., 1959, стр. 24.

²³ Ю.И.Богорад. Горонский говор таджикского языка. Ниг. Разговорные тексты, стр. 51-59.

²⁴ А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры. Тексты, стр. 39-74. (Дар қавсайи номи деҳаҳо ва саҳифаҳо нишон дода шудаанд).

дааст.²⁵ Аз эҳтимол дур нест, ки баъзан талаффузи χ ба хусусияти фардии гуянда ва мусоҳиб, ба шароити қайди материал (хусусан вақте ки ҳамсӯҳбат таваҷҷӯҳи ба нормаи забони адабии наздик кардани нутқи худро дорад) низ якандоза вобастагӣ дошта бошад.

Фонемаи j . Дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ (ба истиснои лаҳҷаҳои роғӣ, ҷанубии Кӯлоб ва Бадахшонӣ) сонанти роғӣ миёназабонии j фонема буда, дар тарзи истеъмоли аз забони адабии фарқӣ қазой надорад. Дар лаҳҷаи ҷанубии Кӯлоб ин фонема мавҷуд аст, аммо вай дар аввали калима (ба функцияи йот) бештар меафтад: ак / як, анга / янга, офт / ёфт. Бояд зикр намуд, ки дар ин лаҳҷа истеъмоли шакли мувозии калимаҳои маъкур ҳам дида мешавад: офт // йофт. Дар лаҳҷаи Роғ ин фонема дар аввали калимаҳо умуман дучор намешавад: ах / ях, анга / янга, офт / ёфт ва ғайра. Дар ин лаҳҷа ҳамсадои j дар мобайни калима доимо пас аз садонок чун дар забони адабии воқеъ мешавад: вайрон / вайрон, майда / майда, майлаш.

Дар лаҳҷаҳои роғӣ ҳамсадои j барои ҷудо кардани садонокҳо ба ҷои ҳамсадое, ки афтадааст, чун овози иловагӣ истифода мешавад: насийат / насихат, ойингар / оҳангар, сийат / сиҳат. Истеъмоли j ба ҷои овози афтада (бештар ба ҷои χ ва дар баъзе калимаҳо ба ҷои χ , t , $ç$) қариб ба ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ хос мебошад: пъгоӣ / пагоҳӣ (в-қ., Нӯшор), райис // раъис, қайи / қати (ш-к., Муллоқонӣ), майлис / маҷлис (дар ҳамаи лаҳҷаҳо).

Дар лаҳҷаҳои бадахшонӣ j дар аввали калима пеш аз садонок дар баъзе калимаҳо аҳамияти фонологӣ надорад ва дар айни замон чун шакли дублетӣ ба кор бурда мешавад: оғел // йағел / оғил, ахта // йахта / ахта.²⁶ Дар ин лаҳҷаҳо, монанди лаҳҷаи роғӣ, дар як қатор калимаҳо j аз аввали калимаҳо меафтад: асавул / ясавул, офтама-аш / ёфтамаш.

Фонемаи d ҳамсадои тарканди пешизабонӣ мебошад. Хусусияти характерноки ин ҳамсадо дар шеваи ҷанубӣ он аст, ки вай, мисли як қатор ҳамсадоҳои ҷарангдор, дар охири калима ноустувор мебошад. Агар дар шеваи шимолӣ ҳамсадои d дар охири калимаҳо бечаранг гардад, дар шеваи ҷанубӣ соқит мешавад. Ин ҳодиса, махсусан, дар охири шахси III танҳоро ҷамъи феълҳое, ки аз асоси замони ҳозира сохта шудаанд, бештар воқеъ мегардад: мега / меғӯяд, меган / меғӯянд, мебина / мебинад. Ҷамъчунин он аз таркиби як қатор калимаҳои дигар, аз ҷумла, кэли / калид, дарман / дардманд, ба баъд низ меафтад. Дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва кӯлобӣ ҳамсадои d дар мобайни калима дар байни садонокҳо, хусусан шаклҳои феълӣ, ки аз асоси замони гузашта сохта шудаанд, меафтад. Дар ин маврид, ба ҷои ҳамсадои d ; одатан, овозҳои χ , e ва i пайдо мешаванд: омаҳа / омада, истаҳа / истода, шия / шуда, расийа / расида, каагӣ // каҳагӣ / кардагӣ.

²⁵ В.С.Соколова. Очерки по фонетике иранских языков, вып. II. стр. 236-237.

²⁶ А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 8.

Дар лаҳҷаҳои бадахшонӣ ҳамсадои д нисбатан устувор буда, аз охири калима афтидани вай дар онҳро кам мушоҳида мешавад. Дар ин лаҳҷаҳо ҳамчунин шакли мувозии истеъмоли калимаҳо бо ин ҳамсадо бештар ба назар мерасад: меравад // меравад.

Дар лаҳҷаҳои бадахшонӣ афтидани д дар шаклҳои аз асоси замони гузаштаи феъл сохташаванда низ кам мушоҳида мешавад: мошини ома ё хез, ба худо ки омад, ин-аш шуд (бд. Андароб); ба йақ шах парид рафт (бд. Гармчашма).

Дар лаҳҷаҳои кӯлобӣ, қаротегинӣ ва роғӣ дар мобайни калима дар аснои бо ҳам омадани ҳамсадоҳо овози д бештар меафтад: чанта $\angle$ чандто, корча $\angle$ кордча. ²⁷ Дар аснои афтидани садоники дуҷум овози д баъзан ба ҳамсадо монанд мешавад (бо роҳи монандшавии регрессивӣ): хът-гун $\angle$ худатон, хът-шун // хъ-шун $\angle$ худашон.

Фонемаи р. Дар тамоми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ сонанти р ро чун овози комилан устувор метавон маънидод кард. Аммо дар ҷараёни нутқ аз охири калимаҳои серистеъмол афтидани онро мушоҳида кардан мумкин аст. Чунончи, дар калимаҳои номустақили да $\angle$ дар, ага $\angle$ агар, агене $\angle$ агар не; дар калимаи охи $\angle$ охир. Дар ҷаиде аз калимаҳои мустақилмаъно, амсоли: бъги $\angle$ бигир, дига $\angle$ дигар, дъхта $\angle$ духтар. Дар лаҳҷаҳои кӯлобӣ афтидани р аз таркиби феъли кардан мушоҳида мешавад: кад $\angle$ кард.

Фонемаҳои б, в. Характеристикаи фонетикӣ фонемаҳои маъкур дар шеваи ҷанубӣ чунин аст: б — ҳамсадои лабулабии шавшувдори ҷарангноки зич буда, бо ҳамсадои б-и забони адабӣ мувофиқат мекунад: бармол, бъзург $\angle$ бузург, борун // борон; в — ҳамсадои лабуландонии шавшувдори ҷарангдори роғ мебошад. Интишори калимагии ин овоз дар шеваи ҷанубӣ васеътар аст.

Овози б дар шеваи мавриди таҷқиқ баъд аз садонокҳо аксаран ба в ё w тағйир меёбад: сев // сев, ов // ов $\angle$ об. Ҳолати ин ҳамсадо дар байни ду садонок низ ба таври маъкур аст: тавар // тава $\angle$ табар. Ҳарчанд чунин тарзи талаффуз аз ҷумлаи ҳрдишаҳои анъанавист, вале ҳамеша ва дар ҳама ҷо умумӣ ва ягона нест, балки дублет ва шаклҳои мувозӣ дорад: мактаб // мактав, китоб // китов, боҳо // боҳо. Дар ин ҳолат талаффузро хусусияти калима ё таъсири ҷормаи забони адабӣ ва ё муҳити ҷараёни нутқ муайян мекунад.

Дар истеъмоли фонемаҳои б ва в дар шеваи ҷанубӣ хусусияти зеринро мушоҳида кардан мумкин аст. Ин фонемаҳо дар мобайни калима дар байни ду садонок ва пеш аз ҳамсадоҳои ҷарангдори ларзонанда, инчунин дар охири калима метавонанд, оҳанги якхела пайдо кунанд. Дар ин ҳолат онҳо ба ҳамсадои лабулабии роғӣ гирдаи ҷарангдори w бадал мешаванд, ки дар ин маврид варианти доимии ҳар ду фонемаи маъкур ба шумор меравад: тавар $\angle$ табар хов $\angle$ $\angle$ хоб, китов $\angle$ китоб, тава $\angle$ таб, авр $\angle$ абр, гов $\angle$ гов, чава $\angle$ $\angle$ чав, дев $\angle$ дев, девдор $\angle$ девдор, овард $\angle$ овард. Пайдо шуда

²⁷ Ин ҳрдиша ба забони гуфтугӯӣ ва шеваҳои дигари тоҷик низ ҳос мебошад.

ни ин варианти ҳамсадоҳои б ва в ба сабабҳои фонетикӣ вобаста буда, дар шеваи ҷанубӣ васеъ паҳн гардидааст. Дар баробари ин дар як қатор калимаи лаҳҷаҳои шимолиро ғарбии Кӯлоб ва қаротегинӣ фонемаҳои б ва в дар шароитҳои гуногуни фонетикӣ хусусияти устувории худро нигоҳ медоранд. Масалан, бива // бива, мева, себ // сев, сабък // сабук. Дар ин лаҳҷаҳо овозҳои маъкур дар аввали калима низ устувор мебошанд: боҳо // боҳо, бечора, бозор, бор, бист, вейрун // вайрун, васҷат, ватан, ваъда, варама.

Фонемаи в дар лаҳҷаҳои роғ, бадахшонӣ ва ҷанубии Кӯлоб дорои нишонаҳои маъкур мебошад. Овози w назар ба дигар лаҳҷаҳо дар лаҳҷаи роғӣ дар ҳама гуна вазъияти фонетикӣ, аз ҷумла дар аввали калима, ба в-и адабӣ мувофиқат мекунад. Вай дар ин лаҳҷаҳо дорои аҳамияти пурраи фонологӣ буда, ҳамчун фонемаи комилан мустақил ба назар гирифта мешавад: ватан, бевва, вахт $\angle$ вақт, гов // гав $\angle$ гов. Фонемаи в дар лаҳҷаҳои ҷанубии Кӯлоб низ мавриди истифода нест ва дар ҳамаи шароитҳо ба w бадал мешавад. Вале дар ин лаҳҷаҳо, ки бо лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб ҳамсоя мебошанд (Уҷкул ва Хирманҷо) монанди фонемаҳои ҳалқӣ тарзи мувозии талаффузи w бо в мавҷуд аст: вахт // вахт, мевва // мевва.

Нуқтаи назари муҳаққиқон роҷеъ ба масъалаи фонемаҳои мавриди тасвир дар лаҳҷаҳои бадахшонӣ як андоза фарқ мекунад. Чунончи, дар мақраи Ю.И.Богорад оид ба лаҳҷаи Ғорон қайд шудааст: "Хусусияти ҳамсадоҳои инчунин аз ин ибрат аст, ки фонемаи в дар ҳамаи шароитҳои фонетикӣ тарзи ташаккули лабулабӣ дорад" ²⁸, аммо ӯ дар диссертацияи худ "Рогские говоры таджикского языка" нишон медиҳад, ки "... бар акси лаҳҷаи роғӣ дар лаҳҷаи Ғорон тарзи талаффузи мувозии фонемаи лабулабӣ ва лабуландонии w // в мушоҳида мешавад: вазир // вазир. Дар лаҳҷаи роғӣ умуман фонемаи лабуландонӣ вучуд надорад" ²⁹.

А.З.Розенфельд дар ин хусус ин тавр навиштааст: "Хусусияти дигари барҷастаи лаҳҷаҳои бадахшонӣ ин аст, ки дар онҳо фонемаи фарқнашавандаи лабулабӣ ва лабуландонии w // в мавриди истеъмол аст. Ба тарзи лабулабӣ ташкил ёфтани ин фонема на фақат ба ҳолати воқеъ гаштани он пеш аз садонокҳо ва байни онҳо (шав, раваган, даргов, Хъсравбек), балки инчунин ба дигар ҳолатҳо низ вобаста аст: вега // вега, алвосир (номи хӯрок)" ³⁰.

Муаллифи маълумоти нахустин доир ба лаҳҷаи Ғорон А.Н.Болдырев дар системаи ҳамсадоҳои он мавҷуд будани овозҳои б, w, в-ро қайд карда, ҳамеша якдигарро иваз намудани онҳоро нишон додааст. ³¹

Дар мақраи номатбуӣ ба лаҳҷаи Бадахшон бахшидаи Т.П.Пахалина зикр шудааст, ки дар ин лаҳҷа б ва в-и адабӣ ба фонемаи

²⁸ Ю.И.Богорад. Горонский говор таджикского языка, стр. 45.

²⁹ Ю.И.Богорад. Рогские говоры таджикского языка. Рукопись. стр. 239.

³⁰ А.З.Розенфельд, Бадахшанские говоры..., сах. 9, 10.

³¹ А.Н.Болдырев. Бадахшанский фольклор. Советское востоковедение, т. 5. М.-Л., 1948, стр. 280.

лабулабии w мубаддал шаванд ҳам, дар баробари ин ба тарзи муво-
зӣ истеъмом шудани ин овозро низ мушоҳида мегардад. 32

Ба ин тарикат, хулосаи муҳаққиқон оид ба шакли ин фонема
аз ҳам каму беш фарқ кунад ҳам, моҳиятан онҳо ишора мекунанд, ки
дар лаҳҷаҳои бадахшонӣ фонемаи лабулабии роғи w, ки ба фонемаи
v ва қисман ба b-и забони адабӣ мувофиқат мекунад, мавриди исти-
фода мебошад. Гуфтаҳои мазкур инчунин тасдиқ мекунанд, ки дар ин
лаҳҷаҳо ҳамсадои лабуландонии v, ки аҳамияти фонологӣ дорад, низ
мавҷуд аст. Ба тарзи дигар гуём, дар лаҳҷаҳои бадахшонӣ фонема-
ҳои v вуҷуд доранд, ки ба осонӣ ба ҳамдигар бадал шуда, боиси
пайдоиши шаклҳои мувозӣ мегарданд: wega//вега, werak//ве-
рак. 33 Оид ба мавҷудияти фонемаи v аз рӯи луғати А.З.Розен-
фельд низ хулоса баровардан мумкин аст. Дар вай шакли v бидуни
ишора ба мавҷудияти w зикр гардидааст: ватандор, вахт, вехи,
вейрон, вай, ваҷдон $\angle$ вичдон. 34

Метавон тахмин кард, ки дар лаҳҷаҳои бадахшонӣ фонемаи v
нисбат ба w дертар ба вуҷуд омадааст. Агар мо ин масъаларо аз
рӯи материали лаҳҷаи Ҷорон бо ҷалб намудани далелҳо роҷеъ ба пай-
доиши ғорониҳои соҳили рост аз назар гузаронем, хулосаҳои зерин ба
миён меоянд. Мувофиқи ривоятҳои халқӣ 35, ки ба ҳақиқат наздикӣ
доранд, ғорониҳои ҳазираи соҳили рости Ҷорон аз соҳили чапи Ҷорон
(Афғонистон) ҳичрат кардаанд. Ҳарчанд, ки ибтидои ҳичрати онҳо
чандон муайян нест, аммо аз рӯи гумон метавон онро даҳролаи ав-
вали асри XIX тахмин кард. Мувофиқи материалҳои мавҷудае, ки
ба лаҳҷаҳои тоҷикони Афғонистон мансубанд, дар ин лаҳҷаҳо овози
лабулабии w вуҷуд дорад. Ин ҳодиса дар лаҳҷаи роғиҳо, ки аслан аз
Афғонистон омада, дар ҷанубии Кӯлоб манзил кардаанд, низ мушоҳи-
да мешавад.

Мо тахмин мекунем, ки номаълумии овози v дар лаҳҷаи ғоро-
нӣ ва дучор шудани он дар қадимаҳои камшумор ба чунин сабаб во-
баста аст: дар лаҳҷаи ғоронӣ дар асл фонемаи w ҳос буда, пайдои-
ши овози v дар он ҳодисаи навест, ки бо таъсири забонҳои помирӣ,
ки дар онҳо ҳам w, ҳам v маъмул аст, инчунин бо таъсири забони
адабии тоҷик ба амал омадааст.

Ин мулоҳизаро то дараҷае мушоҳидаҳои ходими калони илмӣ
шӯъбаи помиршиносии Институту забон ва адабиёти АФ РСС Тоҷики-
стон Х.Қурбонов тасдиқ мекунанд.

У ҳангоми экспедиция (моҳи августи соли 1974) муддати қу-
тоҳ дар қишлоқи Гармчашма (Ҷорон) таваққуф карда, оид ба ҳамса-
доҳои w//v як миқдор материал навишта гирифт ва онро лутфан ба
ихтиёри мо дод. Аз рӯи мушоҳидаҳои ӯ дар забони ғоронӣ ҳамса-

32 Т.П.Пахалина. Бадахшанские говоры таджикского языка
(сравнительно с литер. тадж. языком). С приложением разговорных
текстов, записанных в 1952-1955 гг.

33 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 148.

34 Ҳамон ҷо, саҳ. 148-149.

35 Таҳлили ривоятҳои халқӣ, инчунин маълумоти таърихиро
оид ба Ҷорони советии соҳили рост аз асари А.Н.Болдырев хонед:
Бадахшанский фольклор..., саҳ. 287-293.

доҳри лабулабии w ва лабуландонии v вуҷуд доранд, муносибати он-
ҳоро ин тавр тасвир кардан мумкин аст: дар аксари калимаҳо дар
ҳама гуна шароитҳои фонетикӣ ҳамсадоҳои мазкур w, v ба тарзи
мувозӣ истеъмом мешаванд: watan//ватан, waxt//вахт, гурӯҳи
калимаҳои низ мавҷуданд, ки танҳо бо w (ҳамчун: waxi, waxon,
wuresh) талаффуз мешаванд. Ҳамсадои w дар вазъияти байни са-
донокҳо ва охири калима ба ҳамсадоҳои b ва v-и забони адабӣ му-
вофиқат мекунад: shaw $\angle$ шаб, tawar $\angle$ табар; dewol $\angle$ девор.

Яке аз сабабҳои ҳодисаҳои интишори нисбатан васеи фонемаи
v ва w дар шеваи ҷанубӣ дар аввали баъзе аз калимаҳо бо овози
b-и забони адабӣ мувофиқат кардани онҳост. Теъдоди ин қабил ка-
лимаҳо дар лаҳҷаҳо гуногун буда, миқдори аз ҳама зиёди онҳо дар
лаҳҷаҳои роғӣ, ҷанубии Кӯлоб, ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва шимолии Кӯлоб
қайд шудааст. Ин ҳодиса дар лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор мушоҳида на-
шудааст.

Рӯйхати на чандон мукаммали калимаҳои, ки бо овозҳои v ва
w сар шуда, бо фонемаи b-и адабӣ мувофиқат мекунанд, чунин аст:

Роғӣ	Ваҳиёӣ-қаротегинӣ	Шимолии кӯлоб
<u>wekor</u>	зекор	векор
<u>wedor</u>	ведор	ведор
<u>wega</u>	вега	вега
<u>wardosh</u>	вардошт	вардошт
<u>warxurd</u>	вархурд	вархурд
<u>wob</u> $\angle$ бобо	во//аво	бобо
<u>wibi</u> $\angle$ биби	ви//авӣ	бивӣ//мома
<u>wibin</u> $\angle$ бин	бин	бин
<u>wand</u> $\angle$ банд	банд	банд
<u>wast</u> $\angle$ баст	баст	баст
<u>wa</u> $\angle$ ба	ва//ва	ба
<u>wexi</u> , <u>wexi</u>	вехи, вехи	вехи, вехи//беҳи
<u>walad</u>	валад	валад//балад
<u>weguna</u>	вегуна	вегуна//бегуна
<u>wesi</u> ...	вези//бези... (пешоянд)	вези//бези...
БАДАХШОНӢ		
<u>wexda</u>	вехуда//вехуда $\angle$ беҳуда	вехуда//беҳуда
<u>wasarista</u>	васаришта $\angle$ басаришта	васаришта//ба- саришта
<u>wagusala</u>	вагусала $\angle$ багӯсола	вагусала
<u>wazur</u>	вазур $\angle$ базур	вазур//базур
<u>war</u>	вар $\angle$ бар	вар//бар
<u>wargashan</u>	варгаштан $\angle$ баргаштан	варгаштан
<u>wore</u>	-воре	-воре//-вори
<u>wuni</u> // <u>woni</u>	вунӣ $\angle$ бонӣ	вунӣ//бунӣ

Фонемаҳои q, x, f. Фонемаи q-бечаранги пасизабонии зич,
x-бечаранги пасизабонии чуқури роғ, f-чарангдори пасизабонии чуқу-
ри роғ аст. Дар аснои ин овозҳо, асосан, забонча, коми нарм ва
паси забон иштирок мекунанд. Бояд қайд кард, ки ҳамсадои роғи бе-
чаранги x дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва кӯлобӣ нисбатан пурқувваттар

талаффуз мешавад. Ба сабаби наздик будани тарз ва ҷои талаффуз фонемаҳои к, х, ғ дар шева ҳамдигарро иваз мекунад: вахт л вақт, иғбол л иқбол, устағун л устухон, нѣхс л нуқсон, фарх л фарқ, араҳчин л арақчин, раҳс л рақс. Дар лаҳҷаи бадахшонӣ, бар хилофи лаҳҷаҳои дигари шеваи ҷанубӣ, ҳрдисаи ҳамдигарро иваз карда ни ҳамсадоҳои қ ва к қайд шудааст: масқара//мас қара; лоқ//лоқ; пештоқ//пештоқ; қънғола//қънғола 36.

Фонемаи ж, фонемаи ж мувофиқи дараҷаи истеъмолии худ бо фонемаҳои дигар баробар нест. Вай, асосан, дар таркиби якҷанд калима ба қайд гирифта шудааст. Инчунин дар баъзе калимаҳо бо овози ч ба таври мувозӣ истифода мешавад: жола //ҷола, мижа //миҷа//мъҷа, ажғол//аҷғол.

Фонемаи ж дар шеваи ҷанубӣ дар таркиби калимаҳои зерин мушоҳида шудааст: жола, мижа, ажғол, ҳажд а//ажда, аждор//аждъҳор, ръжд, ғажд, вижгун (в-қ, Чиддара), жирай (бд., гил), фежак (бд., Андароб), фежак, (ғичҷак), крижк (бд., номи растанӣ), муждавона, мъжък - навъи нахӯд (бд., ғоронӣ), данфъжок (бд., ғоронӣ), бажғи (бд., чӯҷа), кеж: кеж кашидан (бд., Андароб).

Чунон ки мебинем, аксарияти калимаҳои мазкур аз лаҳҷаҳои бадахшонӣ қайд шудаанд. Фонемаи ж инчунин дар баъзе номҳои ҷуғрофӣ мушоҳида шудааст.

Овози ж дар баъзе калимаҳои аз русӣ иқтибосшуда низ нигоҳ дошта мешавад: жърнал (р. журнал), бағож (р. багаж). Дар баробари ин шакли бо ч мувозии он низ дар истеъмоли аст: брғоч, чуҷурни (р. дежурный).

Аз хусусиятҳе, ки ба лаҳҷаҳои бадахшонӣ тааллуқ доранд, яке ин аст, ки онҳо, хусусан лаҳҷаи ғоронӣ, аз забонҳои помири, баъзе фонемаҳоро қабул кардаанд. Масалан, аффрикатаҳои с (ц), ҷ ҳамсадои пешизабониҳои роғи с (фақат дар як калима) ва овози пешизабониҳои бечаранги роғи х. Ин фонемаҳо дар таркиби ниҳоят ками калимаҳои лаҳҷавӣ, ки қисме аз онҳо калимаҳои тасвириӣ ва як қисме шон номҳои ҷуғрофӣ мебошанд, дучор мешавад. 37 Онҳо ба системаи ҳамсадоҳои лаҳҷаҳои бадахшонӣ дохил намешаванд, балки чун факте ба ҳисоб гирифта мешаванд, ки бо калимаҳои иқтибосии худ ба лаҳҷа дохил шудаанд. Бояд гуфт, ки дар лаҳҷаҳои бадахшонӣ калимаҳои зиёде дучор меоянд, ки бо забонҳои помири умумӣ ба шумор мераванд. Аммо онҳо дар ин лаҳҷаҳо шакли худро ба сохти фонетикӣ забони тоҷикӣ мувофиқат кардаанд.

Бечаранг шудани ҳамсадоҳои ҷарангнок

Бечаранг шудани ҳамсадоҳои ҷарангнок дар шеваи ҷанубӣ, бар хилофи шеваҳои шимолӣ ва мобайнӣ, чандон ҳрдисаи характернок нест. Бо вучуди ин лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ низ аз ин ҳрдисаи фонетикӣ мустасно нестанд. Бечаранг шудани ҳамсадоҳои ҷарангнок беш-

36 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 10, 11.

37 А. З. Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 10.

тар дар охири калима ва инчунин вобаста бо шароити фонетикӣ дар мобайни калима мушоҳида мешавад. Аз ҳама беш ҳамсадоҳои ҷарангноки д ва з ҷарангнокии худро гум мекунад, ки дар натиҷа ё таъмоман меафтанд ва ё дар баъзе калимаҳо д ба т ва з ба с бадал мешавад. Ин ҳрдиса қонунав дар охири калима пас аз садоҳои қ ва ё сонорҳои рӯй медиҳад. Инак, мисолҳо:

а) д-т; мусъфет л мӯйсафед (в-қ, Оксой, Кӯл), хъштошан л хушдоман (дар ҳама ҷо), пърсит л пурсид, мунт л монд, шит л шуд (в-қ, Кӯл), озот (қ, Обигарм, ғ-к., Чавроғи Боло), думот (қ, Самсолиқ), хунадъмот (ш-к., Шугнов, Ёхсу), сат л сад, орт л орд (қ, Самсолиқ, Обигарм), мърут л мурӯд (қ, Навобод), карт л кард (қ, Халқарф), нахът //нахут л нахӯд (дар ҳама ҷо); път л р. пуд (ғ-к., Чавроғи Боло), ошот л обод, бънийот л бунъед; ҳаштод л ҳаштод (ба таъсири т-и бечаранг, ассимиляцияи прогрессивӣ).

б) з-с: соз л соз (қ, Навобод), саъо л саъз (в-қ, Сарикенча), саъхос, калхос, лесхос л р. совхоз, колхоз, лесхоз (дар ҳама ҷо);

в) б-п: қасоп л қассоб (в-қ, Кӯл), насиц л насиб (в-қ, Сарикенча), сърд л сурб (қ, Навобод); тартип л тартиб (қ, Навобод), табиц л табиб (қ, Навобод).

г) д-к: дек л дег (дар ҳама ҷо), сак л саг (ш-к., Ховалинг).

Бечаранг шудани ҳамсадоҳои мазкур (д,з,г,б) дар мобайни калима бештар дар натиҷаи ассимиляцияи ноҷурра ба вучуд меояд: сатқа л садқа, ошпър л ошбур.

Ҷарангнок шудани ҳамсадоҳои бечаранг

Ҷарангнок шудани ҳамсадои бечаранг дар шеваи ҷанубӣ дар як қатор калимаҳо хосияти қонунӣ дорад. Чунончи, дар калимаи йақ овози к қариб дар тамоми лаҳҷаҳо пеш аз садонок ва сонорҳо ҷарангнок шуда, ба т мубаддал мешавад: йағ, йағ руз, йағ одам, йағ мошин. 38 Ин ҳрдиса гоҳо дар аввал ва мобайни калима пеш аз садонокҳо низ мушоҳида мешавад: гудак л кӯдак (дар ҳама ҷо): гъҷо//гиҷо л куҷо (дар ҳама ҷо), поғиза л поқиза; фигр //фигир л фикр.

Ҳамсадои бечаранги т дар калимаи байт ба фонемаи ҳаммаҳраҷи ҷарангдори д бадал мешавад: байд, байд-а, байд-ът (байт, байт-ро, байт-ат).

Ҳамсадои бечаранги ф дар таркиби афқонунан ба в//в мубаддал мегардад: аѵсуна л афсона, наѵс л нафс, ғаѵс л ғафс, аѵғон л афғон, лаѵз л лафз, дъраѵш л дарафш.

Ҳодисаҳои фонетикӣ

Як қатор ҳодисаҳе, ки ба ин ё он фонема тааллуқ доранд, дар ҷараёни тасвири системаи садонокҳо ва ҳамсадоҳо аз назар гузаронида шуданд. Ин ҷо ду аломати муҳим ва барҷастатар хотиррасон бояд намуд: аввал аломатҳе, ки дар асоси системаи садонок

38 Аммо пеш аз ҳамсадои бечаранг к боқӣ мемонад: йақ сум ва ғ.

ва ҳамсадоҳри шеваи ҷанубӣ қарор гирифта, ягонагии системаи овози онҳро акс кардаанд; сониян, аломатҳои асосие, ки боиси фарқи кардани лаҳҷаҳои ҷудогонаи шеваи ҷанубӣ ба шумор мераванд.

Дар ин қисмати қор, асосан, тағйироти фонетикие, ки соҳиби калимаро дигар мекунад, тағйироти овозҳои дар вазъият ва мавқеаҳои мухталифи фонетикӣ (тағйироти комбинаторӣ), таъдиди онҳо ба овози дигар тасвир карда мешаванд.

Таъдиди материалҳои нишон медиҳад, ки тағйироти фонетикии шеваи ҷанубиро, асосан, хусусиятҳои хоси системаи овозии он муқаррар мекунад. Инчунин як қатор ҳодисаҳои дигарро, ки дар заминаи усули қиёс ба вуҷуд омадаанд, дар асоси ҳодисаҳои ба онҳо шабеҳ метавон шарҳ дод.

Ҳодиса ва ҳолатҳои фонетикие, ки ба сохти калима ва ҳиҷо таъсир мебахшанд

1. Ҳодисаҳе, ки ҳангоми дар як ҳо омадани ду садонок ба вуҷуд меоянд.

Ҳангоми як ҳо омадани ду садонок садонокҳои беада афтида, садонокҳои заданок боқӣ мемонанд. Шарҳи ин ҳодиса бо ҷузъиёташ чунин аст:

1. Дар аснои ба исмиҳои бо садонок тамомшаванда ҳамроҳ шудани ҷонишинҳои энклитикӣ овози и-и энклитикаҳо меафтад: ба ча-м // ба ча-м, бо бо-м // бо бо-м, хуна-ш // хуна-ш. Чунин тарзи ифода дар вақти ҳамроҳ шудани бандҳои хабарии и-м низ ба назар мерасад: кай да фигурӣ ча-ма-м (ман дар бораи рӯзи ҷумъа фикр накардам; ш-к., Ховалинг).

2. Дар вақти ба асосҳои феълии бо садонок саршаванда ҳамроҳ шудани префикси ме-вобаста ба характеристикаи микдории садонокҳои ҳодисаи зерин ба амал меоянд: а) агар садонок аввал ноустувор бошад, соқит мешавад: местем $\angle$ меистем; б) агар садонок аввал устувор бошад, боқӣ мемонад. Аммо дар ин маврид гоҳо дар байни садонокҳои овози и-илова мешавад: мейорам, мейо-йам.

3. Ҳангоми ба шаклҳои феълии аз феъли истодан сохташаванда ҳамроҳ шудани префикси бе-/би-садонокҳои кушодаи е ба амал меояд: бест $\angle$ биест. Дар вақти бо ҳам якҷоя шудани и-о дар байнашон овози й пайдо мешавад: бйор, бйо.

4. Садонокҳои бандҳои дуҷуми феъли дар аснои ба шаклҳои нақли феъл васл шудан афтида, садонокҳои охири шаклҳои феъли махфӯз мемонанд: рафтам // рафта + м, рафтам $\angle$ рафтааст, рафтай // // рафта + ай. Аммо дар шакли шахси дуҷуми танҳо шаклҳои мувозӣ ба қор бурда мешаванд: рафтай $\angle$ рафтай. Дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ, ғарбии Кӯлоб ва кӯлобии Ҳисор дар вақти ба ҳам омадани ду садонок дар асосҳои феълии шахси III ҷамъ таркиби овозии и-а ба вуҷуд меояд: рафтиян $\angle$ рафтаанд, чиндиён, наомадиён, мундосиён $\angle$ монда истодаанд, брорвардиён.

5. Дар таркибҳои дорои бандҳои хабарии а-й, ки дар лаҳҷаҳои кӯлобӣ ва қаротегинӣ истифода мешавад, агар калима бо садонокҳои а тамом шуда бошад, аз ду овози а танҳо яке боқӣ мемонад. Ин ҳодиса махсусан вақте бештар ба амал меояд, ки калимаи аввал хусусияти ёридаҳандагӣ дошта бошад: чо-д-ай "дар кучо аст" (ш-к., Хова-

линг); боло-д-ай (к-х., Ҳисор). Агар калимаи пеш аз бандҳои муштақимаъно бошад, а-и охири он намеафтад: курпаша саломати фирма-ай (ш-к., Ховалинг); хаамири мӯ истаро-ай (ш-к., Ёл); и тўма-ай (к., Навобод). Баъзан дар байни садонокҳои охири ва садонокҳои бандҳои овози й ё х илова мешавад. Ин ҳодиса бештар дар лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор мушоҳида мешавад: назар ба иҷроҳои уҷроҳои кӯлоб-ай; Кӯлоб-ай; Кӯлоб-ай; Кӯлоб-ай (к-х., Сумбула).

6. Дар таркибҳои изофӣ дар вақти бо ҳам омадани ду садонок шаклҳои мувозии бо овози иловагии й ва бе он мушоҳида мешавад: тана-й-и девол-да шиштен (ш-к., Муллоқонӣ); хунаи суфи (ш-к., Ховалинг); ру-й-и лозир "дар рӯи пирьях" (ш-к., Яхкпаст); молай-и калхосчийон (к., Ялдамич); пахта-й-и тоза бд., Нюд); хона-и мо (бд., Козиде); ай ру-и шир қаймоқ гърифта бӯдм-ш (Роғ, Хӯҷағалтон), хун-и мома-м (ш-к., Тутқавул); пасо-и кӯ "пасҳои кӯ" (к-х., Ёвон).

Дар лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор (инчунин каме дар лаҳҷаи ғарбии Кӯлоб) ба калимаи бо садонокҳои а тамомшаванда бандҳои изофӣ ҳамроҳ шаванд, ин садонок меафтад ва зада ба садонокҳои аз он пеш мегузарад ва а-и охири ба дараҷае танг шуда, варианти танги он ба амал меояд, ки тадриҷан ба е таъдид меёбад. Дар ин маврид баъзан овози е тамоман ба бандҳои изофӣ ҳамроҳ гашта беадад мешавад, гоҳо ин ҳодиса ба вуҷуд намеояд: а) хони мо пӯри одам (к-х., Тӯда); баҷи потшо (к-х., Мирзоӣ); сали хӯд-м "саллаи худам" (ш-к., Рӯиоб), капи хаси (к-х., Тӯда), Қали Даш "Қалбаи Дашт" (к-х., Гумбулоқ); гуши шәр $\angle$ гӯшаи шаҳр, парди ру (ш-к., Тутқавул); урди шо (к-х., Мирзоӣ); б) дар сурати боқӣ мондани е зада ба он меафтад: капей хаси, холей туйдор (ш-к., Кӯлисӯфиён). Ин ҳодиса баъзан дар лаҳҷаҳои дигари шеваи ҷанубӣ низ мушоҳида мешавад: акей мӯ; апей мӯ (Роғ, Офтобзамин). Дар нутқи сарез и-и изофӣ бо овози й бадал мешавад: дарвозай дътавақа (к-х., Қадфи Савад); фарай га и-зани, пилай мо, руй тега, дарай Муҷхарф (к., Навобод, Комсомолобод). 39

Махсус бояд қайд кард, ки дар лаҳҷаи қаротегинӣ (деҳаи Шингличи соҳили Сорбоғ) садонокҳои дар таркибҳои изофӣ ихтисор мешаванд: кузи руған, дар минӣ дийа (дар миёнаи деҳа), кӯрти дъ-тар, идори ҷамоат, идори молӣна 40. Метавон тахмин кард, ки ин ҳодиса ба пайдоиши худӣ аҳли ин мавзевобастааст; чунончи, материалҳои экспедицияи этнографии Фарм (соли 1953), шахрдат медиҳанд, ки қисме аз аҷдодони аҳлии водие, ки онро силсилаи қарторкуҳҳои Қаротегин аз Мастчоҳ ҷудо мекунад, дар замонҳои хеле қадим аз Мастчоҳ ба ин ҳо кӯчида омада будаанд. 41

Чунин навъи ихтисор дар лаҳҷаҳои сарғаҳи Мастчоҳ низ эҷар шудааст. Лекин дар ин лаҳҷаҳо дар ин таркибҳо зада ба изофат меафтад: ручкӣ афтимитӣ, курпӣ ру (кӯрпаи рӯ), хунӣ ман (хонаи ман) 42. Дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ (Комсомолобод, Навобод,

39 О.Ҷалолов, М.Маҳмудов. Лаҳҷаҳои тоҷикони Қаротегини Миёна, 1963 (дастнавис), саҳ. 4.

40 А.З.Розенфельд. Говоры Каратегина..., стр. 59.

41 Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 1. Душанбе, 1966, стр. 103.

42 А.Л.Хромов. Говоры таджиков Матчинского района. Душанбе, 1962, стр. 33, 105.

Обигарм) худӣ ҳамина ҳодиса, яъне афтидани садонокҳу пеш аз изофат ба қайд гирифта шудааст, ки дар ин маврид задаро изофат қабул мекунад; тоби Лъғур (тоби Луғур), тарми салқин (тармаи салқин), шиши чироғ (шишаи чароғ), боли хат (болои хат), гарми руз (гарми рӯз), Накими мина (Ҳакими миёна).⁴³

Дар калимаҳе, ки бандаки хурдию навозиш ак доранд, дар аснои бо ҳам омадани ду садонок ҳодисаҳои зерин ба амал меоянд: а) дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва кӯлобӣ байни садоноки охири калима ва суффикс овози ҳамсадои х илова мешавад: бачаахак, майдаахак, хъшруахак, гус алаахак; б) дар лаҳҷаҳои роғӣ ва бадаҳшонӣ, ки варианти суффикси ак//ак хеле мунташир аст, дар аснои ҳамроҳ шудани суффикси ак ба калимаи бо садоноки а тамоман шаванда фонемаи е ба амал меояд: бачек//бачаак, тағек//тағак; ав сбнек//ав сбнек//къртек//къртаак; шонек, донек.

Ин хусусиятро ҳамчун яке аз аломатҳои хоси лаҳҷаҳои роғию бадахшонӣ ба ҳисоб гирифтани мумкин аст.

Дар шеваи ҷанубӣ дифтонгҳои ҳамчун фонемаи махсус ки баҳои мукриси бо садонокҳои содда имконият дошта бошанд, вучуд надоранд. Аммо таркибҳои овозие ҳастанд, ки дар нутқи сарез ва бошитоҷ чун дифтонг талаффуз мешаванд ва онҳоро ҳамчун дифтонг ба ҳисоб гирифтани мумкин аст. Чунончи, ау, оу, ай, ей, кауш, аусуна / афсона, оу / об, гоу // гау, майдун // майдун, вейрун, бей (пешоянд), алоу, аукрт.

Ташкили таркибҳои мазкур ба таъриротӣ комбинатории сонантиҳои роғи у, й, ки дар охири калима, ҳичро ва ё пеш аз ҳамсадоҳои бечаранг ба садонокҳои ғайриҳичоии у, й мегузаранд, вобаста аст. Дар баробари ин тамоюли дар ифодаи як овоз майл кардани таркибҳои овозии ей, ай, ки А.З.Розенфельд дар лаҳҷаҳои бадахшонӣ қайд кардааст.⁴⁴ Ва онҳоро дар дигар лаҳҷаҳои тоҷикӣ низ мушоҳида мешаванд, мавҷуд аст: верун / вайрон, мёмун // мемон // меймон / мехмон.

II. Ҳодисаҳе, ки ҳангоми дар аввал ва охири калима омадаҳои якҷанд ҳамсадо рӯй медиҳанд.

Дар шеваи ҷанубӣ дар аввали калима омадани чанд ҳамсадо имконпазир нест. Дар калимаҳои иқтибосии русӣ, ки дар аввали онҳо ду ҳамсадо мавҷуд аст, пеш аз ҳамсадоҳо ва ё дар мобайни онҳо овози садоноке пайдо мешавад. Чунончи, исмин // исмен (р.смена), зивена (р.звено). Ин масъала дар поёнтар муфассал таҳлил хоҳад шуд.

Ҳангоми дар охири калима якҷо омадани ҳамсадоҳо дар як маврид дар байни онҳо садоноке илова шаванд, дар мавриди дигар ҳичро баста соддатар гашта, яке аз ҳамсадоҳо (бештар ҳамсадои охири) меафтад.

Дар шеваи ҷанубӣ барои афъи душвории талаффуз ҳангоми дар якҷо омадани чанд ҳамсадо дар охири калима ҳодисаҳои зайл рӯй медиҳанд:

⁴³ О.Чалолов, М.Маҳмудов. Лаҳҷаҳои Қаротегини Миёна.

⁴⁴ А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 8.

а) Дар байни ҳамсадоҳои садоноки а ва баъзан и пайдо мешаванд: пашъм / пашм, фигър // фикир / фикр; тъхъм / тухм; къръм // къръм / корм; захъм / захм; эъмр // эумър / умр; илим // илъм / илм; Ғаръм / Ғарм, беҳақъл / беақл. Ин ҳодиса дар лаҳҷаи кӯлобихри Ҳисор вучуд надорад.

б) Дар як қатор калимаҳо, ки дорои як ҳичро буда, бо ду ҳамсадо анҷом меёбанд, ҳамсадои охири намеистад. Чунончи, дар нутқи бошитоҷ аз охири калима афтидани ҳамсадои т пас аз ҳамсадоҳои бечаранг ҳодисаи доимӣ ба шумор меравад: ҳаф // аф / ҳафт; ҳаш // аш / ҳашт, вах / вакт; гъриф / гириф.

Ин ҳодиса дар бандаки феълии шахси III танҳо аст мунтазам ба зухур меояд: тарсийас / тарсидааст; надидас / надидааст; умадас / омадааст. Дар баъзе калимаҳо афтидани ҳамсадои п мушоҳида мешавад: ас // асп / асп, асбун / аспбон (к, Самсолиқ), инчунин аз охири калима ҳамсадоҳои ҷарангдор низ меафтад: бълан / баланд. Дар аснои ба чунин калимаҳо илова шудани ҷузъҳои грамматикӣ ҳамсадои таркиби калима барқарор мешавад: ҳаф / ҳафтъм; вахт / ънда.

Ихтисоршавӣ ва афтидани ҳамсадоҳо. Барои шеваи ҷанубӣ ҳодисаи ихтисор шудани ҳамсадоҳои ҷарангдор дар охир ва мобайни калима дар байни садонокҳо ва ё ҳамсадоҳо маъмул аст. Дар натиҷаи ин ҳодиса ҳамсадоҳои мазкур тамоман меафтад ва калима нисбат ба забони адабӣ шаклан тағйир меёбад. Алалхусус, ҳамсадоҳои д, н, э, г нисбатан бештар соқит мешаванд.

1. Дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ ҳодисаи аз таркиби ҷонишинҳои ишоратӣ афтидани ҳамсадои д мушоҳида мешавад: и / ин, у // ун / он. Ҳатто ҳангоми ба ин ҷонишинҳо илова шудани шаклҳои грамматикӣ ва дар вақти аз онҳо сохтани калима ва таркибҳои нав низ овози д барқарор намешаванд: и-аш / и-аш, ҳами // ами / ҳамин, ҳамиқа // амиқа / ҳамин қадар; ҳамита // амита / ҳамин тавр, ита / ин тавр; иҳр / инҳр. Ин ҳодиса ба тамоми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ хос аст. Ҳамчунин ҳамсадои д аз охири сифаи амрии феълҳои шахси II танҳо низ меафтад: бъши / бишин; бъза / бизан; наза / назан; къ / кун; гап за / гап зан; накъ / накун. Ғайр аз ин, таркиби д аз охир (дида баробар / дидан баробар) низ мушоҳида мешавад. Дар шеваи ҷанубӣ, ба истиснои лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва қисми шимолии Кӯлоб (деҳаҳои болооби Ёхсу) чун қрида овози д аз охири ҷонишини шахси якуми танҳо низ меафтад: ма // мъ. Дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва шимолии Кӯлоб (болооби Ёхсу), асосан, шакли мън маъмул аст. Бояд қайд кард, ки дар лаҳҷаҳои дигари ҷанубӣ баробари шаклҳои ма-ра, мъ-ра, шаклҳои мън-а (нисбатан камтар) низ дар истеъмоланд.

Овози д аз таркиби калимаҳои зерин меафтад: руға / равған; вейру // веру / вайрон; дъру / дарун; беру / берун; акъ / акнун. Овози мазкур аз охири ҷонишинҳои энклитикии шумораи ҳамъ ҳам меафтад: ҳама-шу / ҳамашон; хуна-му // хуна-мъ / хонамон.

2. Ҳамсадои э низ дар охири калимаҳо ба афтидан майл дорад. Метафон тахмин кард, ки шакли шеваи пешоянди ай / аз дар натиҷаи афтидани э аз охири калима ва ба ҷои он пайдо шудани овози й ба вучуд омадааст. Дар шеваи ҷанубӣ, чун дар нутқи гуфтугӯии умумии тоҷикӣ, аз калимаи боз овози э фурӯгузор мешавад. Яке

аз тафовутҳи лаҳҷаҳои Қаротегин ва шимолии Кӯлоб (Мӯминобод, Даштиҷум) иборат аз он аст, ки дар онҳо ҳиссаҳои низ бо тарки овози э ба сифати ни истифода мешавад. Ғайр аз ин, овози э дар асоснон бо ҳамсадои дигаре омадан дар охири калима талаффуз намешавад: чормағ//чомағ//чомоқ $\angle$ чормағз. Вале дар вақти ба калима илова шудани ягон шакли грамматикӣ барқарор мешавад: Чормағзак.

3. Хусусиятҳои хоси истеъмоли ҳамсадои ҷарангдори д (хусусан афтидани он дар охир ва мобайни калима) дар боло аз назар гузаронида шуд. Бояд илова кард, ки дар натиҷаи соқит шудани овози д дар шаклҳои феълӣ, ки асоси онҳо бо д тамом мешавад, тағйироти ба назар намоёне ба вуҷуд меояд. Ноустувории хеле зиёда ин ҳамсадо дар асосҳои феълӣ бештар дар лаҳҷаҳои кӯлобӣ (қисми ҷанубию шимоли) ва роғӣ мушоҳида мешавад. Дар натиҷаи афтидани д баъзан овози садонокӣ ҳамсоя низ фуруғузор мешавад. Ин ҳолат ба шаклҳои феълӣ шева тағйироти ҷиддие ворид мекунад. Чунончи:

ш-к	ҷ-к	роғӣ	э. адабӣ
умадъм//умаҳъм	омām	омадъм//омām	омадам
умади//умай	омāй	омади	омади
умад//ума	омāй	омад	омад
умадем//умаем	омēm	омаден//омēm	омадем
умаден//умаен	омēн	омаден//омēн	омадед
умадан//умаан	омāн	омадан//омāн	омаданд
<hr/>			
додъм//доам (ш-к., Шӯробдара)	дēm	додъм//дōм	додам
доди//дойи	доди	доди//дойи	додӣ
дод	дод	дод	дод
додем//дойем	дойем	додем//доем	додем
доден//дойен	дойен	доден//доен	додед
додан//доҳан	додан	додан	доданд
<hr/>			
задам	заам//задъм	зām//задъм	задам
зади//зай	зади	зади	зади
зад//зад	зā//зад	зад	зад
задем	зēm	зēm//задем	задем
заен	зен	зēн//заден	задед
заан	зан	зāн//задан	заданд

Суст шудан ва афтидани садонокҳо. Дар шеваи ҷанубӣ дар калимаҳои сеҳичроғӣ ва аз ин зиёд дар мобайни калима аз ҳиҷри якум ва дуум (бештар) садонок меафтад: бърмад $\angle$ баромад, дърмад $\angle$ даромад, ар за $\angle$ ариза, барз.гов $\angle$ барзагов, е с й о в $\angle$ осиб, де ш на $\angle$ девона, Дий Ғилмон $\angle$ Деҳан Ғулмон (номи деҳае дар Қаротегин), пуни дийа $\angle$ поёни деҳа (в-к.).

Илова шудани овозҳо. Дар шеваи ҷанубӣ ҳодисаи илова шудани ҳамсадоҳо бештар дар охир ва қисман дар мобайни калимаҳо мушоҳида мешавад. Ин ҳолат доираи маҳдуди калимаҳои фаро мегирад.

Ҳамсадои н дар охири калима, ки бо садонок тамом шудааст, васл мегардад: исън $\angle$ ин сӯ, съни $\angle$ сӯи, тоқин $\angle$ тоқӣ, гълун $\angle$ гулӯ, муҳрин $\angle$ (в-х., Даҳана), мурин $\angle$ мӯри (в-х., Файзобод), лозминӣ $\angle$ лозимӣ (Роғ); тън $\angle$ ту, дън $\angle$ ду (ш-к., Зелолак). Ин ҳодиса дар калимаи русии палтун (пальто) низ дида мешавад.

Ҳамсадои т дар охири калимаҳо пайдо мешавад: фъшаст $\angle$ фашшос//фашшас, қаламфърт $\angle$ қаламфур, калхост $\angle$ колхос, дост $\angle$ дос. Ичунин вай гоҳо дар байни калимаҳо меояд: остон $\angle$ осон; бастӣ $\angle$ басте (ш-к., Муллоконӣ).

Ҳамсадои б: сътъмб $\angle$ сутун; амбрут //амрут $\angle$ муруд (ҷ-к., Роғ); бъмбъръм, мембъръм $\angle$ мурам, мемурам. Ин ҳодиса дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ, кӯлобӣ (қисми шимоли ва ҷанубӣ) ва роғӣ мушоҳида мешавад.

Овози д дар лаҳҷаи роғӣ дар калимаи ғъндъчин $\angle$ ғунучин, дар лаҳҷаҳои бадахшонӣ дар калимаи съпорд дар лаҳҷаҳои дигар испор//съпор, дар лаҳҷаи шимолии Кӯлоб дар калимаи шиндил (р. шинель) пайдо мешавад.

Ассимиляция ва диссимиляция

Ҳамсадоҳои ҷарангдори шеваи ҷанубӣ назар ба шеваи шимоли бо ҳамсадои бечаранги пас аз худ кам монанд мешаванд. Яке аз мавридҳои, ки овози ҳамсадои ҷарангдор бо бечаранги пасина монанд мешавад, бо т монанд шудани д ба шумор меравад: хът-тун $\angle$ худатон; зъттар $\angle$ зудтар (в-к., Майдонтерак), сатта $\angle$ садто (в-к., Сангтӯда). Ҳодисаи дигари монандшавӣ ба б табиӣ ёфтани в ва м мебошад: сабоб $\angle$ савоб, ҷабоб $\angle$ ҷавоб; бобар $\angle$ бовар, қибоб $\angle$ қимоб.

Калимаи бобар дар заминаи ассимиляцияи регрессивӣ (ба овози аввал монанд шудани овози зонӣ) ба вуҷуд омадааст.

Овози н пеш аз б ба ассимиляцияи нопурра дучор мешавад: йакшанбе, дъшанбе//дъшамбӣ, ҷъмбидан $\angle$ ҷунбидан.

Ассимиляцияи садонокҳо дар мавридҳои зерин қайд шудааст: бистӣ ҳаш $\angle$ бисту ҳашт (ш-к., Чавроғи боло), газар $\angle$ гузар (ш-к., Тутқавул). Дар калимаҳои зерин ассимиляцияи садонокҳо вобаста ба ҳамсадоҳои ҳалқии рӯяк ε ва h ба вуҷуд меояд: нармат $\angle$ ҳурмат, маε алим, ҷаε ма $\angle$ ҷумъа (ш-к., в-к., в-к., к.).

Диссимиляцияи ҳамсадоҳо дар калимаҳои вазбин //вазмин $\angle$ вазнин (дар тамоми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ), бинтовка $\angle$ р. винтовка, омлоҳ $\angle$ оллоҳ мушоҳида мешавад.

Метатеза

Ҷои худро иваз намудани овозҳо (бештар ҳамсадоҳо) дар шеваи ҷанубӣ хеле маъмул аст. Баъзе аз ҳодисаҳои маъмул на танҳо ба шеваи ҷанубӣ, балки ба шеваҳои дигари забонамон нигз хос мебошад: дайро $\angle$ даръё, авхол //авол $\angle$ аҳвол, һауло//ауло $\angle$ ҳалво, авро//авроҳ $\angle$ арвоҳ, файрод $\angle$ фаръед, бързола $\angle$

бузгола, бърешум//барешум ∟ абрешим, буйро ∟ бъръе,
на ∟ лат ∟ лаънат.

Мавридхри дигари чойивазкунии овозхр хусусияти хоси шеваи
чанубиро таъкил медиҳанд. Чунончи, дар шаклхри феълии асоси э-
мони хрзираи феъли гузаштан чой иваз кардани овозхри э ва г:
бъзгар ∟ бигузар. Ин хрдиса, асосан, дар лаҳҷаҳои кӯлобӣ қайд
шудааст.

Дар лаҳҷаҳои кӯлобӣ ва қаротегинӣ дар калимаи делвоҳ, ки
адабиаш девлоҳ аст, ҳамсадоҳри л ва в чой иваз кардаанд. Инчу-
нин хрдисаи чойивазкунии овозхр дар калимаҳои зерини лаҳҷаҳои гу-
ногун мушоҳида шудааст: чурбӣ ∟ чоруб (ш-к., Мӯминобод); қал-
дама ∟ қатлама (Роғ, Хӯчағалтон); Гаҳар ∟ Гавҳар (ш-к.,
Шугнов); шаҳвар ∟ шавҳар (ш-к., Ховалинг, қ., Каҳдара); маҳ-
шийат ∟ маишат (ш-к., Сангдара), ҳайда // ҳайда ∟ ҳадья (ш-к., Санг-
дара), фархидин ∟ фахриддин (ш-к., Ховалинг); ськана ∟ искана,
бийрон ∟ бирён; сипор ∟ испор; аҳлон ∟ алвон, ғалфат
∟ ғаллат (қ., Каҳдара), чабл кардан ∟ чалб кардан (ш-к.,
Зелолак); далх кардан ∟ дахл кардан (лаҳҷаи бадахшонӣ). Чой-
ивазкунии овозхр бо табдили ҳамсадоҳр дар калимаҳои зерин ба на-
зар мерасад: сьм ∟ субх; сьм оли дур-ай (ш-к., Ховалинг),
дъшмон ∟ дашно, сьтхон // сутхон ∟ устухон (лаҳҷаи бадах-
шонӣ).

Ихтисор шудани калима, таркиб ва ибораҳои серистеъмол

Калима, ибора ва шаклхри феълӣ дар нутқ дучори баъзе ихти-
сорот мешаванд. Ин хрдиса, ки аксаран бо таъсири қонунҳои маъмули
фонетикӣ ба вучуд меояд, афтидани баъзе ҳамсадоҳрро аз мобайн ва
охирӣ калима (ниг. ба қисмати "Хусусиятҳои хоси истеъмоли баъзе
ҳамсадоҳр"), соқит шудани садонокҳои ноустуворо ҳангоми дар як ҷо
омадани чандин садонок, ихтисоршавӣ ва комилан афтидани таркиб-
ҳои овози садонокҳои ноустувор ва мисли инҳоро дарбар мегирад.

Дар нутқ одатан ҳамроҳи ҳамсадоҳри ихтисоршуда садонокҳои
ноустувори ҳамсояи онҳо суст мешаванд: умаа бьдам (в-к.).

Дар аснои ихтисор шудани калимаҳо, одатан, ҳиҷоҳо ва таркиб-
ҳои овозӣ соқит мешаванд. Ин хрдиса барои шеваи чанубӣ норма ба
шумор меравад. Чунончи, дар баъзе калимаҳо таркиби овозии -ав
-а ба овози у табдил меёбад ва ё умуман меафтад: руған ∟ равған,
рузан ∟ равзан, нуват ∟ навбат. Дар калимаи афсона хрдиса-
ҳои зерини фонетикӣ ба амал меоянд: аҳсуна // осуна. Ин хрдиса
дар шеваҳои дигари забони тоҷикӣ ва нутқи гуфтугӯ низ маълум аст.
Афтидани таркиби овозии ав -дар шаклхри тасрифии феълҳои серис-
теъмоли шудан, рафта, тавонистан бештар ба назар мерасад.
Дар айни замон ин хрдиса барои тамоми лаҳҷаҳои шеваи чанубӣ ра-
ғи умумӣ дорад.

мешам	мерама	метунам
меши	мери	метуни
меша	мера	метуна
мешем	мерем	метунем
меше//мешен	мерен//мерен	метуне//метунем
мешан	меран	метунан

Дар шаклхре, ки аз асоси замони хрзираи феъли гуфтан сох-
та мешаванд, таркиби овозии -уй ё -йа соқит мешавад:

		Шакли адабӣ
мегум	мегем	мегӯям, мегӯем
меғи	меге//меген	мегӯи, мегӯед
мега	меген	мегӯяд, мегӯянд

Дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб, қаротегинӣ ва бадахшонӣ аз
ҷузъи номии феъли таркибии нишун додан бештар ҳиҷои ни тарк
мешавад: шун-ъм бьте ∟ ба ман нишон деҳ (ш-к., Ховалинг).

Дар ҳамаи шаклхри феълӣ бо калимаи андохтан ҳиҷои якум
-ан меафтад: дохт: доз. Дар лаҳҷаҳои ғарбии Кӯлоб фақат афти-
дани садонокӣ а ба назар мерасад:

б-к.		ш-к.
бьндоз//бьдоз ∟ андоз		бьдоз
меандозьм//медозьм ∟ меандозам		бьдозьм

Дар лаҳҷаҳои ваҳийӣ-қаротегинӣ шакли замони хрзира-ояндаи
феъли кардан дар ду тарз: умумичанубӣ ва ихтисоршуда мушоҳида
мешавад:

мекинам//мекънъм	менам
мекини//мекъни	мени
мекина//мекъна	мена

мекунем//мекънем	менем
мекине//мекънен	мене
мекинад//мекънан	менан

Инчунин қайд шудааст, ки дар лаҳҷаҳои ваҳийӣ-қаротегинӣ ва
кӯлобӣ (бар истиснои лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор) дар нутқи сареъ аз
феъли серистеъмоли кардан таркиби овозии рд меафтад.

в-қ ва қ,	ч-к. ва ш-к.
каам	кам ∟ кардам
кайи	кай ∟ карди
каас	каай // каас
кейем	кём ∟ кардем
кайе (н)	кён ∟ кардед
каан	кән ∟ карданд

Дар шеваи чанубӣ афтидани таркибҳои овози зиёда мушоҳида
мешавад, ки дар натиҷа ба сохти калима тағйироти ҷиддие ворид
мегардад. Чунончи, дар лаҳҷаи чанубии Кӯлоб аз шакли замони гу-
заштаи феъли афтидан ва маҳдуд шудани овозҳо ба тарзи зайл аст:

гъртъм (гирифтам)	зәм	зём	задам, задем
гърти (гирифтӣ)	зати	зён	зати, задед
гърт (гирифт)	зат	зан	зат, заданд

Феъли амри ист дар шеваи чанубӣ шакли ест // бе // бест-ро меги-
рад.

Ҳодисаи ихтисор дар шаклхри тасрифии феъл гоҳ ба дараҷае

мерасад, ки баъзе аз шаклҳои мураккаби он ба шаклҳои содда табдил меёбанд. Кӯтоҳшавии шаклҳои феълий, ки барои фарқ кардани шеваи лаҳҷаҳо яке аз аломатҳои муҳим ба шумор меравад, дар шеваи ҷанубӣ ба сурати зерин ба назар мерасад: шаклҳои мураккаби замони гузаштаи дур дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ дар натиҷаи кӯтоҳшавӣ ба шакли содда табдил ёфтаанд: рафтоудам//рафтудам//рафтодам; м'н пешаки умадодам $\angle$ ман пеш омада будам (қ., Навдеҳ). Ҳамчунин шаклҳои замони гузаштаи перфекти II ҳам ба кӯтоҳшавӣ дучор мешаванд. Ин ҳодиса, асосан дар шимолии Кӯлоб ва дар лаҳҷаи ваҳиёӣ-қаротегинӣ мушоҳида мешавад: рафта бестан $\angle$ рафта буданд.

Шаклҳои замони ҳзрираи муайян бо феъли ёридиҳандаи истодадан махсусан зиёдтар ба кӯтоҳшавӣ дучор мешаванд. Дар натиҷаи ихтисори шаклҳои гуногуни феъли мазкур дар лаҳҷаҳо вариантҳои мухталифи он ба вуҷд омадаанд. Масалан, аз лаҳҷаҳои кӯлобӣ вариантҳои зерини шахси III танхр ба қайд гирифта шудаанд: када истодаи // исодас; кадайсодай, касодай, касай, кистай, кесай, кайесос, каастос, касос, кастос.

Ҷаҳр шакли охири дар шимолии Кӯлоб (аз лаҳҷаи Шӯробдара) ва шарқии он (аз Даштиҷум) қайд шудааст: барг калак каесом $\angle$ барг зада истодаам (ш.к., Муллоқонӣ); м'алима хамир каастос $\angle$ муаллима хамир карда истодааст (ш.к., Даштиҷум).

Шаклҳои содда ва кӯтоҳшудаи як қатор калима ва таркибҳо, ки дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ ба назар мерасанд, натиҷаи афтидани овозҳои алоҳида ва таркибҳои овозӣ ба шумор мераванд: чо $\angle$ қучо (ш.к.). Дар ин ҷо инчунин ҳодисаи ба ч бадал шудани ҷ низ мушоҳида мешавад: рушод $\angle$ рӯи қушод (ба маънои маҷозӣ); ита $\angle$ ин тавр; иқа $\angle$ ин қадар; чанқа $\angle$ чанд қадар; амиқа $\angle$ ҳамин қадар; коме $\angle$ кадоме; чум $\angle$ чӣ медонам; мимхуна $\angle$ меҳмонхона (қ.).

Баъзе ҳодисаҳои табдили овозҳо

1. Табдили садонокӣ о ва у пеш аз ҳамсадоҳи димоғии м, н.

Ин ҳодиса, ки аз аломатҳои барҷастаи фонетикии шеваи ҷанубӣ аст, ба маҳдудиятҳои позиционии фонемаҳо вобастааст: нун $\angle$ нон; шуна $\angle$ шона; ума /д/ $\angle$ омад; нум $\angle$ ном; думод $\angle$ домод ва ғайра. Ҳодисаи мазкур қариб ба ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ 15 хос бошад ҳам, дар тамоми онҳо як хел истифода намешавад: дар баъзе аз онҳо дар ҳамаи калимаҳо пеш аз ҳамсадоҳи димоғии м, н фонемаи о ба у мегузарад, дар баъзеи дигарашон вай танҳо дар чанд калима мувофиқат мекунад. Гузаштани у ба о талаффузи духелаи (дублети) онро истисно намекунад: калун //калон; умадан //омадан ва ғайра.

Ин ҳодиса ба чандин сабаб: дараҷаи синну сол, таҷриба, маълумоти ғӯянда ва ба шароити муомила алоқаманд аст. Агар о пеш аз ҳамсадоҳи димоғӣ дар аснои гуфтугӯ бо аҳли оила, ё бо ҳамдигар дар нутқи ҳаррӯзаи намояндаи лаҳҷа ба у табдил ёбад, ҳодисаи қонунӣ ва муқаррарӣ ба шумор меравад. Аммо дар вақти муомила бо шахриён ва ё намояндагони шеваи дигар дар шакли духела

⁴⁵ Баъзе аз истисноҳо дар поён эзоҳ хоҳанд ёфт.

(дублет) ё ба сурати адабии истеъмоли он имконпазир мебошад. Ин ҳодиса дар нутқи насли калонсол васеъ паҳн шудааст ва дорони хосияти доимист, аммо дар нутқи ҷавонон нисбатан камтар мушоҳида мешавад. Гузаштани о ба у аз ҷиҳати ҳудуди интишор ба тарзи зайл аст: вай дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ (хусусан гурӯҳи ваҳиёӣ-қаротегинӣ), шимолии Кӯлоб бисёр дучор мешавад. Дар лаҳҷаҳои ғарбии Кӯлоб анъанаи гузаштани о ба у як андоза суст гаштааст ва мавридҳои зиёди маҳфуз монанди о мушоҳида мешаванд. Дар гурӯҳи лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор доираи маҳдуди истеъмоли дошта, танҳо дар чанд калима дар шакли духела (дублет) дучор меояд: думод//домод, нун//нон.

Лаҳҷаҳои ҷанубии Кӯлоб аз ин ҷиҳат хосияти гузаранда доранд: дар як қисми лаҳҷаҳои мазкур о пеш аз ҳамсадоҳи димоғии м, н ба у намегузарад, аммо дар лаҳҷаҳои Тағнов ва Хирманҷо ҳодисаи гузаштани о ба у қонунист: дона (ч.к., Учкул), дуна (ч.к., Тағнов).

Дар ин бобат лаҳҷаҳои роғино бадахшонӣ дар байни гурӯҳи дигарии лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ мавқеи махсус доранд. Дар лаҳҷаи роғӣ, асосан, дар ду калима ба у гузаштани о ба назар мерасад: нун, думод. Аммо дар лаҳҷаи деҳаҳои Бадриг, Чолиштук, Диаҳмади Поин, ки аҳлиашон худро "хълдски" меноманд, инчунин деҳи Офтобзамин, ки мардуми он худро "шингуни" ҳисоб мекунад, ин ҳодиса дида намешавад. ⁴⁶ Аз материалҳои ҷоп кардаи А.Н.Болдырев ⁴⁷ ва А.З.Розенфельд ⁴⁸ маълум мегардад, ки табдили о ба у пеш аз ҳамсадоҳи димоғии м, н ба лаҳҷаҳои бадахшонӣ хос нест.

Ба ҳамин тариқ, агар мо ба харитани интишори шеваи ҷанубӣ назар кунем, боварӣ ҳосил мекунем, ки ҳодисаи пеш аз ҳамсадоҳи димоғӣ ба у иваз шудани о тадриҷан суст шуда, дар самти ғарбӣ ба дараҷаи нестӣ расидааст. Вай дар қисми аз ҳама шарқии интишори шеваи ҷанубӣ, дар лаҳҷаи роғӣ (Тоҷикистони Советӣ) ва бадахшонӣ мушоҳида намешавад. Ногуфта намонад, ки ҳодисаи мазкур маҳз хоси шеваи ҷанубӣ ба ҳисоб намеравад. Мо онро дар шеваи ҷануби шарқӣ, инчунин дар баъзе забонҳои помирӣ, аз ҷумла язғуломӣ ⁴⁹ ва шугнонӣ ⁵⁰ низ мушоҳида мекунем.

Ҳодисаи мазкурро берун аз ҳудуди ин мавзӯи муҳаққиқон дар лаҳҷаҳои сарғаҳи Зарафшон, яъне дар шеваи мобайнӣ, низ мушоҳида кардаанд. ⁵¹ Ниҳоят, нуқтаи аз ҳама шимолтари интишори ҳодисаи

⁴⁶ Ю.И.Богорад. Рогские говоры таджикского языка (доставлены диссертация, дар фонди шӯъбаи таърихи забони тоҷикӣ ва шевашиносии ш.ти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ), саҳ. 95, 202-203, 209.

⁴⁷ А.Н.Болдырев. Бадахшанский фольклор. Советское востоковедение, У.М.-Л., 1948, стр. 286-287, 291-294.

⁴⁸ А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 8.

⁴⁹ Д.И.Эдельман. Язгулямский язык. М., 1956, стр. 13.

⁵⁰ В.С.Соколова. Очерки по фонетике иранских языков, М.-Л., 1953, стр. 90.

⁵¹ Ниг.: А.Л.Хромов. Говоры таджиков Матчинского района. Душанбе, 1962, стр. 19-21; А.А.Керимова. Особенности говора кишлака Рарз. -Иранский сборник. М., 1963, стр. 23; М.Махмудов. Говоры таджиков Китабского района. Автореф. канд. дис., 1971, стр. 27; Б.Саъдуллоев. Доирба садонокҳои шеваҳои Ғелон. Дар китоби "Маъсалаҳои шевашиносии тоҷик", ҷ. 1, Душанбе, 1970, саҳ. 31.

мазкур деҳаҳои Хиштхона ва Шайдони райони Ашти РСС Тоҷикистон мебошад. 52

Муҳаққиқон хрлати фардии ба у гузаштани о-ро пеш аз ҳамсадоҳри димоғӣ дар шеваи шимоли низ қайд кардаанд. Ин ҳрдиса дар нутқи тоҷикони атрофи Андичон, ки аслашон аз Қаротегинанд, низ нишон дода шудааст. 53

Дар лаҳҷаҳои Самарқанду Бухоро мувофиқати садонокҳои номбурда дар ҷонишинҳои ун (он), ҳамун (ҳамон) ва ҳатто дар калимаи иқтибосии телефон (тилфон) қайд шудааст. 54 Дар ин ҷонишинҳои ва чанд зарфи ҷонишинӣ ба у иваз шудани о-ро дар як қатор лаҳҷаҳои тоҷикӣ, ҳатто дар нутқи умумигуфтугӯӣ ҳам, мушоҳида метавон кард. Вай инчунин дар забони форсӣ ва лаҳҷаҳои он ҳам дида мешавад. 55 Тарзи мазкур дар як лаҳҷаи форсӣ (эронӣ), ки дар деҳаи Зербоди Бухоро воқеъ гардидааст, низ ба қайд гирифта шудааст: уна $\angle$ она, зубун $\angle$ забон, нун $\angle$ нон, мунд $\angle$ монд.

Ба ақидаи мо, ин ҳрдиса сабаби фонетикӣ дорад: ҳамсоиягӣ бо ҳамсадоҳри димоғӣ ба садонок хосияти димоғӣ бахшидааст. Овози кӯшодаи о дар зери таъсири ҳамсадоҳри шафати худ як дараҷа низ танг мешавад ва ба бардошти у наздик шуда, ба он мувофиқат мекунад. Дар ибтидо фонемаи о дар ин маврид хусусияти комбинаторӣ дошта бошад ҳам, минбаъд ба ҷои о фонемаи у мавқеъ пайдо кардааст. Ҳамин тавр, тағйироти комбинаторӣ васеъ шуда, тадриҷан ба анъанаи талаффуз даромада, ҳамчун қонуни фонетикӣ мустаҳкам гаштааст.

Дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ ин ҳрдиса дар қатори ҳрди-сахри фонологӣ қарор мегирад.

Дар лаҳҷаҳре, ки фонемаи о ба тарзи доимӣ ба у мегузарад, дар ду шакл талаффуз шудани айни як калима гоҳр фаҳмидани маънои онҳоро душвор менамояд. Ин ҳрдиса дар лаҳҷаи ваҳиёӣ-қаротегинӣ, хусусан деҳаҳои Қаротегини Боло, бештар мушоҳида мешавад.

Бояд қайд кард, ки дар лаҳҷаҳре, ки пеш аз ҳамсадоҳри димоғӣ фонемаи о ба у мегузарад ва хосияти доимии онҳр ба шумор меравад, як қатор калимаҳои китобӣ ва камистеъмом ба қайд гирифта шудаанд, ки дар онҳр о пеш аз ҳамсадоҳри димоғӣ низ маҳфуз мондааст: қонун, зомин, номус (ваҳиёӣ-қаротегинӣ, шимолии Кӯлоб), ҳамчунин дар калимаҳои иқтибосии: агроном, гиром $\angle$ грамм, тон $\angle$ тонна, пилон $\angle$ план ва монанди инҳр.

Дар баъзе калимаҳои хеле маъмул, ки аз забони русӣ иқтибос шудаанд, фонемаи о пеш аз ҳамсадоҳри димоғӣ ба у мувофиқат мекунад: район $\angle$ райун (шимолии Кӯлоб), телефон $\angle$ телефун (ваҳиёӣ-қаротегинӣ, шимолии Кӯлоб).

Мувофиқати садонокҳои дигар

Бо а иваз шудани о, ки о-и таърихан дарозро акс мекунад (дар графикаи арабӣ бо алиф ифода мешавад), дар ҷунин хрлатҳо ба назар мерасад: 1) пеш аз ҳамсадоҳри х: ниға $\angle$ ра $\angle$ ма $\angle$ ка $\angle$,

52 В.С.Расторгуева. Очерки..., вып. 2, стр. 24-25.

53 Ч.Мурватов. Шеваҳои тоҷикони атрофи Андичон, Душанбе, 1974, сах. 12, 17.

54 А.А.Керимова. Говор таджиков Бухары. М., 1959, стр. 8.

55 Л.С.Пейсиков. Тегеранский диалект. М., 1960, стр. 19.

руба $\angle$ ша $\angle$ (нигоҳ, роҳ, моҳ, коҳ, рӯбоҳ, шоҳ); 2) пеш аз ҳамсадоҳри ф, в: афтош $\angle$ офтоб, авезон $\angle$ овезон (к-ҳ., Саримазор); авоз $\angle$ овоз; 3) дар пасоянди-ра $\angle$ ро ва калимаҳои гусала $\angle$ $\angle$ гӯсола; будана $\angle$ бедона; қърған $\angle$ қурғон; чапқу; 4) ҷун ҳрдисаи аз ҷиҳати интишор маҳдуд аз Ҳалқарф лаҳҷаи қаротегинӣ, шимолии Кӯлоб, махсусан болооби Ёхсу (Шугнов) дар калимаҳои зайл: гав $\angle$ гов; хав $\angle$ хоб; бараи $\angle$ барои; баз, мал, дад, кар, саз (боз, мол, дод, кор, соз); калимаҳои ҷай $\angle$ ҷой, қоға $\angle$ $\angle$ қоғотӣ; бал $\angle$ бол (фаҳат дар лаҳҷаи бадахшонӣ) ба қайд гирифта шудаанд; 5) дар охири калима: хда, қда, ма (худо, қудо, мо).

Иваз шудани у ба а. Ин ҳрдиса дар лаҳҷаҳои ғарбии Кӯлоб, деҳаҳои соҳили чапи Захш дар калимаҳои зерин ба қайд гирифта шудааст: ақов $\angle$ ҳақов, астағу, калол, дашвор (укрб, устухон, кулол, душвор).

Иваз шудани у ба и дар хрлатҳои зерин дида мешавад: а) дар мобайни калима: гиноҳ $\angle$ гуноҳ, олича $\angle$ олуча, дитор $\angle$ дитор, фирча $\angle$ фурча, балич $\angle$ балуч; б) дар аввали калима: илав $\angle$ улав, исто $\angle$ усто, Исмун $\angle$ Исмун $\angle$ Усмон, имед $\angle$ Имед $\angle$ умед ва ғ.

Бояд қайд кард, ки ҳрдисаи дар охири калима ба и иваз шудани у барои шеваи ҷанубӣ чандон расм нест. Вай дар чанд калима ба назар мерасад: зандоли $\angle$ зардолу, поки $\angle$ поку (в-қ.), лой $\angle$ лойлуд, дорӣ $\angle$ дору, езанги $\angle$ узангу (ш-к., Сарихосор).

Бадалшавии чанде аз садонокҳои дигар ранги умумӣ надошта, танҳр дар калимаҳои алоҳида ба тарзи доимӣ мушоҳида мешавад. Чунончи: и, у ба е: езанги $\angle$ узангу, емон $\angle$ имон, емом $\angle$ имом; у (вои маҷҳул) ба и: шила $\angle$ шула, ҷиан $\angle$ ҷуан; у (вои маҷҳул) ба е декун $\angle$ дӯкон, меһтоҷ $\angle$ мӯҳтоҷ; е ба у: будана $\angle$ бедона; а ба и (пеш аз садонокҳои йотбарсар): хийол $\angle$ хаёл, тийор $\angle$ тайёр, тийоқ $\angle$ таёқ; и ба е (пеш аз сонантҳо): сатвл, фақер $\angle$ фақир, полез $\angle$ полиз ва ғайра.

Табдили ҳамсадоҳо

Дар шеваи ҷанубӣ дар баъзе мавридҳо ҳрдисаи нисбатан мунотазами мувофиқати ҳамсадо ба назар мерасад (дар муқриси ба забони адабӣ). Чунончи, дар як гурӯҳ калимаҳо р ба д, дар гурӯҳи дигар ба н мегузарад: девол $\angle$ девор, чълқа $\angle$ чакра, аждъол $\angle$ аждаҳр, Фалхор $\angle$ Фархор, нъмол $\angle$ рӯймол, зандоли $\angle$ зардолу; м ба н: анвор $\angle$ ҳамвор (дар лаҳҷаҳои роғӣ ва ҷанубии Кӯлоб), интийон $\angle$ интиҳом $\angle$ имтиҳон, нъқроз $\angle$ микроз, канзул $\angle$ камзул, дар калимаҳои иқтибосии кастун (р. костюм).

Дар як қатор калимаҳо б ба м ва баръакс м ба б мегузарад. Ин ҳрдиса, аз афти кор, дар натиҷаи монандии артикуляцийи ҳар ду овоз ба вуҷуд меояд: лақам $\angle$ лақаб, илтибос $\angle$ илтимос, ма $\angle$ им $\angle$ маиб, қаба $\angle$ қама, алобат $\angle$ аломат, бондан $\angle$ мондан (дар лаҳҷаҳои роғӣ, бадахшонӣ ва ҷанубии Кӯлоб).

Дар калимаҳои алоҳида н ба д табдил меёбад: ғалимат $\angle$ $\angle$ ғанимат; н ба м: пәм $\angle$ паҳн; ишом $\angle$ нишон (дар лаҳҷаи роғӣ), дъмъла $\angle$ дунӯла.

Дар бисёр калимаҳо в ба б мегузарад: бафо $\angle$ вафо, би-

ло йат//вало йат / вилоят, дар калимаҳои иқтибосии бенавот (р. виноват), бинтовка (р. винтовка), инчунин в ба м табдил меёбад: сам фот / савфот, пармона / парвона, мазифа / вазифа, ғамчидан / ғавчидан (бд.).

Бояд қайд кард, ки умуман ивазшавии ҳамсадоҳо дар шеваи ҷанубӣ хосияти фонетикӣ дошта, бо сабаб ва ҳрдисаҳои фонетикӣ во-бастагӣ дорад. Масалан, монандии тарзи талаффузи овозҳо (б-м, в-б, в-м ва ғайра) таъсири ҳрдисаҳои соқитшавӣ, ассимиляция, метате-заи ҳамсадоҳо ва ғайра мебошад. Аҷаб нест, ки бадалшавии мунта-замӣ ғ ба х дар калимаҳои мъхшул / машғул, мъхпар / мур-пар, маҳз бо ҳамин ҳрдисаҳо алоқаманд бошад. Дар калимаи маш-ғул ҳам, тақрибан, аввал ғ вобаста ба ҳрдисаи метатеза пеш аз ш омада, сипас пеш аз овози бечаранг ҷарангнокии худро гум кар-да, ба ҳамсадоҳои бечаранги аз ҷиҳати ҷои талаффуз ба ҳамсадои монанди худ пасизабонии чуқури бечаранг мубаддал шудааст. Дар калимаи мур-пар сонанти аз калима соқит шуда, ғ → пасизабонии чуқури ҷарангдор аз рӯи ассимиляция пеш аз овози бечаранги ц ба овози бечаранги х иваз шудааст.

Аломатҳои фонетикӣ калимаҳои иқтибосии русӣ

Иқтибоси лексикӣ ҳрдисаи бисёрҷиҳатаи забонист, ки бо ҷан-дин қонуниятҳои умумии марбут ба сохти забони иқтибоскунанда эзоҳ дода мешавад. Калимаҳои иқтибосӣ дар шеваҳои тоҷикӣ ба таъсири ғазоли омилҳои асосии системаи ин ё он шева дучор меоянд. Ин таъсир дар тағйироти шакли фонетикӣ калимаи иқтибосшуда ва ҷалб шудани он ба доираи категорияҳои грамматикӣ морфология, синтак-сис ва лексика зоҳир мешавад. ⁵⁶ Дар ин боб масъалаи аз ҷиҳати фонетикӣ аз худ шудани калимоти русӣ дар шеваи ҷанубии забони то-ҷикӣ аз назар гузаронида мешавад.

Сарчашмаҳои иқтибоси луғавии шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ бо сарчашмаҳои иқтибоси забони адабии тоҷик монанд мебошанд. Чу-нинанд иқтибосҳо аз забонҳои туркӣ, арабӣ ва нисбатан камтар аз забонҳои пушту ва ҳиндӣ. Дар байни ин забонҳо иқтибоси лексикӣ аз забони русӣ махсусро ишғол мекунад. Вай ҳрдисаи нис-батан дертари забонӣ бошад ҳам, дар ҷараёни инкишофи забони то-ҷикӣ беш аз пеш меафзояд. Ҳангоми аз назар гузаронидани тағйиро-ти фонетикӣ калимаҳои иқтибосӣ, пеш аз ҳама, муайян кардани роҳ-ҳои иқтибоси калимаҳо (дар айни ҳол калимаҳои русӣ) аҳамияти кам-лон дорад.

Хусусиятҳои ҷорӣ шудани садонокҳо

1. Садонокҳои беадаби русии а (шакли графикаш о) одатан дар шакли а ифода мешавад: калхос (колхоз), камунис (комму-нист), камсамол (комсомол), камандир (командир), зъванит мекъна (эвонит), камисийа (комиссия), балниса (больница), палнамочи (уполномоченный), вағзал (вокзал), падаржа (подар-жа).

⁵⁶ Масъалаи мазкур дар боби лексика муфассал тасвир хоҳад шуд.

ка), а барун (оборона), дила//дела (дело), аткас (отказ), ка-талък //катилак (котелек), аскол (осколок), давернос//дъвернос (доверенность), сафхос//са хос (совхоз), даговор (договор).

2. Садонокҳои а чи ҳангоми қабул кардани зада ва чи бе он дар ҷанд калима ҳамчун овози о талаффуз меёбад: мошин (машина), плон//пилон (план), испировка (справка), искалот (склад), ром (рама-окопная), истакон (стакан), самовор (самовар).

3. Садонокҳои беадаби о, у, е, ы, и дар як қатор калимаҳо бо садонокҳои ь ифода мешаванд: дъхтър //дъхтур (доктор), гълай кадан (гулять), одъх (отдых), бошпърт (паспорт), мълеса (ми-лиция), лъхкабой (легковая), дакъмен (документ), лампъчка (лампочка), съзон (сезон), кърор (курорт), бъфет (буфет), ук-със (уксус).

4. Дар як қатор калимаҳо садонокҳои заданокҳои е, о низ бо фонемаи ь ифода мешаванд: фърма (ферма), тъшка //катышка// тушка (картошка), налък (налог).

5. Ба садонокҳои беадаби е овози и мувофиқат мекунад: лагир (лагерь), рани (раненый), аристон (арестованный), зивина (зве-но), пиро//пирон (перо), мидал (медаль), пилимот (пулемёт), иликтрик (электричество), ордин (орден), тилфон//тилифон (телефон), адийол (одеяло), римун (ремонт), бъғалтир //бу-ғалтир (бухгалтер).

Ҳамчунин дар ҷанд калима овози е дар зери зада низ ба ово-зи и мувофиқат мекунад: газит//газет (газета), дила (дело), адил //одил (отдел).

6. Дар калимаҳо, ки дар забони русӣ фақат дар шакли ҷамъ истеъмол карда мешаванд, бадаки и ба а бадад мешавад: сутка (сутки), апилка (опилки), патинка (ботинки).

7. Садонокҳои заданокҳои о одатан дар ҳиҷоми охири калима ва дар ҳиҷоми аввали калима бо овози у мувофиқат мекунад: папирус (по-пироса), памадур (помидор), пушта//пушида (почта).

Хусусиятҳои ҷорӣ шудани ҳамсадоҳо

1. Ҳамсадоҳои русӣ (ц,ш), ки дар забони тоҷикӣ ва шеваҳои он эквивалент надоранд, дар нутқи тоҷикӣ бо овозҳои аз ҷиҳати ар-тикуляция наздик ифода мешаванд. Овози ц қонунаш дар шеваҳо бо овози с мувофиқат мекунад: гастиниса (гостиница), балниса (больница), синтир (центнер), сентир (центр), нимис (немец), матасикал (мотоцикл), ҳамчунин таркиби овози и тъсия, тъся, ки мувофиқи нормаи орфоэпияи забони русӣ и ц а талаффуз мешавад, дар шеваи ҷанубӣ бо таркиби овози и са ифода мешавад: лечиса мекънан (будут лечиться), дагавариса кардан (договориться), милиса //мълеса (милиционер, милиция).

Овози ш бо овозҳои ш/сч, ч ифода мешавад: ешик//есчик (ящик), опчи (общий): дафтари опчи; опчиҷи т //обшиҷит (обще-житие).

2. Овози ж, қатъи назар аз он ки дар шеваи ҷанубӣ дорои эквивалент аст, бо овози ч ифода мешавад. Мувофиқати ж ба ч дар асоси чунин далел имконпазир аст, ки дар шеваи ҷанубӣ чунин бадалшавӣ аз ҳрдисаҳои муқаррарӣ ба шумор меравад. Муқоиса ку-над: мижа //миҷа. Мисолҳо: пърчин (пружина), ҷурнол //жур-

нол (журнал); пасажир (пассажир), инжинер (инженер), аручи (оружие), Варонич (Воронеж).

Дар баъзе мавридҳо вобаста ба нормаи талаффузи забони русӣ овози ж бечаранг мешавад: книшка.

3. Ҳамсадоҳи ҷарангдори забони русӣ, ки дар ҳрлатҳои чу доғонаи фонетикӣ бечаранг мешаванд, дар шеваи ҷанубӣ мутобиқан бо ҳамсадоҳи бечаранг ифода мешаванд: калхос (колхоз), аткас (откас), налѣк (налож), Кийиф (Киев), парохут // фарохут (параход), хилеп (хлеб), сапсим (совсем).

4. Дар калимаҳои иқтибосӣ ҳодисаи ба б табдил ёфтани в ба назар мерасад: часобой (часовой), беноват (виноват), дѣхкабой (легковой). Ин ҳрлат — табдили овози б ба в дар калимаҳои худӣ низ мушоҳида мешавад: бафо (вафо).

5. Овози русии п дар баъзе мавридҳо бо ф мувофиқат мекунад: филмрут (пулемёт), хѣлеф // хлиф // халиф (хлеб), афтик (аптека), фойиз (поезд), фамедор // памадур (помидор (ш-к, Даштиҷум)).

Таъбири калимаҳои иқтибосӣ вобаста ба сохти ҳиҷо ва калима

Калимаҳои русии иқтибосиро ки вобаста ба сохти ҳиҷо аз ҷиҳати фонетикӣ таъбир ёфтаанд, ба гурӯҳҳои зерин метавон ҷудо кард.

1. Калимаҳое, ки дар таркиби онҳо ҳамсадоҳи пайваст шудаанд:

а) дар калимаҳои ҳиҷои аввалашон пӯшида, ки ду ҳамсадо якҷо омадааст, пеш аз онҳо ва ё дар мобайни онҳо садоноке пайдо мешавад: исчут (счет), извот (звод), истарой (строй), истарчӣ (старший), истароҷ (сторож), испровка (справка), истанса (станция), устароитель (строитель), тѣрактур (трактор), бѣргад (бригадир), гѣром (грамм), каровот (кровать), пѣрагул (прогул), пѣрамой (прямой), зѣвина (звено), фѣрон (фронт), испирт (спирт), тиранисфорт (транспорт (ш-к, Сарикенҷа)).

б) ҳангоми якҷоя омадани ҳамсадоҳи дар байн ва ё охири калима дар баъзе мавридҳо садоноке пайдо мешаванд: литир // лѣтѣр (литр), метѣр // матир (метр), полка (полк), киоска (киоск), искалот (склад).

2. Таъбироти фонетикӣ, ки вобаста ба афтидани овозҳо ё таркибҳои овозӣ ва ҷои ҳамдигарро иваз кардани овозҳо ба амал меоянд:

а) дар калимаҳои иқтибосӣ одатан формантҳои дорои маънои грамматикӣ: суффиксҳо, бандакҳо (аз ҷумла -ий, -ие, -ия, -а, -тъ) меафтанд: мошин (машина), бѣргат (бригада ё бригадир), пѣхот (пехота), правления // правлена (правление), направлени (направление), пенса (пенсия), чисти (чистый), раниж (раненый), аристон (арестованный).

Ҳангоми аз масдарҳо афтидани анҷомҳои -тъ пас аз садоноҳи овози й ба вучуд меоянд: мѣшай кардан (мешать), гѣлай кардан (гулять).

б) ҷойивазкунии овозҳо: магазини луск (люкс), пиркас (приказ), падарка (подарок), дружиник (дружиник).

в) тамоман таъбир ёфтани калима: симонка (цемент).

ХУЛОСА

1. Сохти фонетикӣ лаҳҷаҳои ҷанубии имрӯза натиҷаи тараққиёти таърихии тӯлонист. Вай тадриҷан ба туфайли амали мутақобили забону лаҳҷаҳои барҳамхӯранда — субстрат ва забони тоҷикӣ, ки онро танг мекард, ва минбаъд, дар шароити мураккаби амали мутақобил бо системаи фонетикӣ забонҳои дигар ва лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ сурат гирифтааст. Таъсири ин омилҳо ҳам дар садоноҳи ва ҳамсадоҳо, ҳам дар як қатор ҳодисаҳои фонетикӣ, ки махсуси лаҳҷаҳои ҷанубианд, акс ёфтааст.

2. Системаи фонетикӣ лаҳҷаҳои ҷанубӣ чи аз забони адабӣ ва чи аз шеваҳои дигари забони тоҷикӣ (шеваи шимоли, марказӣ, ҷануби шарқӣ) фарқҳои барҷаста дорад. Ҳангоми муқаррар намудани фарқи лаҳҷавии шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ фарқҳои лаҳҷавии фонетикӣ ба сифати яке аз устувортарин соҳаҳои забон дар қатори соҳаҳои дигари системаи шеваи ҷанубӣ аҳамияти махсус касб менамояд.

3. Фарқҳои шевагии садоноҳи шеваи ҷанубӣ, ки аз қонуниятҳои умумии инкишофи дохилии вокализми шеваҳои забони тоҷикӣ бармеоянд, дар ҳодисаҳои зерин мушоҳида мешаванд: а) дар омезиши садоноҳи қадим (садоноҳи қатори пеш), ки аз бобати аломати дарозӣ фарқ мекарданд, инчунин дар садоноҳи дароз (садоноҳи қатори қафо), ки сифатан фарқ доштанд; б) дар бобати фарқҳои сифатӣ. Дар натиҷаи омезиши ду садоноки таърихан дароз — садоноҳи ѣ (вои маҷхул) ва у-и дароз ба як садоноки устувори у шумораи садоноҳи қатори қафо ихтисор шуд ва аз се ба ду табдил ёфт. Дар натиҷаи барҳам хӯрдани аломати сифатӣ — хусусияти лабӣ доштани у-и таърихан кӯтоҳ дар шеваи ҷанубӣ ба ин садонок садоноки ғайрилабии қатори қафои ноустувори (кӯтоҳшавандаи) ѣ мувофиқат кард, ки он минбаъд дар доираи худ садоноҳи таърихан кӯтоҳи а ва и-ро ҷалб намуд. Ҳамаи ин имконият медиҳад, ки характеристикаи миқдорӣ каме дигаргунатар ба миён гузошта шавад: дар шеваи ҷанубӣ ҳам садоноҳи ноустувори а, и ва ҳам садоноҳи устувори э, о, ѣ ба садоноки ноустувори кӯтоҳи ѣ муқобил гузошта мешаванд. Ин маъниро далелҳои эксперименталӣ тасдиқ менамоянд.

4. Лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дар бобати садоноҳи дорои хусусияти умумӣ бошанд ҳам, дар қисмати ҳамсадоҳо ҷандин фарқҳои муҳиммеро фаро мегиранд, ки фарқҳои байни онҳоро равшан нишон медиҳанд. Чунончи: а) истифодаи овозҳои ҳалқии рӯяки ε ва h ва ҳалқии чуқури χ дар баъзе аз лаҳҷаҳо ва набудани онҳо ё хеле кам истифода шудани онҳо дар лаҳҷаҳои дигар; б) истемол ёфтани ва наёфтани овози лабудандонии в; в) мустаъмал будани ҳамсадои лабудабии W дар қисме аз лаҳҷаҳои ҷанубӣ; г) ба тарзи устувор ё ноустувор ба кор бурда шудани овози миёназабонии й дар аввали калима ва ғайра.

5. Дар натиҷаи тадқиқот муқаррар шуд, ки:

1) фарқҳои номбаршуда дар ареали шеваи ҷанубӣ дорои қонуниятҳои муайянанд: лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва кӯлобӣ фонемаҳои ҳалқии ε, h, χ, фонемаи в (овози лабудабии W дар шароити алоҳидаи фонетикӣ варинати в ҳисоб меёбад), овози миёназабонии й-ро, ки дар ҳама шароити фонетикӣ устувор аст, фаро мегиранд. Барои лаҳҷаҳои роғӣ ва бадахшонӣ ҷиҳати характернок он аст, ки дар онҳо овозҳои

ҳалқии рӯяк ξ, η истифода намешаванд, дар бобати овози χ бошад, бо таъсири забони адабӣ дар лаҳҷаҳои бадахшонӣ процесси қисман ус-тувор гаштани он дар нутқ мушоҳида мешавад. Дар лаҳҷаҳои роғӣ набудани овози χ ҳамчун аломати анъанавии талаффузи шевагӣ ба ҳисоб гирифта мешавад;

2) фарқҳои лаҳҷавӣ дар қисмати ҳамсадоҳои шеваи ҷанубӣ дар як ҳолат ба омилҳои иқтибос (чунончи, ҳамсадоҳои ξ, η , ки аз забони арабӣ якҷоя бо калимаҳои ин забон қабул шудаанд), дар ҳолати дигар ба алоқаи онҳо бо забонҳои помирӣ (барои лаҳҷаҳои бадахшонӣ) ҳамбастагӣ дорад. Чунончи: а) истифода нашудани овози χ ба сифати фонема; б) ба тарзи мувозӣ истеъмол ёфтани фонемаҳои W ва v дар лаҳҷаҳои бадахшонӣ.

Л Е К С И К А

Қайдҳои умумӣ

Чи тавре ки дар муқаддима ишора рафт, боби лексикаи шеваи ҷанубӣ назар ба фаслҳои фонетика ва морфология ниҳоят кам омӯхта шудааст. Дарвоқеъ, ин нуқта дар асари проф. В.С.Расторгуева "Опыт сравнительного изучения таджикских говоров" ҳамчун норасоии илми шевашиносии тоҷик таъкид гардидааст. ¹

Намунаҳои аввалини таркиби луғати шеваи ҷанубӣ ҳанӯз дар асари дучилдаи А.А.Семенов ² зикр шуда бошанд ҳам, гирдоварию тадқиқи нисбатан батадриҷи ин соҳа, асосан, дар солҳои 50-ум оғоз ёфт. Вале муҳаққиқон ба ин масъала танҳо дар аснои тадқиқи хусусиятҳои фонетикӣ грамматикӣ мароқ зоҳир карда, аз рӯи имконият намунаи калимаву таркибҳои лаҳҷаҳои алоҳида ба таъриф сондаанд. ³

Дар солҳои минбаъда шеваи ҷанубӣ ҳар чи қадаре ки бештар омӯхта мешуд, диққати муҳаққиқон ба масъалаи лексика ҳамон қадар зиёдтар қалб мегардид. Ин аст, ки чанде шевашиносон ба ҷамъоварию омӯзиши калимаҳои шевагӣ махсус машғул шудаанд. ⁴

Бо вучуди ин, тадқиқи лексикологӣ шеваи ҷанубӣ танҳо вақтҳои охир ибтидо гирифт. Аз ҷумла, проф. А.З.Розенфельд яке аз аввалинҳо шуда, дар асари худ "Говоры Каратегина" лексикаро ба боби мустақил ҷудо кард. Азбаски ҳаҷми ин боб ниҳоят хурд аст, масъалаҳо танҳо номбар шудаанд. Аммо дар асари дигари ҳамин муаллиф, ки "Бадахшанские говоры таджикского языка" ном дорад, ба фасли лексика эътибори бештаре дода шуда, мухтасар бошад ҳам (саҳ. 30-34) гурӯҳҳои асосии таркиби луғавии лаҳҷаҳои тоҷикони Бадахшон акс ёфтаанд. Инчунин масъалаҳои алоҳидаи лексика ва топонимикаи шеваи ҷанубӣ мавриди муҳокимаи чандин мақолаҳои А.З.

1. В.С.Расторгуева. Опыт..., стр. 149.

2. А.А.Семенов. Материалы для изучения наречия горных таджиков Центральной Азии, ч. 1, П. М., 1900, 1901.

3. Р.Л.Семенов а. Кулябские говоры..., стр. 153-158; А.З. Розенфельд. Говоры Каратегина, стр. 73-90; боз аз ҳамин муаллиф: Бадахшанские говоры..., стр. 77-161; Л.В.Успенская. Говоры таджиков Гиссарского района, стр. 67-70; О.Ҷалолов. Гурӯҳи шеваҳои тоҷикони райони Ёвон, саҳ. 50-73; Ҷ.Мурватов. Маълумоти мухтасар..., саҳ. 120-126.

4. А.Сӯфиев. Лексикаи шеваи Кангурт ва баъзе хусусиятҳои он, саҳ. 225-255. Қисми материал калимаҳои адир - пёрк - ро дарбар мегирад; М.Маҳмудов. Баъзе намунаҳо аз лексикаи шеваи тоҷикони райони Ҳисор, саҳ. 74-84; Ю.И.Богорад. Южнокулябские диалектизмы, стр. 245-247; Ҷ.Раҳматуллоев. Намунаҳо аз лексикаи шеваи Ёхсу, саҳ. 178-188.

Розенфельд қарор гирифтаанд 5. Ғайр аз ин, маълумоти ниҳоят мух- тасари лексикологиро дар рисолаву мақолаҳои Л.В.Успенская, А.Сӯ- фиев, Ч.Мурватов ҳам пайдо кардан мумкин аст. Ҳоло ба омӯзиши лексикаи лаҳҷаҳои Қаротегин (гурӯҳи қаротегинӣ) аспиранти Инсти- туди педагогии шаҳри Душанбе Ш.Исмоилов машғул аст. 6

Маълумоти мухтасари лексикаи ва намунаи луғат доир ба лаҳҷа- ҳои Горон, Обигарму Комсомолобод, райони Ленин дар асарҳои но- матбуи Ю.И.Богорад, О.Чалолов (бо ҳамроҳии М.Маҳмудов) низ ҷой доранд.

Мақолаҳоеро низ метавон номбар кард, ки бо лексикаи шеваи ҷанубӣ бевосита алоқаманд набоянд ҳам, аз ягон ҷиҳат бо он му- носибат доранд. 7

Маҳалҳои ҷануби Тоҷикистон кайҳост, ки объекти омӯзиши эт- нографӣ ва фольклоршиносон гаштаанд. Аз ин рӯ, табиист, ки асар- ҳои этнографӣ ва фольклорӣ ҳам дар омӯзиши лексикаи шеваи ҷану- бӣ чун манбаъ истифода шуда метавонанд. Алалхусус, барои лексикаи шеваи ҷанубӣ (бештар гурӯҳи қаротегинӣ) ду ҷилд асари калонҳаҷми этнографии "Таджики Каратегина и Дарваза", 8 ки ба қалами коллек- тиви муаллифон тааллуқ дорад, материали қиматбаҳо медиҳад.

Чи тавре ки мебинем, дар омӯзиши лексикаи шеваи ҷанубӣ фа- қат қадамҳои аввалин гузошта шудаанд. Чи маълумоти иҷмолии лек- сикаи ва чи намунаи луғатномаҳо, ки дар асарҳои тадқиқотӣ ва ма- қолаҳои ҷудогона қайд шудаанд, дар борҳои системаи таркиби луғати шеваи ҷанубӣ тасаввуроти пурра ба вуҷуд оварда наметавонанд. Ва ҳол он ки бе тадқиқи мукамал умумияту тафовути системаи лек- сикаи шеваи ҷанубиро чи дар докили худ ва чи дар қиёси шеваҳои дигар нишон додан мумкин нест.

Забон системаи муайян аст. Вале ин система дар докили худ

5 Аз ҷумла ниг. А.З.Розенфельд. Топонимика нижнего Ка- ратегина в связи с некоторыми вопросами его истории — "Изв. АН Тадж. ССР. Отд. обществ. наук," № 10, 1956; Название "лангар" в топонимике Таджикистана. — "Изв. РГО", т. 72, вып. 6, 1940; Бадахшанская лексика. — Тезисы юбилейной конференции восточного факультета, посвященной 50-летию Великого Октября. Изд-во ЛГУ, 1967; Гидрогеографические термины в топонимии Таджикистана. "Вопросы географии", 1970, № 89.

6 Ш.Исмоилов. Муносибати таърихии лексикаи шеваҳои Қаротегин бо забони адабии пешина (то Октябрь). — Тезисҳои маъру- заҳо дар конференцияи республикавии олимони ва мутахассисони ҷа- вони РСС Тоҷикистон, Душанбе, 1974, саҳ. 19-20.

7 Б.Бердиев. Баъзе қайдҳо доир ба лексикаи шеваҳои Ро- мит. Маҷ. — "Масъалаҳои шевашиносии тоҷик", саҳ. 171-177. А.Кар- римова. Оид ба муносибати луғавии забони помирӣ ва шеваҳои то- ҷикӣ. "Масъалаҳои шевашиносии тоҷик", саҳ. 197-203. Д.Карам- шоев. О специфике заимствованных слов в памирских языках (на материале шугнанского языка). — В кн.: "Памирские языки и фольк- лор", ч. 1. Душанбе, 1972, стр. 83-97.

8 Ниг.: Таджики Каратегина и Дарваза (под редакцией А.Н. Кислякова и А.Писарчик), вып. 1. Изд-во "Дониш", Душанбе, 1966; вып. 2, Душанбе, Изд-во "Дониш", 1970.

боз ба системаҳои дигар ҷудо мешавад, ки онҳо байни худ алоқаи ҷавӣ доранд ва якеро бе дигаре тасаввур кардан номумкин аст. Аз ин ҷост, ки дар омӯзиши забон усули тадқиқи системаҳои ба майдон омадааст. Усули мазкур то имрӯз дар таҳқиқи бобҳои фонетика ва грамматикаи забон ба андозаи васеъ ҷорӣ шуда бошад ҳам, дар омӯ- зиши қисмати лексика ҳанӯз маҷмӯи дуруст пайдо накардааст.

"Ба лексика — менависад А.А.Уфимцева, — то имрӯз дар бисёр асарҳои тадқиқотӣ на ҳамчун ба соҳаи (уровень) баробарҳуқуқи системаи забон, балки чун ба материали бинокорӣ муносибат меку- нанд ва ҳол он ки тадқиқи ин соҳа умуман гиреҳи бисёр муаммо- ҳоро кушода метавонад" 9.

Дар забоншиносии тоҷик ҳам асареро номбар кардан мумкин нест, ки дар он системаи лексикаи забони тоҷикӣ бо тамоми ҷузъиё- таш акс шуда бошад. Усуле, ки дар таҳқиқи лексикаи шеваҳои тоҷи- кӣ то имрӯз истифода шудааст, ба талабот умуман ҷавоб дода наме- тавонад. Ин ҳолат моро водор намуд, ки дар ин тадқиқот ба лексика ҳамчун қисмати "баробарҳуқуқи забон" эътибор дода, онро чун сис- темаи муайян аз назар гузаронем.

Шеваи ҷанубӣ, ки бо системаи ягонаи фонетикӣ грамматикӣ дар байни шеваҳои дигари тоҷикӣ ба гурӯҳи махсус ҷудо карда шуда- аст, метавон гуфт, чунин умумият ва бутуниро дар боби лексика ҳам нигоҳ медорад. Ин ягонагӣ, пеш аз ҳама, ба туфайли фонди қалимаҳои умумитоҷикӣ (умумихалқӣ) ва умумияти захираи муайяни воҳидҳои луғавӣ, ки дар забони адабии ҳозира ва гурӯҳҳои дигари шеваҳои тоҷикӣ (махсусан шеваи шимолӣ) дучор намеоянд (ғажд, рьжд, деғд, дон, ҷаҳд/ҷаҳт, бьвък, угам ва ғ.) имконпазир гардидааст. Аз ин ҷост, ки мубодилаи афкор дар байни намоёндагони гурӯҳҳои алоҳи- даи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ (кӯлобӣ, қаротегинӣ, ваҳиёӣ-қаротегинӣ, кӯлобӣ-ҳисорӣ ва ғ.) бе душворӣ мегузарад. Аммо ягонагии лексикаи шеваи ҷанубӣ чунин маъно надорад, ки хатти он фарз кардем, аз нуқтаи А то Б саросар ҳамвор ва якранг тӯл кашида бошад. Ба ҳа- мин маънӣ, ҳамчун унсурҳои фонетикӣ морфологияи ҷудокунанда сис- темаи лексикаи шеваи ҷанубӣ ҳам дорои аломатҳои ҷудокунандае ме- бошад, ки аз ҷиҳати характери худ гуногунанд. Аз ҷумла, як гу- рӯҳи аломатҳои ҷудокунандаи лексика, дар ҳақиқат, бо номи территорияи паҳншавии ҳамон лаҳҷае, ки дар заминаи аломатҳои фо- нетикӣ морфологияи ҷудо карда шудааст, мутобиқат менамоянд. Ин қабил аломатҳо (қалимаҳо) метавонанд: а) боиси фарқи ду гурӯҳи калони лаҳҷаҳои ҳамтӣ шаванд, ҳамчун ота//ата (падар) дар лаҳ- ҷаҳои гурӯҳи Кӯлоб, кӯлобии Ҳисор, аммо бово//аво//во (падар) дар лаҳҷаҳои гурӯҳи Қаротегин ва ваҳиёӣ-қаротегинӣ; ё худ сафил (бо яке аз маъноҳои худ девори лоии поҳса) дар гурӯҳи лаҳҷаҳои Кӯлоб (бештар дар гурӯҳи шимолӣ ва ғарбӣ), лекин поҳсадевол дар лаҳҷаҳои Қаротегин; б) боиси фарқи докилии лаҳҷаҳои як гурӯҳ гардайд. Чунончи, дар қишлоқи Чафр (лаҳҷаи қаротегинӣ) барои ифо- даи зане, ки дар шаби никоҳ ба арӯс ё шаҳ (домод) ҳамроҳӣ меку- над, қалимаи мурова истифода шавад, дар деҳаи Қалъанак (низ дар Қаротегин) дар ифодаи маънои мазкур бештар ибораҳои "йангай

9 А.А.Уфимцева. Слово в лексико-семантической системе языка. М., "Наука", 1968., стр. 11.

арус" е "ангай шаҳ" мустаъмаланд. Ё худ барои ифодаи пӯсти гӯ-солан навзоди мурдае, ки ба дарунаш коҳ пур карда шудааст, дар қисми маҳалҳои шимолии Кӯлоб калимаи кура истифода шавад, дар маҳалҳои дигари ҳамин мавзеве воҳиди луғавии бувак ба кор бур-да мешавад.

Гурӯҳи дигари аломатҳои ҷудоқунандаи лексикӣ бо доираи паҳн-шавии як лаҳҷа мувофиқат намекунад, балки барои яке асосӣ (уму-мӣ), вале барои дигаре нисбӣ ҳисоб меёбад. Одатан, ин қабил аломат-ҳои фарқкунанда аз яке сар зада, ноён ба дохили дигаре даромада мераванд. Чунончи, калимаи угам (баъд) барои лаҳҷаҳои Қаротегин ва ваҳиёӣ-қаротегинӣ (истисно аз баъзе қишлоқҳо) аломати фарқ-кунанда ҳисоб ёбад, аммо барои гурӯҳи Кӯлоб нисбӣ ба шумор ме-равад, зеро он дар доираи лаҳҷаҳои мазкур (дурустараш, дар маҳал-ҳои Ёхсу, Ховалинг ва ғ.) тадриҷан нопадид мегардад. Ё худ кали-маи бувак //бъвъкъ - ро мегирем, ки бо яке аз маъноҳои худ (пӯс-ти гӯсолан навзоди мурдае, ки ба дарунаш коҳ пур карда шудааст),¹⁰ хоси лаҳҷаҳои Қаротегин, ваҳиёӣ-қаротегинӣ буда, лекин дар гурӯҳи лаҳҷаҳои Кӯлоб ба маънои мазкур, асосан, дар қисмати шимолии он қайд шудааст. 11

Аломатҳои ҷудоқунандаи лексикӣ дар баробари тӯл кашидани масоҳати шеваи ҷанубӣ ва аз нуқтаҳои маркази он дур шудани гурӯҳ-ҳои алоҳида ҳамонро афзудан мегиранд. Аз ҷумла, дар лаҳҷаҳои Ба-дахшон калимаҳои зиёдеро пайдо кардан мумкин аст, ки бо айни як шахли маънӣ дар маҳалҳои Кӯлобу Қаротегин такрор намеёбанд. Ин-ро дар хусуси таркиби луғати лаҳҷаи Ҷиргатол ва типии ҷанубии во-лии Ҳисор ҳам гуфтан мумкин аст. Бо вуҷуди ин, миқдори ҳатто зиё-ди аломатҳои ҷудоқунандаи лексикӣ ягонагӣ ва ҳамтиппии шеваи ҷану-биро ҳалалдор карда наметавонад, чунки лексика соҳаи нисбатан зуд тағйирёбандан системаи нутқи шевагӣ буда, ҳатто дар масофаҳои наз-дик ҳам фарқ карда меистад.

ТАРКИБИ ЛЕКСИКАИ ШЕВАИ ҶАНУБӢ

Мавқеи калима дар таркиби лу-ғати шева

Зотан, характер ва моҳияти калима дар системаи лексикую се-мантисии шеваи ҷанубӣ ба ҳамон тарзест, ки дар забони адабӣ ба назар мерасад, яъне калима ҳамчун воҳиди муҳимми забонӣ, пеш аз ҳама, дорои чунин хусусиятҳо мебошад: 1) аз маҷмӯи овозҳои муай-ян иборат будан; 2) дорои маъно будан; 3) дорои шаклҳои морфологӣ будан; 4) вазифаҳои муайяни синтаксисӣ доштан; 5) хусусияти но-минативӣ доштан; 6) дар таркиби ибораҳои фразеологӣ ва синтакси-сӣ омада тавоништан ва ғ. 12

¹⁰ Калимаи бувак //бъвъкъ ҳамчун унсурҳои омонимӣ дар баъ-зе мавзевҳои соҳили чапи Сурхоб, аз ҷумла дар деҳаи Кичикэй дар ифодаи номи як навъ занбӯри сиёҳ низ мустаъмал аст.

¹¹ Ниг.: Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 155.

¹² Н.М.Шанский аломатҳои асосии калимаро қайд намудааст, ки барои воҳиди кулли лингвистӣ ҳисобидани он далел шуда метаво-над. Ниг.: Н.М.Шанский, Лексикология современного русского языка. М., 1972, стр. 11.

Мо аз баҳси он ки кадоме аз ин аломатҳо барои муайян кардани моҳияти калима асосӣ ҳисоб меёбад, сарфи назар мекунем, зеро ин масъала ба мавзӯи муҳимми мо дахл надорад. 13 Вале ҳаминро бояд қайд намоем, ки бо вуҷуди умумияти аломатҳои асосӣ калима дар фонди луғавии забони адабӣ, аз як тараф, ва шеваҳо, аз тарафи дигар, комилаан як хел нест. Бисёр калимаҳо аз ягон ҷиҳат дар фон-ди луғавии шева аз ҳамхели адабии худ фарқ мекунанд. "Номувофи-қатӣ", қабл аз ҳама, дар ҷиҳати материалии (таркиби овозии) калима ба назар мерасад. Чунончи, дар шеваи ҷанубӣ калимаҳои бисёре ҳастанд, ки аз ҳамхели адабӣ аз ҷиҳати овоз, ҳамчун мъ $\angle$ ман, дъс $\angle$ даст ва ғайра фарқ мекунанд. Чунин фарқ табиист, ки дар бо-бати қабули шаклҳои морфологӣ, ифодаи маъно ва ғ. низ ба назар мерасад, ки дар хусуси ҳар кадоми онҳо дар қисми калимаҳои уму-михалқӣ муфассалтар таваққуф хоҳем кард. Аммо ин номувофиқати-ҳои нисбӣ моҳияти асосии калимаро сарфи назар намекунад. Кали-ма чи барои забони адабӣ ва чи барои шева воҳиди асосӣ ба ҳисоб рафта, сазовори омӯзиши ҳартарафа мебошад. Азбаски дар лексико-логия ҷиҳати маъноии калима эътибори махсус дорад, мо ҳам дар шарҳу баёни воҳидҳои луғавии шеваи ҷанубӣ ҳамин нуқтаҳо ба асос мегирем. Лекин маълум, ки ҳамаи калимаҳо аз ҷиҳати ифодаи маъ-но баробар нестанд. Агар маънои қисми бештари онҳо дар ҳолатҳои танҳоӣ зоҳир шавад, маънои қисми дигар дар матн, дар алоқамандии калимаҳои дигар ошкор мегардад. Аз ин рӯ, чун қоида тамоми ун-сурҳои луғавии шеваи ҷанубӣ ҳам аз бобати маъно ба гурӯҳи кали-маҳои мустақил ва номустақил ҷудо мешаванд.

Калимаҳои мустақилмаъною номустақилмаъно дар фонди луға-вии шева, аз як тараф, дар ҳалқаи фонди умумӣ - системаи лексикӣ муттаҳид шаванд, аз тарафи дигар, ду қабати асосии таркиби луға-вии он-захираи хоси шева ва фонди умумихалқиро ташкил дода, барои муайян кардани тафовути шева аз асосии адабӣ ва шева аз шеваи дигар яке аз омилҳои муҳим шуда метавонанд.

Ба ин маънӣ, таркиби луғавии шеваи ҷанубиро аз рӯи муно-сибат ба забони адабӣ, аз як тараф, ва аз ҷиҳати интишори терри-ториявӣ, аз тарафи дигар, асосан ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст: 1) калимаҳои хоси шева (диалектизмҳо); 2) калимаҳои умуми-халқӣ.

Гурӯҳи аввали захираи луғавии шеваи ҷанубӣ дар як террито-рияи муайяни ҷуғрофи (асосан, дар он ҳудуде, ки шеваи ҷанубӣ ин-тишор ёфтааст) истеъмол мешавад ва ба таркиби луғати забони ада-бӣ дохил намешавад.

Гурӯҳи дуюми боигарии луғавии шеваи ҷанубӣ ба территорияи муайян маҳдуд наметавонад ва он якҷоя бо хусусиятҳои фонетикую грамматикӣ ин шеvaro аз ҷиҳати генетикӣ бо шеваҳои дигари забо-ни тоҷикӣ пайваст менамояд.

Дар омӯзиши лексикаи шева муқаррар кардани муносибати ҳа-мин ду гурӯҳи калимаҳо муҳим аст. Агар таркиби луғати шева ҳам-

13 Дар хусуси таъин кардани аломатҳои асосии калима олимони ҳанӯз ба ақидаи ягона наомадаанд. Оид ба обзори танқидии адабиё-те, ки роҷеъ ба масъалаи мазкур интишор ёфтааст, ниг. Н.М.Шан-ский, Лексикология современного русского языка, стр. 9-32.

чун системаи муқаррари лексикӣ алоҳида омӯхта шавад, он гоҳ дар таҳқиқот ҳам калимаҳои умумихалқӣ ва ҳам унсурҳои хоси шева ҳуқиқӣ баробар пайдо мекунанд, зеро "аз нуқтаи назари намоёндагони шева диалектизм вучуд надорад" 14. Лекин агар системаи лексикии шева дар муқривасу муқобила бо системаи лексикии забони адабӣ ва лаҳҷаҳои дигар таҳқиқ шавад, дар он сурат ҷудо кардани калимаҳои умумихалқӣ ва шеваги ногузир мебошад, ки мо мавқеи калимаҳои умумихалқӣ ва хоси шеvaro дар фонди луғавии шеваи ҷанубӣ ба таври алоҳида мухтасар аз назар мегузаронем.

К а л и м а ҳ о и у м у м и х а л қ ӣ

Тақрибан ҳамаи таҳқиқотчиёни шеваҳои тоҷикӣ ишора кардаанд, ки асоси боигарии луғавии лаҳҷаҳоро калимаҳои умумихалқӣ ташкил медиҳанд. Инро дар хусуси таркиби луғати шеваи ҷанубӣ низ гуфтан мумкин аст.

Чунон ки маълум аст, қисми асосии калимаҳои умумихалқии захираи луғавии ин ё он лаҳҷаро унсурҳои решагӣ ташкил медиҳанд, ки онҳо вобаста ба қонунҳои инкишофи дохилии ҳар як забон (шева) сарчашмаи муҳими боигарии лексикаи ҳамон забон (шева) ба ҳисоб мераванд. Қонунҳои инкишофи дохилии забон дар бобати лексика дар навбати аввал ба воситаи калимасозӣ зоҳир мешаванд. "Калимасозӣ, менависад К.А.Левковская, — воситаи асосии тақомули таркиби луғати забон ба шумор меравад" 15.

Агар аз ҳамин бобат ба таркиби луғати шеваи ҷанубӣ назар афканда шавад, боигарии зиёди унсурҳои лексикӣеро дидан мумкин аст, ки бо роҳҳои гуногун ва тарзу воситаҳои рангоранг аз ҳисоби калимаҳои решагии умумихалқӣ дар давоми асрҳои тӯлонӣ тадриҷан эам шудааст.

Ҳарчанд ки роҳу қолабҳои калимасозӣ дар шеваи ҷанубӣ аз забони адабӣ ва шеваҳои дигари тоҷикӣ тафовуте надоранд, лекин дар бобати маҳсулнокии ва ё истеъмоли ин ё он масолеҳи морфологӣ, қолабҳои анъанавӣ — таърихӣ ҷиҳати хоси ин шева ба назар ҳамоно намоён шуда меистанд. Чунончи, бо решаи умумихалқӣ хъш (∟хуш) мувофиқи материали мо дар шеваи ҷанубӣ бештар аз 33 адад калимаи сохта ва мураккаб пайдо шудааст, ки як қисми он ҳамчун маҳсули ҳамин шева ба назар мерасад. Аз ҷумла: хъшбайд (ҳофизии хушовоз, хонандаи мумтоз), хъшвохурд (хушчақчақ, улфат), хъшзамин (ҷое, ки замини ҳосилхез дорад), хъшзандолу (зардолузор, ҷое, ки зардолуи аъло дорад), хъшнон (дастқушод, валинеъмат), хъшпоиш (хушсифат), хъштавузу (хуштавозу, меҳмондӯст) ва ғайра. Бештари ин қабил калимаҳо дар маҳалҳои (лаҳҷаҳои) алоҳида, ба қайд гирифта шудаанд. Аммо ин ҳолат моҳияти воҳиди умумистеъмоли будани хъшро халалдор намекунад, чунки он ҳамчун ҷузъи калимасоз барои ҳамаи маҳалҳо баробар аст.

Мисли ҳамин, чун дар забони адабӣ, дар шеваи ҷанубӣ ҳам

14 Ф.П.Сороколетов. Диалектная лексика и её отношение к словарному составу общенародного языка. — В кн.: Слово в русских народных говорах. Л., "Наука", 1968, стр. 224.

15 К.А.Левковская. Словообразование, М., 1954, стр. 5

воҳидҳои решагии даст, пой, лаб, сар, чашм, рӯй, об, нон, хобна, гул, дарахт, асп, гов, хар, гӯсфанд, каду, курта ва ғ. дар калимасозӣ ниҳоят сермаҳсуланд. Лекин мафҳуми "калимаҳои умумихалқӣ" фақат бо воҳидҳои решагӣ (умумиэронӣ) маҳдуд намонда, балки, ба қавли В.С.Расторгуева, унсурҳои луғавии иқтибосӣ, аз қабилҳои арабӣ, қисман туркӣ ва русӣ-интернационалиро низ фаро мегирад. 16 Аз ин рӯ, дар фонди луғати шеваи ҷанубӣ бисёр калимаҳои иқтибосӣ на фақат чун реша, балки ба сифати ҷузъи калимасоз ҳам фаровон истифода мешаванд. 17

Калимаҳои умумихалқӣ дар ҳазинаи луғавии лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дар ду намуд ба назар мерасанд.

1. Калимаҳои умумистеъмоли, яъне чунин унсурҳо, ки ба забони адабӣ, ки ба шеваҳо баробар хосанд. Ин қабил калимаҳо гуфтан мумкин аст, бештар аз се ҳиссаи фонди умумихалқии шеваи ҷанубиро ташкил медиҳанд.

2. Калимаҳои адабии китобӣ, яъне чунин унсурҳои лексикӣ, ки фақат барои забони китобии адабӣ хос буда, зимнан дар шеваи ҷанубӣ дучор меоянд. Аммо ҳудуди интишори чунин калимаҳо дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ мумкин аст, ба як мизон набошад. Ин, ба назари мо, ба сабабҳои зерин алоқаманд аст: 1) истеъмоли калимаҳои адабии китобӣ бештар характери индивидуалӣ дорад, яъне дар нутқи оддони алоҳида дучор меоянд (маҳсусан онҳо, ки саводи мадрасагӣ доранд); 2) ҳар як лаҳҷа ба қадри имкон метавонад миқдори муайяни калимаҳои китобӣ-адабиро дар фонди лексикӣ худ дошта бошад, дар ҳолате ки ҳамон миқдор дар лаҳҷаи дигар мумкин аст, айнан тақрор нашавад. Чунончи, калимаи хасмиёт (∟хасм), ки мувофиқи материал дар ҷамоати Самсолиқи Комсомолобод қайд шудааст, дар дигар маҳалҳои Қаротегин дучор нагардид. Мисли ҳамин мисолҳо ҳам пайдо мешаванд, ки дар ин ё он маҳал бархӯрда, баръакс, дар Самсолиқ дучор намешаванд. Чунончи, калимаи пазира (∟пазироӣ) ба сифати ҷузъи номии феъли таркибӣ танҳо дар лаҳҷаҳои Бадахшон қайд шудааст. 18

Калимаҳои адабӣ-китобӣ барои муайян кардани муносибати ин ё он шева бо забони адабии муосир меъёри муҳим ба шумор мераванд. Бо вучуди ин, дар фонди лексикаи шева гурӯҳи якуми калимаҳои умумихалқӣ (калимаҳои умумистеъмоли) мақоми васеъ дорад, зеро маҳз ба туфайли онҳо, чунон ки дар боло ишорат рафт, як шева бо намудҳои гуногуни забони миллӣ (забони адабӣ, умумихалқӣ ва шеваҳои дигар) пайванд мегардад. Лекин лаҳҷаи калимаҳои умумихалқӣ-адабиро ба "қоли худ" намегузорад. Балки ин қабил унсурҳо як ҳиссаи асосии фонди луғавии ин ё он шеvaro ташкил дода, бештарашон ба тағйиротҳои фонетикӣ ва маъноӣ дучор мегарданд. Маҳз аз ҳамин нуқтаи назар калимаҳои умумихалқиро дар фонди шеваи ҷанубӣ ба чанд гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст.

16 В.С.Расторгуева. Опыт..., стр. 149.

17 Ин ба процессҳои азхудкунии вобаста аст, ки дар хусуси онҳо дар қисмати калимаҳои иқтибосӣ сухан рафтааст.

18 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 122.

Якум. Гурӯҳи муайяни калимаҳои умумихалқӣ дар шеваи ҷанубӣ ба чӣ аз нуқтаи назари шакл ва чӣ аз рӯи маъно бетағйир истеъмоли мешаванд, яъне ба тарзе кор фармуда мешаванд, ки дар забони адабиёт ва умумихалқӣ ба назар мерасанд. Одатан, ин қабил калимаҳо дар ҳаман лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ баробар дучор меоянд ва ҳамчун аломати умумиятидиҳандаи онҳо ба шумор мераванд: сар, по, дар, хар, пахта, санг, ток ва ғайра.

Дуюм. Як гурӯҳи калони калимаҳои умумихалқӣ дар фонди луғати шеваи ҷанубӣ бо тағйироти гуногуни шаклӣ (фонетикӣ) кор фармуда мешаванд. Чунин калимаҳо аз нуқтаи назари интишори онҳо дар тамоми ҳудуди шеваи ҷанубӣ ба ду қисмат тақсим кардан мумкин мебошад: 1) Калимаҳо, ки бо айнаи як тағйироти фонетикӣ барои аксарияти 19 лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ баробаристеъмолианд: ҳақов - уқоб, асйов/осйов - осйёб, дъхтар - духтар, кърта - курта, р уз - рӯз, гуш - гӯш, ов - об, шав - шаб ва ғ. 2) Калимаҳо, ки дар як гурӯҳ лаҳҷаҳо бо тағйироти андаки шаклӣ дучор оянд, дар қисми дигар бо таркиби пурраи овозӣ вомехӯранд. Чунончи: мън ё мъ, дъст, хуна ва ғайра дар лаҳҷаҳои Кӯлоб (шимолӣ, ҷанубӣ), вах иёю қаротегинӣ ва Қаротегин (қисматҳои боло ва мобайн), аммо ман, даст, хона ва монанди инҳо дар баъзе маҳалҳои Қаротегини поён (масалан, дар Тегирмӣ), ғарбии Кӯлоб ва Ҳисор. Чунон ки мебинем, аз ду гурӯҳи калимаҳои зикршуда ҳам яке боиси ягонагӣ ва умумияти лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ гардад, дигаре сабаби фарқи (дифференция) онҳо мешавад.

Сеюм. Гурӯҳи дигари калимаҳои умумихалқӣ дар фонди шеваи ҷанубӣ хоҳ дар сурати тағйироти шаклӣ доштан ва хоҳ дар ҳолати бетағйирӣ шакли мондан унсурҳои морфологикӣ хоси шеvaro қабул мекунанд, яъне ба қонуни қоидаҳои морфологикӣ шева мутобиқ мешаванд. Чунончи: сурх (сърхлем - сурхчатоб), ба ча (бачавара - сербача) ва

19 Мо ин ҷо истилоҳи "аксарият" -ро, ҳамчун қабл аз ин, бо мақсаде салоҳ донистем, ки ҳудуди интишори ин ё он ҳодисаи забонӣ дар рафти уфуқи (горизонталӣ) ва ё амудии (вертикалӣ) шеваи ҷанубӣ тадриҷан суст ва ноустувор мегардад. Масалан, авҷи чунин ҳодисаҳоеро, ки дар Қаротегин, вах иёю қаротегинӣ ва Кӯлоб (шимолӣ ва ҷанубӣ) мушоҳида мегардад, ҳамеша бо тарзи истеъмоли айнаи ҳамон ҳодиса дар гурӯҳи лаҳҷаҳои кӯлобӣ-ҳисорӣ наметавон баробар кард, зеро ин ҷоҳо мавридҳои мутавозӣ кор фармуда шудани ду факт бисёр ба назар мерасад.

Ғайра. Вале дар ин ҷо калимаҳои умумихалқиро ҳамчун аломати тафовути байни лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ ҳисоб кардан мумкин нест, балки дар чунин ҳолат фарқи лаҳҷаҳоеро вобаста ба характери ҳудуди интишори воситаҳои морфологикӣ мазкур муайян намудан мумкин мебошад, ки дар ин бора дар боби морфология маълумоти муфассал дода шудааст.

Чорум. Нихрат, дар фонди луғати шеваи ҷанубӣ як гурӯҳи калони калимаҳои умумихалқӣ мавҷуданд, ки маънои иловагӣ гирифтаанд. Азбаски чунин маъноҳои калимаҳои умумихалқӣ дар доираи маҳдуди шевагӣ ба кор бурда мешаванд, бинобар он онҳо ба таври худ диалектизми нопурра (маъноӣ) низ номидан мумкин аст. Ҳамчун: навохтан (дар Бадахшон "наво кардан") ба маънии "ҳақорат додан", ошноӣ ба маънии "бӯса", сарҳад ба мафҳуми "ҷои ба кӯҳ наздик" ва ғ.

Дар байни калимаҳои умумихалқие, ки дар шеваи ҷанубӣ маънои худро андак ва ё тамоман дигар кардаанд, унсурҳои умумистеъмоли пайдо мешаванд. Аз ҷумла, ҳамон се калимаи мазкур бо айнаи ҳамин маъно, гуфтан мумкин аст, дар ҳаман лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ вомехӯранд.

Дар баробари ин, калимаҳои умумиточикӣ низ дучор меоянд, ки бо тағйироти маъно бештар хоси лаҳҷаҳои ҷудогонаанд. Чунончи, калимаҳои паҳлавон бо мафҳуми "шикорчӣ", (ганҷ бо маънои "шир", пойтахт ба маънии "қисми поёнии водӣ" дар лаҳҷаҳои тоҷикони Бадахшон қайд шудаанд. ²⁰

Калимаҳои умумихалқӣ дар фонди луғати шеваи ҷанубӣ аз ҷиҳати семантика метавонанд ба ду тарз истифода шаванд: 1) бидуни такрори маънои асли (умумихалқӣ), яъне танҳо бо мафҳуми хоси маҳаллӣ. Калимаҳои сарҳад, ошноӣ ва амсоли инҳо аз ҳамин қабиланд, онҳо дар қисми бештари лаҳҷаҳои шеваи мазкур на бо маънои якум, балки бо маънои дуюмашон маълуманд; 2) ҳам бо маънои умумихалқӣ ва ҳам бо мафҳуми маҳаллӣ дучор меоянд. Дар ин ҳол таносуби маънои умумихалқӣ бар хоси шева ҳар хел зоҳир мешавад: дар баъзе мавридҳо маънои умумихалқӣ серистеъмоли бошад, дар ҳолатҳои дигар маҳдуд аст. Барои мисол калимаи "рафиқ"-ро мегирем. Ин калима бо маънои умумихалқӣ худ дар шеваи ҷанубӣ маҳдуд аст, аммо бо маънои хоси шева (ошиқи зани шавҳардор) дар баъзе маҳалҳо серистеъмоли мебошад.

Калимаҳои хоси шева (диалектизмҳои лексикӣ)

Таҳти мафҳуми истилоҳи "Калимаи хоси шева" ҳамон калимаҳоеро фаҳмидан мумкин аст, ки ин ё он шеvaro аз шеваи дигар ва забони адабӣ фарқ мекунанд.

Истилоҳи мазкур дар лаҳҷашиносии тоҷик кайҳо боз маълум бошад ҳам, аломати асосӣ, заминаи пайдоиш ва таркиби калимаҳои хоси шева ҳанӯз муайян карда нашудааст.

²⁰ Ниг.: А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры, стр. 32. Назар ба маълумоти даҳонии муаллими Институти педагогии шаҳри Душанбе Ш.Исмоилов калимаи паҳлавон дар маънии "шикорчӣ" дар Қаротегин ҳам ҷо-ҷо истифода мешудааст.

Аломати асосии диалектизми лексикӣ чист? Ф.П.Филин интишори локалӣ (худуди муайяни интишор) ё худ дорои изоглосс будани калимаҳо аломати муҳимтарини ба диалектизми лексикӣ тааллуқ доштани он ҳисобида, чунин навиштааст: "Агар калима изглосси худро надошта бошад, қатъи назар аз он ки вай ба кадом қабати лексикӣ дожил мешавад, калимаи хоси шева ҳисоб намеёбад". 21

Дар ҳақиқат, калимаи хоси шева (ё гурӯҳи шеваҳо) дар доираи муайян маҳдуд мемунад. Чунин диалектизми лексикӣ вучуд надорад, ки барои ҳамаи шеваҳои тоҷикӣ баробар бошад. Албатта, диалектизмҳои лексикӣ низ мавҷуданд, ки аз чор ду ё се ҳиссаи шеваҳои тоҷикиро дарбар гирифта метавонанд. Чунончи, калимаи ғажд (ифлос), бйна (хонавода; оила) ва амсоли инҳо барои ду гурӯҳи калони шеваҳои тоҷикӣ-шеваи ҷанубӣ шарқӣ ва ҷанубӣ баробар хосанд. Ё худ калимаҳои далда, дангала, бармол ва ғайра аз доираи шеваи ҷанубӣ берун омада, изоглосси худро дар шеваи мобайнӣ (сарғаҳи Зарафшон) низ давом медиҳанд. Вале, ҳар чи бошад, диалектизмҳои лексикӣ аз ҷое сар зада, дар ҷое қатъ меёбад ва ҳаргиз дар тамоми территорияи бузурге, ки ин ё он забон ишғол менамояд, баробар дар истемол буда наметавонад. Дар акси ҳол на дар бораи диалектизми лексикӣ, балки дар бораи унсури умумихалқӣ будани ин ё он калима мулҳиза рондан лозим меояд.

Диалектизмҳои лексикӣ вобаста ба интишори локалӣ дар доираи шеваи ҷанубӣ ба се гурӯҳи ҷудо кардан мумкин аст.

1. Диалектизмҳои лексикӣ, ки барои ҳама ва ё қисми бештари лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ умумианд. Ин қабил диалектизмҳои лексикӣ аз ҷумлаи ҳамон аломатҳои фарқкунандаи мебошанд, ки шеваи типӣ ҷанубиро яклухт ба гурӯҳҳои дигари шеваҳои тоҷикӣ, масалан, шеваи шимолӣ ё мобайнӣ муқобил мегузоранд. 22 Ба сифати чунин диалектизмҳои лексикӣ зеринро нишон додан мумкин аст: чъхт//чухт (ба маънии "рост"), арғъшт//арғушт (рақс), ҳуй (во, кушода), кълет (вайрон), бйна (хоҷағӣ, оила, хонавор), дийор//дъйор//дъйорги//дорги (ҷои намоён, наздик), чахдек//чархдек (зарфе, ки дар он аз ҷурғот, раған ҷудо мекунад), йота (руи дарича; қитъаи обҷакорӣи шахсӣ), 23 ръжд (ҳамвор, суфта), ғажд (ифлос, чиркин), ғавҷидан (бе ангуштон ғичим кардани чизе), хелидан (печу тоб дода пазондани хамир) ва ғайра.

2. Диалектизмҳои лексикӣ, ки бештар хоси яке аз гурӯҳҳои шеваи ҷанубӣ (масалан, қаротегинӣ, кӯлобии ҳисорӣ, кӯлобӣ, роғӣ, ваҳийӣ-қаротегинӣ ё бадахшонӣ) буда, дар дуҷумлӣ ё умуман дучор намеоянд ва ё дучор шаванд ҳам, тамоми нуқтаи паҳншавии онро дар

21 Ф.П.Филин. Проект "Словаря русских народных говоров", М.-Л., Изд-во АН СССР, 1961, стр. 20.

22 Чунон ки қабл аз ин ишора шуд, муносибати лексикӣи шеваи ҷанубӣ бо шеваи ҷанубӣ шарқӣ (Дарвоз, Ванҷ) бо умумияти қисме аз унсури хоси луғавӣ давом мекунад. Бинобар ин, қисми ин ду гурӯҳи шеваҳои ба ҳам наздик бисёр вақт сарфи назар карда мешавад.

23 Таҳти мафҳуми йота дар Ҷиргатол ва баъзе маҳалҳои дигар инчунин ҷоеро мефаҳманҷ, ки ғарами гандум ва ё алаф меиштаду атрофиаш бо хандақ ва ё траншея ҷудо аст.

бар гирифта наметавонанд. Чунончи, калимаҳои варави (хурдӣ) лъмб (калон), маҳър (қалин), пайка (ҷои муқофотдиҳии ғолибони мусобиқаи асптезӣ; марра), ҷиғаридан (фурӯ рафтани гаштан) ва амсоли инҳо бештар дар лаҳҷаҳои Қаротегин дучор оянд, олак (ба маънии "бад"), реб//виреб (каҷ), къречидан//кърочидан (қутқут кардани мурғ) барин воҳидҳои луғавӣ зиёдтар хоси лаҳҷаҳои Кӯлобанд. Дар баъзе лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор бошад (дар ғозималикиҳо) ба сифати чунин воҳиди хос гоҳо калимаи барзангил ба маънии "духтари хоҷарарӯс" истифода мешавад. Табиист, ки чунин унсури фардӣ дар лаҳҷаҳои ваҳийӣ-қаротегинӣ, бадахшонӣ низ кам нестанд. Аз эҳтимол дур нест, ки ин ё он воҳиди луғавӣ барои ду ва ё се гурӯҳи лаҳҷаи шеваи ҷанубӣ муштарак буда, дар гурӯҳҳои дигар дучор наояд. Чунончи, аз рӯи материали мо калимаи шила (хӯса) дар лаҳҷаҳои Кӯлоб (алалхусус лаҳҷаи шимолӣ) ва Қаротегин (бештар Қаротегини поён ва мобайн) вомехӯрад.

3. Диалектизмҳои лексикӣ, ки дар як ё якҷанд лаҳҷаи ба ҳам наздик истемол мешаванд. Масалан, фи-белӣ ҷӯбии барфтозақунӣ (дар лаҳҷаҳои Роғ ва Ғорони Бадахшон), ма-модар, да-падар (дар лаҳҷаи Роғ), ли-ғарам (Ҷк., Ёл); ғърънд - қасос (қ., Хилмонӣ), в-р-с-к - пусти гусолаи мурдае, ки ба дарунаш коҳ ҷур мекунад (в-к., Хочаи тавоф ва Сасикбулок), йом - чархдег, зарфе, ки ба воситаи он аз ҷурғот раған ҷудо мекунад (дар Ҳисор, Ёвон ва қисман маҳалҳои Файзобод) ва ғайра.

Умуман, изоглосси диалектизмҳои лексикӣ дар шеваҳо, аз ҷумла дар шеваи ҷанубӣ, хосияти ягона надорад: гоҳо мебинем, ки бо хатти рост давом мекунад, вале гоҳо мушоҳида мешавад, ки бо хатти шикаста тӯл мекашад; гоҳо мебинем, ки аз нуқтаи охири як гурӯҳи шева шурӯъ шуда, дар нуқтаи охири гурӯҳи шеваи дигар интиҳо меёбад, аммо гоҳо ба назар мерасад, ки аз байнӣ як гурӯҳи оғоз ёфта, дар байнӣ гурӯҳи дигар қатъ меёбад.

Барои ҳамин ҳам аниқ муайян кардани характери изглосси диалектизмҳои лексикӣ дар доираи як шеваи калон, ҳамчун шеваи ҷанубӣ, ниҳоят душвор мебошад. Шояд, ин кор ба истифодаи усули анкетафиристӣ то андозае имконпазир гардад. Вале ҳамон вақт ҳам дар бораи изглосси ҳамаи калимаҳои хоси шева маълумоти комил ба даст овардан муяссар намешавад, балки имконияте пайд мегардад, ки қисми маълумотарини онҳо аз назари тафтиш гузаронда шавад.

X
X X

Шояд чунин саволе ба миён ояд: манбаъ ва ё сарчашмаҳои пайдоиш ва афзоиши диалектизмҳои лексикӣ дар чист?

Ҷавоби сареҳи ин саволро, ба назари мо, аз худи характери инкишофи таърихӣи шеваҳо ва табиати мураккаби диалектизмҳои лексикӣ ҷустан мумкин аст.

Ба хотир меоварем, ки шеваҳо маҳсули асрҳои гузашта буда, вобаста ба шароитҳои таърихӣи иқтисодӣ, ҷуғрофӣи маъмурии халқ нобаробар ва ноҳамвор тараққӣ кардаанд. Аз ин рӯ, як гурӯҳи лаҳҷаҳо хусусиятҳои архаистиро бештар дошта бошанд, дар гурӯҳи дигар ҳодисаҳои нав зиёдтар пайдо шудаанд.

Инак, сарчашмаи якуми "захирашавии" диалектизмҳои лексикӣ

дар таркиби луғавии ин ё он шева ҳамин унсурҳои архаистӣ ё худ реликтӣ ба шумор мераванд. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ ба туфайли то андозае характери "архаистӣ" доштани худ калимаҳои қадимиро зиёдтар дороянд, ки қисми боигарии онҳоро ташкил медиҳанд. Чунончи: чақал, б'на, в'рс'к ва ғ. Ин гуна калимаҳо вобаста ба зинаҳои тарққиёти таърихӣ забон дорои хосияти гуногунанд. Дар байни онҳо унсурҳои, ки аз давраи адабиёти классикӣ мерос мондаанд, ҷои махсусро ишғол менамоянд.

Бошд гуфт, ки дар баъзе асарҳо ва мақолаҳои 24¹ тадқиқотӣ, ки ба тасвири лексикаи шеваҳои тоҷикӣ бахшида шудаанд, ба калимаҳои ба ном "классикӣ" аксар яктарафа муносибат менамоянд: дар бораи таркиби луғавии ин ё он шева характеристика дода истода, калимаҳои мазкурро аз унсурҳои ба ном "хоси шева" тамоман ҷудо мекунанд.

Дарвоқеъ, ба гурӯҳи алоҳида ҷудо кардани типи калимаҳои мазкур ғалат нест. Вале онҳоро на дар гурӯҳи алоҳида, балки дар доираи калимаҳои хоси шева аз назар гузаронидан мувофиқи мақсад мебошад, вагарна мавқеи ин қабил унсурҳои лексикӣ дар байни ду гурӯҳи асосии таркиби луғавии шеваҳо — калимаҳои умумихалқӣ ва хоси шева номуайян менамояд. Албатта, ҳақ надорем, ки воҳидҳои луғавии мазкурро ҳамчун моли умумихалқӣ аз назар гузаронем, зеро онҳо ба ин ё он дараҷа дар фонди лексикии ҳар як шева ҷой дошта, сабаби тафриқии лаҳҷа мегарданд. Чунончи, калимаҳои тандър// //т'ндар (раъд), анбун 25 (анбон, қулвор, халта), хинг (навъи ранг) ва ғайра, ки хоси ин ё он мавзеи шеваи ҷанубӣ мебошанд, магар дар ҳамаи шеваҳои тоҷикӣ баробар вомехӯранд? Агар вохӯранд ҳам, аз нисф зиёдтар шеваҳои тоҷикиро дарбар гирифта наметавонанд. Пас, ҳангоми тадқиқи таркиби луғавии шева унсурҳои номбурдари, асосан, дар доираи калимаҳои хоси шева (диалектизмҳои лексикӣ) аз назар гузаронидан лозим мебошад.

Ниҳоят, аз эҳтимол дур нест, ки баъзе аз унсурҳои зикршуда дар вақташ ба ҷумлаи диалектизмҳои лексикӣ тааллуқ дошта, ба тавассути асарҳои ин ё он адиб ба нормаи адабӣ дохил шуда бошанд, чунон ки ин ҳолро имрӯз ҳам мушоҳида менамоем.

Калимаҳои "классикӣ" изоглосси худро доранд, ки ин шартӣ муҳимми ба доираи диалектизмҳои лексикӣ дохил кардани онҳо мебошад. Агар қисме аз онҳо дар аксарияти лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дучор ояд (мисли фара, катх'до, арбада, пийандар ва ғайра), қисми дигар хоси чанд ва ҳатто як маҳал аст.

Ҳамаи ин гуфтаҳо бори дигар шаҳодат медиҳанд, ки унсурҳои лексикии забони адабии давраи классикӣ, ки дар шеваҳо боқӣ мондаанд, як қисми муҳими захираи хоси онҳоро ташкил медиҳанд.

24 М.Эшнӣёзов. Шеваи ҳардурӣ. Душанбе, Нашр. "Ирфон", 1967, саҳ. 97-100; С.Атобуллоев. Материалҳо аз луғати шеваи диёри Рӯдакӣ. Дар кит: "Масъалаҳои шевашиносии тоҷик", саҳ. 147; Б.Бердиев. Баъзе қайдҳои доир ба лексикаи шеваҳои Ромит. Дар кит: "Масъалаҳои шевашиносии тоҷик", саҳ. 172 ва ғайра.

25 Анбун ниҳоят камистеъмом буда, асосан дар таркиби ибораҳои устувор дучор омад. Дар Қаротегин ба ивази ин бештар "замбила" истифода мешавад.

Сарчашмаи дигари пайдоиши калимаҳои хоси шева ба муносибати таърихӣ шева бо забонҳои дигар вобаста мебошад. Аз ин нуқтаи назар, дар фонди калимаҳои хоси шеваи ҷанубӣ ҷой доштани унсурҳои лексикии арабӣ, ўзбекӣ, афғонӣ (пуштунӣ), помирӣ ва ҳатто русӣ қонунист. Аз ҷумла, ин, маҳър, абата, табоҳ, чаҳд (арабӣ), арқан, сал (дар ҷануби Кулоб "тал"), ҷалъқ (туркӣ), фи, ғажд, ч'хт (бо забонҳои помирӣ умумӣ) ва ғайра 26 баърин бисъёр воҳидҳои луғавии хоса ҷо доранд, ки шеваи ҷанубиро аз забони адабӣ ва шеваҳои дигари тоҷикӣ фарқ мекунонанд.

Дар таркиби лексикаи хоси шеваи ҷанубӣ мафҳуз мондани баъзе унсурҳои лексикии субстрат (унсурҳои забоне, ки ҷои онро тоҷикӣ гирифтааст) низ табиист, чунон ки ин ҳолатро дар шеваҳои мобайнӣ ва шимолӣ бештар мушоҳида менамоем. Шояд як қисми ҳамон калимаҳои, ки бо забонҳои помирӣ умумианд (дар ин бора поёнтар муфассал сухан меравад), барои шеваи ҷанубӣ аз унсурҳои субстрат ҳисоб шаванд.

Сарчашмаи пайдоиш ва инкишофи диалектизмҳои лексикӣ дар фонди луғавии шеваҳо бо қонунҳои дахилии онҳо низ вобаста аст. Дар ин замина диалектизмҳои лексикӣ бо ду роҳ пайдо мешаванд:

1) бо роҳи хеле тағйир ёфтани таркиби овози ин ё он калимаи умумихалқӣ. Масалан, дар қисми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ ҳақов (уқоб), асийов (осиёб) барин калимаҳои кор фармуда мешаванд, ки барои намояндагони шеваҳои дигари тоҷикӣ номафҳуманд;

2) бо роҳи аз решаҳои умумихалқӣ сохта шудани калимаҳои мураккабе, ки ҳам шаклан ва ҳам мазмунан хоси шеваи ҷанубианд. Чунончи, калимаҳои косалесун (номи маросими шаби никоҳ), сабабхона (хонаи ғуслкунӣ) ва ғайра аз ҳамин қабиланд. Ин қабил диалектизмҳои лексикӣ бештар ба тарзи зиндагӣ, урфу одат ва муҳити зиндагии мардум вобастаанд. Қисми номҳои топонимӣ (бештар микротопонимҳо) низ ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд.

Диалектизмҳои лексикӣ категорияи тағйирёбандаанд: мавридҳои мешаванд, ки мавқеи баъзе аз онҳо танг гардида (бо фишори калимаҳои умумихалқӣ-адабӣ) тадриҷан аз истеъмоли мебароянд. Баръакс, вақтҳои мешаванд, ки қисме аз онҳо доираи истеъмоли худро беш аз пеш васеъ карда, то ба дараҷаи унсурӣ умумихалқӣ мерасанд ва дар фонди луғавии забони адабӣ низ мавқеъ пайдо мекунанд.

Диалектизмҳои лексикии шеваи ҷанубиро аз ҷиҳати таркиб шарҳтан ба ду гурӯҳ ҷудо мекунем: 1) Диалектизмҳои лексикии предметӣ; 2) Диалектизмҳои лексикии ғайрипредметӣ. Намунаи онҳоро дар доираи гурӯҳҳои тематикӣ аз назар мегузаронем.

Гурӯҳи мавзӯӣ (тематикӣ) дар лексикаи шеваи ҷанубӣ

Рангорангӣ ва гуногунмаъноии воҳидҳои луғавӣ имконият медиҳанд, ки лексикаи шеваи ҷанубиро ба гурӯҳҳои зерини тематикӣ

26 Аз ҷиҳати интишори локалӣ ин калимаҳо хосияти якхела надоранд. Қисме аз онҳо барои ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ умумӣ бошанд, гурӯҳи дигарашон (алаҳхусус, калимаҳои иқтибосии туркӣ) танҳо дар маҳалҳои ҷудогона паҳн шудаанд.

чудо кунем: 1) Калимаву терминҳое, ки ба ҳавлӣ ва хоҷагӣ вобастаанд; 2) Номи асбобҳои рӯзгор; 3) Номи хӯроҷворӣ ва мафҳумҳои ба он алоқаманд; 4) Номҳои сару либос; 5) Номи асбобҳои зебу зинати инсон; 6) Калима ва терминҳое, ки ба ҳайвонот оиданд; 7) Номҳои парранда, ҳашарот ва ҳазанда; 8) Терминҳои хоҷагии қишлоқ; 9) Номи дарахт, бутта, алаф; 10) Номҳои растани ва зироат; 11) Калимаву терминҳои ифодакунандаи ландшафт, замин; 12) Калимаҳои ифодакунандаи ҳодисаҳои табиӣ; 13) Номҳои узви бадан; 14) Терминҳои касбу ҳунар, машғулият; 15) Номҳои касали ва табobati маҳаллӣ; 16) Калимаву терминҳои ифодакунандаи маросимот ва урфу одат; 17) Калимаву терминҳои ифодакунандаи намудҳои меҳнат ва амалиёт; 18) Терминҳои хешу табор; 19) Калимаҳои сифатӣ; 20) Лексикаи феълӣ ва ғайра.

Шарҳи ҳамаи гурӯҳҳои тематикӣ дар доираи тадқиқоти мо аз инқон берун аст, зеро он, аз як тараф, ҳаҷми корро афзояд, аз тарафи дигар, такрори фикрҳоро ба вуҷуд меоварад. Аз ин рӯ, мо чанде онҳоро интихобан ҷудо карда, аз ҷиҳати гуногун (ҷуғрофӣ, семантикӣ ва структуравӣ) шарҳу эзоҳ медиҳем.

Калимаву терминҳое, ки ба ҳавлӣ ва хоҷагӣ вобастаанд.

Лексикаи ба ҳавлӣ ва хоҷагидорӣ алоқаманд чи таркибан ва чи маъмуан гуногун аст. Сабаби он ба процессҳои этникӣ ва ба сохти мураккаби хоҷагӣ марбут аст. Мафҳуми ҳавлӣ, хоҷагӣ хеле васеъ буда, чандин қабатҳои дигарро дар бар мегирад.

Бояд гуфт, ки мисли дигар навъҳои лексикаи шеваи ҷанубӣ калимаҳои ба соҳаи мазкур алоқаманд ҳам тақрибан омӯхта нашудаанд. Танҳо намунаҳои онҳоро дар китоби калонҳаҷми "Таджики Каратегина и Дарваза" ²⁷ дар қисмати "Жилище" (саҳ. 19-116) мушоҳида карда метавонем. Вале дар ин боб бештар бо он калимаҳое вохӯрдан мумкин аст, ки, асосан, ба манзилгоҳ (хона) вобастаанд. Мафҳуми хоҷагӣ бошад, аз ин доира баромада, воҳидҳои луғавии ғайри хонаро ҳам дар бар гирифта метавонад. Ин аст, ки силсилаи воҳидҳои луғавии ин соҳа аз калимаи нисбатан маъмули бӯна сар мезанад, ки он дар шеваи ҷанубӣ барои ифодаи мафҳуми умумии хоҷагӣ (хонавода, оила) ба кор бурда мешавад. ²⁸

Тадқиқотчиён моҳияти ин терминро дуруст дарк карда бошад ҳам, доираи маъноӣ онро вобаста ба лаҳҷаҳои алоҳидаи ҷанубӣ ба тарзҳои андаке фарқкунандае тасвир намудаанд. Чунончи, Р.Л.Неменова вобаста ба лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб ҳамчун "ҳавлӣ, хоҷагӣ" ²⁹, А.З.Розенфельд ҳам барои Қаротегин ва ҳам барои Бадахшон "хона"

²⁷ Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2.

²⁸ Вақтҳои охир дар маҳалҳои алоҳидаи ҷанубӣ дар ивази калимаи "бӯна" терминҳои умумихалқӣ, аз қабилӣ хоҷагӣ, хонавор ба доираи истемол даромада истодаанд. Чунончи: йагун хоҷаги бий-оӣа қишлоқ-да, бӯна меган (ш-к., Даштиҷум); мо дъсад хонавор ҳаминча-да-йем (ш-к., Сарихосор); пай (панҷ) сол тоҷахуҷаги кардем (ш-к., Кадучӣ) ва ғ.

²⁹ Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 156.

ва "хоҷагӣ", ³⁰ О.Чалолов вобаста ба лаҳҷаи Ёвон "хоҷагӣ" (дар намуди бана) ³¹ ва ғ. шарҳ додаанд. Дар материали Ю.И.Богорад термини бӯна ин тавр эзоҳ ёфтааст: хоҷагӣ, сохтмон, сохтани иморат".

Аз ин шарҳу маънидодҳо тарҷумани аниқтари истилоҳи бӯна-ро аз ҳама бештар мафҳуми "хоҷагӣ" (хоҷайство) дода метавонад. "Бӯна"-ро бо "хона" тамоман айниятдор шуморидан мумкин нест, чунки якумӣ мафҳуми умумии нисбатан васеъро доро бошад, маънии дуюмӣ то андозае конкрет ва маҳдуд аст. Агар гап дар сари мувофиқати маъно бошад, пас "бӯна"-ро на бо "хона", балки бо калимаи "хонавода" ё "оила" баробар доништан мумкин аст.

Ба ин тариқа, термини бӯна дар шеваи ҷанубӣ дар ифодаи "хоҷагӣ", "хонавода" (хонавор) ва ҳатто "ҳавлӣ" истифода шуда, хусусияти умумиятдиҳӣ дорад ва бештар бо шумораҳо кор фармуда мешавад. Ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки калимаи мазкур шаклан қариб тағйир намеёбад, яъне суффиксҳои шаклсоз ва калимасозро тақрибан қабул намекунад. Ҳамчун ҷузъи калимаҳои мураккаб низ ба назар намерасад: йё таҳҷойи-ан, сета бӯна ҳастан (в-қ., Тавилдара); йагун хоҷаги бий-оӣа қишлоқ-да, бӯна меган (ш-к., Даштиҷум); йа бӯна ай дъмби замбър оворайем, и қишлоқ-да шаш бӯна бӯд (в-қ., Хиҷ.-борак); колхозии мо сад бӯна дора (ш-к., Ховалинг).

Маълум аст, ки дар хоҷагии инсон манзилгоҳ — хона қисмати муҳиммеро ташкил медиҳад. Калимаву терминҳои мавҷуда ба он дололат менамоянд, ки хона дар маҳалҳои ҷануби Тоҷикистон навъҳои гуногун доштааст.

Дар шеваи ҷанубӣ барои ифодаи мафҳуми "хона" аз ҳисоби диалектизмҳои лексикӣ калимаи махсус дучор наомад. Танҳо дар деҳаи Кишти Даштиҷум (ш-к.) дар ивази "хона" калимаи классикӣ "кошона" як маротиба ба кор бурда шудааст, ки ин, аз афташ, ҳодисаи доимӣ нест, зеро дар мавридҳои дигар дар ин мавзӯе ҳамон калимаи умумихалқӣ "хона" истифода мешавад.

Калимаҳои "кълва" ва "Иъҷра//иуҷра" ҳам мафҳуми "хона"-ро пурра ифода карда наметавонанд. Чунон ки ба назар расид, аввалӣ (кълва) бо мақсади услубӣ дар ифодаи хоксорӣ фақат дар Даштиҷум (ш-к.) ба қайд гирифта шудааст. Дуюмӣ (Иъҷра//иуҷра) ҳарчанд дар бештари лаҳҷаҳои ҷанубӣ дучор ояд ҳам, асосан нисбати меҳмонхона аст. ³²

³⁰ А.З.Розенфельд. Говоры Каратегина, стр. 75.

³¹ О.Чалолов. Гурӯҳи шеваҳои тоҷикони райони Ёвон, саҳ. 55.

³² Бо вуҷуди дар маънои мазкур умумӣ будани "Иъҷра" барои лаҳҷаҳои ҷанубӣ калимаи умумихалқӣ "меҳмонхона" истисно нест, ки он бо вариантҳои фонетикӣ тақрибан дар ҳамаи маҳалҳо дучор мешавад. Вале бар акси "Иъҷра" калимаи "меҳмонхона" ҳам ба маънии хонаи махсуси меҳмонқабулкунӣ ва ҳам барои ифодаи меҳмонсарои умумии шаҳру район кор фармуда мешавад. Инак, мисоле ба маънии дуюм аз лаҳҷаҳои Ёвон (ш-к.): дари йа, мемунхона-да фичир-фичир қадан (О.Чалолов, саҳ. 82). Калимаи "Иъҷра" бошад, ба ивази "меҳмонхона" аз доираи хоҷагии шахсӣ берун намеояд.

Ҳамин тавр, таснифоти аввали навъҳои хона мувофиқи терминология ба вазиғаҳои дар хоҷагӣ доштаи он асос меёбад. Вале ба ин гурӯҳ, асосан, калима-терминҳои мураккаб дохил мешаванд, ки дар заминаи калимаҳои умумихалқӣ ва ё умумихалқӣ хоси шева сурат ёфтаанд. Дар ин бобат ҷузъи "хона" хеле сермаҳсул мебошад. Миқдори хонаҳо вобаста ба хоҷагӣ ва имконияти соҳиби он аз 3 то 12 адад шуда метавонад. ³³ Бинобар он бо ҷузъи "хона" дар шеваи ҷанубӣ силсилаи калимаҳои мураккабе ба вуҷуд омадаанд, ки навъҳои гуногуни хонаро ифода менамоянд. Бештари ин қабил терминҳои мураккаб бо як қолиби умумӣ сохта шуда, бо иваз шудани ҷузъи аввал маънои он термин низ тағйир меёбад. Одатан, дар ин гуна терминҳои мураккаб ҷузъи тағйирёбанда (якум) ба сифати эзоҳдиҳандаи ҷузъи тағйирнаёбанда (дуюм) меояд. Чунончи: қушхона - мехмонхона (дар ҷанубии Кӯлоб), нунхона (Даштиҷум), руғанхона (қ., Ях), ганҷурхона/ганҷулхона - анборхона (дар гурӯҳҳои Кӯлоб, кӯлобии Ҳисор), лалхона-хонае, ки захираи лал ³⁴ (таппак) нигоҳ дошта мешавад, дегдонхона (р-к., Кангурт), алавхона (ш-к, қ.) -хонае, ки вазиғаи ошхонаро адо менамояд, ³⁵ хасхона (ш-к.), ҳезумхона // таҳхона/таппакхона - ҳезумхона (қ., Кочони Поён), сабабхона (ч-к.), -хонаи ғусл, шустушӯӣ ва ғайра.

Баъзан барои ифодаи предметҳое, ки вазиғаи яххела доранд, мардуми маҳалҳои алоҳида мувофиқи салоҳдиди худ номҳои гуногун додаанд. Чунончи, дар лаҳҷаҳои Кӯлоб лалхона//хасхона, дар лаҳҷаҳои Қаротегин таҳхона//таппакхона ба кор бурда мешаванд, ки маънои онҳо, асосан, яххела аст. Номувофиқати нисбии шаклӣ ба калимаҳои ганҷур ва ганҷурхона низ оид мебошад. Ганҷурхона тахминан дар доираи лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб, ғарбии Кӯлоб ва кӯлобии Ҳисор (алалхусус дар Файзобод) бештар мустаъмал аст. Шакли ганҷур бошад, дар лаҳҷаҳои Қаротегин, вахӣ-қаротегинӣ ва Даштиҷум қайд шудааст.

Дар қисме аз лаҳҷаҳои ҷанубӣ ганҷур ва ганҷурхона ҷои махусеро мефаҳмонанд, ки дар он ашъеи захиравии (эҳтиётӣ) рӯзгор нигоҳ дошта мешавад. Аз ин рӯ ин калимаҳо ҳамчун муродифи "анборхона" истифода мегарданд. Мисолҳо: гандъм-а таф медодан, ганҷури калунда меандохтан-у санг мемуандан (в-қ., Лангар); пешта ҳар чиз-гурҷер мемуандан ганҷур-анда (в-қ., Сарикенча).

Шояд саволе ба миён ояд: дар ифодаи як маъно шаклҳои ганҷурхона ва ганҷур -ро комилан айниятдор шуморидан мумкин аст?

³³ Ниг.: Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2 стр. 52.

³⁴ Дар хусуси калимаи лал дар қисмати калимаҳои ба ҳайвонот оид таваққуф карда мешавад.

³⁵ Маънии калимаи аловхона дар доираи шеваи ҷанубӣ тадриҷан васеъ гаштааст. Аз ҷумла, А.Сӯфиев вобаста ба лаҳҷаи Кангурт (р-к.) онро чунин эзоҳ медиҳад: Аловхона - мусофирхона; мехмонхонаи ҳозира; и бега нъбати гаштани ма-ай, аловхона-да бар-иш иқа алов кънъм: А. С ў ф и е в. Лексикаи шеваи Кангурт..., сах. 238.

Аз нуқтаи назари талаботи он шеваҳое, ки ҳар кадоме аз ин шаклҳо ба таври ҷудогона мустаъмал аст, онҳоро айниятдор ҳисобидан мумкин аст, зеро истеъмоли ҳар яки онҳо дар маҳалли интишори худ бамавҷеъ буда, талаботи намояндагони шеваҳоро қонеъ кунонида метавонад. Бо вуҷуди ин, дар айни ҳол аз шакли ганҷур ифодаи "анборхона" ба тамои зоҳир шуда намеистад. Агар аз рӯи талаботи соф синтаксис назар карда шавад, дар ҳиссаи ур маънӣ ва вазиғаеро ҷустан нашоияд, чунки он ба таври конкрет зоҳир намегардад. Зиеда аз ин, шакли ганҷур дар адабиёти классикӣ на ҳамчун исми макон, балки чун исми шахс - "Ҳазинадор, хазиначӣ, мудир ва мутасаддии хазина" ³⁶ мустаъмал будааст. Шояд ҳамин сабаб шуда бошад, ки дар қисми лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба компоненти "ганҷур" тадриҷан ҷузъи "хона" илова гардида, дар шакли ганҷурхона (ганҷур+хона) ба доираи истеъмом даромадааст. Бидуни шубҳа, шакли ганҷурхона нисбат ба ганҷур хосияти хонаро конкреттар нишон медиҳад.

Таснифоти дигари калима-терминҳои ба хона вобаста аз қисмати таркибии хонаҳо сар мезанад. Хонаҳо, чунон, ки равшан аст, аз рӯи тарзи қонеъкунони талаботи инсон истиқоматӣ ва ғайриистикоматӣ мешаванд. Хонаҳои истиқоматӣ аз ҷиҳати сохт, таркиб ва қисмҳои дохилӣ нисбат ба хонаҳои ғайриистикоматӣ мураккабтаранд. Бинобар он фаровонии гуногунии терминҳои ин соҳаро маҳз дар заминаи хонаҳои истиқоматӣ маънидод бояд кард.

Калима-терминҳои ифодакунандаи қисми дарун ва берунӣ хонаи истиқоматиро ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст.

1. Калимаҳое, ки ба қисмҳои таркибии хона вобастаанд (аз ҷумлаи диалектизмҳои лексикӣ).

1. Терминҳое, ки дар ифодаи бом меоянд: б'нг//бунг//бонг. Аз ин се вариант навъи б'нг бештар дар лаҳҷаҳои гурӯҳи Кӯлоб, Қаротегин, вахӣ-қаротегинӣ дучор меояд. Дар лаҳҷаҳои бадахшонӣ (А.З.Розенфельд) ва лаҳҷаи Ёвони гурӯҳи кӯлобии Ҳисор (О.Чалолов) шакли бунг низ қайд шудааст. Дар маҳалҳои алоҳида (доираи Кӯлоб) дар баробари б'нг инчунин калимаи ч'птора//чувтора//чаптара мавҷеъ дорад. Р.Л.Неменова ин терминро "двускатная крыша" тафсир кардааст. ³⁷

Чи тавре ки аз маънии термин пайдост, боми типӣ маэкур, асосан, аз ҷӯб рост карда мешавад. Бо вуҷуди ин, калимаи "ч'птора" -ро тамоман соҳибмаъно шуморидан мумкин нест, балки он ҳамчун ифодакунандаи як навъи бом-боми найлӯш бо калимаи "б'нг" алоқаманд аст.

Вобаста ба терминологияи боми хонаҳои истиқоматӣ қайд кардани муносибати калимаҳои харузан ва харпистак//харпуштак айни муддао мебошад. Аз онҳо, аввалӣ, яъне харузан мувофиқи материали мо ва маълумоти муаллифони китоби "Таджики Каратегина и Дарваза" ³⁸ хоси гурӯҳи қаротегинӣ аст. Аз ҷумла, он дар деҳаҳои Ховалинг, Зокирободи Ғарм (қ.) ва ғ. қайд шудааст. Аммо

³⁶ Фарҳанги забони тоҷикӣ (минбаъд: "Фарҳанг"). М., Нашр. "Советская энциклопедия", ҷ. 1, 1969, сах. 253.

³⁷ Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 165.

³⁸ Ниг.: Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 29-33.

худуди интишори харпуштак васеътар аст. Калимаҳои мазкур исми сарлушхори махсусанд, ки барои ба даруни хона нарехтани барфу бо-рон аз болои равзан ва дудкашҳо мегузоранд. Ин предметҳо шаклан ба соботчаҳои махсус шабоҳат дошта, аз ҷӯбҳои хурду борик бештар ба тарзи конусшакл сохта мешаванд.

Агарчи ин ду воҳиди луғавӣ дар ифодаи як мафҳум омада, аз ҷиҳати сохт тақрибан дар як қолибанд, вале аз ҷиҳати таркиб ба-робар нестанд. Ҷузъҳои дуҷуми онҳо аз воҳидҳои лексикии гуногун иборат мебошанд (муқоиса кунед, дар аввали рузан дар дуҷумӣ пушт). Агар чунин пиндошта шавад, ки дар ҳар ду ҳам ҷузъи аввал "хар" аст, маънидоди таркиби харузан то андозае баҳс мепазирад. Дарвоқеъ, ҷузъи "хар" бо "рузан" дар асоси кадом меъёри маъно му-носибат пайдо кардааст? Фаразан, агар ҷузъи "хар" бо мафҳуми таш-риҳии худ-калон (чун дар калимаи харсанг ва ғ.) истифода шуда бошад, танҳо дар ҳамаи сурат онро бо семантикаи умумии харузан алоқаманд кардан мантиқан дуруст мешавад. Дар ин ҳол "харузан"-ро, равзани калон" шарҳ додан лозим меояд, ки ин аз эҳтимол дур нест, зеро харузан предметест, ки нисбат ба рузан калон аст. Агар инро бо тарзи суратеъбии калимаҳои харкафтгар (кабӯтари калон), хардостак (Фароштуруки калон), ки дар шеваи ҷанубӣ мустаъма-ланд, қиёс кунем, эътибори мо ба тахмини боло бештар мешавад. Аммо андеша дар сари харузан тахмини дигареро низ ба хотир ме-овард: шояд морфемай ха на ба хар, балки бо калимаи хав алоқа-манд бошад. Хав аз ҷумлаи терминҳои ифодакунандаи хоҷагии қиш-лоқ буда, дар ифодаи ғарам серистеъмол аст. Дар ҳар ҳол, тарзи су-ратеъбии "харузан"-ро яклухт ба қиёси предмети дигар вобаста кардан мумкин нест, чунон ки ин ҳолро дар тарзи ташаккули харпуштак мушоҳида менамоем. Шакли предмет ба он шаҳодат медиҳад, ки ис-ми "харпуштак" дар қиёси пушти хар гирифта шудааст.

О. Ҷалолов калимаи мазкурро дар лаҳҷаҳои Ёвон ба ғамуди "Харпушта" қайд карда, чунин эзоҳ додааст: "Харпушта — хонаи бо-лорине, ки аз болояш бо қамиш мепӯшанд: харпушта бақуватарай ай шипа-ра" 39.

Аз ин тафсир харпушта ба маънии нисбатан дигар (навъи бом) фаҳмида шавад ҳам, моҳияти маҷозии он ҳамонро аён шуда меояд.

2. Дар ифодаи саффи хона дар аксарияти маҳалҳо калимаи кос дучор меояд. Вале дар лаҳҷаҳои Бадахшон ин маъноро воҳиди луғав-вии чухт//чихт ифода менамояд. 40 Дар қишлоқи Ғеши Мӯмино-бод (ш-к.) тақрибан дар ифодаи ҳамин маъно калимаи "сархона" низ қайд гардидааст: парвоштърък (фароштурук) ба дъли хъд-шу да сар-хонаи хона елча (лона) мекъна. Ин се термин дар ифодаи як мафҳум — "саф", "шифт" дучор оянд ҳам, ташаккули маънои онҳо, ба фикри мо, ба тараҳи гуногун ба амал омадааст. Масалан, чунин ба назар мерасад, ки кос ба тариқи шабеҳ бо "Коси даҳан" (ком), чухт во-баста ба "рост" ва "сархона" дар натиҷаи ба ҳам васл шудани ду

39 О. Ҷалолов. Гурӯҳи шеваҳои тоҷикони райони Ёвон, саҳ. 67.

40 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 89-90.

исми ҷудопона (сар+хона) ба мафҳуми мазкур соҳиб шудаанд. Вале ҳар чи бошад, ҳар сеи онҳо ба болои хона саф далолат менамоянд. Аз инҳо худуди интишори калимаи кос хеле васеъ бошад ҳам, аксар бо муайяншавандаи худ — калимаи тор кор фармуда мешавад. Чунон-чи: хо, тълупаст йофтаст да тори кос (в-қ., Ҳичборак).

Ба гумони мо, ин ҳолат аз духӯрагии калимаи кос ("кос" ҳамчун "саф" ва "кос" ҳамчун "ком") ба вуҷуд омадааст. Аз ин рӯ дар алоқамандии якдигар кор фармуда шудани калимаи "тор" ва "кос" як андоза зоҳиран бемавқеъ намояд ҳам, аввали маънии ду ғамуди конкреттар мегардонад.

Дар лаҳҷаҳои алоҳида барои ифодаи ин ё он қисмати таркибии болои хона терминҳои хоси дигар ҷо доранд. Калимаҳои жиб//жип//жиф (лое, ки аз болои қамиш ба рӯи бом тунук паҳн мекунанд) ва овашк (дастакҳое, ки аз болои онҳо болорҳо мегузоранд: в-к, ҳав-зай даръёи Хингов) 41 аз ҳамин қабиланд, ки дар дигар маҳалҳо бештар муродифҳои умумитоҷикии онҳо истифода мешавад.

3. Барои ифодаи кунҷи (гӯшаҳои) хона аз дарун калимаҳои қиғач ва бърҷ, аз қисми берун унсури лексикии бўлинг ба кор бурда мешаванд. Аз инҳо қиғач дар гурӯҳи лаҳҷаҳои кӯлобӣ, вахи-ёй-қаротегинӣ ва қисман дар кӯлобии Ҳисор, бърҷ дар Бадахшон ва қисман дар лаҳҷаҳои вахией-қаротегинӣ ва бўлинг 42 дар ҷанубии Кӯлоб қайд шудаанд.

Азбаски тарҳи кунҷи хона дар ҳама ҷо якҷоя аст, калимаҳои мазкур ҳар кадом дар маҳалли худ барои ифодаи айни як мафҳум ис-тифода мегарданд. Лекин маънои муайяни ин калима-терминҳо ҳамон вақт зоҳир шуда меистад, ки дар матн, дар алоқамандии калимаҳои дигар оянд. Чунончи, мансуби хона будани қиғачро ба туфайли ка-лимаи хона, ки ҳамчун муайянкунандаи қиғач меояд, мефаҳмем: (у) қиғачи хуна шиштай (ш-к.); қъти (қутти) қиғачи хуна мундаги-ай (ш-к.); у қиғачи хуна-ра шикоф каа гърехт (қ., Навдонак) ва ғ.

Калимаи "қиғач" гоҳо аз доираи терминологияи хона берун ме-ояд. Масалан, дар ҷумлаи "газвор-а ита қиғач бърҷ (к-қ., Анатуру-шаки тоҷик), он маънии "каҷ"ро ифода кардааст. Вале дар ин ма-рид ҳам аз маънои аслии худ чандон дур нарафтааст. Пас, мета-вон гуфт, ки маънои аслии луғавии калимаи "қиғач" бо каҷ алоқа-манд аст.

4. Гурӯҳи дигари калима-терминҳои қисмҳои дохилии хонаро аз рӯи нишаст нишон медиҳад. Ба ин, пеш аз ҳама, калимаи декун//декън//дуконро мисол овардан мумкин аст, ки дар шеваи ҷанубӣ бо чанд маъно ба ҳамдигар алоқаманд ба кор бурда мешавад: а) дар баъзе лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар ифодаи умуман саҳни хонаи истиқо-матӣ меояд. Чунончи: ҳар чи шава, руйи дукони хъд-ъш шава (к-қ., Анатурушаки тоҷик); б) суфа, ҷои махсус бардошташудаи саҳни хона-ро ифода менамояд, ки барои нишаст ва хоб истифода мешавад. 43

А.З.Розенфельд калимаи мазкурро ба ин тарз маънидод мена-

41 Таджикӣ Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 33-34.

42 Калимаи бўлинг дар аксарияти маҳалҳо дар нисбати пред-метҳои дигар (бўлинги румол, бўлинги лингча) маъмул аст.

43 Ниг.: Луғати шеваҳои ҷанубӣ (макеттаи ҳарфи "д"), саҳ. 43.

мояд: "Глинобитные нары, устраиваемые в доме вдоль стен". 44
Ғайр аз ин, декън дар лаҳҷаҳои ҷудогона, масалан, дар деҳаи Кичик-
зӣи собиқ району Тоҷикобод (в-қ.), дар ифодаи суфаи атрофи дегдон
(оташдон) 45 низ истифода мешудааст, ки ин ҳам бо маънои дуом
робита дорад.

Сабаби сермаъноии калимаи "декун"-ро дар ҳол шарҳ додан
душвор мебошад. Бо вучуди ин, бо тахмин метавон гуфт, ки ҳолати
мазкур шояд ба анъанаи қадимӣ дар сохтмони хонаҳои истиқоматӣ во-
баста бошад. Саҳни хонаҳои кӯҳнасост аксар бо суфа (дӯконҳои)
махсус ҷудо карда мешудаанд.

Чунон ки дар китоби "Таджики Каратегина и Дарваза" қайд шу-
дааст, дар хонаҳои қадима чанд навъи дӯкон (дуқони паси дегдон, ду-
қони шилоқак, дуқони ша (ҳ)ши/н), дуқони дароз, дуқони сартақия,
дуқони паси дар ва ғ.) ҷой дошта, нисбат ба замин фарши хона аз
20-30 см то 1,5 м баландтар сохта мешаванд. 46 Вале дар хона-
ҳои типӣ нисбатан нав сохтани чунин суфаҳо то рафт маҳдуд шуда
истодааст. Аз ҳамин рӯ, мумкин аст, калимаи дуқон тамоман аз
байн ҷарафта, танҳо андак тағйири маъно карда бошад.

Одатан, рӯи ҳар як хонаи истиқоматӣ аз пешгоҳ ва поғаҳ ибор-
рат мебошад. Барои ифодаи ҳамин ду мафҳум дар баъзе лаҳҷаҳои ча-
нубӣ истилоҳҳои санҷкд ари (в-қ., Гирдхам) "поғаҳ" ва тор ё
тори хуна (в-қ., Сарикенча) ба маънои "пешгоҳи хона" истифода
мешаванд.

5. Калимаҳои, ки материал ва ашёи ҷӯбии хонаи истиқомати-
ро ифода менамоянд. Ин қабил калимаҳоро вобаста ба гуногунии пред-
мет ва сохти хонаҳои истиқоматӣ боз ба гурӯҳҳои алоҳида ҷудо кар-
дан мумкин аст. Аз ҷумла, як гурӯҳи онҳо ашёву предметҳои болои
хонаро ифода менамоянд. Ҳамчун: равҷув (в-қ., Сарикенча), пул//
//пъл (дар гурӯҳи лаҳҷаҳои Қаратегин, Кӯлоб) ба маънои ҷӯби да-
рози ғафсе, ки аз байни сақфи хона гузашта, ҷӯбҳои ду ҷонибро сар-
басар менамояд, зейрав//заррав//зирава (Кӯлоб, к-қ.) — ҷӯбҳои,
ки аз болои девор гузошта мешаванд, пъраға (в-қ., Кулумбаи Бо-
ло), къландък 47 (в-қ., Ёзганд) — васса, сартевала (қ-қ., До-
ғистон) — сарраф, дастак//дъстак (қ, к) — болор, каш (в-қ., Нӯ-
шор), кумок (к., Деҳаи Мир) — холигии байни вассаҳо, овашк
— ҷӯби зери болор (Қаратегин) ва ғайра.

Баъзе аз терминҳои номбурда танҳо бо ифодаи предмети ягона
маҳдуд намонда, аз рӯи монандӣ ба предметҳои дигар ҳам дода меша-
ванд. Вале он терминҳо дар вазифаи аслии худ бештар ба шакли му-

44 Ниг.: А.З.Розенфельд. Каратегинские говоры..., стр. 76.

45 Ин маълумотро ба мо собиқ студенти шӯъбаи суруд ва му-
сиқии Институти санъати шаҳри Душанбе А.Нуралиев, ки аз Кичик-
зӣ мебошад, расондааст.

46 Ниг.: Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 68-76.

47 Термини "къландък" дар қишлоқи Доғистон (қ-қ.) дар ифо-
даи нӯги болорҳои хона, ки ба андозаи 30-40 см. берун баромада
меистад ва дар деҳаҳои Доробии Ховалинг, деҳаи Баланди Дашти-
ҷум (ш-қ.) ба маънои ҷӯбҳои сари девори ҳавлӣ низ қайд гардида-
аст.

ҷаррад истифода гарданд, дар ҳолатҳои ба предметҳои дигар нисбат
доштан ё муайянкунанда мегиранд ва ё унсурҳои морфологӣ қабул ме-
намоянд. Чунончи, калимаи пул//пъл дар ифодаи ҷӯби дарозу ғафси
миёнаи сақфи хона бетағйир менамояд. Аммо ҳамин ки он ба предме-
ти дигари ба харӣ монанд нисбат дода шуд, бештар бо калимаҳои
мина, лаб, ақиб ва суффикси-ч а кор фармуда мешавад. Аз ин рӯ
дар баробари пул терминҳои таркибӣ (пули мина, пули лаб, пули
ақиб) ва сохта (пулча//пулича) низ воমেҳуранд.

Дар ин силсила мавқеъ ва хусусиятҳои семантикии терминҳои
нигас (к-қ.), нигаса (ш-қ.), нъгаса, пориса (қ-қ., ш-қ.),
полиса (қ., Навди), сарпореса (в-қ., Сарикенча), сарипоса
(қ-қ., Доғистон) ва сарпожағзор-ро-ро (в-қ., Гирдхам) алоҳида қайд
кардан мумкин аст. Сабаби ин ки дар материали мо маънои онҳо ба
тарзи гуногун ва то андозае ҳилофи якдигар тафсир карда шудааст.
Р.Л.Неменова "нигас" —ро ба ду тарз шарҳ медиҳад: 48 1) Фосилаи
байни хонаи истиқоматӣ ва оғил, ки боими умумӣ доранд; 2) зеҳи ан-
дак зиёдати тарафҳои бом, ки бо мақсади деворро нашустани борон
махсус сохта мешавад.

Мушоҳидаҳои нишон медиҳанд, ки дар тӯли интишори локалии
худ асосан бо маънои дуом маълум гаштааст. Аз ин ҷост, ки М.Маҳ-
мудов ҳам дар мақолаи худ "Баъзе намунаҳо аз лексикаи шеваи то-
ҷикони району Ҳисор" дар эзоҳи нъгас маънои дуомро тақвия дода,
мисоли зеринро меорад: нъгасой хона-м чукидай. 49

Мисли ҳамин дар маънидоди пореса ҳам ягонагиро намеби-
нем. Чунончи, А.З.Розенфельд маънои "пореса"/"полеса" — ро "канораи
бом" (ҳай қриши) эзоҳ дода 50, Р.Л.Неменова маънои ин калима-
ро ба русӣ мухтасаран "застреха" тарҷума кардааст 51, ки ба та-
биати он бештар мувофиқ меояд. Ниҳоят, тафсири нисбатан конкрет-
тари калимаи мазкур дар китоби "Таджики Каратегина и Дарваза"
оварда шудааст. 52

Омӯзиши ин маълумот ва мушоҳидаи материали экспедицияҳо
аз хусуси терминҳои мазкур мулоҳизаҳои зеринро илқо менамоянд:
1) терминҳои "нигаса" ва "пореса" дар ифодаи маъно ба ҳам муноси-
бати синонимӣ доранд. Чунон ки ба назар мерасад, "нигас" ё "по-
реса" аслан исми нӯги болорҳои сақфи хонаанд, ки ба андозаи 30-
— 40 см аз девор берун баромада меистанд. Дар акси ҳол Сарпо-
реса, сарипоса, саполиса, полисагузор бари ифодаҳои дигар
ба вучуд намеоманд, ки ҳамагӣ ба болои пореса гузошта шудани
предметҳои дигарро далолат менамоянд. Дарвоқеъ, фосилаи зиёдати
лабҳои бом дар натиҷаи ба нӯги болорҳо ба таври перпендикуляр чи-
дани васса (къландък) ҳосил мешавад, ки болои онро бо шоху барг
ва гил (ҳамчунон ки бомро мекунанд) маҳкам мекунанд. Гумон мера-
вад, ки терминҳои мазкур (пореса, нигас) тадриҷан маънои худ-

48 Ниг.: Р.Л.Неменова, Кулябские говоры..., стр. 160.

49 М.Маҳмудов. Баъзе намунаҳо..., саҳ. 78.

50 А.З.Розенфельд. Говоры Каратегина, стр. 82.

51 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 161.

52 Ниг.: Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 35.

ро васеъ карда, дар қисме аз лаҳҷаҳо умуман ба канораҳои зиёда-
тин лаби бом онд гардидаанд. Сабаби ба як ранг эзоҳ дода нашудани
"пореса" низ шояд дар ҳамин бошад; 2) термини "нигаса" асосан аз
доираи лаҳҷаҳои Кӯлоб шурӯъ шуда, то гурӯҳи кӯлобии Ҳисор давом
мекунад, вале "пореса" барои ҳамаи гурӯҳҳои лаҳҷаҳои ҷанубӣ (ба
ҷузъ Бадахшон) умумӣ ба шумор меравад. Албатта, натиҷаи ҳамин
аст, ки бо ҷузъи "пореса" дар баъзе гурӯҳҳои лаҳҷаҳои ҷанубӣ калима-
маҳри мураккаб сохта шудаанд, ки намунаи онҳоро дар боло зикр
кардем.

Ба гурӯҳи дуҷуми терминҳои ифодакунандаи ашъеи ҷӯбии хонаи
истиқоматӣ калимаи "сътъмби саломгаҳ"-ро дохил кардан мумкин аст,
ки дар лаҳҷаҳои доираи Кӯлоб (асосан шимолӣ) ва ваҳиёӣ-қаротегинӣ
нӣ (қисми Тавилдара) маъмул буда, нисбати шаҳсутуни хона аст.

Дар ин бора дар китоби "Таджики Каратегина и Дарваза" ҷу-
нин навишта шудааст: ин сутун мувофиқи анъана як андоза муқаддас
ҳисоб карда мешавад. Ба он ҳар каси ба хона дароянда, агар дар он
ҷо одам набошад, салом мегӯяд. 53 Бесабаб нест, ки арӯси нав ба
хона овардашуда ҳам даставвал ба ҳамин сутун салом мегӯяд.

Дар баъзе маҳалҳо ба ин сутун термини "шасутум"-ро нисбат
додаанд, ки ин ҳам аз сутуни асосӣ будани он гувоҳӣ медиҳад.

Дар ҳақиқат, сутуни саломгоҳ як навъ сутунест, ки дар миёна-
ҳои хона рост карда мешавад ва нишонаи асосии ба ҳиссаҳо ҷудо
кардани фарши хона ба шумор меравад. Маънои этимологии калимаи
"саломга" ба он гувоҳӣ медиҳад, ки ҷараёни ташаккули он ба процес-
ҳои этникӣ зич алоқаманд аст. Бояд гуфт, ки ҷутуни саломгаҳ
бештар ба хонаҳои қадима хос мебошад.

6. Аз терминҳои ифодакунандаи токчаҳои хонаи истиқоматӣ
дар материали мо, асосан, дуто дучор омад: чугзан — токчаи сари
оташдон (в-қ., Сарикенча); чирогсокин — токчаи маҳсусе, ки дар
он ҷароғ меистад (в-қ., Лангар).

Умуман, калима-терминҳое, ки қисматҳои таркибии хонаро ни-
шон медиҳанд, ададан зиёданд. Азбаски шарҳи этимологӣ ва семан-
тикийи ҳамаи онҳо ҷои бисёртареро мегирад, бо намудҳои боло икти-
фо менамоем.

II. Гурӯҳи дуҷуми калима-терминҳои мансуби хона предметҳои
ро ифода мекунанд, ки дар дохили он воқеъ мегарданд. Чунин пред-
метҳо вобаста ба шароити хоҷагӣ ва анъанаҳои хонасозӣ гуногун шу-
да метавонанд. Аз ҷумлаи ин қабил предметҳо гурӯҳе дар ҳама ма-
ҳал вазифаи маълум ва ягона доранд. Чунончи, дар, оташдон, сан-
далӣ ва ғ. Баъзе аз ин предметҳо бо вҷуди вазифаи ягона ва умум-
мӣ доштан дар маҳалҳои ҷудогона бо терминҳои хос ифода мешаванд.
Масалан, барои ифодаи ҷои маҳсуси орду ғалланигоҳдорӣ, ки дар до-
хили ганҷур (анборхона) аз лой сохта мешавад, дар лаҳҷаҳои Кӯлоб
ва Қаротегин калимаи кули ва хамба, вале дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қар-
ротегинӣ хамба истифода мегардад. Мисоле бо кули: у бари мо да-
хуна дохтас, кули-ш кардан, дегдунча кардан. 54 Баъзе аз предмет-
ҳои ба хона вобаста дар як маҳал вазифаи маҳдуд дошта бошад, дар
маҳалли дигар, баръакс, бо мақсадҳои гуногун истифода гардида ме-

53 Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 48.

54 Р.Л.Неменова, Кулябские говоры..., стр. 101.

тавонад. Аз ҳамин ҷост, ки терминҳои ба онҳо нисбат додашуда низ дар
як маҳал бо маънии танг, вале дар маҳалли дигар бо мафҳуми васеъ ба кор
бурда мешавад. Чунончи, калимаи торбанд (ш-к., в-қ.) фақат дар ифодаи
ҷӯб ё ресмони ҳамоил дар саффи хона, ки вазифаи либосовезиро адо меку-
над, қайд шудааст: и торбанд-ай, къртаҳо-ра кашол мекънем. Лекин ҳам-
маънои он чигас дар қисми болои лаҳҷаи ваҳиёӣ-қаротегинӣ, алаҳхусус
дар деҳаҳои Ҷиргатол, ба се-чор маъно сабт гардидааст, ки, зоҳиран, ба
вазифаҳои дар хоҷагӣ доштаи он предмет асос меёбад. Аз ҷумла, ҷӯби
ҳамоили саффи хона, ки вазифаи либосовезиро адо менамояд; ҷӯби ҳамои-
ле, ки ба он буз ё гӯсфанди куштаре овежта пӯст мекананд; асобағал ва
ғ. Аз ин маъноҳои илловагӣ маълум мешавад, ки вазифаи чигас тадриҷан
аз дохили хона берун мебарояд, ки ин боиси сермаъношавии исми он
гардидааст.

Калимаи чигас дар айни ҳол шаклан содда менамояд ва бештар
хусусияти умумиятдиҳӣ дорад. Вале торбанд ҳамчун калимаи мураккаб,
зиёдтар характери конкретӣ дорад. Ҷузъҳои таркиби он (тор+банд) гувоҳӣ
онанд, ки ин термин маҳри як предмети муайян аст.

Чунон ки таҷриба нишон медиҳад, имконияти кӯчиши маънии калима-
ҳои содда дар ифодаи предметҳои мушобеҳ назар ба калимаҳои мураккаб
бештар мебошад. Яке аз заминаҳои васеъ гаштани маънои чигас ва маҳ-
дуд мондани торбанд шояд дар ҳамин бошад. 55.

Дар доираи терминҳое, ки дар ифодаи предметҳои ба хона алоқаманд
меоянд, унсурҳои лексикӣи вобастаи дар, оташдон, сандалӣ ва ғайра боз
ҳам ҷолиби диққатанд. Дар ин ҷо баъзе намунаҳои онҳоро зикр менамоем,
Аз ҷумла:

1. Калима-терминҳое, ки навъу намуди дар ва қисматҳои таркибии
онро ифода менамоянд. Ҷолиби диққат аст, ки бештари терминҳои ин соҳа
ба воситаи суффикси -и сурат ёфтаанд: палдари (в-қ., Оксой), барда-
ри (ш-к., Даштиҷум), паҳликдари (в-қ., Тавилдара) — паҳлударӣ, по-
гадари (қ., к. -қ., Гули Сурх), тордари (ш-к., Даштиҷум; в-қ., Тавил-
дара) — болодари; кэли (ш-к., Даштиҷум), кэлибадъндуна (қ., Сам-
солиқ) — қулфу калиди қадимаи ҷӯбӣ, паскэли: (ш-к., Даштиҷум) — ҷӯби
маҳсусест, ки барои аз пас бастанӣ дар истифода мешавад.

Дар лаҳҷаҳои алоҳида вобаста ба дар ва қисмҳои таркибии он инчу-
нин терминҳои зерин мушоҳида шуданд: санҷък (ш-к., Даштиҷум), сан-
ча (ч-к., Учқул), санҷъкдари (в-қ., Тавилдара), тадари (қ., Тегир-
мӣ) — остонаи дар, тэрақ (ш-к., Ховалинг) — тарқиши дар, пасяък
(в-қ., Кулумбаи Боло) — ҷузъи дар, бэғма (в-қ., Сарикенча) — тунукае,
ки ба турми дар мечаспонанд, балдоқ (в-қ., Сарикенча) — ду ҷӯби ба
тарзи горизонталӣ задашудаи қафои дар, боша (в-қ., Анатурушаки тоҷик)
— ҷӯби болои дарвоза ва ғайра.

Агарчи ин калима — терминҳо шаклан гуногунанд, моҳиятан аксари
онҳо ифодакунандаи қисматҳои дар мебошанд, ки тақрибан дар хонаҳои
ҳамаи маҳалҳо ҷо доранд. Тафовутҳои ҷузъӣ дар сохт ва қисматҳои тар-
кибии дар мавҷуд бошанд ҳам, ба тавассути термин дарк кардани онҳо му-
яссар нагардид.

2. Калимаҳое, ки дар ифодаи воситаҳои аловмонии даруни хона ис-
теъмол мешаванд. Ҳамчун саромади ин гурӯҳ калимаи дегдон // дегдун
// дегдонро нишон додан мумкин аст, ки сарфи назар аз вариантҳои фо-

55 Дар ин бора дар қисмати сермаъноии калимаҳо муфассалтар
маълумот дода мешавад.

нетикӣ қариб дар ҳамаи лаҳҷаҳои ҷанубӣ истифода бурда мешавад. Танҳо дар баъзе мавзӯҳои Қаротегин ба ивази "дегдон" термини "учоқ" дучор меояд. Вале ин чунин маънӣ надорад, ки изоглосси "дегдон" дар ин маҳалҳо қатъ меёфта бошад, балки сокинони он ҷоҳо аксар "дегдон"-ро ба мафҳуми умумиаш ба кор бурда, "учоқ"-ро ҳамчун навъе аз он (дегдони хурд) истифода мекунанд.

Дар асарҳои ҷопӣ ин калимаро асосан "оташдон" ё "оташдони хӯрокпазӣ" шарҳ додаанд. Мисоли зерин гӯё тасдиқи ҳамин эзоҳ аст: дегдун барои авҷотпази-ҳай (қ., Самсолиқ). Лекин қатъӣ назар аз маънои зоҳирии луғавии калимаи дегдон (яъне ҷое, ки дег мегузаранд) вазифаи он предмет фақат бо хӯрокпазӣ маҳдуд намоёнад, балки дар он дар бисёр маҳалҳо, пеш аз ҳама, нон мепазанд. Аз ин рӯ маънои калимаи "дегдон" як андоза васеъ буда, дар бештари маҳалҳо бо калимаи "танури заминӣ" ҳамнисбат мегардад, ки дар тафсири он бояд ба назар гирифт. Бесабаб нест, ки А.Сӯфиев "дегдон"-ро "танур" эзоҳ дода, ба мафҳуми "оташдон" воҳиди луғавии "дегдонча"-ро алоқаманд менамояд. ⁵⁶ Мисолҳои зерин ба ҳамин вазифаи "дегдон" ишорат менамоянд: нон-а дегдун-да банд (ш-к., Шугнов); ман дейдон-да нон пухсода вудум (к-ҳ., Сунбула).

Зотан, дегдон ду хел-калон ва хурд мешавад: дегдони калон умуман барои пухтани хӯроку нон истифода шавад, дар дегдони хурд бештар об меҷӯшонанд. Барои фарқ кунондани ин ду навъи дегдон хурдашро дар баъзе лаҳҷаҳо бо терминҳои "дегдунча" (ш-к., Даштиҷум) ва ё "дегдуни чойчушони" (в-қ., Тавилдара) ифода менамоянд: н дегдуни чойчушони-ҳай.

Барои ифодаи оташдони калон бошад, дар шеваи ҷанубӣ термини иборагии дегдони//дегдуни калон//калун (дар гурӯҳи в-қ. "дегдони лъмб") мустаъмал аст. Дегдонҳои калон 55-75 см. баландӣ ва 50-60 см диаметр доштаанд. ⁵⁷ Аҷиб аст, ки онҳо аз рӯи вазифа ва сохт боз ба тарзҳои гуногун ном бурда мешаванд. Аз ҷумла: дегдони нонбанди, дегдони чапотибанди, дегдони гирдачабанди (гирдача-навъи нон) ва ғ. Дар ин қабил термин-ибораҳо консрет кунонидани вазифа ва хусусияти дегдон ба зиммаи ҷузъҳои тобеъ меафтад.

Умуман, дар материали мо алоқамандона бо калимаи "дегдон" зиёда аз 10 номгӯй терминҳои гуногун дучор омаданд, ки ин дар зиёдагӣ мардум аҳамияти калон доштани реалияи онро тасдиқ менамояд.

Аз рӯи материали гирдомада маълум мешавад, ки дегдон на фақат аз рӯи ҳаҷм ва вазифа, балки инчунин аз ҷиҳати сохт ва доимӣ будан ё набудани худ низ ба хелҳо тақсим мешавад. Чунончи, чунин дегдонҳои мавҷуданд, ки аз болои ҳам чидани чанд санг сохта мешаванд. Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ин қабил дегдонҳоро почъки (ш-к., Ҷ-к.) ва ё келиги (в-қ., Қаракенча) меноманд. Дегдонҳои почъки ё келигимуваққатӣ буда, бештар аз хонаҳо берун сохта мешаванд ва ҳол он ки дегдони асли аз лою гил сохта шуда, аз предметҳои

⁵⁶ А.Сӯфиев. Лексикаи шеваи Кангурт, саҳ. 243.

⁵⁷ Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 40.

асосии ба хона алоқаманд ҳисоб меёбад. Албатта, дегдонҳои лоюи гилӣ шаклан дар ҳамаи маҳалҳо ба як намуд нестанд. ⁵⁸ Бо вучуди ин, онҳо бо як термини умумӣ — "дегдон" ифода мешаванд. Дегдонҳои муваққатӣ бошанд, чунон ки аз ду калимаи боло мебинем, дар ҳар маҳал ба тарзи хоса ном гирифтаанд.

Дар деҳаҳои дараи Ҳакимӣ ва қишлоқҳои Қазноқ, Яхч ва Ғайра (Қаротегини Мобайн ва Поён) бо номҳои "дегдончаи гардонак" ва "учоқи гардон" оташдонҳои хурди аз лой сохташудае низ истифода мешудаанд. ⁵⁹

Зотан, аз таркиби терминҳои мазкур (ба истиснои келиги, ки унсурҳои иқтибосӣ ба назар мерасад) аломат ва вазифаи оташдонҳои муваққатиро пай бурдан мумкин аст. Чунончи, дар состави терминҳои таркибии "дегдончаи гардонак" ё "учоқи гардон" ҷузъи "гардон" ё "гардонак" ба характери оташдони типӣ мазкур ишорат менамояд. Тафовутҳои дохилии лексикӣ (дар яке ҷузъи аввал — калимаи "дегдонча", дар дигаре "учоқ") ва шаклӣ (дар ҷузъи дуюм бо суффикси —а к сурат ёфта бошад, дар дигаре намуди феъли ҳол бе тағйирот боқӣ мондааст) моҳияти ин терминҳоро тағйир намедиҳанд. Дар зери мафҳуми ҳар ду термин ҳам предмети якхела дар назар дошта мешавад.

Як фарқи дигари дегдони асосӣ аз дегдонҳои муваққатӣ ё беруни хона дар он аст, ки ҳамчун предмети доимии хона як қадар мураккабсохт мебошад. Аз ин ҷо дар шеваи ҷанубӣ ба он чанд калима терминҳои дигар вобаста шуда меояд. Масалан, барои гузастани ҳар гуна асбобҳои рӯзгор сари дегдони хонагиро ба қадри 40-50 см васеъ гузошта, онро ба сифати тоқчаи махсус истифода мебаранд. Ҳамин қисми дегдон дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ бо терминҳои гуногун ифода карда мешавад. Аз ҷумла, дар лаҳҷаҳои Кӯлоб, кӯлобии Ҳисор пича ⁶⁰ (гугирди дъст-ът ку? — гугирд пичай дегдонча-да мондаги бъд ⁶¹), дар қисми болои ваҳийи-қаротегинӣ рафаг ва дар Бадахшон айри ⁶² ном гирифтааст.

Ба сабаби ин ки калимаи пича дар лаҳҷаҳои Кӯлоб маънии дигар низ дорад ⁶³, бештар вақт бо калимаи "дегдон" (дар шакли "пичай дегдон") ба кор бурда мешавад.

Ба ғайр аз дегдон ва навъҳои вай дар баъзе маҳалҳои ҷанубии Тоҷикистон "чагдон" ва "чаҳлак" барин оташдонҳои руйхонагӣ низ дучор меоянд. Ин предметҳо, одатан, ду вазифаро иҷро мекунанд: онро ҳам барои нонпазӣ ва ҳам бо мақсади гармшавӣ истифода мебаранд.

⁵⁸ Ҳамон ҷо, саҳ. 43-44.

⁵⁹ Ҳамон ҷо, саҳ. 44.

⁶⁰ Пича — аслан мӯи ду чаккаи сари занон аст, ки аз тӯппӣ берун менамояд: занҳо онро одатан шона зада ҳамвор нигоҳ медоранд. Агар зан ва ё духтаре ҷавон мурад, мегӯянд: сийаҳпичамарг шуд. Истилоҳи пича дар нисбати қисми паҳлуи дегдон гумон меравад, ки дар қиёси пичаи сари занон ба вучуд омадааст.

⁶¹ Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 131.

⁶² А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 78.

⁶³ Дар ин бора дар қисмати омонимҳо маълумот дода мешавад.

Чаҳлак, дар ду шакл дучор меояд: 64 1) ба шакли чуқури мудаваар, ки қадаш ба андозаи 50-60 см ва диаметраш (қутраш) ба андозаи 60-80 см мебошад; 2) ба шакли чуқури нисбатан хурд ё аловхонаи сандалӣ 65. Предмети номбурда, сарфи назар аз баъзе тағйироти ҷузъӣ, ки вобаста ба анъанаҳои зинадагӣ дар ин ё он маҳал мушоҳида мегардад, асосан, дар ҳудуди Қаротегин (аз Қирғатол то Обигарм ва аз он ҳам Ҷарбтар), Вахӣ ва Кӯлоб дучор меояд. Лекин номи он, ки ба шакли (чаҳлак ва чағдон) воқеъ аст, на дар ҳамаи маҳалҳо баробар интишор ёфтааст. Чунончи, шакли "чағдон" (бо вариантҳои чағдон/чағдун/чақдон), асосан, дар лаҳҷаҳои шимолӣ ва ҷанубии Кӯлоб паҳн гардида, ҳудуди охири интишори он тақрибан бо нуқтаи охири лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор мувофиқат менамояд. Мисоле аз лаҳҷаи шимолӣ Кӯлоб: на чағдон дора, на чоғаҳи ордози 66.

Навӣ "чағдон" бештар дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ, вахӣ-қаротегинӣ (гоҳ дар шакли "чайлак") дучор омада, дар шимолӣ Кӯлоб ҳам қайд гардидааст.

Табиист, ки чаҳлак ва "чағдон" тамоман предмети якхела нестанд. Онҳо қисман дар сохт, ҷои дар сатҳи хона ишғол мекардашон (чунончи, чағдон бештар дар назди оташдон сохта мешавад) ва вазифа фарқ мекунанд. Дар деғдон асосан нон мепазанд, аммо чаҳлак, чунон ки дар боло қайд кардем, ду вазифаро адо мекунанд. Ин аст, ки дар қисмати поёнии лаҳҷаҳои Қаротегин (аз дараи Ҳакимӣ сар карда, то ҳудуди охири Обигарм-Мискинобод) ва қисми лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор (аз ҷумла дар Файзобод) чағдонро бо термини умумихалқии танур (∟ танӯр) низ ифода мекунанд. Пурсуҷӯ ва мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки мафҳуми "чаҳлак" ва "чағдон" дар бештари он маҳалҳоро, ки мустақиман, як андоза ба тарзи худ фаҳмида мешаванд.

Одатан, ҳангоми нонпазӣ даҳони чағдонро бо сарпӯши маҳсул маҳкам мекунанд, ки ин предмет дар ҷануби Кӯлоб шълък, дар шимолӣ Кӯлоб (к., Зиракӣ, Балҷувин) то ва номида мешавад: и-ра то ва меген, даҳани чағдун мепушондаги-ра.

3. Калимаи терминҳоро, ки дар ифодаи ҷои ғусл, дастурушӯӣ меоянд. Чунончи: ташнов ва овшин. "Ташнов" бештар хоси лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва вахӣ-қаротегинӣ аст. "Овшин" бошад, дар шимолӣ Кӯлоб (Мӯминобод) қайд шудааст.

Бо вучуди гуногунии маҳали интишор ин ду термин дар адои як маънӣ омада, шаклан шабеҳи якдигаранд (яъне калимаҳои мураккабанд). Зоҳиран, таркиби аввалӣ аз исму исм ва таркиби дуюмӣ аз исму асоси феълӣ сурат ёфтааст.

Ҷудо кардани таркиби овшин чандон душворӣ надорад: ов ∟ об + шин, яъне ҷое, ки об мешинад (ба зер меравад). Ин калимаи мураккаб бо хосияти предмет мувофиқат менамояд. Лекин калимаи ташнов хусусиятҳои андак дигар дошта, шарҳи этимологии он таҳқиқи алоҳи-

64 Ниг.: Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 39.

65 Дар бораи дигар ҷиҳатҳои чаҳлак ва тарзҳои истифодаи он дар ҳоҷагӣ муфассалтар ба китоби мазкур (саҳ. 39-40) муроҷиат шавад.

66 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 132.

да меҳояд. Пеш аз ҳама бояд муайян кард, ки таркиби он аз кадом ҳиссаҳо (исмҳо) сурат ёфтааст. Агар чунин ҳисоб кунем, ки таркиби калимаи мазкур аз ҷузъҳои таш ва нов иборат аст, пас оё компоненти таш дар танҳои маъно дорад? Ё худ, баръакс, таркиби ташновро ба компонентҳои таш ва ов ҷудо кунем, мавқеи овози "н"-ро чӣ тавр маънидод кардан мумкин мешавад?

Барои кушодани ин муаммоҳои сарбаста мавқеъ ва маънои калимаи ташро муайян кардан лозим меояд. Калимаи таш ихтисоршудаи ташт буда, дар адабиёти классикӣ ба маънои косаи калони мисӣ, лаган, тағора 67 истифода шудааст. Чунончи; фалак дар баландӣ, замин дар мағок. Яке ташти хун шуд, яке ташти хок (Низомӣ). Ё худ: Чун аз таом фориғ шуд, ташт ва офтоба хост (Авфӣ).

Аз рӯи имконияти қолабҳои калимасозии забонамон калимаи таш (∟ ташт) дар ифодаи предмети нав ҳам бо ов (∟ об) ва ҳам бо нов пурра ҳуқуқи пайвастандагӣ дорад.

Бо вучуди ин, ба назари мо, ба тарзи ташт+нов сурат ёфтаи калимаи ташнов реалитар мебошад, яъне мафҳуми умумии ташнов бо калимаи об алоқаманд намояд ҳам, тарзи суратебии он бо вай муносибате надорад. Андешаи мо чунин аст, ки калимаи мураккаби мазкур на дар асоси муносибати атрибутии соҳибии ҷузъҳо (масалан, ба тарзи ташти ов), балки дар заминаи муносибати атрибутии қиёскунӣ (чунончи, ба таркиби "ташти ба нов монанд" ё худ "ташти новдор") ба қолаб даромадааст. Зотан, шакли предмет ҳам аз ин мафҳум чандон дур нест.

Дар даромадгоҳи хонаҳои типӣ қадима барои нигоҳ доштани ҳайвоноти навзод дар фасли зимистон хоначаҳои маҳсул сохта мешудаанд, ки дар қисми болоии лаҳҷаи вахӣ-қаротегинӣ чала (в-қ., Сарикенча) ва дар Қаротегин ҳелчала (қ., Қаҳдара, Шулоб, Яхч) 68 меноманд. Баландии ин предмет гоҳ ба 1,8 м расида, болои онро барои нигоҳ доштани ҳар гуна ҷиҳҳои рӯзгор истифода мекунанд.

Азбаски дар ин гуна хоначаҳо навъҳои гуногуни ҳайвоноти навзод ва паррандаҳои хонагӣ нигоҳ дошта мешаванд, онҳо ҳаҷман баъзан фарқ карда, бо терминҳои таркибӣ ном гирифта мешаванд. Одатан, дар ин қабил терминҳои таркибӣ ба сифати ҷузъи аввал калимаи чала такрор омадан гирад, ҷузъи дуюм (муайянкунанда) бо воҳидҳои дигари луғавӣ иваз гардида, ба кадом навъи ҳайвонот ё парранда мансуб будани он хаттаро конкрет менамояд. Ҳамчун: чалай гусала, чалай бича (∟ бузича), чалай мурғ ва ғ.

Дари чаларо дар лаҳҷаи вахӣ-қаротегинӣ (в-қ., Сарикенча) бо термини ергачак//ергечак ифода менамоянд.

Албатта, дар ифодаи маъно байни "чала" ва "ҳелчала" тафовуте намебинем. Вале аз ҷиҳати маҳали интишор ва сохт байни онҳо фарқи калон ба назар мерасад. Бар акси "чала" термини "ҳелчала" шаклан мураккаб буда, аз ҷузъҳои ҳел ва чала таркиб ёфтааст. Ҷузъи "ҳел" дар танҳои ҳамчун исми "ҷои исти бо шоху бутта ҷудо кардашудаи ҳайвоноти майда дар назди хона" буда, дар лаҳҷаҳои Қаротегин, Кӯлоб ва кӯлобии Ҳисор басо маъмул аст.

67 Фарҳанг..., ҷ. 2, саҳ. 346.

68 Ниг.: Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 62.

Изоглосси калимаи "чала" ба он шаҳодат медиҳад, ки вай ба ҳамин шакл аз доираи лаҳҷаи ваҳиёӣ-қаротегинӣ чандон дур намеравад. Дар лаҳҷаҳои Қаротегин он ҳамчун ҷузъи калимаи мураккаби ҳелчала дучор меояд. Таркиби ин калима гувоҳӣ медиҳад, ки ин ду ҷузъ дар асоси муносибати макон бо макон ба қолаб даромадаанд. Зоҳиран, соҳибони шева калимаи "чала"-ро бо мафҳуми мазкур ба шакли тайёр қабул накарда, дар ифодаи предмети нав ба он унсури лексикии "ҳел"-ро бастаанд. "Ҳел", ки табиатан маконро далолат менамояд, дар таркиби калимаи мураккаби "ҳелчала" ҳам ин хусусияти худро ба таври нисбӣ нигоҳ доштааст.

4. Ниҳоят, аз ҷумлаи калима-терминҳои, ки бо сохтмониҳои иловагии дохилии хона тааллуқ доранд, боз ду унсури дигар каткак ва сулукиро қайд кардан мумкин аст.

Ҳудуди интишори ин ду калимаро равшан гуфтан душвор аст. Фақат ҳаминро метавон қайд кард, ки предметҳои ифодакунандаи онҳо на дар ҳамаи маҳалҳои ҷанубӣ паҳн шудаанд, вагарна дар материалҳои экспедицияҳо ва асарҳои тадқиқотии матбуъӣ борҳо ба қайд гирифта мешуданд. Ҳатто дар он маҳалҳо, ки ин калимаҳо паҳн шудаанд, дар ифодаи предмети якхела (ва ё ягона) намеоянд. Масалан, дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ, ваҳиёӣ-қаротегинӣ таҳти мафҳуми "каткак" ва "сулуки" предметҳои назар дошта мешаванд, ки барои ба болояшон таҳ кардани кӯрпаву кӯрпача истифода мекардаанд. Каткак аз ҷӯб ва сулуки аз лой сохта мешавад. Аммо дар лаҳҷаҳои Бадахшон (қашлоқи Милвоҷи Ишқошим ва Ямғи Вахон) дар зери мафҳуми "каткак" белинчак, гаҳвораи ҳамоили арғамчинӣ (верёвочная люлька) фаҳмида мешавад.

Ҳам каткак⁷⁰ ва ҳам сулуки калимаҳои сохта мебошанд. Шубҳае нест, ки решаи аввали кат буда, ак ҳамчун суффикси нишондиҳандаи хурд ба назар гирифта мешавад, яъне каткак — катча, катти хурд. Зотан, ба маънои ба кат алоқаманд будани он предмети ҷӯбӣ будани вай далолат менамояд.

Муайян намудани таркиби калимаи сулуки мулоҳизаҳои махсус талаб мекунад, ки ба сабаби нокифоя будани далелҳо дар ин ҷо аз зикри он худдорӣ мекунем.

Дар силсилаи калима-терминҳои ба хона алоқаманд боз чандин унсури лексиконро дидан мумкин аст, ки ба процесси пӯшиш, ҳашар ва касби соҳаи дуредгарӣ алоқаманданд. Бештари ин қабил терминҳо умумихалқанд. Бо вучуди ин, дар байни онҳо терминҳои хоси шева-диалектизмҳои лексикӣ ягон-ягон дучор меоянд. Чунончи, дар Тавилдара (В-қ.) термини лойрез қайд шудааст, ки панҷакаш, андоваи якуми дастиро ифода менамояд. Чунон ки аз таркиби калимаи мазкур мебинем (лой — исм, рез — асоси феълӣ), он номи яке аз процессҳоест, ки ба давраи анҷомёбии сохтмони хона рост меояд.

X
X X

Калима-терминҳои, ки дар боло аз назар гузаронидем, ҳамагӣ

⁶⁹ Ниг.: А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 106

⁷⁰ Каткак дар шеваи шимолӣ ба маънии хоначаи мург ё сағ, ки тақрибан ба андозаи 1,5 м баландӣ дорад, истифода мешавад.

мансуби манзилгоҳи асосӣ-хонаи истиқоматӣ ба шумор мераванд. Лекин дар маҳалҳои ҷануби Тоҷикистон ба ғайр аз хонаҳои истиқоматӣ навъҳои дигари истиқоматгоҳҳои муваққатӣ низ бисёр ҷо доранд. Ин қабил истиқоматгоҳҳо дар ҷойҳои гуногун, аз ҷумла дар назди ҳавлӣ, назди боғҳову полезҳо, айлоқ сохта шуда, асосан дар тобистон истифода мешаванд.

Терминҳои ифодакунандаи предметҳои мазкур низ гуногун буда, бештари онҳо аз ҷиҳати территория маҳдуданд. Мафҳумҳои, ки онҳо ифода мекунанд, албатта, аз ҳамдигар тафовут мекунанд, ҳарчанд ки барои таъмини эҳтиёҷ онҳо баъзан ба якдигар мусоидат менамоянд. Барои он ки фарқҳои онҳо равшан ва маҳали интишори онҳо маълумтар гардад, ҳар кадомро мухтасаран тафсир мекунем.

Пеш аз ҳама ҳаминро бояд гуфт, ки реализаҳои ифодакунандаи ин терминҳо аз ҷиҳати сохт ва материал ба чанд ҳел ҷудо мешаванд. Аз ҷумла, дар сохтмони як гурӯҳи онҳо шоҳу бутта, хас ва баъзан ҷӯб истифода мешавад. Чунончи, ба ин гурӯҳ калимаҳои зер дохил мешаванд.

Чапкандӣ. Аз рӯи тафсири Р.Л.Неменова дар шимолии Кӯлоб дар зери ин мафҳум истиқоматгоҳи тобистонае фаҳмида мешавад, ки чор тарафаш кушода ва болояш пӯшида аст.⁷¹ Аммо дар асари проф. О.Чалолов "Гурӯҳи шеваҳои тоҷикони райони Ёвон" калимаи мазкур дар шакли чавканди чунин эзоҳ ёфтааст: пешайвон, хонаи тобистонае, ки се тарафаш кушода аст: дар чавканди бешнен, салқин-ай.⁷²

Аз ин ду тафсир ки қариб акси якдигаранд, дуҷумлаи моҳияти маъноии калима "чапкандӣ"-ро бо қадри имкон ажс кунонида метавонад. Мутаассифона, чи тафсири аввал ва чи сонӣ ҷиҳати семантикии калима-термини мазкурро ба тамом дода наметавонанд, яъне ҳар ду ро ҳам пурра доништан ғайриимкон мебошад. Масалан, номаълум менамояд, ки чапканди ё чавканди дар куҷо ва аз чи гуна материал сохта мешавад.

Назар ба мушоҳидаи мо чапканди ё чавканди як навъи суфаи соботмонанди назди ҳавлӣ буда, чор тарафаш кушода ва болояш ба тариқи дуобдавдор аз қамиш пӯшидааст. Дар баъзе маҳалҳо шипангҳои саҳроиро ҳам бо ҳамин термин ифода мекунанд, ҳарчанд ки он нисбатан мураккабсохт мебошад.

Алочиг — каппа, хонача, ки аз шоҳу бутта сохта мешавад. Ин термин танҳо дар деҳаи Сарикенҷаи Ҷиргатол (В-қ) қайд гардидааст. Таркиби термини мазкурро ҳамчун унсури мураккаб ба ду ҷузъ — "ало" ва "чиг" ҷудо намудан мумкин аст. Дар ин ҳол онро метавон бо тавораи (девор) шоҳу буттагии атрофи ҳавлӣ (дар ин бора поёнтар сухан меравад) алоқаманд донист, зеро ҳиссаи чиг/чег варианти классикии калимаи шъғ ба шумор меравад, ки имрӯз дар шеваҳои ҷанубӣ васеъ дар истифода аст.

Шалаш — аз ҷиҳати ифодаи маъно бо алочиг баробар меояд. Аммо дар маҳали тамоман дигар, дар деҳаи Дористон (Ч-к.) қайд гардидааст.

⁷¹ Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 165.

⁷² О.Чалолов. Гурӯҳи шеваҳои тоҷикони райони Ёвон, 154.

⁷³ Дар Орҷоникидзеобод (к-қ) калимаи шулаш исми як навъ бутта-дарахт аст.

Шольк — ин калима дар лаҳҷаи Роғ (Ҷ-к.) ба қайд гирифта шуда, маънои аз шоҳу бутта сохташудаеро ифода менамояд. Вале баръакси алоҷиғ ва шулаш на истиқоматгоҳи муваққати инсон, балки ҷои ҳайвонбандиро ифода мекунад.

Коза — ин калима бо ду маънии ба якдигар алоқаманд ба назар расид: 1) хонаи нимвайрона; каппа; 2) домгоҳ, каппачаи махсусе, ки бо мақсади шикор дар ҷои ҷамъшавии паррандагон барпо карда мешавад: лави чишмай Севак-да қоза кьнем, ҷойи кавговхъри бьдай (Ҷ-к., Кангурт).

Аз материал маълум мешавад, ки ҳудуди паҳншавии калимаи мазкур ба ғайр аз Кангурти Қўлоб, инчунин баъзе маҳалҳои Қаротегини поён (масалан, Деҳ Охуни Комсомолобод) ва қишлоқҳои алоҳидан Даштиҷумро (ш-к.) дар бар мегирад. Лекин дар аксарияти маҳалҳо ба маънии дуҷум истифода шудани он зиёдтар ҳис карда мешавад.

Ба ҳамин қатор инчунин калимаи "ҷоли" — ро дохил кардан мумкин аст, ки дар ифодаи чайлаи қурутхушккунӣ дар деҳаи Оқсойи Ҷиргатол (В-к.) дучор омадааст.

Гурӯҳи дигари калима-терминҳо чунин истиқоматгоҳроеро ифода менамоянд, ки дар сохтани онҳо намад ва дигар матоъҳои пашминаву пахтагиро истифода мебаранд. Ба ин гурӯҳ воҳидҳои луғавии чатър ва хирга дохил мешаванд, ки ҳар ду ҳам дар доираи лаҳҷаҳои Ҷиргатол (В-к.) сабт шудаанд. Калимаи чатър, асосан, дар қишлоқи Сарикенча ба назар расида бошад, хирга дар бештари деҳаҳои ин мавзое мустаъмал аст.

Чатър ва хирга ҳамчун навъҳои истиқоматгоҳи муваққатӣ дар айни ҳол аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Чунончи, чатър чодари ба шакли хонача кашидааст (палатка), ки дар зери он менишинанд ва мехобанд. Хирга нисбат ба чатър ҳеле калон мебошад. Ба тарзи дигар, онро хонаи намадӣ номидан ҳам мумкин аст, зеро дар дарунаш аъзоёни як оида бо муҳимтарин асбобҳои рӯзгор ҷойгир шуда метавонанд.

Тарзи сохти хирга ҳам баръакси чатър ва дигар навъҳои истиқомати муваққатӣ мураккабтар аст. Аз ин рӯ, вобаста ба он боз чандин терминҳои дигар ҷо доранд, ки қисматҳои таркибии хиргаро ифода менамоянд. Чунончи: қърчов — бандҳои пайвасткунандаи хирга, керага-панҷараҳои қисми поёнии хирга, делвър (ё банди делвър) — намуди рӯи хирга, ўқ — пояи хирга, чалғич — рахи зебое, ки гирдогирди хирга мисли шероз аз дарун кашида мешавад ва ғ.

Маълум, ки хирга бештар дар айлоқ, чарогоҳ сохта мешавад. Ба ин маъни исми он ҳарчанд бевосита ба силсилаи терминҳои ифодакунандаи ҳавлӣ, хоҷагӣ надарояд ҳам, азбаски бо онҳо алоқамандие дораду навъи истиқоматгоҳ ҳисоб меёбад, дар ҳамин доира аз назар гузаронидан мувофиқи мақсад аст.

Ниҳоят, дар қатори калима-терминҳои ифодакунандаи истиқоматгоҳҳои ғайрихона аз хусуси калимаи делвох (∟ девлох) ҳам чанд сухан гуфтан лозим меояд, чаро ки ин калима аз рӯи материалҳои экспедиция дар қишлоқи Оқсойи Ҷиргатол (В-к.) ба маънии хоначаи (каппа) сангӣ қайд гардидааст.

Албатта, бо маънии мазкур дучор омадани калимаи девлох як андоза ғайриҷашмдошт ва тасодуфӣ ба назар мерасад, зеро кали-

маи мазкур дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ, қабл аз ҳама, бо мафҳуми айлоқ, чарогоҳи тобиғона, ҷои салқину сералӣ ва ғайра маъмул аст. 74 Мисол: (вай) саргай девлох-анда шиштаст (В-к., Лағер). Ҳатто аз ин калима бо илова шудани суффикси "и" унсурҳои нави луғавӣ сохта шудааст, ки ба маҳале нисбати шахсро мефаҳмонад: ай бахшаки йа къртасърки девлохи умадам (ш-к., Даҳана) 75. Бо вучуди ин, маънои аввали калимаи "девлох" — ро тамоман аз имкон берун ҷудоштан мумкин нест, чунки барои ин ҳуди ҳамон маънои маъмули калимаи мазкур имконият фароҳам оварда метавонад. Модом ки дар девлох (чарогоҳ) муддати муайяне истодан лозим ояд, пас чаро дар он ҷо сохтмони истиқоматгоҳи муваққатӣ мумкин набошад? Аз эҳтимол дур нест, ки ба ҳамин гуна ҷои истиқоматӣ низ калимаи девлох нисбат дода шуда бошад.

X X
X X

Дар силсилаи терминологияи ба хоҷагӣ ҳавлӣ вобаста унсурҳои луғавии марбути девор мақоми алоҳида доранд. Фаровонии терминҳои ин соҳа бо он маънидод карда мешавад, ки аввалии деворзани дар маҳалҳои ҷануби Тоҷикистон аз қадим бо тарзу усулҳои гуногун давом мекунад.

Таснифоти терминҳои ин соҳа ба он далолат менамояд, ки девор аз рӯи материали истифодашуда ва тарзи сохташ ба чанд навъ ҷудо мешавад. Он калима-терминҳои, ки аз ҷи сохта шудани деворро нишон медиҳанд, бештар дар шакли мураккаб ифода меёбанд. Дар ин гуна калимаҳо ҷузъи "девол" мунтазам такрор омада, ҷузъи аввал бо воҳидҳои лексикӣ гуногун иваз шуда меистад: лойдевол, қъръмдевол, кълухлевол, кесакедевол, похседевол, кишдевол, саргдевол ва ғайра.

Аз инҳо намуди лойдевол бештар дар маҳалҳои ҳавлӣ ва қарраи Хингоб ва Қаротегин паҳн шудааст. Бино ба маълумоти китоби "Таджики Дарваза ва Каратегина" навъи мазкур аз чанд гунаи (поҳсаи) 45, 60, 70, 80, 90 ва ҳатто 20-25 см иборат шуда метавонад. 76 Вобаста ба ҳамин терминҳои мураккаби шаштӯла ва чордевола пайдо шудаанд, ки аз миқдори зинаҳои девор шаҳодат медиҳанд.

Баъзан ҳамчун муайянкунандаи калимаи "лойдевол" термини "моърадор" ба назар мерасад, ки ба яке аз усулҳои сохта шудани девори лой далолат менамояд. Ин калима дар навбати худ аз ҳиҷоҳҳои "мойра", "дор" сурат меёбад. Ҷузъи "мойра" дар айни замон дар ифодаи қабати муҳуки лой, ки барои ҷудо шудани рақҳо ба қабатҳои ғафс мегузоранд, омада, бо ҳамин вазифаву маъно бо во-

74 Дар ин бора боз ниг. А.З.Розенфельд. Говоры Каратегина, стр. 76. Ин муаллиф калимаи мазкурро ба шакли делвох// девлох қайд кардааст; "Луғати шеваҳои ҷанубӣ" (макети ҳарфи "д") саҳ. 41-42. Дар ин асар он калима ба сурати девлох//делвох//идевох оварда шудааст. Табиист, ки ҳар яке аз ин вариантҳои ҳисоби вобастаи маҳали маълум аст.

75 Ниг.: Макет..., саҳ. 42.

76 Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 25-26.

хидҳои луғавии локи (қ., Навди) ва қърчов (в-қ., Чиргатол) муносибати синонимӣ пайдо мекунад.

Калимаҳои қърмдевол, кълухдевол, кесакдевол ва похсадевол моҳиятан то андозае баробаранд, яъне онҳо исми деворҳои мебошанд, ки аз пораҳои лои хушкондашуда сохта мешаванд. Аммо ҳудуди интишори онҳо на ҳамеша мувофиқат менамояд. Чунончи, қърмбдевол тақрибан аз Қаротегини мобайн сар шуда, то лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор (аниқтараш деҳаи Анатурушаки Орҷоникидзеобод) рафта мерасад. Тахмин кардан мумкин аст, ки воҳиди луғавии мазкур барои лаҳҷаҳои шимолии ва ҷанубии Кӯлоб ҳам исбатно нест, зеро дар он маҳалҳо ҷузъи аввали он "қърмб//қърм" мустақим мебошад. Р.Л.Неменова калимаи "қърмб//қърм"ро лӯндаи лои хушида шарҳ дода, аз лаҳҷаи Балҷувон мисоли зеринро меорад: да сари йа дъгтар қърмб парто. ⁷⁷ Унсурҳои луғавии "похсадевол//пахсадевол" дар ҳавзаи даръеи Хингоб (в-қ.) ва Қаротегини поён, "кесакдевол" дар Самсолиқ (қ.) ⁷⁸, "кълухдевол" дар деҳаи Пилдони Чиргатол (в-қ.) қайд гардидаанд.

Умуман, ҳудуди паҳншавии калимаҳои мазкур баъзан чунон печ дар печ меравад, ки ба таври қатъӣ ҳудо кардани он дар ин ё он нуқта душвор мегардад. Ин терминҳои мураккаб дар асоси қолаби анъанавии калимасозӣ исм+исм пайдо шуда бошанд ҳам, ҷузъҳои лексикӣ онҳо ҳамон аз ду гурӯҳи асосии фонди луғавии шеваҳои калимаҳои хоси шева (диалектизмҳои лексикӣ) ва калимаҳои умумихалқӣ ёдоварӣ карда меистад. Чунончи, кълухдевол ва похсадевол дар заминаи пайвастиши калимаҳои умумихалқӣ бо калимаҳои умумихалқӣ, аммо қърмбдевол ва кесакдевол дар натиҷаи алоқамандшавии калимаи хоси шева бо унсурҳои лексикӣ умумихалқӣ сурат ёфтаанд. Ба назар чунин мерасад, ки дар ин ҳолат воҳиди луғавӣ мавқеи ҷузъи аввал бештар боиси таваҷҷӯҳ аст, чунки, аз як тараф, бо иваз шудани он ҷиҳати материалӣ калима нисбатан тағйир ёбад, аз тарафи дигар, вай ҳамчун эзоҳдиҳандаи ҷузъи дуюм боиси тафриқаи предмет аз предмети мушобеҳ мегардад.

Дар шеваи ҷанубӣ "хишдевол" ва "сангдевол" барин терминҳои мураккаби умумӣ низ истеъмол мешаванд. Вале онҳо дар ҳама маҳал баробар паҳн нашудаанд. Сабаби ин шояд дар он бошад, ки мақоми ин навъ деворҳо дар ҳоҷагии мардуми кӯҳистон мисли навъҳои боло нест. Аз инҳоро навъи "хишдевол" тадриҷан ба расмиёт даромада истода бошад, типӣ "сангдевол" рӯ ба маҳдудият ниҳодааст. ⁷⁹

Навъҳои номбурдаи девор аз ҷиҳати истифода низ баробар нестанд. Масалан, лоидевол, қърмбдевол, похсадевол, кесакдевол, кълухдевол ва хишдевол ҳам дар иҳотаи ҳавлӣ ва ҳам дар сохтмони хонаҳои истиқоматӣ истифода шаванд, сангдевол асосан дар сохтмони хонаҳои ғайриистіқоматӣ ва осебуобҷувозҳо ба кор меравад. ⁸⁰

⁷⁷ Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 167.

⁷⁸ Таджикӣ Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 27.

⁷⁹ Ҳамон ҷо, стр. 28.

⁸⁰ Дар хусуси тарзи ва сохти ин деворҳо муфассал ниг.: Таджикӣ Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 25-31.

Одатан, барои аз барфу борон эмин нигоҳ доштани деворҳои лои сари онҳоро бо хасу хошок ва майдаҷӯбҳо пушонда, болояшро бо лои андова мекунад. Дар ифодаи ҳамаин реалия терминҳои "сафил", "сарпъчала" ва "лумбаз" истифода мешаванд. Вале ин унсурҳои лексикӣ аз ҷиҳати территорияи интишор баробар намеоянд. Чунончи, сарпъчала аз ҳудуди лаҳҷаҳои Кӯлоб ва Қаротегин берун омада, тахминан дар лаҳҷаи кӯлобии Ҳисор (аниқтараш дар Орҷоникидзеобод) қатъ меёбад. Аммо сафил мувофиқи материали мо, асосан, дар доираи лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб ва қисман Қаротегин мақом дошта, ахёнанд дар маҳалҳои алоҳидаи лаҳҷаҳои типӣ ҷанубии водии Ҳисор низ ба назар мерасад.

Калимаи "лумбаз" танҳо дар деҳаи Нӯшор (в-қ.) қайд гардидааст. Ин воҳиди луғавӣ нисбат ба сафил ва сарпъчала аз ҷиҳати тарзи сохта шудани он аниқ тафовут дорад, ҳарчанд ки аз рӯи вазифа бо онҳо муштарак аст. ⁸¹

Муҳаққиқи лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб Р.Л.Неменова калимаи "сафил"ро ба ду маънои алоқаманд қайд кардааст. Аз ҷумла: 1) умуман девори лоии атрофи ҳавлӣ; 2) сардеволии аз хасу хошок ва майдаҷӯбҳо сохташуда. Лекин мисолҳои овардаи ӯ бештар ба маънии якум далолат менамоянд: торда бърмади, идора дъйорги-йай: гърд-ъш сафил, пешъш агарот. ⁸²

Ба назари мо ҳам чунин менамояд, ки "сафил" нисбат ба маънии дуюм дар ифодаи маънии якум маъмултар аст, зеро дар он маҳалҳо, ки калимаи мазкур ҷо дорад, гӯяндагон онро, пеш аз ҳама, бо маънии аввал шарҳ медиҳанд. Ин андешаро чунин факт ҳам тақвия дода метавонад, ки дар баъзе маҳалҳо ҳамон сардевориро бо таркиби "сари сафил" ифода менамоянд. Ғайр аз ин, сабаби он боз шояд ба он вобаста бошад, ки ҳудуди интишори калимаи сарпъчала//сарпъчала//сарпеч тақрибан ҳамон маҳалҳоеро ҳам, ки воҳиди луғавӣ сафил паҳн шудааст, дар бар мегирад. Аз сохт ва вариантҳои калимаи сарпъчала маълум мегардад, ки он дар ифодаи сардеворӣ басо мувофиқ афтадааст.

Ниҳоят, дар маҳалҳои ҷануби Тоҷикистон боз як навъ тавора маъмул аст, ки баръакси деворҳои лоӣ, хиштӣ ва сангӣ аз шоху бутта сохта мешаванд. Ин навъи тавораро фақат барои иҳотаи атрофи ҳавлӣ ё умуман ҳоҷагӣ месозанд ва ҳол он ки деворҳои лоӣ, хиштӣ ва сангӣ, чунон ки аз хосияти терминҳои вобастаи онҳо дидем, дар дигар мавридҳо низ васеъ истифода бурда мешаванд. Дар ифодаи ин реалия калимаҳои шър (бо вариантҳои шиф//шиғд, чавра, ганг, тафора) дучор меоянд. Аз инҳоро хели шиф ба истиснои Бадахшон дар тамоми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дучор мешавад.

Воҳидҳои луғавӣ чавра, ганг ва тафора дар маҳалҳои ҳудогона қайд шудаанд. Аз ҷумла, чавра дар Кулумбаи Боло (в-қ.), маҳалҳои алоҳидаи Кӯлоб, Қаротегин ва Бадахшон, ганг дар қишлоқи Навдӣ (қ.), тафора танҳо дар Бадахшон (деҳаҳои Мулвоҷ, Шамбеде, Яхшвол) ⁸³ истеъмол мешаванд.

⁸¹ Ниг.: Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 99, 162, 169.

⁸² Ҳамон ҷо, сах. 99.

⁸³ Ниг.: А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 140.

Бартари термини шиф нисбат ба дигар ҳаммаъноҳоро ҳаммаъно ба назар мерасад, балки аз ҷиҳати калимабандӣ ва ба худ вобаста кардани воҳидҳои луғавии дигар низ равшан ҳис мешавад. Масалан, дар ифодаи процессии амал калимаи шиф феъли "гирифтани"ро вобаста менамояд: шиф гурифтум гирди *Нотера* 84. Ӯ худ барои ифодаи исми амал бо ҷузъи шиф, асоси феъли бастан (банд) ва суффикси *-и* калимаи шифбанди сохта шудааст: змими мъ дер сийаҳ мешава, дига дъст-шъи намераса шифбанди 85.

Ғайр аз ин, дар зери мафҳуми шиф//шъф предмети (реалия) нисбатан муф табсохте дар назар дошта мешавад. Аз ин рӯ чанд термини дигар, қабили шапа, камали, чапар//чапарақ, химча ва ғ. ҳамчун исми қисматҳои гуногуни тавораи навъи маъкур бо калимаи шиф//шъф саҳт марбут буда, маънии онро пурра менамоянд. Албатта, ҷунин гумон кардан нораво мебуд, ки термини калимаҳои чавра, ганг аз ин гуна хусусиятҳо тамоман маҳрум бошанд. Масалан, чавра ҳам аз қисматҳои алоҳида таркиб ёфта, ин Ӯ он терминро ба худ вобаста карда метавонанд. Вале ҷунон ки аз мушоҳидаҳо маълум мегардад, калимаҳои "чавра" ва ганг предметҳои мефаҳмонанд, ки аз ҷиҳати шакл бо шиф монанд бошанд ҳам, мисли он чандон мураккаб намебошанд. Зиёда аз ин, ҳам "чавра" ва ҳам "ганг" дар маҳалҳои алоҳида, алалхусус дар он маҳалҳое, ки шиф мавриди истифода аст, на тавораи атрофи ҳавлӣ (хоҷагӣ), балки ҳамчун иҳотакунандаи атрофи замими зироткорӣ маълум гаштаанд.

Чи тавре ки мебинем, барои ифодаи девор ва қисматҳои он дар шеваи ҷанубӣ калима-терминҳои гуногун истифода мешуданд. Ин, ба назари мо, пеш аз ҳама ба чанд сабаб алоқаманд мебошад: 1) дар территорияи васеъ паҳн будани шеваи ҷанубӣ; 2) истифодаи шудани чанд навъи девор.

Ба ин тариқа, мафҳуми ҳавлии хоҷагӣ (бъна) зоҳираи бо ифодаҳои ранг ба ранги хона ва девор маҳдуд менамояд. Лекин дар асл ин мафҳум рӯидарча, қитъаи обҷакори назди ҳавлиро низ дар бар мегирад, ки дар шеваи ҷанубӣ он бо термини *Нота*//*хота* ифода мешавад. *Нота* мумкин аст, берун аз шиф (девори атрофи ҳавлӣ) низ воқеъ гардад. Лекин бо он алоқаманд буда, ба силсилаи калимаву терминҳои ҳавлӣ, хоҷагӣ мансуб аст. Ин маъниро аз рӯи мисолҳои зерин ҳам дарёб кардан мумкин аст: порина хук *Нотайи Садаф*-да омӯхта бӯд, ҳама пийосе чазир карда бӯд; паръ қати меғари, бад *Нота* мерай; ай руйи ки гов, бӯз надъройа, *Нота*-ра чазир накъна, ҳандақ мебъраи, қашқоро-ра ай *Нота* бадар-шун кънаи (ш-к). 86

Н о м и а с б о б ҳ о и рӯ з г о р

Калима ва терминҳои ифодакунандаи асбобҳои рӯзгор таркибан аз силсилаи истилоҳи вобастаи ҳавлию хона ҷудо нестанд.

84 Ниг.: О.Чалолов. Гурӯҳи шеваҳои тоҷикони райони Ёвон, сах. 69.

85 Ниг.: Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 121.

86 Ин мисолҳо аз китоби Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., сах. 90, 118, 119, 154, 168 гирифта шудааст.

Асбобҳои рӯзгор ва терминологияи он дар мисоли маҳалҳои Қаротегин, Кӯлоб, Ҳисор ва Ғайра ниҳоят кам омӯхта шудаанд. Тафсири баъзе аз асбобҳои рӯзгорро дар китоби дуҷилдаи "Таджики Каратегина и Дарваза" ва асарҳои матбуӣ ба шеваи ҷанубӣ бахшидашуда дарёб кардан мумкин аст. Алалхусус, дар фасли "Домашние промысли и ремесла"-и китоби "Таджики Каратегина и Дарваза" (ҷилди 1, сах. 195-290) бисёр асбобҳои рӯзгор оварда шуда, марҳила ва ҷараёни истеҳсоли онҳо батафсил баён гардидааст.

Номҳои асбобҳои рӯзгор ҳам мувофиқи зарурат ва аҳамияти дар хоҷагии ивсон доштаи предметҳо ба гурӯҳҳои зиёд ҷудо мешаванд. Азбаски тафсилоти ҳамаи онҳо дар доираи кори таҷқиқотии мо имкон надорад, бо шарҳи маъмултарини онҳо иктифо менамоем.

Гурӯҳи аввалро силсилаи калимаву терминҳои ифодакунандаи асбобҳои нисбатан майда, аз қабили зарфҳои гуногун, предметҳои чойҷӯшонӣ, либосшӯӣ, ҳамиркунӣ ва ғайраҳо ташкил медиҳанд. Пеш аз ҳама бояд қайд кунем, ки дар ифодаи мафҳуми умумии зарф дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ калимаи "ҷога" истифода мешавад. Вале қамин ки сухан дар хусуси таъкиди калонӣ Ӯ хурдӣ зарф меравад, гӯянда калимаи "ҷога"ро бо муайянкунандаи аш истемол менамояд: йа ҷоги кадонтар-да иқа ов бийор (к-ҳ., Файзобод). Дар мавридҳои боқимонда калимаи "ҷога" танҳо менамояд.

Зимнан бояд қайд кард, ки калимаи "ҷога" дар шеваи ҷанубӣ, хусусан лаҳҷаҳои Қаротегин, Кӯлоб ва кӯлрбии Ҳисор бо ду маъно дучор меояд: 1) ба маънии ҷои хоб, раҳти хоб; 2) исми умуман зарф. Аз инҳо маънии якум бо дигар шеваҳои тоҷикӣ мутобиқат кунад, маънии дуюм бештар хоси шеваи ҷанубист. Дар мисолҳои зерин, ки ба лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб тааллуқ доранд, ду маънии калимаи ҷога (ҷойгаҳ) возеҳ фарқ шудааст: шъмо гъҷо-да ҷогаҳ бӯдәзен? (ш-к., Мӯминобод); ҷойгаҳи хокистаргири надори? (ш-к., Ховалинг) 87.

Этимологияи калимаи мазкур ҳарчанд бо маънии якум наздик бошад ҳам, дар шеваи ҷанубӣ инчунин бо маънии дуюм истифода шудани он ҳодисаи тасодуфӣ низ набояд бошад. Ба ақидаи мо, маънои хоси шевагии калимаи "ҷога" аз маънии умумихалқии он тамоман ҷудо набуда, балки бо вай алоқаманд аст.

Терминҳои боқимонда навъҳои зарфро ифода менамоянд. Аз ҷумлаи онҳо, пеш аз ҳама, мавқеи калимаи "ғӯдора//ғӯдора"ро қайд кардан мумкин аст. Ин калима бо яке аз ин ду варианти қайдшуда дар лаҳҷаҳои ваҳийӣ-қаротегинӣ 88, шимолии Кӯлоб, Бадахшон ва аҳёнанд дар маҳалҳои алоҳидаи Қаротегин дучор ояд ҳам, аз ҷиҳати нисбати маъно дар ҳама ҷо тамоман баробар нест. Чи дар материалҳои мо ва чи дар асарҳои ҷопӣ калимаи ғӯдора//ғӯдора вобаста ба ин Ӯ он маҳал ба тарзи

87 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 98, 109.

88 Аз ишораи А.З.Розенфельд маълум мешавад, ки калимаи мазкур ба лаҳҷаҳои соҳили чапи Қаротегин (яъне мувофиқи таснифоти мо ваҳийӣ-қаротегинӣ) тааллуқ дорад. Ниг.: А.З.Розенфельд. Говоры Каратегина, стр. 87.

гуногун, аз ҷумла, тағораи сафолин (ш-к.) 89, коса ё косаи сафоли (Бд, в-қ., 90 ш-к. — Даштиҷум) ва ҳатто кӯза (в-қ., Тавилдара) шарҳ ёфтааст.

Мушоҳидаҳо илқо менамоёнд, ки бо маънии "косаи сафолин" ифода ёфтани ғъдора дар бештари маҳалҳо дучор меояд. Ин маъниро маълумоти зерини китоби "Таджики Каратегина и Дарваза" низ тақвия дода метавонад: "Чойро пештар дар зарфҳои махсуси сафолие менӯшиданд, ки ғъдора ном дошту устоҳои маҳаллӣ тайёр мекарданд. Онҳо минбаъд бо зарфҳои на чандон калони чинӣ, ки истеҳсоли русӣ буду пиёла номида мешуд, иваз гардиданд" 91. Ғъдора ҳамчун косаи гилӣ (сафоли) хурд ва калон мешавад. Дар баъзе маҳалҳо барои ифодаи ҳар ду навъи ин предмет калимаи "ғъдора" истифода шавад, дар маҳалҳои ҷудогона, баръакс, онҳо бо ду термини — калғъдора (хурд) ва ғъдора (калон) ном бурда мешаванд. Дар ҷумлаи зерин айнан ҳамин ҷудокунӣ акс ёфтааст: майдатар-ша калғъдора, лымбтар-ша ғъдора меган (қ., Қаҳдара). Лекин дар калимаи мураккаби калғъдора ҷузъи "кал" на ба хурдани предмет, балки ба бегӯша будани он ишора менамоёнд, ки ин тарафи масъала тафтиши иловагӣ меҳаҷад.

Аз воҳидҳои луғавии умумии ин гурӯҳ калимаи карсон, ки бо вариантҳои корсон (к-қ., Шӯриён), корсон/карсун (ш-к.), корсун (қ., Қазноқ; в-қ., Сарикенча) ва ғайра қайд шудааст, низ ҷолиби диққат мебошад. Ин калима исми табақи ҷӯбиест, ки дар он ҳам хӯрок мехӯранду ҳам хамир мекунад: корсон-да ов бийор (Шӯриён); ду зан йа ҷо шавё, тавақ ба корсун мезана (ш-к., Ховалинг). Дар баъзе ҳолатҳо барои муайян намудани яке аз вазифаҳои корсон ба он калимаҳои эзоҳдиҳанда илова мекунад. Чунончи, дар деҳаи Сарикенча (в-қ.) иборати "карсуни хамир" дучор гардид.

Дар силсилаи воҳидҳои луғавии ин гурӯҳ калима-терминҳои зиёде ҷо доранд, ки номи предметҳои ҳамчунинро ифода менамоёнд. Гуногунии ин қабил терминҳо, асосан, ба ду ҷиҳат вобаста мебошад: а) ин ё он асбоб дар маҳалҳои гуногун исмҳои гуногун гирифтааст; б) ин ё он асбоб дар ин ё он маҳал бо баъзе ҷиҳатҳои зоҳирий фарқ карда, сабаби ба вуҷуд омадани исмҳои ҳархела мегардад. Барои намуна чанде аз воҳидҳои луғавии мазкурро зикр мекунем: Дар ифодаи чойники тунукагӣ (алюминӣ ё мисӣ); қарабойи (ч-к., к-қ.) кура (в-қ., Қул., қ., Хумдон); дар ифодаи навъҳои коса: пийолай дуғови /дуғови (в-қ., Нимич, Сарикенча) — косаи чинӣ 92, ч-к.), дъстадорък (ч-к.), алаби (бд) — навъҳои косаи алюминӣ; дар ифодаи навъҳои кӯза: чангдъстък (ч-к.), сабу (в-қ., Кулумбаи Поён) — кӯзаи якдаста, қълқъли (ш-к., Даштиҷум) — кӯзаи майда, пемочка (ч-к.) — кӯзаи гилӣ,

89 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 166.

90 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 101;

Боз аз ӯ: Говоры Каратегина..., стр. 87.

91 Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 244.

92 Дар шеваи ҷанубӣ, алалхусус гурӯҳҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ, қаротегинӣ, кӯлоби баръакси забони адаби дар зери мафҳуми "пиёла" косаи чинӣ дар назар дошта мешавад. Мафҳуми "коса" тағҳо косаи сафолинро ифода менамоёнд.

ки тути хушкида ё ғалладона нигоҳ медоранд, нулък//нулик (в-қ., Деҳай калон): да нулък ов бийор дъсто-ра бьшуван, геҳна (в-қ., Ҳичборак) — як навъи зарфи кӯзамонанд; дар ифодаи хурма: лавак (в-қ., Кулумбаи Поён) — хурмаи калони якгӯшаи дастадор; (қ., Ҳалқарф), чармиштун (ч-к., Роғ) — кӯзачае, ки дар он рағғане нигоҳ медоранд, ки ба сар мемоланд, мангича (қ., Ҳалқарф), манги (ч-к., Саричашма) — хурмачаи гирда, ки ба кӯза монанд аст; дар ифодаи тағора: тавағъдора (ш-к., Даштиҷум), таштак (в-қ., Саридашт) — тағораи сафоли: се чорта-ша дъруни таштак дохтем (в-қ., Саридашт) лагантавақ (в-қ., Сарикенча) — тағораи ҷо-машӯй: пештаро лангантавақ қати лоқ мешъштан: дар ифодаи қошук: калук (ч-к.) — қошук, ки ҳангоми аз шир ҷудо кардани рағған истифода мебаранд, кафча (бд.) — кашук, чумча; дар ифодаи навъҳои дигари асбобҳои зарфии рӯзгор: қушчи (қ., Навобод; в-қ., Данғара) — як хели зарфи сафоли; кавлък (в-қ., Фатҳобод), калък (ч-к.) — зарфи хурди сафолие, ки вазифаи кружжаро иҷро менамоёнд, 93 кашкул (бд., Андароб, Ямг) 94 — зарфи ҷӯби барои нигоҳ доштани рағған; кора (в-қ., Сарикенча) — як хел зарф, сиба (ч-к., Сарикенча) — дулък (ч-к.), нъмъковдун (ч-к., Роғ) — мундиҳои хурде, ки бо мақсадҳои гуногун истифода мешаванд, латифа (қ., Луғур), руғанрез (ч-к., Порвор) — асбоби рағғанрезӣ ва ғайра.

Калимаҳои алоҳидае ҳастанд, ки чи аз ҷиҳати ҳудуди интишор ва чи аз ҷиҳати ифодаи маънии аниқ кардани онҳо душвориҳо пеш овард. Намунаи он калимаи "дамқал" мебошад. Дар "Луғати шеваҳои ҷанубӣ" (макети ҳарфи "д") термини мазкур "тағора" шарҳ дода шудааст. 95 Аммо дар материалҳои иловагии мо он ҳамчун исми предмети чойҷӯшон қайд гардидааст.

Ин калима, аз афташ, танҳо дар лаҳҷаҳои Қаротегин, он ҳам дар Қаротегини Поён, мустаъмал аст. Пурсуҷу ва мутақобилаи фактҳо маълум карданд, ки дар маҳалҳои Тоҷикобод (в-қ.), дар Кӯлобу Хисор бар ивази "дамқал" воҳидҳои умумихалқии "афтова", "чойҷӯш" мустаъмал аст.

Чанде воҳидҳои луғавии дигар ба қисмҳои предметҳои алоҳида тааллуқ доранд. Чунончи: қалпуш//қълпуша (ч-к., Порвор), капкак (в-қ., Сарикенча) — сарпӯши чойник, ҷулик (ш-к.), нълък (ч-к., Ёл) — ҷумаки чойник: нълъки қаробойи қати ови анғър хърдум; ҷулики афтова мақкам шидай.

Барои муайян кардани таносуби калима-терминҳои ифодакунандаи асбобҳои майдаи рӯзгор, ки намунаашоро дар боло додем, ба назар гирифтани ду ҷиҳати экстралингвистӣ зарур мебошад.

Аввалан, материал ва воситаҳои, ки аз онҳо асбобҳои рӯзгор сохта мешаванд. Чунон ки аз тафсири воҳидҳои луғавии боло

93 Назар ба маълумоти корманди илмӣ сектори фольклори Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АФ РСС Тоҷикистон Қ. Ҳисомов (намоёндаи лаҳҷаи ваҳиёӣ-қаротегинӣ — Тоҷикободи собиқ) термини кавлък ҳоло бинобар кам шудани предмети ифодакунандааш ниҳоят камистеъмол гардидааст. Ҷои онро кружкаи (дӯлча) русӣ гирифта истодааст.

94 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 106.

95 Луғати шеваҳои ҷанубӣ (макети ҳарфи "д"), саҳ. 31.

мебинем, бештари асбобҳо сафолӣ мебошанд, ки ин ба процессҳои этникӣ, шароити маҳал ва олотҳои истеҳсолии гузашта вобастааст. Зарфҳои чӯбӣ, чинигӣ, тунукагӣ (мисӣ, алюминӣ) доираи нисбатан танг доранд. Аммо дар шароити имрӯза миқдори асбобҳои тунукагӣ ва чинӣ афзуда истодааст.

Сониян, ба навъҳо тақсим шудани ин ё он асбоб. Аз асбобҳои (зарфҳои) номбурда алалхусус хурма ва кӯза, ба ҳалҳо тақсим мешаванд. Инро ба табақ ҳам нисбат додан мумкин аст. Чунон ки равшан аст, дар маҳалҳои Қаротегин, Кӯлоб ва ғайра табақи чӯбини таомхӯрӣ ниҳоят маъмул аст. Ҳамин анъана шояд сабабгори он шумора бошад, ки тадриҷан бо тақмили табақтарошоним хушҳавас навъҳои нави табақи мазкур пайдо шуда, ба худ номҳои муносиб пайдо карда бошанд. Аз ҷумла, дар деҳаи Кӯл (в.қ.) бо номи "табақи чорбанд" табақеро дучор омадем, ки аз чор тарафаш тунукапораҳо кӯфта шудааст.

Калима-терминҳои зикршуда дар шакли содда, сохта, мураккаб ва тафсилӣ намудоранд, ки ин ҳам шоҳиди тақмил ва афзоиши тадриҷии ҳар як асбоби рӯзгор дар ҷараёни зиндагӣ ба шумор меравад.

Гуруҳи дуҷумро калимаву терминҳои ифодакунандаи олотҳои меҳнатии рӯзгор ташкил менамоянд. Аз ҷумла, дар ифодаи мафҳуми "бел" дар шеваи ҷанубӣ ду калима дучор меояд: кърчак//кърчак ва фи. Аз инҳо кърчак//кърчак мувофиқи материали гирдомада барои лаҳҷаҳои гуруҳи Кӯлобӣ, роғӣ, қаротегинӣ ва ваҳий-қаротегинӣ умумист. Аммо фи, асосан, дар роғӣ ва Андароби Бадахшон⁹⁶ дучор омадааст. Ғайр аз ин, доираи маъноӣ кърчак назар ба фи андак васеътар менамояд.

Кърчак//кърчак (бели чӯбӣ) дар ифодаи маъноҳои нисбатан васеъ ҳам танҳо кор фармуда мешавад, ҳам дар таркиби изофӣ. Агар ғуҳан умуман дар хусуси бел равад, бе эзоҳшаванда меояд: кърчак бигрен, бървен барфора! сармо набара поҳойи аскарора (ш.к., Ховалинг). Мақсад ифодаи навъҳои бел-кърчак бошад, бо калимаи эзоҳдиҳанда меояд, ки бештар ба вазифаи предмет далолат менамояд: кърчаки ордгири (ғ.к., Чавроғи Боло): кърчаки бодкуни — бели гандумбодкуни⁹⁷; кърчаки овдиҳи — бели обдиҳи⁹⁸ ва ғайра.

Бо ҳамаи ин наметавон ба таври қатъӣ ҳукм кард, ки калимаи фи дар дигар маҳалҳои интишори шеваи ҷанубӣ вонамехӯрда бошад. Дар ифодаи бел набошад ҳам, лекин дар маънии маҷозӣ ба тарзи такрор дар лаҳҷаи Қаҳдара (қ.) кор фармуда шудани фи дар шакли фи дар фи ба назар расид. Ин таркибияклукт маънии пайдарпайро ифода менамояд, ки ба мафҳуми бел алоқаманд будани он то андозае тасаввур карда мешавад.

Барои ифодаи болға ва асбобҳои ҳамхели он низ чанд термин ба кор бурда мешавад. Ҳамчун: къли//кълисоф (ш.к., Ховалинг; в.қ.), кътък (ш.к., Наврӯҳ), кувак (қ., Хумдон), базок (Роғ), пътк (ш.к., Даштиҷум), бънкув (Кӯлоб, Қаротегин). Ин асбобҳо

⁹⁶ А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 97.

⁹⁷ Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 43.

⁹⁸ Ниг.: Ҳамон ҷо, саҳ. 123.

агарчи аз як материал сохта намешаванд, лекин аз ҷиҳати вазифа ба ҳамдигар хеле шабоҳат доранд. Баъзеин калимаҳо вобаста ба вазифаи асбоб аз ҷиҳати ифодаи маъно нисбатан васеътаранд. Чунончи, калимаи къли ду асбоби ба ҳам монандро ифода мекунад: 1) болғаи чӯбӣ, кӯба; 2) ўғурдастаи (ё ўғуркӯби) обҷувози шолӣ-кӯбӣ. Дар баъзе маҳалҳо дар ифодаи болға ё ҳамхели он термини махсуси содда ё сохта дучор омада, балки маънии он ба тавасути ибораи озод дода мешавад. Масалан, дар деҳаи Сарикенҷаи Ҷиргатол (в.қ.) дар зери мафҳуми ибораи "асп тақа мекардаги" болғачаи махсуси оҳангарон дар назар дошта мешавад, ки дар дигар маҳалҳо онро бо калима-терминҳои путк, куба ном мебаранд.

Як силсила калимаву терминҳои дигаре ҳастанд, ки ҳамчун кърчак ё фи, базок, пътк ё куба ба сифати исми олотҳои дастии меҳнат маълуманд. Аз ҷумлаи онҳо калимаҳои кетман (каланд) ва каноч//къноч (зоғнӯли дутарафа) — ро ном бурдан мумкин аст, ки тақрибан дар ҳамаи маҳалҳо, ки лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ интишор дорад, ба кор бурда мешаванд. Вале назар ба маънидоди материали луғавии мо калимаи къноч дар мавзӯҳои ҷудогона табари махсуси дутарафаро ҳам ифода мекардааст. Вобаста ба ду калимаи қайдшуда чанд ҷумла меоварем, ки моҳияти инҳоро ошкор менамоянд: тарсини гърифт, кетман-а ба замин зад (ш.к.) 90; аму кетмани мо-ай? (в.қ., Сарикенҷа); и, бача, каноч ку? (Роғ); ҳамича ёа дъ къноч бъд, ҳаму-ра кофтани умаем (ш.к., Ховалинг); ёа къноч овард-у тило-ра канд-у бурд (қ., Ҳакимӣ) ва ғайра.

Гуруҳи сеҷумро калимаву терминҳои ифодакунандаи асбобҳои ширу ҷурғот ташкил медиҳанд. Ба гуруҳи алоҳида ҷудо шудани ин қабил калимаву терминҳо бесабаб нест. Дар зиндагии мардуми кӯҳистон анъанаи аз шир ҷудо кардани равшан ниҳоят маъмул мебошад. Ин боиси он гардидааст, ки вобаста ба амали мазкур чандин калимаву терминҳо пайдо шаванд.

Ин силсилаи калимаву терминҳо бо истилоҳи ширполо (ш.к. шир+поло) оғоз меёбад. Термини мазкур мувофиқи материали мо дар бештари маҳалҳо дучор омада, исми асбобе ба шумор меравад, ки бо он ширро соф (тоза) мекунад: ба ширполо шир меполонан (қ., Самсолиқ).

Дигар калимаҳое, ки номи асбобҳои дар вақти аз шир ҷудо кардани равшан истифодашавандаро ифода мекунад, инҳоянд: чахдег, чахчув, чарахчув, чахникбанд ва ғ. Калимаҳои мазкур тақрибан дар ҳамаи маҳалҳои Қаротегин, Кӯлоб ва водии Ҳисор дучор меоянд.

Баъзеи аз ин терминҳо дар маҳалҳои ҷудогона бо вариантҳои фонетикӣ вомехӯранд. Аз ҷумла, чағдег дар шаклҳои "чағдег" ва "чахдег" (Кӯлоб) ё "чарағдег", чахчув бо вариантҳои "чарахчув" (Гирдхам), чалахчув" (в.қ., Оқсой) ва ғайра истифода мешаванд.

Ин терминҳо аз ҷиҳати ифодаи маъно ва реализи ягона нестанд. Чунончи, чағдег (бо вариантҳои махдег, чарахдег) зарфи сафои дӯғкаши ҷурғот, чахчув/чалахчув чӯби махсуси дар чарх занондан истифодашавандаро, чахник ҳалқаи махсуси чӯби бо

⁹⁹ Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 140.

чархчӯб васлушударо ва чахникбанд банди чахникро ифода менамоянд. Чунон ки мебинем, ин терминҳо аз ҷиҳати сохт сохта ва мураккаб буда, ҳиссаи дуҷуми онҳоро ё калимаҳои алоҳида (чув/чуб, дег, банд) ва ё суффикс (-ник) ташкил медиҳанд. Агар ҳиссаҳои дуҷуми он терминҳо гуногун бошанд, ҳиссаи аввал ба решаи ягона ва ё калимаҳои аз ҷиҳати этимологӣ наздик далолат менамояд. Азбаски ҳиссаи аввал дар намудҳои гуногуни фонетикӣ, ба мисли чарх//чағ//чаҳ//чалаҳ ба назар мерасад, ҳатман аз ин ё он калимаи решагӣ ба ҳисоб гирифтани он душвор мебошад.

Ба истисноӣ намуди чаҳ вариантҳои дигар дар алоҳидагӣ маъно мустақили луғавиро ифода намекунад, балки умуман кор фармуда намешаванд. Пас, оё гуфта наметавонем, ки ин вариантҳо ҳатман ба як калимаи мустақилмаъно асос меёбанд? Ҳамин андеша моро водор менамояд, ки дар сари чунин тахмин қарор гирем: ба назар чунин менамояд, ки ҳиссаҳои чағ//чаҳ//чарағ//чалаҳ бо калимаи "чарх" алоқаманданд. Ин андешаро бо ду далел тақвия додан мумкин аст: 1) маънии луғавии "чарх" ҳар чизи мудаввар, гарданда 100 буда, ба шакли хусусияти чағдег ҳам мувофиқ меафтад, зеро он асбоб мудаввару гирда аст. Маънии гардандагӣ бошад, тавассути калимаи чаҳчув боз ҳам аёнтар шуда меистад; 2) Дар қисми шеваи шимолӣ калимаи "чарх" дар таркиби "чарх задан" (давр гаштан) ба шакли "чаҳ//чағ" (масалан; кучаҳо-йа йак чағ зада омадам) дучор меояд.

Агар ба чунин қарор оем, ки унсурҳои мазкур боқимондаи калимаи "чарх" ба шумор мераванд, маънидоди он вариантҳои фонетикӣ ҳам як қадар осонтар мегардад. Аз ҷумла, ба вуҷуд омадани шаклҳои чаҳ//чағ табиист, чунки афтидани овози "р" дар мавридҳои маълум ва мувофиқати ҳамсадоҳои ҳамчинси ғ-х комилан қонуний мебошад.

Варианти чағ андак ба тахмини дигар илқо менамояд. Гумон меравад, ки он ҳодисаи нисбатан нав буда, дар қиёси калимаи чаҳ (∟ чоҳ) пайдо шудааст, ки бо ин роҳ ба вуҷуд омадани терминро дар мисоли чаҳлак, чағдон//чаҳдон ва ғ. аз назар гузаронипем. Дарвоқеъ, термини чаҳдег бар акси чаҳдег (бо вариантҳои хояш) хусусияти дигари предмет, яъне шаклан ба чоҳ монанд будани онро хотирнишон мекунад: дига дуғ ҳаст чаҳдег-да? чағдег ношушта монд. 101

Хулоса, терминҳои мазкур дар ҳар вариант моҳияти худро ба хубӣ ифода карда метавонанд. Аз рӯи интишори ин терминҳо дидан мумкин аст, ки предметҳои номбаркардаи онҳо аз асбобҳои қадимаи рӯзгор буда, ба сифати олотҳои оддии зиндагӣ истифода мешаванд.

Дар шеваи ҷанубӣ чандин терминҳои дигари ба процесси равшанҳосилкунии вобаста ҳо доранд, ки дар маҳалҳои алоҳида қайд гардида, ба хусусиятҳои зерин моликанд:

1) Номи асбобро ифода менамоянд, ки моҳиятан ба чағдег баробар аст, ба он шир ё ҷурготро, ки равшани онро ҷудо мекунад, мерезанд. Ю.И.Богорад ба сифати ҳамин

100 Фарҳанг, ҷ. 2, саҳ. 527.

101 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 97.

гуна термин дар ҷанубии Кӯлоб (т.) калимаи "пемоч"ро қайд карда, онро навъи кӯза шарҳ додааст. Аз ин маълум мешавад, ки пемоч нисбат ба чаҳдег шаклан андаке дигар буда, вале аз ҷиҳати вазифа бо он ҳамнисбат аст. Ё худ калимаи "йом"ро мегирем, ки моҳиятан "чағдег"ро иваз мекунад ва дар водии Ҳисор, Файзобод ва Тутқавул қайд шудааст.

2. Номи асбобро ифода менамоянд, ки барои омехта кардани шир ё ҷургот дар вақти равшан ҷудо намудан истифода мешавад: хъмчък (дар Учқул, Ёл ва Порвори ҷанубии Кӯлоб), парчув (ҷанубии Кӯлоб). Дар деҳаҳои Оқсой ва Сарикенҷаи Ҷиргатол (в-қ.) "тасмай дугкаш" ва "меҳи дугкаш" барин терминҳои таркибӣ (иборагӣ) қайд шудаанд, ки умуман дар ҷараёни равшанҳосилкунии истифода бурда мешаванд. Лекин дар деҳаи Кулумбаи Боло (в-қ.) айнан ҳамин предметро бо калимаи соддаи дъвол ном мебаранд.

3. Терминҳои низ дучор меоянд, ки ҷоми асбобҳои равшанҷудокунии ба тозагӣ пайдошударо ифода менамоянд. Чунончи, сипарак, ки дар шеваи шимолӣ онро "кувви" меноманд: сипарак дуҷаҷидо мекъна. 102 Аммо ин калима мисли чағдег дар ҳама ҷо қайд нашудааст. Аз ин чунин маъни баровардан мумкин аст, ки реалии он ҳанӯз дар ҳудуди васеъ истифода намегардад.

Ба гурӯҳи чорум калимаву терминҳои дохил мешаванд, ки чароғ ва дигар навъҳои равшандиҳандаро ифода менамоянд. Ин калимаву терминҳо миқдоран бисёр набошанд ҳам, ҳамаи инҳо аз нуқтаи назари ифодаи маъни, этимология ва ҳудуди интишор ҷолиби диққатанд. Барои мисол термини далелро ҷудо мекунем, ки дар се намуди фонетикӣ далел//далил//дълил вохӯрда 103, тақрибан бо маънии нӯкча, пилтачароғ ва шамъ истифода мешавад: руйи шир-да дъ-та далел мекънем, мебарем (ш-к., Ғеш); болоӣ дег-да йа далел бъзан, ки торик шъдай (ш-к., Кангурт).

Дар баъзе маҳалҳо бо ҷузъи далел калимаҳои мураккаб ба вуҷуд омадаанд, ки ба яке аз маъниҳои воҳиди луғавии мазкур алоқаманданд. Чунончи, дар лаҳҷаи Обигарм (қ.) унсурҳои лексикӣ далелдор ба маънии чароғдор, шамъдор, шахсе, ки шаби никоҳ машъал дар даст пеш-пешӣ арӯс меравад ва дар лаҳҷаи Орҷоникидзеобод калимаи далелчув (ак) ба маънии пилтаҷубе, ки занҳо ўсма мекашанд, дучор омадаанд.

Аз материалҳои аён аст, ки калимаи далел дар ифодаи маъниҳои мазкур дар ҳамаи маҳалҳо баробар интишор надорад. Тақрибан ҳамон маъно ва вазифаро дар лаҳҷаи мунҷии Бадахшон калимаи девҷу 104 ва дар дараи Луғури Комсомолобод (қ.) воҳиди луғавии ливадъста адо мекунад.

Аз калима-терминҳои ҳамин гурӯҳ инчунин чалахотун (дар ифодаи як навъ чароғи маҳалии қадима, ки аз лой месохтаанд) ва сихчироғ (чароғи қадима, ки бо равшани зағир мегиронданд) барин воҳидҳои луғавиро қайд кардан мумкин аст, ки аввалин дар деҳаи Учқул (ч-к.) ва дуҷумӣ дар Сарикенҷаи Ҷиргатол (в-қ.) ба назар расиданд.

102 Р.Л.Неменова Кулябские говоры..., стр. 515.

103 Доир ба маҳали интишори ин вариантҳо ниг.: "Луғати шеваҳои ҷанубӣ" (макети ҳарфи "д"), саҳ. 28.

104 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 94.

Бояд гуфт, ки рӯихати истилоҳоти гурӯҳи мазкур, ҳатто ба истиснои воҳидҳои умумихалқӣ, бо калимаҳои номбурда қатъ на- меёбад. Вале мо бо мақсади ихтисори суҳан аз тафсилу маънидоди унсурҳои дигари ин гурӯҳ қатъи назар мекунем.

Ба гурӯҳи панҷум калимаву терминҳои нисбат додан мумкин аст, ки дар ифодаи асбобҳои хамир ва хамирросткунӣ ме- оянд. Ин силсила бо калима-термини сӯрора оғоз меёбад, ки дар маънии суфа дар қишлоқи Доғистон (Ч.к.) қайд шудааст. Вале дар ин силсила алалхусус номҳое, ки дар ифодаи асбоби хамирросткунӣ мустаъмаланд, ҷолиби диққатанд, чунки онҳо аз ҷиҳати адад зиёд ва шаклан гуногунанд. Чунончи, ғалтак//ғалтӣ, ғелонак, ух- лоқ/ухлоқчув, оштънъкъ//оштънъкънак, чувак. Табиист, ки ин номҳо чи аз ҷиҳати территорияи интишор ва чи аз нуқтаи назари сохти морфологӣ ва ифодаи маъно баробар нестанд. Масъ- лан, калимаи ғалтӣ//ғалтак дар ҷанубии Кӯлоб (Учқул), лаҳҷаи ваҳидӣ-қаротегинӣ (Лангар), шимолии Кӯлоб ¹⁰⁵ ва Бадахшон ¹⁰⁶ дучор омада, таърихан ҳамчун воҳиди луғавии сохта (ғалт+ак) ба назар мерасад.

Калимаҳои ғелонак ва ухлоқ бошанд, дар лаҳҷаи Файзобод (К.қ.) ба қайд гирифта шуда, ба ивази якдигар кор фармуда меша- ванд. Агарчи ин ду воҳиди луғавӣ сохтаанд, реша ва суффиксҳои он- ҳо тамоман гуногунанд. Вале дар ифодаи маънии аввалӣ бештар кон- креттар менамояд, зеро маънои реша (ғелон) ба хусусияти предмет мувофиқ меояд.

Аз силсилаи номбурда воҳиди луғавии оштънъкъ низ ҷоли- би диққат аст. Аввалан, он танҳо дар шимолии Кӯлоб ба қайд ги- рифта шудааст. Сониян, аз ҷиҳати сохт бар акси калимаҳои боло му- раккаб буда, аз се ҷузъ ош+тънък+къ, яъне исм+феъли таркибии номӣ сурат ёфтааст. Зоҳиран, процесси ташаккули ин калима ба амали тунук кардани хамир асос ёфта бошад ҳам, дар ин таркиб маънии луғавии ҷузъи аввал-ош як қадар аҷиб менамояд. Бар хило- фи чашмдошт дар ин таркиби мураккаб калимаи ош на ба маънои муқаррарии худ, балки ҳамчун синоними хамир омадааст. Ба наз- ри мо чунин мерасад, ки дар ибтидо калимаи "хамир" ҳамчун то- бекунандаи "ош" (ҳамчун хамири ош) воқеъ буда, дар айни бар- қароршавӣ ва ба қолаби муайян даромадани оштънъкъ соқит шу- да, маънои луғавии худро ба "ош" зам намудааст. Дар акси ҳол маънидоди этимологии калимаи оштънъкъ ба мантиқ рост наме- ояд, яъне алоқан мантиқии "ош", ки ба маънии "хӯрок" фаҳмида мешавад, бо феъли "тунук кардан" аз имкон дур аст.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки силсилаи калима-терминҳои мазкур аз ҷиҳати имконияти ифодаи маъно бо ҳам комилан монанд намебошанд. Зоҳиран, ҳамаи онҳо бо термини умумихалқии тирак баробар меоянд. Аммо мафҳуми калимаҳои қайдшуда танҳо бо "ти- рак" маҳдуд наменонад, зеро тирак фақат як навъи асбоби ҷӯбии хамирросткунӣ буда, шаклан борики дароз мешавад. Барои рост кар- дани заволаҳои нон бошад, навъи дигари асбоби ҷӯбин, ки нисбатан кӯтоҳи ғафс аст, ба кор бурда мешавад. ¹⁰⁷ Шубҳае нест, ки дар

¹⁰⁵ Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 166.

¹⁰⁶ А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 100.

¹⁰⁷ Дар баъзе лаҳҷаҳои шеваи шимоли ин асбобро "чуба" меноманд.

маҳалҳои ҷанубӣ Тоҷикистон ҳар яке аз ин ду навъи асбобро дар мавридаш истифода мекунанд, яъне якеро дар вақти рост кардани заволаи хӯроқиҳои хамири, дигареро ҳангоми рост кардани завола- ҳои нон ба кор мебаранд. Аммо дар материалҳои гирдомада ба ка- доме аз ин асбобҳо тааллуқ доштани ин ё он термини қайдшуда як андоза норавшан мемонад, чунки шарҳу тафсири онҳо аксаран ба як тарз воқеъ гардидааст. Аз ҷумла, муаллифони асарҳои "Кулябские говоры" ва "Бадахшанские говоры" калима-терминҳои ғалтӣ ва оштънъкъ-ро ба русӣ "скалка" ё "скала для раскатывания теста" эзоҳ додаанд, ки аз ин тафовути он ду навъи асбобро пай бурдаи душвор мебошад. Ҳамин принцип дар материалҳои экспедицияҳо ҳам мушоҳида мегардад. Чунончи, ҳамон калима-термини ғалтӣ дар Лангар (В.қ.) "ғӯлачӯб", аммо дар Учқул (Ч.к.) "тираки ош" (?) шарҳ дода шудааст.

Дар ин ҳол, албатта, аз рӯи ном ҷудо кардани навъҳои асбо- би мазкур як андоза душвор мебошад. Бо вучуди ин, ба ҳулосаи зерин омадан мумкин аст: баъзе ин терминҳо, сарфи назар аз шак- ли асбоби номбурда, дар ин ё он маҳал ба ҳар ду навъи он нисбат дода мешаванд. Алалхусус, калима-термини ғалтӣ//ғалтак, ки ҳудуди интишораш васеътар аст, ба чунин хусусият зиёдтар молик мебошад. Ба ин шояд маънои луғавии реша асос гардида бошад, ки дар ҳар ду маврид ҳам хусусияти асбобро ифода карда метавонад.

Вале ҳар чи бошад, дар он маҳалҳое, ки терминҳои дугона ҷо доранд, ҳар яки онҳо вобастаи ин ё он навъи асбоби хамиррост- кунӣ шуда метавонад. Масалан, дар Қаротегин "тирак"-ро ба маъ- нои умумихалқиаҷиб кор фармоянд, "чувак"-ро бештар ба навъи дига- ри асбоби хамирросткунӣ нисбат додаанд. Ба ҳамин монанд дар байни калимаҳои оштънъкъ ва ғалтӣ, ғелонак ва ухлоқ низ як андоза ҷудои маъно ҳис мешавад.

Ҳангоми аз хамир тайёр кардани хӯрок ва нон асбобҳои ди- гар низ истифода мешавад, ки бо номҳои гуногун ифода мегарданд. Аз ҷумла, нунроскънак (Ш.к.), тахтаи нунросткунӣ (Қа- ротегин), нъхпар (В.қ., Ҷиргатол) ё мъхпар (Ш.к., Ч.к.).

Агар аввалӣ аз се калимаи решагӣ (нун+рост+кун) ва суф- фикси -ак сурат ёфта бошад, ибтидои шаклгирии дуҷумӣ ба ду ка- лимаи мустақил - мурғ (исм) ва пар (исм), яъне исм+исм во- баста аст.

Калимаи мъхпар* (ё нъхпар), зоҳиран, хусусияти предметро хеле хуб ифода менамояд, яъне мъхпар навъи асбобест, ки аз пар- ҳои мурғ сохта шуда, онро ба рӯи заволаҳои росткардаи нон меза- нанд. Аммо ҳоло шакли ин асбоб такмил ва тағйир ёфта бошад ҳам, исми он ба ҳамин тарз боқӣ мондааст. Аз ин рӯ мувофиқати ҷиҳа- ти материалӣ калимаи мъхпар бо предмет дар айни ҳол ба тар- зи нисбӣ фаҳмида мешавад.

Ба гурӯҳи шашум калима-терминҳои ифодакунандаи ас- бобҳои бурранда дохил мешавад, ки онҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо кар- дан мумкин аст: а) калима - терминҳое, ки корд ва предметҳои ба он вобастаро ифода менамоянд: чапқу - кордчаи кассагӣ (дар ҳамаи лаҳҷаҳои ҷанубӣ), қилоб- навъе аз асбобҳои бурранда (В.қ., Дарай Мазор), чопър - навъи корди хоҷагӣ (Ш.к., Даштиҷум); качкорд - навъи корде, ки беш-

тар косибон истифода мебаранд (ш.-к., Ховалинг), кавкушак - кордчаи майда (к.-х., Анатурушаки тоҷик), ошпур 18 - корди кало - ни ошхонагӣ, ки угро ва туппа мебуранд (ш.-к.), кьндалаки - корди зангзада, кунд ва ғ.: б) калима -терминҳое, ки ба қайчӣ вобастаанд. Бар ивази истилоҳи умумихалқии "қайчи", ки дар бисёр лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ маъмул аст, дар Даштиҷум (ш.-к.) воҳиди луғавӣ "нӯкроз" қайд гардидааст. Дар лаҳҷаи Бадахшон бошад, калимаи "бастик" ҳамчун ифодакунандаи як навъи қайчӣ (қайчие, ки мӯи гӯсфандро метарошанд) воқеъ аст. 109

Дар гурӯҳҳои дигари лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ бошад, ба сифати ҳаммаъноӣ "бастик" калимаи ду корд//дъкорд истифода мешавад: дъкорд - а) бӣор и бара - ра бътрошем, ки пашмо - ш рехтай (ғ.-к., Кангурт).

Калимаҳои кордчасангзан (в.-қ., Пилдон) ва афсон (Бадахшон) 110 моҳиятан ба ҳар ду гурӯҳи терминҳои қайдшуда наздиканд. Аз ҷиҳати сохт ин ду воҳиди луғавӣ тамоман акси якдигар бошанд ҳам (яке мураккаби сечузъа, дигаре содда), аз рӯи ифодаи маъно баробаранд: ҳар ду ҳам исми санги махсусеанд, ки барои тез кардани корд, қайчӣ истифода мебаранд.

Аз зикри калима -терминҳои боло пайдост, ки теъдоди унсурҳои луғавии ифодакунандаи корд нисбат ба қайчӣ бештар мебошад.

Ба гурӯҳи ҳафтум калимаву терминҳоеро нисбат додан мумкин аст, ки номи ашъёву асбоби процесси меҳнати доираи рӯзгорро ифода мекунанд. Ин гуна калимаву терминҳо вобаста ба навъҳои асбоб ва мавридҳои истифодаи онҳо гуногун мешаванд. Истеъмоли аксарияти онҳо дар мавридҳои муайян зарурат пайдо мекунад. Аз ҷумла, як гурӯҳи терминҳо нисбати номи предметҳоеанд, ки ҳангоми ба тарзи дастӣ қўфтани ғалла истифода мешаванд. Чун қоида, баъзе аз онҳо дар маҳалҳои гуногун бо калимаҳои гуногун ифода мегарданд. Чунончи: кели (ш.-к., Ховалинг), соф (ш.-к.), кълисоф//килисоф (к.-х., Навободи рӯи Ленин), поку (ш.-к., Даштиҷум) - ўғурдаста, ҷувозяк (в.-қ., Кулумбаи Боло ва Сарикенҷа), ўғурак (ш.-к., в.-қ., Саридашт); санги ҷувоза (в.-қ., Кулумбаи Боло), карксанг (бд.) -санге, ки вазифаи ўғурдастаро адо менамояд; далдасанг (ч.-к., ш.-к., Даштиҷум), тавасанг (ш.-к., Даштиҷум) - санге, ки дар рӯи он нон мепазанд. 111

Аз инҳо тарзи суратебии термини кълисоф//килисоф ҷолиби диққат менамояд: он ҳамчун синтези калимаҳои муродифии кели ва соф, ки дар лаҳҷаи шимолии Кӯлоб ҳар кадом алоҳида истифода мегарданд, ба назар мерасад. Ин ҳам яке аз роҳҳои ташаккули терминҳои мураккаб ба шумор меравад, ки дар заминаи муноси-

108 Калимаи "ошпур" дар лаҳҷаи Конибодом исми як навъ корди нӯгнаҷест, ки танҳо дар кима кардани гӯшт истифода мебаранд.

109 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 82.

110 Ҳамон ҷо, саҳ. 77.

111 Дар шеваи ҷанубӣ бо ҷузъи "санг" сохта шудани терминҳои мураккаб ё таркибӣ - иборагӣ сермаҳсул мебошад. Истилоҳи "санги шақк", ки дар Даштиҷум ва ҷанубии Кӯлоб бо маънии "санги андова" ва дар маҳалҳои дигар (бо вариантҳои санги шақк//шъқак) бо мафҳуми "қайроқсанг" дучор меояд, аз ҷумлаи онҳост.

сибати баробарии ҷузъҳо ба амал омадааст. 112

Калима -терминҳои ифодакунандаи чархи ресандагӣ ҳам мувофиқи характер ва ифодаи маъно ба ҷумлаи истилоҳоти ифодакунандаи номи асбобҳои процесси кор дохил мешаванд. Доираи ин қабил терминҳо чандон зиёд набуда, асосан, воҳидҳои луғавии ифодакунандаи қисматҳои чархро дар бар мегирад: буйак (ш.-к., Кишт), кундаи чарх, гушък (ш.-к.) - гӯшақҳои чарх, такаки (ш.-к., Даштиҷум) - пояи чарх, ликак (к.-х., Файзобод) - тири чарх 113 ва ғ.

Ҷолиби диққат аст, ки қариб ҳамаи терминҳои номбурда қатъӣ назар аз гуногунии маҳал бо суффикси - ак шакл гирифтаанд. Вале дар қисми онҳо ин суффикс аз мафҳуми хурдӣ ё навозиш озод буда, ба сифати воситаи калимасоз воқеъ гардидааст (муқ. кунед: буйак, ликак, такак ва ғ.)

X X X

Як гурӯҳи калимаву терминҳо умуман ба доираи лексикаи асбобҳои рӯзгор дароянд ҳам, аз ҷиҳати мавриди истифода то андозае ҷудо шуда меистанд, чунки предметҳои ифода мекардагӣ онҳо аз рӯи вазифа ва қонён кунондани талаботи ҳаррӯзаи инсон аз асбобҳои рӯзгоре, ки қабл аз ин шарҳ додем, фарқ мекунанд. Ба ин гурӯҳи асбобҳои шикорро нисбат додан мумкин аст. Бояд гуфт, ки дар байни дигар воҳидҳои луғавӣ лексикаи сайёдӣ ҳиссаи нисбатан калонро ташкил медиҳад. Сабаб ин ки дар маҳалҳои ҷанубӣ Тоҷикистон: навъҳои гуногуни шикор ҳамчун анъана аз қадим давом карда омадааст. Азбаски ҳар як хели шикор олот ва процессҳои махсусро дорост, лексикаи сайёдӣ ҳам то як андоза гуногунранг шакл гирифтааст. Тасвири нисбатан муфассали шикор умуман ва асбобҳои вобастаи он махсусан дар боби "Охота" - и китоби "Таджики Каратегина и Дарваза" (саҳ. 291-310) бо плани этнографияӣ дода шудааст. Бинобар ин, мо дар ин ҷо аз терминологияи процессҳои шикор сарфи назар карда, фақат калимаву истилоҳотро зикр менамоем, ки ҳамчун номи олотҳои алоҳидаи шикорӣ сабт шуда, дар силсилаи терминологияи рӯзгор ҷой гирифта метавонанд.

Мутаассифона, аз рӯи материали китоби номбурда калима -терминҳои сайёдӣ хоси Қаротегинро аз Дарвоз на ҳамеша ҷудо кардан муяссар мешавад. Ин аст, ки ҳангоми тафсили лексикаи сайёдӣ, асосан, ба материали худ такъя мекунем.

Маълум аст, ки калимаи "шикор" мафҳуми васеъ дошта, чи сайди ҳайвоноти ваҳшӣ ва чи шикори паррандаву моҳиро ифода менамояд. Вале дар байни лексикаи сайёдӣ шеваи ҷанубӣ чунин воҳиди луғавӣро пайдо кардан мумкин нест, ки номи асбобро ифода мекарда бошад, ки дар ҳамаи навъҳои шикор (ҳайвоноти ваҳшӣ, парранда, моҳӣ ва ғ.) баробар истифода гардад.

Ба ин тариқа, аксари ин қабил калимаву терминҳо танҳо ба як соҳаи шикор мансубанд. Бо вучуди ин, чунин воҳидҳои луғавӣ

112 Ин роҳи калимасозӣ барои шеваҳои тоҷикӣ бегона нест. Муқоиса мекунем: сонишбад (дар як қатор лаҳҷаҳои шеваи шимоли), суниги (сони + кийин (Ворух), угамбад (Қаротегин) ва ғ.

113 Дар Даштиҷум (ш.-к.) онро тирък меноманд.

низ мавҷуданд, ки ба як-ду навъи шикор тааллуқ доранд. Барои мисол калимаҳои чахтакпай ва камон (камун) —ро мегирем. Ҳар ду ин воҳиди луғавӣ тақрибан барои ҳамаи лаҳҷаҳои ҷанубӣ умумӣ буда, асбобҳои сайёдиро ифода мекунанд. Вале асбобҳои ифодакунандаи онҳо аз рӯи вазифа ва шакл фарқ мекунанд. Чахтакпай, асосан, дар шикори ҳайвоноти ваҳшӣ, аз қабили паланг, гург, рӯбоҳ, нахчир ва ғайра истифода шавад, камон ҳамчун олоти оташфишонӣ чи дар сайди ҳайвонот ва чи дар шикори паррандагон ба кор бурда мешавад.

Аз рӯи тасвири Р.Л.Неменова чахтакпайро барои дошта ни муш низ истифода мебаранд. 114 Аммо мисоли мавҷуда ба он далолат менамояд, ки "чахтакпай" асбоби шикориест, ки дар сайди ҳайвоноти ваҳшӣ истифода мекунанд: чахтакпай қати рӯбоҳ мегъран 115.

Бояд гуфт, ки ҳамин тарзи маънидои калимаи "чахтакпай" чи дар материалҳои экспедиция ва чи дар асарҳои матбуӣ дигар бештар таъкид ёфтааст.

Мушоҳида нишон медиҳад, ки роҳҳои ҳамчун калима-термин ташакул ёфтани "чахтакпай" ва "камон" гуногун аст. "Чахтакпай" ҳамчун натиҷаи ба ҳам васл шудани ҷузъҳои чахтак (Ч чахтак ва пай) ба назар мерасад. Воқеан, бо "чахта" алоқаманд будани "чахтакпай" —ро бо он факт асоснок намудан мумкин аст, ки дар шеваи ҷанубӣ (хусусан гурӯҳҳои кӯлобӣ, қаротегинӣ, ваҳийӣ-қаротегинӣ) воҳиди луғавӣ "чахта" ҳамчун номи асбоби ҷӯбии нӯтқач (кашак) мустаъмал аст. Калимаи "чахта" чунин маънии худро дар таркиби калимаи мураккаби "чахтакпай" низ то андозае нигоҳ доштааст.

Калимаи "камон" дар натиҷаи лағжиши маъноӣ воҳиди луғавӣ "камон" сурат ёфтааст. Агар дар забони адабӣ ин мафҳум яроқи ҷангӣ (шикорӣ) қадимаро ифода кунад, дар шеваи ҷанубӣ, баръакс, нисбати яроқи оташфишон (туфанг, милтиқ), ки маҳсули қарнҳои баъдина аст, гардидааст. 116 Пас, калимаи мазкурро барои шеваи ҷанубӣ на аз рӯи шакл, балки аз ҷиҳати ботин (маъно) метавон диалектизм ҳисоб кард: йаг руз камун — мегърём, мерам мезанём овард (в-қ., Кулумбаи Поён); йа ҳамуҷа камун — дохтем (в-қ., Кӯл) ва ғ.

Дар шеваи ҷанубӣ баъзе калима-терминҳои дигаре низ ҷо доранд, ки ба навъҳои камон (туфанг, милтиқ) вобастаанд. Аз ҷумла, калимаи "ростмил" ҳамчун ифодакунандаи як навъи милтиқи ши-

114 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 165. Калимаи "чахтакпай" ба русӣ бо ду воҳиди луғавӣ —капкан ва мишеловка эзоҳ дода шудааст.

115 Ниг.: Кулябские говоры..., стр. 107.

116 Дар шеваи ҷанубӣ мафҳуми камони таърихӣ ба тавассути калима-терминҳои "камонгулак", "гулак" ифода мешавад. Ниг.: Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 1, стр. 297. Аз ин маълум мегардад, ки олоти қадимаи шикорӣ ва рӯзгори тоҷикони Қаротегин ё Кӯлоб тамоман барҳам нахӯрда, балки бо исми дигар истифода мешудааст. Вале ҳарчи бошад, баробари пайдо шудани яроқи оташфишон (милтиқ) гулак ё камонгулак (камон) он мавҷееро, ки собиқ дошт, тадриҷан гум кардааст.

корӣи қадима дар баъзе қишлоқҳои ҳавзаи Ҳингоб ҷида шудааст. Равшан аст, ки ибтидои ба сурат даромадани ин калима-термин ба ибораи атрибутивӣ "камунӣ (ё милтиқӣ) ростмил" алоқаманд мебошад, ки он ба навъи туфанг далолат менамояд. Ба ин маъни, дар лаҳҷа "ростмил" барин калима-термин дар шакли муҷаррад дучор ояд ҳам, фақат ба таври нисбӣ бо "камон" муносибати муносибӣ дошта, дар айни ҳол эзоҳдиҳандаи (ё муайянкунанда) он ҳисоб меёбад.

Дар шеваи ҷанубӣ вобаста ба навъҳои туфанг терминҳои иборагӣ низ дучор меоянд, ки ҷузъи дуҷуми онҳо соқит намешавад. Инҳо, асосан, чунин терминҳоианд, ки ҷузъи дуҷумашон аз номҳои ҷуғрофӣ ифодакунандаи маҳал ва суффикси -и (ё -и нисбат) сурат ёфтааст.

Назар ба маълумоти китоби "Таджики Каратегина и Дарваза" (саҳ. 293) камон (милтиқ) ба Қаротегин бештар аз шаҳрҳои маҳалҳои дигар оварда мешуд. 117 Аз ин рӯ сисилаи терминҳои таркибӣ-иборатӣ пайдо гардидааст, ки дар онҳо ҷузъи дуҷум бештар ба маҳалли истеҳсоли камон (милтиқ) далолат менамояд. Ҳамчун: камони давлатободӣ (аз Давлатобод ном мавзеи Кӯлоб), камони шаҳрисабзӣ (аз Шаҳрисабз), камони самарқандӣ, камони бухорӣ ё фарангии бухорӣ, камони халӣбодӣ, камони аланазарӣ ва ғайра.

Дар баробари ин шикорчиён аз камони (милтиқӣ) навъи маҳаллӣ низ истифода менамоянд. Вале бар хилофи терминҳои боло номи камони маҳаллӣ ба мавзеи муайян далолат накарда, балки хусусияти онро ифода менамояд. Чунончи, дар ҳаёти иборати "камони шохак" калимаи "шохак" ба он ишора менамояд, ки камонро ҳангоми паррондан ба болои ҷӯби душоха мегузоранд.

Вобаста ба асбобҳои шикорӣ дар шеваи ҷанубӣ инчунин калимаву терминҳои зеринро дучор меоем, ки дар маҳалҳои алоҳида сабт гардидаанд: с а м л э қ (в-қ., Оқсой) — тирӯ камон, гулак, Иилқа (ш-қ., Даштиҷум) — дом, банд барои шикори паррандагон, гушак (ш-қ., Даштиҷум), гушак/қилак (қ., Хилмонӣ) — дом барои паррандаҳо, сангдон (ш-қ., Даштиҷум) — асбобест, ки ба воситаи он сағобӣ шикор мекунанд, ҷела (в-қ., Сасиқбулоғ) — дом барои шикори қабк: дар ҷела мезана қавк: чач (Обигарм, Файзобод) — асбоби моҳигириест, ки аз химча ё сим дар ҷойҳои обдави дарё мегузоранд: гълмаи ватани мо тур — да намезана, чач — да мезана (қ., Қашқараҳа).

Чунон ки мебинем, ин калимаву терминҳо ҳам мисли дигар номҳои асбобҳои рӯзгор ба як намуд ва як маъно нестанд. Бешак, ҳар яки аз ин воҳидҳои луғавӣ таърихи пайдоиш ва роҳҳои ташаққули хоси худро дорад. Аммо дар ин ҷо маънидои ҳамаи онҳо имкон надорад, чунки ҳар кадом дар мавридаш боз эзоҳ хоҳад ёфт. Фақат ҳаминаро гуфтанием, ки тарзи суратӣ баъзе аз онҳо бисёр қобили диққат аст. Масалан, калимаҳои сохтаи "гушак" ва "қилак" —ро мегирем, ки моҳиятан баробар бошанд ҳам (ифодаи предмети якхела, воситаи морфологӣ), дар заминаҳои гуногун сурат гирифтаанд: ба назар чунин менамояд, ки калимаи гушак дар асоси

117 Ниг.: Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 1, стр. 293.

ташбеҳ ё монандкунӣ (яъне чизи ба гуш монанд) пайдо шуда, ки
лак бевосита аз худи предмет (яъне қилмуӣ) гирифта шудааст.
Дар ҳар ду ҳолат ҳам, ба фикри мо, мувофиқати калима бо ҷиҳати
зоҳирии предмет аён аст.

Баъзе аз терминҳои номбурда зоҳиран (аз ҷиҳати состави
фонетикӣ, таркиби морфологӣ) "солим" намоянд ҳам, дар асл ба ху
сусияти предмети ифода мекардагии худ мувофиқат намекунанд. Ба
ин калима-термини "сангдон" мисол шуда метавонад. "Сангдон" дар
ҳамин намуд гуё натиҷаи пайвастиши санг+дон (реша+суффикс)
ба назар мерасад. Чунон ки маълум аст, суффикси -дон номи пред
метҳои месозад, ки дар дохили худ маҷмӯи ашъеи якҷинсаро доро
мебошад (намакдон, қаламдон, сиёҳдон ва ғ.). Мувофиқи ин санг
дон ҳам мебоист предмете бошад, ки ба даруни он санги бисъере
ҷо карда шавад. Аммо ин предмет (асбоб) ба он вазифае, ки ном
бар кардем, ҷӣ гуна муносибат дорад?

Ҳамин савол моро водор менамояд, ки ибтидои пайдоиши ка
лимаи "сангдон"-ро бо калимаи дигар, масалан, "сангдом" (доми
сангӣ) вобаста намоем. Танҳо дар ҳамин сурат муносибати калима
ро бо предмети номбурдааш барқарор кардан мумкин аст. Қонунҳои
фонетикӣ низ ба ин тахмин хилоф шуда наметавонанд, зеро дар ше
ваи ҷанубӣ мувофиқати м бо н дар охири калима истисно нест. Ба
назари мо, тарзи суратъебии калимаи "мушдон"-ро ҳам, ки дар лаҳ
ҷаи шимолии Қўлоб ба маънии "мушқапак" дучор меояд, айнан ха
мин тавр маънидод кардан мумкин аст: ёа мушдон-а руӣи ҳамба
мемонъм. 118

X
X X

Дар байни лексикаи асбобҳои рӯзгор инчунин гурӯҳҳои зерин
ро ҷудо кардан мумкин аст: 1) калимаҳое, ки ба арғамчин ва қис
матҳои таркибии он вобастаанд: бандък 119 (ш-к., бд.) - арғам
чини муина, кайин (Ҷ-к.) - арғамчине, ки аз хас ва ё гандумпо
бофта мешавад, шохбанд (к-ҳ., Эскигузар) - арғамчине, ки шаб
ҳо бо он гов мебанданд: шохбанди мо-ра ҳиш ки-да нате, тавила
(ш-к., Ғеш), шабнок (ш-к., Даштиҷум) - банд, арғамчин ва ғай
ра; 2) калимаҳое, ки номи асбобҳои чизовезиро ифода менамоянд:
мелақ//милок//милък (ш-к.), мавлък (-қ., Хумдон) - асбобе,
ки барои овехтани хурмаи шир истифода мебаранд, чахт (ш-к., в-қ.,
Кулумбаи боло), чахтак (в-қ., Оксой) - кашак, ҷӯби нӯгкаҷ ва
ғайра; 3) номи асбобҳои обкашонӣ ва обнигоҳдорӣ: машк (в-қ., Са
ридашт), давл (ш-к., Ховалинг) - асбоби қадимаи обкашонӣ, ча
ла//чалак (в-қ., Қўл) - як навъи сатил; ёак чалак ов бийор, дар
болои рӯшқа брезем ва ғайра; 4) номи навъҳои ғирбол (ғалбер):
ғелболи кушодабез (ш-к., Ғеш), ғелболи тангбез (ш-к.,

118 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 137.

119 Калимаи "бандък" дар лаҳҷаҳои Бадахшон бо се маъно
қайд шудааст: 1) бандина, арғамчини дарзабандӣ, 2) ҳалқа, 3) риш
таҳои сиёҳу сафеди лашмие, ки ба ҳам печонида шудаанд ва онро
"дам андозонда" (дуо хонанда) ба даст ё пой бемор мебанданд.
Ниг.: А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 82.

Даштиҷум) ва ғ.; 5) номи асбобе, ки кабудӣ резв мекунанд:
нъгулкътак (ш-к.), нугулкутак (к-ҳ., Анатурушаки тоҷик);
6) номи ҷоруб ва навъҳои он: ҷурби (ш-к., Ҷ-к.), ҷоруби хин
гак (қ., Ниёзбегиён), хорҷуроб (ш-к.), кьндак (ш-к., Ховалинг)
- навъҳои ҷоруб аз рӯи сифат ва материал; 7) номи сабат ва навъ
ҳои он: ғърсават (ш-к.)-сабати калони гирда 120, кърч (қ., в-қ.,
Пилдон; ш-к., Даштиҷум) - қаҷова, асбоби махсусе, ки бо он қо
мекашонанд: кърча ай кайи сетка вори мекъни (Даштиҷум); кърч
-ш бофта қаҳ бийоран (Пилдон) ва ғайра; 8) номи халта ва наа
ҳои он: чипта (в-қ., Сарикенча) - халтаи орду гандумнигоҳдори,
турба (в-қ., Сарикенча) - халтае, ки ба ҳайвонот қоҳу ҷав меди
ҳанд, анбу (ш-к., Зелолаки Ёхсу) - халтаи чармини сафарӣ; 9) ка
лимаҳое, ки сандуқ ва дигар зарфҳои ба он монандро ифода мена
моянд: йахдон (Ҷ-к., Шаҳрибарбар) - сандуқ, ҳам ба (в-қ., Ла
гар), кули (ш-к., К-ҳ.) - асбобест, ки дар он ғалла нигоҳ ме
ранд. Мисол бо "йахдон": йак шифир-е омадай, йахдон овардай; сан
дък-шаам мегем, йахдон-шам (Ҷ-к., Шаҳрибарбар) 121; 10) но
ми воситаи дегу табақшӯй: лиф (қ., Навдонак, Ҷ-к., ш-к., Даштиҷум)
- дастмол: тавақа лиф къ (Ҷ-к.); 11) номи асбоби дастшӯй: чило
чин (х-к., Файзобод), чиламчи (Ҷ-к., ш-к., Даштиҷум), чилапчин
(в-қ., Сарикенча) ва ғ.; 12) дар ифодаи норбон; палампо (в-қ.,
Кулумбаи боло), палампо (Ҷ-к., Давлатобод), зина (Ҷ-к.) -
навъҳои норбон, зина: палампо каану тори къ буровардан (Давла
тобод); 13) дар ифодаи оташков ва навъҳои он: кърчакча (ш-к.,
Даштиҷум), қаҷаг (ш-к., Ғеш), аловшур (ш-к., Даштиҷум);
14) номи асбобҳои мусиқӣ ва қисматҳои таркибии онҳо; тутак//
//тутък// тутик 122 (ш-к., Ҷ-к., в-қ., к-ҳ.), баландзуком
(бд.), баландмақом (бд.), чъртик (ш-к., Ховалинг), гушък
(ш-к., Ховалинг), тавлак (ш-к., Ховалинг), думбура ва ҳоқа
зо.

Ба ҷуз калима-терминҳои номбурда воҳидҳои луғавие қайд
шудаанд, ки номи асбобҳои ҷулогонро ифода мекунанд. Аз ҷумла:
ҷорчувак-сандали (қ., Кочони Поён), манза - кати ҷӯбин (в-қ.,
Ҳичборак, к-ҳ., Арбобдара) 123, дангал 124 (Ҷ-к., ш-қ., Дашти
ҷум) - ҷӯбдаст, сабъкқамчин (Ҷ-к., Учкул) - як навъи қамчин,
фъкбанд (ш-к., Даштиҷум) - лавбанд (қ., Войдара) - халта ё
бандинае, ки ҳангоми кӯфтани ғалла ба даҳони гов мебанданд, де
монак, каки (ш-к., Даштиҷум) - арзандон, келди (в-қ.)-асбо
би доирашакли химчагие, ки ба сифати равзанлӯш истифода меба
ранд, балавдун (бд., Ямг) - асбоби қадченкунӣ, анҷанък (бд.,

120 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 156.

121 Назар ба маълумоти мӯсафедони деҳаи Шаҳрибарбар (Ҷ-к.),
калимаи "йахдон" нисбати сандуқи тахтагии гулкӯбӣ кардашуда бу
дааст, ки вақтҳои охир маъмул гаштааст. Аз афташ, пайдоиш ва та
раққии ин калима ба омадани ҳамон навъи сандуқ вобаста аст.

122 Дар шеваи ҷанубӣ ҳар чизи дарози дарунхолиро "тута"
меноманд. Аз ин ҷо дар ифодаи "қубур" ва "карнаи печка", ки пред
метҳои нисбатан навад, калимаи "тута"-ро истифода мебаранд.
Аз ҷумла, мили туфангро низ "тута" меноманд.

123 Ҳудуди интишори "манча" нисбат ба он маҳалҳое, ки
зикр кардем, васеътар мебошад.

124 Дар баъзе маҳалҳо варианти "дангалчув" ҳам ҷо дорад.

Андароб, Гармчаима) — навъи лижаи гирда, бараки (в-қ., Қалъаи
Лабноб) — тахтаи ду паҳлӯи гаҳвора, сиба//сива (ш-к., Даштиҷум)
— тубак, фарҳак (к-ҳ.), фарҳа (ш-к., Даштиҷум) — латтае, ки
ба атрофи сӯрохи зеркӯрлачаи кӯдак мегузоранд.

Чи тавре ки мабинем, калимаву терминҳои ифодакунандаи ас-
бобҳои рӯзгор аз ҷиҳати адад зиёд ва таркиби гуногунанд. Ба гу-
мони он ки дар хусуси навъу намуди инҳо як андоза тасаввурот ҳо-
сил гардад, онҳоро ба чанд гурӯҳ ҷудо карда, аз назар гузаронидем.
Вале таснифоти боло як навъ шартӣ буда, рӯиҳати овардашударо фа-
қат ҳамчун намунаи терминологияи асбобҳои рӯзгори шеваи ҷанубӣ
ба назар гирифтани мумкин аст.

Н о м и х ў р о к в о р и

Калима ва терминҳои хӯрокворӣ дар системаи лексикаи хоси
шеваи ҷанубӣ ҷои муҳимро ишғол менамоянд. Бо вуҷуди ин, чун
дигар қисматҳои лексикаи шеваи ҷанубӣ ин боб то ҳол тақрибан
омӯхта нашудааст. Лекин аз нуқтаи назари этнографӣ анвои хӯрок
ва хӯрокворӣ, метавон гуфт, то андозае таҳқиқ ёфтааст. Аз ҷумла,
тавсифоти баъзе хӯрок ва хӯрокворӣ дар асари А.А.Семёнов 125
ва Г.А.Арандаренко 126 дода шудааст. Е.М.Пешерева умуман хоҷа-
гии имрӯзаи тоҷикони кӯҳистонро таҳқиқ карда, зимнан дар бораи
навъҳои хӯроке, ки бо шир ё ҷурғот тайёр карда мешаванд, маълум-
мот додааст. 127 Вале маълумоти нисбатан мукаммал ва конкрет
роҷеъ ба навъҳои хӯрок ва хӯрокворӣ танҳо ба қалами муаллифони
китоби "Таджики Каратегина и Дарваза" тааллуқ дорад. 128 Дар
ин асар дар қатори дигар мавзӯҳои этнографӣ, хӯрокворӣ ҳам ба
боби алоҳида ҷудо карда шуда, дар бораи навъи хӯрок, масолеҳ ва
тарзи тайёр кардани он, инчунин маросимҳое, ки ба хӯрок вобаста-
анд, шарҳи муфассал дода шудааст.

Дар асарҳои шевашиносӣ фақат тафсири баъзе номҳои хӯрок-
ворӣ ва ё калимаҳои ба он алоқамандро дарёб кардан мумкин
аст. Калима ва терминҳои ба хӯрокворӣ вобаста аз чанд ҷиҳат ҷо-
либи диққатанд: 1) навъҳои хӯрок ва хӯрокворӣ; 2) материали хӯ-
роке, рӣ; 3) тарзи тайёр кардани хӯрокворӣ; 4) таркиби хӯрок ва
ғайра.

Табиист, ки хӯрок ва ҷараёни тайёр кардани он бо силсилаи
асбобҳои рӯзгор алоқаи қавӣ дорад. Шояд бо ҳамин сабаб бошад,
ки дар китоби "Таджики Каратегина и Дарваза" шарҳи баъзе асбоб-
ҳои рӯзгор зимни тафсилоти хӯрок дода шудааст. Азбаски мо дар
фасли гузашта терминологияи асбобҳои рӯзгор, аз ҷумла номи ас-
бобҳои хамир ва хӯроктайёркуниро, махсус аз назар гузаронидем,
дар ин ҷо фақат дар бораи лексикаи хӯрокворӣ таваққуф мекунем.

125 А.А.Семёнов. Этнографические очерки Зарафшанских
гор, Каратегина и Дарваза. М., 1903, стр. 52, 54, 81.

126 Г.А.Арандаренко. Дарваз и Каратегин. — В кн.:
Досуги в Туркестане. СПб., 1899, стр. 467, 468.

127 Е.М.Пешерева. Молочное хозяйство горных таджи-
ков и некоторые связанные с ним обычаи. — В кн.: По Таджикиста-
ну. Ташкент, 1927, стр. 42-59.

128 Ниг.: Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 225-257.

Шубҳае нест, ки тоҷикони маҳалҳои Қаротегин, Кӯлоб, Бадах-
шон ва водии Ҳисор дар бобати тайёр кардани хӯрок ва истифодаи
масолеҳи он умумияти бисъере доранд. Аз ин ҷост, ки бисъер ка-
лимаҳои умумии шеваи ҷанубӣ вобаста ба терминологияи хӯрокво-
рӣ ба фонди умумитоҷикӣ тааллуқ доранд. Аз ҷумлаи диалектизм-
ҳои лексикӣ бошад, воҳидҳои луғавии барои ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи
ҷанубӣ умумиро нисбатан кам дучор меоем. Масалан, калима-тер-
минҳои зеринро номбар кардан мумкин аст, ки дар қисми бештари
лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дучор меоянд: хамирмо//хамирмон —
хамиртуруш, чапоти — нони тунук, озъқ — навъи хӯроке, ки
дар равған мепазанд, фатирмаска — номи як навъ хӯроке, ки аз
фатири гарм ва равғани маска тайёр карда мешавад, мойник//
мойни//муни//монук 129 — сафедӣ барои хобондани ҷурғот ё
тухме, ки аз рӯи одат ба зери мурғ мегузоранд ва ғайра.

Дигар, аксарияти калимаву терминҳои хӯрокворӣ дар лаҳҷа-
ҳои алоҳида ё дар гурӯҳе аз шеваи ҷанубӣ дучор меоянд. Лексикаи
хӯрокворӣ вобаста ба мақоми ин ё он навъи хӯрдани дар ҳаёти ин-
сон ба гурӯҳҳои ҷудо мешавад. Дар ин силсила калимаҳои ифодаку-
нандаи нон ва хӯрокҳои ордӣ ҷои аввалро ишғол менамоянд.

Тарафи этнографияи ин масъала дар китоби "Таджики Карате-
гина и Дарваза" батафсил баён ёфтааст. Назар ба нишондоди ин
асар, нон дар маҳалҳои Қаротегин ҳам аз орди гандуми маҳаллӣ ва
ҳам аз орди гандуми аз водии Ҳисор овардашуда пухта мешавад. 130
Ғайр аз ин, табиист, ки дар пухтани нон ва дигар анвои хӯрокҳои
хамирӣ аз орди ҷав, ҷуворимакка, ҷугорӣ барин ғалладонаҳо низ ис-
тифода мекаранд.

Дар шеваи ҷанубӣ агарчи дар ифодаи навъҳои хамир термин-
ҳои махсус дучор намеоянд 131, лекин ҷой доштани ду истилоҳи
иборагӣ — нони хамир ё нони фатир 132 ба мавҷуд будани
навъҳои хамир далолат менамоянд, яъне ин терминҳо нонро дар нис-
бати навъҳои хамир ифода менамоянд.

Ё худ барои ҷудо кардани навъҳои хамир истифодаи калимаи
хамирмон//хамирмо 133 низ як андоза меёр ҳисоб меёбад.
Хамирмон, асосан, дар тайёр кардани хамири "нони хамир" истифо-
да бурда мешавад. Ин аст, ки истеъмоли калимаи хамирмон //
// хамирмо дар баъзе мавридҳо имконнопазир мегардад ва моҳияти
услубӣ пайдо мекунад.

129 Варианты охирин дар лаҳҷаи Нути Бадахшон қайд шуда-
аст. Ниг.: А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 114.

130 Ниг.: Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 226.
Аммо ин маълумоти китоби мазкур ба шароити имрӯза чандон му-
вофиқат намекунад, чунки аҳоли, назар ба мушоҳидаи мо, асосан
орди тайёрро аз магазинҳо мехарад.

131 Масалан, дар баъзе лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ (масалан,
Конибодом) хамири беҳамиртуруш тайёршударо "хамирхеста" меноманд.

132 Назар ба маълумоти даҳонии доценти Университети дав-
латии Тоҷикистон ба номи В.И.Ленин С.Ҳалимов дар маҳалҳои Ор-
ҷоникидзеобод (к-ҳ.) ба ивази ин терминҳо ибораҳои нони раси-
да ва нони нарасида ҷой доштаанд.

133 Дар баъзе маҳалҳо варианти хамирмоҳ ҳам ба назар
мерасад.

Чунон ки мебинем, калима-термини номбаршуда дар шеваи ҷанубӣ бо ду вариант дучор меояд. Аммо ин вариантҳо дар як лаҳҷа набуда, балки ба лаҳҷаҳои гуногун нисбат доранд. Аз ҷумла, вақрияти хамирмон дар доираи лаҳҷаҳои Кӯлоб ва шакли хамирмо дар ҳудуди лаҳҷаҳои ваҳий-қаротегинӣ (деҳаҳои Оксой, Гирдхам) ба назар расидаанд. Ҷой доштани варианти дуҷум (хамирмо) факти бебаҳс мебошад, чунки дар шеваи ҷанубӣ аз охири калима соқит гардидани ҳамсадои "н" аз ҳодисаҳои маъмули фонетикист.¹³⁴

Ба ин тариқа, воҳиди луғавии хамирмон//хамирмо дар ивази калимаҳои "хамирмоя" ё "хамиртуруш"-и забони адабӣ ва шеваҳои дигари тоҷикӣ омада, сарриштаи калимаву терминҳои ифодакунандаи нон ва хӯрокҳои ордӣ ҳисоб меёбад.

Мулоҳиза дар сари калимаи мазкур, махсусан, ҳиссаи дуҷуми он, чандин тахминҳоро илқо менамояд. Алалхусус, ду фарзия бештар ба хотир меояд.

1. Калима-термини хамирмон//хамирмо метавонад на-тиҷаи унификацияи ибораи исми "хамири монда(ги)" бошад. Ба ин маъ-нӣ, компоненти дуҷуми калимаи мазкур, зоҳиран, ба асоси замони ҳозираи феъл баробар бошад ҳам, дар асл чун шакли ихтисоршудаи сифати феълии "монда" ё "мондагӣ" (мондан) ба назар мерасад. Воқеъан, бо ин роҳ сурат ёфтани калимаҳои мураккаб барои шеваҳои истисно нест. Масалан, калимаи "хорзо"-ро бе ҳеҷ андегиаву мулоҳи-за ба исми "хоҳар" ба сифати феълии "зода" метавон нисбат дод, чунон ки дар забони адабӣ ва баъзе шеваҳои дигари тоҷикӣ шакли пурраи ин калима - "хоҳарзода" (инчунин додарзода) маъмул мебо-шад.

2. Калима-термини хамирмон//хамирмо-ро ҳамчун шакли андак тағйирёфтаи воҳиди луғавии забони адабии давраи классикӣ "хамирмоя" низ тахмин кардан мумкин аст. Дар ин ҳол асоси ин ка-лимаро на ибораи атрибутивии исм+сифати феълӣ, балки ибораи атри-бутивии исм+исм (хамир+моя) ташкил медиҳад. Аммо чӣ тавр "ха-мирмоя"шакли "хамирмон//хамирмо" -ро гирифтааст? Агар дар охири варианти аввал (хамирмон) овози "н" воқеъ намебуд, кушодани ги-реҳи он муаммо як андоза осонтар мегардид, зеро ки бо афтидани "я" (йа) аз "хамирмоя" ҳосил гардидани "хамирмо" имконпазир аст. Бо "н" иваз шудани "я" (йа) ҳамчун ҳодисаи фонетикӣ дар шеваи ҷанубӣ дучор наомадааст.

Чи навъ ки мебинем, ин ду тахмин моҳиятан акси якдига-ранд ва тарзи ташаккули калимаи "хамирмон"-ро ба риштаҳои гу-ногун мекашанд. Алалхусус, компоненти дуҷум таркиби онро ба во-ҳидҳои лексикӣ гуногун бурда мерасонад.

Бояд қайд кард, ки калимаи мазкур дар ҳамон шакли шеваги-аш (яъне хамирмон//хамирмо) бештар ба фарзияи яқум мувофиқат менамояд. Дар ҳақиқат, реалияе, ки он ифода менамояд, порчаи ха-мире мебошад, ки барои хамири оянда нигоҳ медоранд.¹³⁵ Дар

¹³⁴ Дар ин бора муфассалтар ба боби "фонетика" муроҷиат шавад.

¹³⁵ Ниг.: Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 227.

ин бора, маълумоти китоби "Таджики Каратегина и Дарваза" ҷоли-би диққат аст: "для заквашивания теста употребляют закваску-ха-мирмо, представляющую собою остатки теста на стенках блюда-квасни- после того, как из нее вынули очередную порцию подошед-шего теста. Это тесто соскабливают со стенок квасни специаль-ной железной лопаточкой, называемой качик, собирают в кусок и сохраняют зарытом в муке до следующего раза"¹³⁶. Лекин, аз тараф дигар, бо ҷузъи мойи маънидод кардани тарзи ташаккули ка-лимаи "хамирмон" ҳам ба далелҳои муътамад истинод меёбад. Ав-валан, чунон ки дар боло қайд кардем, калимаи хамирмон дар адабиёти классикӣ мустаъмал аст. Мураттибони "Фарҳанги забони тоҷикӣ" ин калимаро чунин тафсир мекунад: 1) хамири турш, ки онро бо обу орду намак омехта хамир тайёр мекунад; 2) асосӣ, асл, моҳият; Кист ба гетӣ хамирмояи идбор, Он ки ба иқболи ӯ набошад хурсанд (Рӯдакӣ)¹³⁷. Ин калима назар ба қайди луғати тоҷикӣ-русӣ, дар забони адабии муосир ҳам дучор меояд.¹³⁸

Сониян, ҷузъи моя ба хусусияти предмет мувофиқ меафтад. "Моя" ҳамчун "асл ва асоси чизе, асос ва сабаб, боис"¹³⁹ як-ҷоя бо ҷузъи тобеи худ (калимаи "хамир") дар ифодаи хамиртуруш, ки зотан асоси хамири нав мебошад, омадааст, чунон ки тақрибан чунин ҳолатро дар калимаҳои сармоя, дастмоя, гаронмоя ва ғ. му-шоҳида мекунем.

Ниҳоят, бо моя алоқадор будани ҳиссаи дуҷуми калимаи "ха-мирмон"-ро дар калимаи мойни//моини//муни//монук, ки дар шеваи ҷанубӣ мустаъмал аст, низ дидан мумкин мебошад. Ҳарчанд ки решаи ин калима муаммои хоси худро соҳиб аст, лекин, дар ҳар ҳол, гумон меравад, ки бо "моя" муносибате дорад.

Мойни ҳамчун "хамирмоя" ва ё "хамирмон" моҳиятан асл ва асоси чизе мебошад. Алоқамандона ба ҳамин меъёр Р.Л.Неменова ду маънии "мойни"-ро қайд кардааст: 1) миқдори муайяни ҷурғоти турш, ки барои хобондани ҷурғоти нав истифода мешавад; 2) тухме, ки ба-рои тухми нав кардан ҳамчун нишон ба зеро мурғ мегузоранд.¹⁴⁰ Мисолҳои зерин дар тақвияи маъниҳои мазкур оварда шудаанд: мойи набоша, мурғ тухм намекуна; дур-ӯт тӯрӯш омадай, ҷурғот-а мойни-ро бӯсӣю кади¹⁴¹.

¹³⁶ Ҳамон ҷо.

¹³⁷ Ниг.: Фарҳанг..., ҷ. 2, саҳ. 460.

¹³⁸ Таджикско-русский словарь. М., Гос. изд-во иностран-ных и национальных словарей, 1954, стр. 418; Бо вучуди ин, ка-лимаи хамирмоя дар забони адабии имрӯза аз воҳидҳои луғавии фаъол ҳисоб намеёбад. Балки дар ҷои он бештар "хамиртуруш" ис-теъмол мегардад.

¹³⁹ Ниг.: Фарҳанг..., ҷ. 1, саҳ. 703.

¹⁴⁰ Ниг.: Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 159;

Дар шеваи шимолӣ ин маъниҳо бо воҳидҳои лексикӣ дигар ифода мешаванд. Аз ҷумла, дар Конибодом дар ҳар ду ҳолат ҳам калимаи "сафедӣ" -ро кор мефармоянд. Дар лаҳҷаи Панҷакент бошад, назар ба маълумоти марҳум С.Атобуллоев, дар мавриди аввал калимаи "испеди", аммо дар ҳолати дуҷум унсурҳои луғавии "мойаги"-ро ба кор мебардаанд.

¹⁴¹ Ниг.: Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 107-139.

Вале тафсири А.З.Розенфельд вобаста ба варианти "монук" дар лаҳҷаи Нути Бадахшон як андоза норавшан мемонад, зеро калимаи "закваска", ки дар тарҷимаи "монук" овардааст 142, ҳам ба хамир ва ҳам ба ҷурғот мансуб буда метавонад 143. Ю.И.Богорад бошад, дар лаҳҷаҳои ҷанубии Кӯлоб калимаи мазкурро (вариантҳои монӣ//муни) фақат "хамиртуруш" эзоҳ додааст 144, ки ин тафтиши иловагӣ мебошад. Дар ҳар ҳол, ин далелҳо гувоҳи онанд, ки дар байни калимаҳои хамирмоя//хамирмон, аз як тараф ва мойни//муни//монук, аз тарафи дигар, як навъ равобити нисбии шаклӣ ва маъноӣ ҷой дорад, ки сабабгори он, ба назари мо, решаи "моя" ё асоси "мон" ба шумор меравад.

Вобаста ба хамир боз ду термини дигарро зикр мекунем: "дъстмолик" (ш-к., Зелолак) ва "новаръндък" (ч-к., Тагнов). Ин ду термин аз ҷиҳати ифодаи маънӣ ба ҳамдигар наздиканд, онҳо порчаҳои хамирро мефаҳмонанд, ки аз зарф тарошида мегиранду баъд ба орд омехта кулӯла мекунанд. Аммо ҳар кадоме аз воҳидҳои луғавии мазкур дар заминаи унсурҳои лексикӣ гуногун ба вуҷуд омадаанд. Чунончи, дъстмолик аз таркиби дъст+молик, новаръндък аз нова + рънд + ьк сурат ёфтааст. Ҷиҳати умумӣ барои ҳар ду калима суффикс мебошад, ки дар шаклҳои -ик ва -ьк ба қайд даромадааст.

Бо вуҷуди ин, таркиби лексикӣ-морфологӣ ва ифодаи "новаръндък" аз рӯи тафсири Ю.И.Богорад як андоза мубҳам менамояд. Ӯ менависад: "новаръндък-комочек теста, скатанный из остаток муки и теста" ва барои тасдиқи он мисоли зеринро меоварад: тавақ-ъа ръндидъм, новаръндък кадъм 145.

Дар байни лексикаи хӯроқиҳои ордӣ ва ғалладонагӣ терминҳое, ки ба навъҳои нон далолат менамоянд, ҳам аз ҷиҳати адад ва ҳам аз ҷиҳати таркибҳои лексикӣ-морфологӣ ҷои махсусро ишғол менамоянд. Сабаби ин, албатта, мавҷудияти анъана ва тарзҳои гуногуни нонпазӣ дар байни аҳолии тоҷик мебошад. Вале аз рӯи материал дида мешавад, ки на ҳамаи навъҳои нон дар тамоми маҳалҳо баробар паҳн гардидаанд. Яке аз он терминҳо гирда//гирдача//гърдача//гирдакча ба шумор меравад. Аз рӯи мисолҳо дида мешавад, ки ин калима дар шеваи ҷанубӣ чандон доираи васеи истеъмол надорад. Аз асарҳои ҷопӣ калимаи мазкур танҳо дар китоби "Таджики Каратегина и Дарваза" қайд гардида, ба Қаротегин нисбат дода шудааст. 146

Валеҳеҷ кадоме аз муаллифони асарҳои тадқиқотие, ки ба лаҳҷаҳои ҷанубӣ бахшида шудаанд, калимаи номбурдари дар ҳамин маънӣ зикр накардааст. Мисолҳои мо ҳам ҳамаи маҳалҳоро дар бар намегиранд. Аз ҷумла, қисми зиёди онҳо ба лаҳҷаи ваҳийӣ-қаротегинӣ оиданд. Ба замми ин, чунон ки мебинем, ин воҳиди луғавӣ вариантҳои гуногун дорад. Варианти гирда фақат дар деҳаи Дегай (қ.) ва шакли гирдакча дар Обигарм (қ.) ба назар расиданд.

142 Муқ. кунед: А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 114.

143 Ниг.: Русско-таджикский словарь, стр. 180.

144 Ю.И.Богорад. Южнокулябские говоры..., мусаввадаи мақола, саҳ. 17.

145 Ҷамон ҷо. саҳ. 252.

146 Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 209.

Шаклҳои гърдача ва гирдача бошад, ба тарзи омехта дар доираи лаҳҷаи ваҳийӣ-қаротегинӣ дучор меоянд. Намунаи мисолҳоро меоварем: ваҳийчи гърдача гъфта рафидара мебара (в-қ., Ҷиҷборак); хасфатир-ша шахи шах мешури, ай гърдача-ра шътала (қ., Каҳдара); и калон-ша гирдакча мегем мо мардум (қ., Обигарм) ва ғайра.

Пурсуҷӯҳо маълум карданд, ки калимаи "гирдача" дар ифодаи навъи нон барои лаҳҷаҳои алоҳидаи Кӯлоб ва Кӯлобии Ҷисор ҳам бегона нест. Масалан, намояндаи деҳаи Зиракӣ (Кӯлоб): ба мо хабар дод, ки воҳиди луғавии "гирдача" дар айни ҳол ба маънии навъи нон гӯё серистеъмол шуда, мавқеи муродифи худ "бараки"-ро, ки собиқан маъмул будааст, торафт танг карда истодааст. Ё худ аз рӯи маълумоти даҳани Р.Л.Неменова маълум мешавад, ки "гирдача" дар байни кӯлобӣҳои Варзоб истифода мегардидааст.

Натиҷаи пурсуҷӯ ва мутақобилҳо ба он далолат менамояд, ки нуқтаи асосии интишори калимаи "гирдача" (бо вариантҳои лаҳҷаҳои ваҳийӣ-қаротегинӣ ва қаротегинӣ мебошад. Лекин он ҳамчун ҳодисаи нисбатан нави мутараққӣ тадриҷан ба доираи лаҳҷаҳои Кӯлоб ва кӯлобии Ҷисор низ роҳ ёфта истодааст. Албатта, дар дохили ин лаҳҷаҳо маҳалҳои ҳам бисъеранд, ки дар он ҷоҳо калимаи "гирдача" истеъмол намешавад. Вале аз мафҳуми он намояндагони он маҳалҳо тамоман беҳабар нестанд, ҳарчанд ки дар ҷои он воҳиди луғавии дигарро ба кор мебаранд.

Ба ин тариқа, гирдача ё гърдача//гирдакча як навъи нони маҳаллӣ буда, диаметраш тақрибан 50 см ва ғафсиаш 1-1,5 см мешавад. 147 Маънии луғавии решаи калима (гирда) моҳияту шакли онро муайян мекунанд. Ба назар чунин мерасад, ки ин ҷо суффикси "ча" ҳамчун калимасоз бештар мақом дорад.

Ба ғайр аз "гирдача" дар шеваи ҷанубӣ дар ифодаи навъҳои нон терминҳои зерин кор фармуда мешаванд: ғавсак (ч-к., Доғистон), ғафсаки (ш-к.) 148 нони гирдаи нисбатан ғафс, ки тақрибан бо гирдача ҳамхел аст, хамфатир (ч-к., Учқул, Саричашма), хамирфатир (к., ш-к. ч-к., к.-қ.) ноне, ки нисбат ба гирдача тунуктар аст, 149 чапотӣ (в-қ., ш-к., бештар дар Мӯминобод), тънъки (ш-к., Мӯминобод) нони тунук, сустак (ш-к., Даштиҷум) кулҷаи рағандор, гънди (ш-к., Даҳана, Токак) нони сабӯсине, ки махсус барои сағ ва дигар ҳайвоноти хонагӣ лухта мешавад 150, товаги (ш-к., Сангдара), товасан ги (Қаротегин); ришок, това, тарактов (Бадахшон) 151 ноне, ки дар товаи

147 Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 229.

148 Калимаи "ғавсак" бо айни ҳамин маънӣ дар лаҳҷаҳои Дарвоз ҳам дар истеъмол аст. Ниг.: Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 230.

149 Ниг.: Ҷамон ҷо. саҳ. 230.

150 Ҳудуди калимаи гънди нисбат ба ишораи мо васеътар буда, то ба гурӯҳи кӯлобии ҷисорӣ омада мерасад. Дар ҷумлаҳои зер, ки ба лаҳҷаи Мирзоии Ёвон тааллуқ доранд, калимаи мазкур бо айни ҷамон маънову таркиби фонетикӣ зикр ёфтааст: оча-ш медот. Ниг.: О.Чалолов. Асари номбурда, саҳ. 81.

151 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 163. См. Указатель к словарю.

сангӣ пухта мешавад, кумочқазон (в-қ., Оқсой) — ноне, ки ба зарфи махсус андохта дар қўри оташ пухта мешавад 152, мърғъи (ш-к., Даҳана: Ҷ-к.) — ноне, ки нопухта мешафтад, кумоч//гумоч (Бадахшон) 153 — навъи нон, садри (Қаротегин) — ноне, ки аз орди ҷуворимакка пухта мешавад ва ғ.

Дар лаҳҷаҳои Қаротегин, вахӣёй-қаротегинӣ ва бадахшонӣ як қатор калимаву терминҳои мавҷуданд, ки навъи нонро аз рӯи махсусии идҳо, маросимҳои тӯй ва мисли инҳо буданаш ифода мекунанд. Чунончи: холхолак (Қаротегин), шогункёмоч, нонруған, нонмаска (Бадахшон) ва м. инҳо.

Чунон ки мебинем, навъҳои нон аз рӯи терминология хеле гуногун буда, аз истифодаи васеи орд ва ҳунари пазандагии мардуми ҷануби Тоҷикистон шаҳодат медиҳанд. Бояд иқрор шуд, ки на ҳамаи ин терминҳо дар зиндагии ҳаррӯзаии мардум ғаёли истифода мешаванд. Танҳо қисми ками онҳо чунин хусусиятро доро буда, боқимондашон дар мавридҳои лозима ба кор мераванд. Чунончи, калимаи хасфатир (беҳамиртуруш) баракси хамфатир (бо хамиртуруш) дар мавриди ҷудогона зарурат пайдо мекунанд, чунки предмети ифода мекардагии он фатир таъҷилан ҳангоми омадани меҳмон ё дигар зарурати зиндагӣ пухта мешавад.

Баъзе калимаҳои ин гурӯҳ ба туфайли истифодаи нашудани реалия ҳоло ба ҷумлаи воҳидҳои луғавии пассив гузаштаанд. Масалан, калимаи нимнона дар маҳалҳои Қаротегин гӯё ҳоло аз истемол мондааст, чунки ин навъи нонро қариб намепазанд.

Терминҳои ифодакунандаи нон мисли дигар гурӯҳҳои лексикӣ дар масоҳати паҳншавии шеваи ҷанубӣ бо ду ҷиҳат ҷолиби диққатанд: а) дар ифодаи яке аз навъҳои нон калима бо вариантҳои мухталиф ба доираи истемол даромадааст. Мисли: гирдача//гърдача//гирдакча, хамфатир//хамирфатир, ғафсақ//ғафсақи, товаги//товасанги ва ғ; б) дар ифодаи ин ё он навъи нон калимаҳои гуногун истемол мегарданд: хамчун товасанги//кумочқазон, чапотӣ//тёнъки ва ҳоказо.

Калимаҳои ифодакунандаи нон аз ҷиҳати сохти морфологӣ низ якранг намебошанд. Фоидаи терминҳои содда ниҳоят маҳдуд аст. Калимаву терминҳои сохтаву мураккаб бошанд, аз ҷиҳати адад зиёданд. Аммо бештари онҳо на ҳамчун ифодакунандаи предмети асл, балки чун нишондиҳандаи он дар атрофи калимаи умумихалқии "нон" сурат ёфтаанд. Аз ин рӯ он калимаву терминҳои сохтаву мураккабе, ки дар таркиби худ ҷузъи "нон" надоранд, дар нутқ гоҳо дар алоқамандии муайяншавандаи худ (нон) кор фармуда мешаванд. Ҳамчун: нони товаги, нони холхолак, нони ғафсақи ва ғайра.

Дар шеваи ҷанубӣ терминҳои низ дучор меоянд, ки предметҳои бо нон ҳамчинсаро ифода менамоянд. Ба сифати намуна воҳидҳои луғавии зеринро нишон додан мумкин аст: орзъқ (в-қ., Кӯл);

152 Дар баъзе маҳалҳои Қаротегин оғро тагалоби низ менамояд. Ниг.: Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 231.
153 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говора стр. 163.
См. Указатель к словарю.

орзъқ (Ҷ-к., Учқул), бьсоқ (в-қ., Сарикенча) — лўндаҳои хамаири, ки дар равған пухта мешаванд, чагалдак (в-қ.), чагалдак//чокалдак (Қаротегин) 154 — навъи озуқ ва ғ. Ин қабил хўрданиҳои бештар дар мавридҳои ид пухта мешаванд.

Маълум аст, ки бо нон ва орд як қатор хўроқиҳои дигар алоқаманданд. Ин боиси ба вучуд омадани чандин калима-терминҳои гардидааст. Чунончи, калимаҳои "фатирмаска" ва "чанголи" ҳамчун муриди яқдигар дар ифодаи навъи хўроке меоянд, ки аз фатири гарм ва равғани маска тайёр карда мешавад. Ин навъи хўроқ, қатъи назар аз иду маросимҳо ҳар вақт аз рӯи имконият омода карда мешавад. Территорияи интишори локалии ду калимаи боло нобаробар аст. "Фатирмаска" тақрибан дар ҳудуди лаҳҷаҳои вахӣёй-қаротегинӣ, қаротегинӣ ва гурӯҳи Кўлоб дучор меояд, дар гурӯҳи кўлобии Ҳисор бошад, ҳам "чанголи" ва ҳам "фатирмаска" воমেҳурад.

Аз состави лексикии калимаи аввал — фатирмаска таркиби хўроқ (яъне маҳз аз "фатир" ва "маска") аён шуда истад, воҳиди луғавии дуюм "чанголи" тарзи тайёр кардани хўроқро нишон медиҳад. Ба тарзи дигар гўем, ин ду унсурҳои луғавӣ яке дигареро (дуюмӣ якумиро) пурра менамоянд. Дар ҳақиқат, фақат бо омехта намудани фатиру равған қаноат накарда, онро бо чангол молиш медиҳанд.

Хўроқиҳои, ки аз орд ё хамаири тайёр карда мешаванд, таркибан бой ва рангоранганд. Ба ғайр аз орд ба он навъҳои ғалладона, шир, равған ва ғайра ҳамроҳ мекунанд. Аз ин ҷост, ки таркиби нони навъҳои ин ё он хўроқ воҳидҳои лексикии ҳархеларо фаро мегирад. Барои мисол таркиби номҳои зеринро мушоҳида мекунем: нашоиста//нишоиста//нишаста (ш-к., в-қ., Ҷ-к., роғ, к., в-қ., к-ҳ.) — атолае, ки аз шираи хушконидаи гандум 155 пухта мешавад; алвомир (бд) — атолаи ширдор, лаков (ш-к., Ховалинг) — таомест, ки аз орд мепазанд ва ба он райҳону ҷурғот омехта ба бемор медиҳанд: девнаак гўфтай, ки очамма лаков каа дод-ыш, сь-йат шидай; далда//далида — навъи таом, ки бо омехтаи нахўд пухта, ба он боз кабудӣ илова мекунанд: дангича (ш-к., в-қ., Ҷ-к., в-қ., роғ) — навъи хўроқест, ки аз ғалладонаҳои гуногун — гандум, лўбиё, нахўд ва амсоли он пазанд.

Дар китоби "Таджики Каратегина и Дарваза" номҳои моделҳои ба қайд гардидаанд, ки ин терминҳоро де маҳалҳои дигар дучор наомадем.

Дар терминҳои мавҷуда на фақат ҷиҳатҳои этнографии хўроқ пурра акс наёфтаанд, балки хатто номи анвои масолеҳе, ки дар тайёр кардани ин ё он хўроқ истифода мешаванд, алаҳхусус, ғалладона, орд ва сабзавот, на ҳамеша зикр мегардад. Аз таркиби баъзе терминҳои зуд пай бурдан мумкин аст, ки ин ё он хўроқро ҷиҳаи ташкил медиҳанд (нахудпийова, нахудшурбо, думбуллийова, ордова, гандум-қушак ва ғ.). Вале дар қисми дигар чунин хусусият тақрибан мушоҳида намешавад (муқ, кунед: хурақ, ширбат ва ғ.) Ба назари мо, ин ба сохти термин вобастагии калон дорад. Масалан, дар к-

154 Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 231.

155 Ҳамин шираи хушконидаи гандум ҳам, ки бо крахмал монандӣ дорад, бо термини нашоиста ифода карда мешавад.

лимаву терминҳои сохта (турушак), мураккаб (нахудшурбо) ва ибораги (атолаи башир) нисбат ба номҳои содда хусусияти хӯрок ва таркиби он конкреттар ифода меёбад.

Бояд қайд кард, ки қисми хӯрокҳои номбаршударо бе омехтаи гӯшт ё равшан тасаввур кардан мумкин нест. Аз ин рӯ, ҳарчанд бештари номҳо дар нисбати масолахоти дигар (орд, галладона, сабзавот) сурат ёфта бошанд ҳам, мафҳумҳои "гӯшт" ё "равған" ро тамоман аз байн намебаранд. Зиёда аз ин, дар шеваи ҷанубӣ калимаву терминҳои махсусе мавҷуданд, ки танҳо нисбати хӯроқиҳои гӯшти ва ё гӯшту равшанинд. Азбаски қисми зиёди онҳо ба ҷумлаи воҳидҳои луғавии умумихалқӣ тааллуқ доранд, бинобар он, мо дар ин ҷо бо зикри чанде калимаву термини ин соҳа маҳдуд менамоем: ҷърғанди (в-қ., Сарикенча) — дар ифодаи умумии равшану гӯшт кор фармуда мешавад, аси (в-қ., Сарикенча) — думбае, ки барои доругӣ нигоҳ медоранд; қирғизо ни аси меган, мо ни аси; қайла (ш-қ., Даштиҷум) — гӯшти бо равшану пиёз бирён кардашуда, агйоқ (в-қ., Сасиқбулоқ) — равшани пахта 156, дърда (в-қ., Сарикенча), дърди (ш-қ., Ховалинг) — равшани такшондудан зарф, йулма (в-қ., Орҷоникидзеобод), йолма (қ., Обигарм) — гӯшти гӯсфанде, ки дар оташдони махсус яклухт пухта мешавад, танури (в-қ., қ., Обигарм) — пораҳои гӯште, ки дар танӯр пухта мешавад. 157, ҳалвоқайла (қ.) — хӯроке, ки аз гӯшт ва хамир сохта мешавад, йалама (қ.) — шавла ва ғайра.

Мувофиқи маълумоти китоби "Таджики Каратегина и Дарваза", дар лаҳҷаҳои Қаратегин вобаста ба тарзи тайёр кардани палав чанде калимаҳои хос мавҷуданд, ки аз зинаҳои гуногуни ин амал дарак медиҳад. Ҳамчун: сангшу, курмакшу, хомдам, пухтадам ва амсоли инҳо. 158

Ба назар чунин мерасад, ки ин калима-терминҳои нисбат ба дигар воҳидҳои луғавии ин силсила навтаранд, чунки бо тарзҳои гуногун пухтани оши палав дар маҳалҳои Қаратегин махсусан вақтҳои охир ба ҳукми анъана даромада истодааст.

Чанде калимаву терминҳои дигар номи хӯрокҳои бо тухм вобастаро ифода менамоянд. Аз ҷумла, тухми овпаз, тухми тағаллоби, тухмшурбо, тухмпийова, қалашон, 159 шир-

156 Ин калима дар нутқ бо муайяншавандаи худ — калимаи "руған" ба шакли "руғани агйоқ" низ кор фармуда мешавад. Ин тарзи истеъмол барои шеваҳои забони тоҷикӣ ҳодисаи муқаррарӣ ҳисоб меёбад. Масалан, айни ҳамон ибора дар лаҳҷаи Конибодом ба тарзи "руғани масли" мустаъмал аст. Қолаби "руғани масли" ва "руғани агйоқ" як хел бошад ҳам, аз нуқтаи назари лексикӣ ҷузъҳои дуқуми онҳо фарқ мекунанд. Дар аввали ҷузъи дуқум ба калимаи русии "масло" (масли) вобаста бошад, дар ибораи сонӣ (руғани агйоқ) ҳиссаи "агйоқ" аз воҳидҳои луғавии турки-оғ/оқ (сафед) ва йоқ/йог (равған) иборат мебошад. Вале дар истеъмоли намоёндогани шеваи ҷанубӣ (Дар Ҷиргатол) калимаи мураккаби турки агйоқ (оқ/оқ) ҳамчун термини содда тасаввур гардида, мисли "масли" наъви равшанро ифода менамояд.

157 Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 238.

158 Ҳамон ҷо, саҳ. 239.

159 Қалашон — як наъв шӯрбоест, ки аз тухму пиёзи бирёншуда тайёр карда мешавад. Ниг.: Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 240

боғ 160 ва ғ. Мутаассифона, ба сабаби маҳдудияти материал, ҳудуди интишори ин калимаву терминҳоро муайян кардан душвор гардид. Гумон меравад, ки бештари онҳо, алалхусус, он терминҳое, ки дар таркиб компоненти "тэхъм" доранд, дар бештари маҳалҳо ё бо ҳамин шакл ва ё андак ба ранги дигар кор фармуда мешаванд. Истисно шояд калимаи овльнак бошад, ки дар ифодаи тухми хомпаз (беравшан) дар деҳаи Ҳалқарф қайд шудааст.

Дар силсилаи лексикаи хӯрокворӣ калимаву терминҳое, ки бо маҳсулоти ширӣ алоқаманданд, ҷолиби диққатанд, зеро ин маҳсулот "дар байни анвои хӯроквориҳои аҳолии мавқеи калонеро ишғол менамояд" 161.

Бесабаб нест, ки дар баъзе маҳалҳо, аз ҷумла дар Бадахшон, 162 калимаи "шир" ро бо "ғанҷ" иваз мекунанд, ки ин аз мақоми баланд доштани маҳсулоти ширӣ гувоҳӣ медиҳад 163.

Бо вуҷуди ин, агар терминологияи ин соҳаро бо калимаву терминҳои навьҳои боло (махсусан, бо лексикаи маҳсулоти орду хамири) муқоиса кунем, нисбатан маҳдудияти онро мушоҳида менамоем, чунки маҳсулоти ширӣ, ҳар чи бошад, дар ҳаёти инсон бо маҳсулоти ордӣ баробар шуда наметавонад. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки дар байни ин силсилаи воҳидҳои луғавӣ чунин калима-терминро ба қайд гирифта натавонистем, ки махсус номи хӯрокро ифода мекарда бошад. Аксарияти калимаву терминҳои мансуби чунин навьҳои маҳсулоти ширианд, ки ба таркиби хӯрок ҳамроҳ карда мешаванд: ҷурғот, дуғ ва ғайра.

Дуруст аст, ки баъзе хелҳои маҳсулоти ширӣ ба тарзи алоҳида, ҳамчун хӯрок истеъмол мешаванд. Масалан, шир, маска, ҷурғот барин маҳсулотро алоҳида ва ҳам дар таркиби хӯрокҳои гуногун истифода мебаранд. Вале ин чунин маънии надорад, ки онҳо дар ҳаёти инсон ҳамеша ҷои ин ё он хӯрокро иваз мекарда бошанд. Сарфи назар аз ин, номҳои ифодакунандаи онҳо ҳамчун исми дигар навьҳои хӯрокворӣ дар гуфтугӯи мардум серистеъмоланд. Қисме аз онҳо, аз қабилӣ дуғ, маска, ҷурғот барои ҳамаи лаҳҷаҳои ҷанубӣ умумианд. Баъзеи дигар ҳудуди васеъро фаро гиранд ҳам, дар маҳалҳои алоҳида ба ҳаммаъноӣ худ бармеҳӯранд. Чунончи, калимаи мойни бо вариантҳои мухталифи худ (аз қабилӣ монӣ//муни//м-зук) дар аксарияти лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ мустаъмал бошад ҳам (тафси — ли он дар боло вобаста ба калимаи "хамирмон" дода шудааст), дар доираи гурӯҳи кӯлобии Ҳисор ниҳоят маҳдуд мегардад ва дар баъзе маҳалҳо инро калимаи кунаргу 164 иваз мекунад. Чунончи: кунаргу бийор ҷурғот ховонем (к-ҳ., Шӯриён). Мисли ҳамин калимаи "ҷурғот"

160 Ширбоғ — хӯроқи суюқе, ки аз тухм ва шир тайёр карда мешавад.

161 Ниг.: Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 240.

162 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 98.

163 Дар ин бора ниг.: Е.Пешерева. Молочное хозяйство горных таджиков и некоторые связанные с ними обычаи. — В кн.: По Таджикистану (Отчет по экспедиции 1925 года), вып. 1, Ташкент, 1927, стр. 44.

164 Калимаи "кунаргу" (кунарга) дар тарҷумани воҳиди луғавии "заквашить" — и русӣ ҳамчун муроди "сафедӣ" истифода шудааст. Ниг.: Русско-таджикский словарь, стр. 180.

ҳам баъзан дар қишлоқҳои алоҳидаи Орҷоникидзеобод бо воҳиди луғавии "қатик" иваз шуда меистад: ай ҳаму чака-да қатик ширин-ай (Анатурушаки тоҷик).

Дар ин гурӯҳ боз чанде калимаву терминҳои мавҷуданд, ки номҳои мухталифи ба маҳсулоти ширӣ алоқамандро ифода менамоянд: толто (в-қ., Сарикенча) — дурдаи ҷурғот 165, нъмолук (ш-к., Ховалинг) 166 майдаҳои қурут ва ғайра.

Бештари калимаву терминҳои мазкур дар ҷараёни нутқ дар шакли содда ба назар мерасанд. Аз ин маълум мешавад, ки ин ё он маҳсулоти ширӣ таркибан ягона аст. Чунончи: чака, дуғ, ҷурғот, дърди, мойни//мони//муни//монук ва мисли инҳо: ай ҳаму чака-да қатик ширин-ай (к-қ., Анатурушаки тоҷик); йа ра ҷурғот мийори, йа ра руған (в-қ., Гирдхам); то мойни набоша, ҷурғот ховонда намешава (ш-к.); 167 кунарғу бийор, ҷурғот ховон (к-қ., Шӯриён).

Вобаста ба хусусиятҳои сермаъноӣ истеъмоли баъзе калимаҳо дар мавридҳои муайян ва дар алоқамандии воҳидҳои луғавии дигар имконпазир мегардад. Масалан, калимаи мойни дар ифодаи сарфедин ҷурғот бо воҳидҳои луғавии ҷурғот ва хобондан кор фармуда мешавад. Ё худ калимаи дуғ дар ифодаи процесси амал бо феъли "кашидан" (дуғ кашидан) меояд. 168 Воҳидҳои луғавии ин соҳа на фақат дар процесси муомилот, балки дар калимасозӣ ҳам фаъоланд. Аз ҷумла калимаи "дуғ" ба сифати ҷузъи калимаи мураккаби сохта (яъне калимаи мураккабе, ки ба тавассути суффикс сурат ёфтааст), истифода шудааст: дуғкаши зур-ай, хурдан-иш осон (ш-к.) 169.

Ба қатори калимаву терминҳои мазкур воҳиди луғавии "ҳомқаймоқ"-ро ҳам нисбат додан мумкин аст. Аммо маҳсулоте, ки бо ин термин ифода мегардад, чандон васеъ истифода намешавад. 179 Ба ин маъни доираи интишори калима-термини номбурда ба назар мерасад. Вале мавҷуд будани тазоди он — калимаи "пъхтақаймоқ", ки дар ҷанубии Кӯлоб (қишлоқи Доғистон) қайд шудааст, ба он далолат менамояд, ки "ҳомқаймоқ" ба ҳар ҳол, аз доираи лаҳҷаҳои Қаротегин ва ваҳийӣ-қаротегинӣ берун меояд. Дар акси ҳол антоними он ҷой намедошт.

Мувофиқи анъана гиёҳ ва растаниҳои кӯҳиро бештар ба тарзи табиӣ истеъмоли мекунанд. Аз интишори васеи калимаҳои чъкри, торон//торун, чағора, хоч//қорч, ров//ровшък//рошак, модел, бубинак, шибит, хроҷи, нуғроқ ва ғайра дидан мумкин аст, ки гиёҳ ва растаниҳои ифодакунандаи онҳо дар аксарияти маҳалҳои ҷануби Тоҷикистон маъмул аст. Аз баъзеи онҳо хӯроқиҳои махсус тайёр карда мешавад. Масалан, таркиби ибораи "оши сийоалаф", ки дар қисми зиёди гурӯҳи шеваи ҷанубӣ дучор меояд, далолат мекунад, ки аз гиёҳи махсус-сийоалаф як навъ хӯрок пухта мешавад.

165 Дар маҳалҳои дигар дар ивази ин воҳиди луғавии дурда бо вариантҳои дърда//дърди дучор меояд.

166 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр.160.

167 Ҳамон ҷо, саҳ. 107.

168 Дар хусуси сермаъноӣ поёнтар муфассал таваққуф хоҷем кард.

169 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 87.

170 Ниг.: Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 244.

Сабзавоти полези ҳам бо тарзҳои гуногун истифода мешавад. Махсусан, хӯрише, ки аз кӯфтаи гиёҳ, кабудӣ, қаланғур ва ғ. тайёр мекунанд, машҳур буда, онро бо термини нъгул ном мебаранд. Бо вучуди ин, аз рӯи интишори ин калима дида мешавад, ки хӯриши мазкур дар ҳама ҷо истифода намегардад ё истифода шавад ҳам, бо номи дигар маъмул аст.

А.З.Розенфельд калимаи "нъгъл"-ро дар деҳаи Яхакпаст (в-қ.) қайд карда, маънии онро дуруст эзоҳ додааст. 171 Материали гирдовардаи мо ҳам ба он далолат менамояд, ки калимаи мазкур дар қисми лаҳҷаи ваҳийӣ-қаротегинӣ ва Қаротегини Поён, кӯлобии Ҷи-сор (алалхусус Файзобод) мустаъмал аст.

"Нъгъл"-ро хоси гурӯҳи лаҳҷаҳои Кӯлоб ҳам метавон ҳисобид, чунки калимаи "нъгълкът" 172, ки бо ҷузъи мазкур сурат ёфтааст (нъгъл+кът+ак), аз ҷой доштани он гувоҳи медиҳад.

Бо ҷузъи "нъгъл" дар шеваи ҷанубӣ инчунин "нъгъллова", "нъгълчък" барин калимаҳои мураккаби дигар сохта мешавад. Воҳиди луғавии "нъгъллова" чи дар ифодаи реалия ва чи аз нуқтаи назари қолаби суратӣ аз "нъгълчък" фарқ мекунад, ҳарчанд ки ҷузъи "нъгъл" дар ҳар ду ҳам такрор меёбад. Нъгъллова навъи хӯрок аст, ки аз нъгъл ва оби ҷӯшида тайёр карда мешавад. Таркиби лексикӣ-морфологӣ калима (исм+исм+суффикс) моҳияти хӯрокро равшан нишон медиҳад.

Калимаи "нъгълчък" бар акси "нъгъллова" аз исми "нъгъл" ва асоси феъли "чък" (∠ чъкидан-кӯфтан, майда кардан) ташаккул ёфта, номи асбоби нугултайёркуниро ифода мекунад.

Калимаи "нъгълчък" моҳиятан бо воҳиди луғавии "нъгълкът" ва "нъгълкувак" 113 баробар меояд. Агарчи компонентҳои дуоми ин калимаҳо бо воҳидҳои луғавии гуногун (чък, кът ва кув) ифода ёфтаанд, лекин онҳо низ синоними якдигар мебошанд. Дар шеваи ҷанубӣ феълҳои "чъкидан" ва "кътидан", ки аз калимаҳои тақлидӣ-овозии "чък-чък" ва "кът-кът" ба вучуд омадаанд 174, дар айни ифодаи як маъно бо калимаи умумихалқии "кӯфтан" қаробати маъноӣ пайдо карда, тадричан ба сифати ҷузъи калимаи мураккаб истифода гардидаанд.

Тафовути зоҳирии калимаҳои "нъгълчък" ва "нъгълкът" боз дар он аст, ки яке бо суффикси "ак" ("нъгълкът"), вале дигар бе аломати морфологӣ сурат ёфтаанд. Аммо мушоҳидаҳои нишон медиҳанд, ки бо суффикси "ак" омадани "нъгълчък" ҳам барои лаҳҷаҳои алоҳида, алалхусус лаҳҷаҳои Файзобод ва Обигарм, истисно нест, чунон ки имконияти бе суффикси "ак" омадани "нъгълкът" (дар шакли "нъгълкът") низ ҷо дорад.

Чунон ки мушоҳида мегардад, нугул ба навъҳо ҷудо мешавад. Ин боиси он гардидааст, ки дар маҳалҳои алоҳида аз ҷузъҳои савзи ∠ сабзӣ ва нъгъл воҳиди луғавии нав — савзинъгъл ба вучуд

171 А.З.Розенфельд. Говоры Каратегина, стр. 80.

172 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 160.

173 Намуди нъгъл кувак дар баъзе маҳалҳои шимолӣи Кӯлоб, аз ҷумла дар деҳаи Зиракӣ қайд шудааст.

174 Дар хусуси ин феълҳо ва умуман ин тарзи калимабандӣ дар фасли диалектизмҳои феълӣ ба тафсил сухан меравад.

омадааст. Калимаи савзи, ки бо вариантҳои сабзак ва савзак дар бисёр нуқтаҳои лаҳҷаҳои Кӯлоб, водии Ҳисор ва Қаротегин маъмул аст, гашничу қаланфури хушки кӯфтаву омехташударо ифода менамояд. Одатан, савзакро тобистонҳо тайёр карда, ба зарф ё халтаҳои махсус бардошта менамоянд. Инак, нугуле, ки аз омехтаи савзаку пиёз тайёр карда мешавад, "савзингъл" ном гирифтааст, ки онро бештар дар фасли зимистон ва ё баҳор истеъмол мекунанд. Назар ба маълумоти намояндаи қишлоқи Зиракӣ (ш-к.) аз савзак фақат нугул тайёр накарда, балки онро барои хуштаму хушбӯӣ шудан ба хӯрокҳо ҳам меандохтаанд. Пас, нгъл ва савзингъл моҳиятан дар ифодаи айни як предмет (хӯриш) оянд ҳам, ҳар кадом бо ҳудуди семантикӣ ва шакл фарқ мекунанд. Нугул, пеш аз ҳама, хӯришест, ки аз пиёзу гашничи ва қаланфури нав тайёр карда мешавад. Ҳоло дар аксари маҳалҳо ба он помидор ҳам илова мекунанд. Савзинугул бошад, бо вучуди умумият доштани масолеҳ, чи тавре ки дар боло ишора кардем, маҳз бо ҷиҳати аз гашничу қаланфури хушки кӯфта тайёр карда шудани худ фарқ мекунанд. Вале мушоҳидаҳои нишон медиҳанд, ки истилоҳи нгъл ҳам дар нисбати якумӣ (нугул) ва ҳам дар нисбати дуҷумӣ (савзинугул) гоҳ бетафовут истифода мешавад.

Ба назари мо, дар намуди савзингъл хусусияти хӯриш равшантар акс меёбад.

Калимаи дигаре, ки моҳиятан ба "нгълова" шабеҳ буда, тақрибан дар тамоми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ қор фармуда мешавад, "шакаров"/"шъкаров" мебошад. Шояд "шакаров" боиси он гардида бошад, ки "нгълова" фақат дар маҳалҳои алоҳида ба назар бармехӯрад.

Шакароб бар хилофи нугулова ба навъҳо ҷудо мешавад, ки барои ифодаи онҳо калимаҳои хосе ба вучуд омадаанд. Аз ҷумла, сийашакаров (ш-к., Даштиҷум) — шакаробе, ки ҷурғот ҳамроҳ на мекунанд, гълбасар (в-қ., Нӯшор) — шакаробе, ки ҷурғот ҳамроҳ мекунанд ва ғ.

Чунон ки мебинем, ин ду воҳиди луғавӣ на танҳо аз ҷиҳати нисбати маҳал фарқ мекунанд, балки таркиби лексикӣ-морфологии онҳо ҳам ба ҳамдигар мувофиқ намеояд. Дар калимаи аввал (сийашакаров) ҷузъи якум — сийа (∟ сиеҳ) ҳамчун эзоҳдиҳандаи ҷузъи дуюм (шакароб) омада бошад ҳам, аз маънии лексикӣ худ андаке дур шудааст: "сийа" ба бечурғот (явғон) истеъмол шудани хӯрок ишорат карда, боиси ҷудо кардани навъи шакароб гардидааст. Ҳар чи бошад, ба туфайли ҷузъи "шакаров" мувофиқати таркиби лексикӣ-морфологии калимаи "сийашакаров"-ро бо реалияи ифода мекардагаш мушоҳида кардан мумкин аст. Аммо маънидоди этимологии калимаи "гълбарсар" душвор мебошад, зеро дар таркиби он нишоне (ҷузъе) нест, ки ба номи навъи шакароб будани калима далолат кунад, чи тавре ки дар воҳиди луғавӣ қабл ҷузъи "шакаров" 175 ҳамин гуна хусусиятро

175 "Шакаров" аз ду ҷузъ — "шакар" ва "ов" иборат буда, ба назари мо, дар асоси муносибати баробарӣ (копулятивӣ) сурат гирифтааст. Лекин ҷузъи "шакар" дар ин таркиб маънии маҷозӣ дошта, ба дилнишинию болаэзати хӯриш ишорат менамояд. Ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки маънии "шакаров" дар лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисорӣ (Тӯда ва дигар деҳаҳои ҳамхели он) андак васеъ гашта, хӯриши аз пиёзу помидор тайёр кардашударо низ ифода менамояд. Дар шеваи шимолӣ ҳоло ҷои онро калимаи русии "запуска" (∟ закуска) ишғол карда истодааст.

дорост. Гумон меравад, ки "гълбарсар" дар заминаи қиёс ба вучуд омада, дар ибтидо ба тавассути бандаки изофӣ бо шакаров (шакарови гълбарсар) алоқаманд будааст. Монанди онро дар мисоли терминҳои гуногун пеш аз ин борҳо аз назар гузаронидем.

Ба силсилаи калима-терминҳои мазкур воҳиди луғавӣ тарғарфа//тарғафа-ро ҳам нисбат додан мумкин аст. Бар акси калимаҳои боло доираи истеъмоли тарғарфа маҳдуд мебошад. Аз афташ, ин калима қисман гурӯҳи Кӯлоб ва ҷо-ҷо лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисорро фаро мегирад. Аз рӯи мисолҳои мавҷуда гуфтан мумкин аст, ки калимаи тарғафа моҳиятан ба гурӯҳи калимаҳои боло қаробат дошта бошад ҳам, реалияи он бо баъзе хусусиятҳои аз хӯрокҳои навъи мазкур фарқ доштааст. Масалан, шакароб ва амсоли инро аз сабзавот ва гиёҳҳои гуногун дар фаслҳои гуногун тайёр мекунанд. Вале тарғафа ҳангоми зимистон ҳам аз пиёзи сафед, қаланфур ва гиёҳҳои хушконда тайёр карда мешавад.

Ба ҳамин гурӯҳ инчунин калимаи "савзаков"-ро ҳам нисбат додан мумкин аст, ки дар деҳаҳои Зелолак, Дарай Турбат (ш-к.) дучор омадааст. Лекин аз рӯи моҳияти маъно "сабзаков" бештар ба нгъллова, шакаров наздикӣ дорад: Ҳа савзаков бкъна, бкърем (Зелолак) 176.

Бисёр воқеъ мегардад, ки ба таркиби хӯрок каду, картошка, карам, капуста 177 ва меваҳои гуногун ҳамроҳ карда мешавад. Аз ин рӯ дар таркиби бисёр номҳои калимаҳо каду, картошка, карам, себ, зардолу, тут ва ғайра зикр мешаванд. Бо мақсади кашол надодани сухан аз маънидоди онҳо сарфи назар мекунем.

Вале калимаҳои тътпс//тутпиз (тути кӯфта) ва манур-ро андак ба ранги дигар шарҳ додан лозим меояд. Аввалан, онҳо дар ифодаи як навъ ширворе меоянд, ки аз тут тайёр карда мешавад. Соҳиян, ҳудуди интишори ин воҳидҳои луғавӣ аз доираи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ, Қаротегин ва шимолии Кӯлоб чандон дур намеравад. Мисолҳои зерин ба тут вобаста будани ин навъи ширворро таъкид менамоянд: пеш вах тутпс-а ва (ба) теша мэтапидан (в-қ., Лангар); ай тут манур мекаран (в-қ., Лангар). Зоҳиран, ҳар ду ин калима дар ифодаи як реалия меоянд. Вале аз рӯи тасвири итоби "Таджики Каратегина и Дарваза" маълум мешавад, ки калимаҳои мазкур дар ибора (тутпусти шапи ва тутпусти манур) ҳам дучор омада, ҳар кадом ба навъе аз ширвори аз тут тайёршаванда тааллуқ дорад. 178

Ин ду калима шаклан ҳам акси якдигаранд: манур содда намоянд, тътпс мураккаб ба назар мерасад. Ин аст, ки кушодани таркиби тътпс нисбат ба манур андаке имконпазир менамояд. Масалан, тахмин кардан мумкин аст, ки ҳисси дуюми калимаи тътпс —

176 Дар хусуси терминҳои боқимондаи гиёҳҳои кӯҳӣ ниғ.: Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 242.

177 Дар лаҳҷаҳои Қаротегин ва ваҳиёӣ-қаротегинӣ калимаи "карам" чунин зироати полезиро ифода менамояд, ки аз ҷинси карам аст. Бинобар он, барои фарқ кунондани карами маҳаллӣ аз карами русӣ калимаи капуст (∟ капуста) қабул шудааст.

178 Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 241.

воҳиди луғавии пӛс ба унсури қадимаи писқ, ки маъноаш орд, орди ғаллаи бирён, ҷав, нахӯд 179 аст, мувофиқат мекунад. Инак, унсури пӛс дар таркиби тӛтпӛс низ ҳамин маъноро хотирнишон мекунад, ки ин ба хусусияти хӯрокворӣ мувофиқат менамояд.

Калимаву терминҳое, ки нӯшоки ва нӯшоквориро ифода менамоянд, аксаран ба ҷумлаи унсури умумихалқӣ тааллуқ доранд. Бинобар он зикри ҳамаи онҳо дар ин ҷо мувофиқи мақсад намебошад. Танҳо калимаи "буза" ро метавон қайд кард, ки дар ифодаи як навъ маидастии арзаии собиқ маъмул буда, ҳоло чи дар забони адабӣ ва чи дар шеваҳои тоҷикӣ тақрибан қор фармуда намешавад.

Дар охир боз чанд калимаву терминро метавон нишон дод, ки номҳои ин ҷо хӯроки ҷе нӯшокиро ба тарзи конкрет ифода накунад ҳам, аз рӯи маънои худ ба ҳамин силсилаи номи хӯрокворӣ нисбат доранд. Чунончи татул (Ҷ-к., Саричашма) — тахтӯл, ношто: райи со айни татул-да мейойан; рӛндӛк (Ҷ-к., Ёл) — қирмоҷ, хӯроки сӯхта: дил а (тақрибан дар ҳамаи маҳалҳо) — мағзи нон, гӯшти харбуза, тарбуз ва ғ. 180; нола/нӛла (ҳамаи лаҳҷаҳо) — навола, луқма, порча: йа нола нон бӛд-де-шу (В-қ., Саридашт); йод-ӛм кардан, нӛла ай даҳон-ӛм ғалтид (Ш-қ.); йа нола нун бӛху (Ҷ-к., Учқул) ва ғ.; лафка/лафака (Ш-қ., В-қ., Ҷ-к.) — луқма; пора, бурида; як даҳон: йа лафка нон-а нотаркарда дар асал лӛчондӛм-у хӛрдӛм (Мо-мандиён), тика (В-қ., Сарикенҷа) — бурда, пора: йак тика нон бӛте!; фӛрт (Ҷ-к., Учқул) — қулт, ҷуръа: йа фӛрт чой-ӛш бӛте, чой-а фӛрт мекашам ва м. инҳо.

Н о м ҳ о и л и б о с

Либос яке аз он мавзӯҳост, ки дар илми этнографияи тоҷик нисбатан бештар омӯхта шудааст. Алалхусус дар бораи либоси мардуми Қаротегин ва Дарвоз маълумоти зиёд дарҷ гардидааст. 181 Либоси бошандагони маҳалҳои Кӯлоб ва водии Ҳисор махсус таҳқиқ нашуда бошад ҳам, дар ин бобат бисёр ҷиҳатҳои умумиро бо Қаротегину Дарвоз мушоҳида кардан мумкин аст. Бо вучуди ин, дар ин қабил калима-терминҳо ҳам байни лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ баробари умумият тафовутҳои намоён низ ҷо доранд.

Муқриси материалҳои асари этнографии "Таджики Каратегина и Дарваза" ва экспедицияҳои шевашиносӣ як андоза имконият мебахшад, ки дар баъзе бобатҳо ҷиҳати умумӣ ва фарқноки лексикаи сару либосро зимнан нишон дода, ҳудуди интишори ин ҷо воҳиди луғавиро қайд намоем.

Калимаву терминҳое, ки ба сару либос нисбат доранд, вобаста ба навъу намудҳои пӯшок, аз як тараф, ва тааллуқдории он ба зану мард, аз тарафи дигар, ба гурӯҳҳо ҷудо мешаванд.

Пеш аз ҳама бояд қайд кунем, ки дар тафсилоти мо мафҳуми

179 Фарҳанг..., ҷ. 2, саҳ. 66.

180 Ниг.: Луғати шеваҳои ҷанубӣ (макети ҳарфи "д"), саҳ. 46.

181 Дар бораи дараҷаи омӯзиши сару либоси сокинони Қаротегин ва Дарвоз ва анъанани либосдӯзӣ дар асари "Таджики Каратегина и Дарваза" (ҷ.2, саҳ. 116,117) маълумоти даркорӣ дода шудааст.

либос танҳо маънии пӯшоквориро нашошта, балки анвои кӯрпаву болишт ва дигар предметҳои матоиро низ дар бар мегирад. Вале инчунин маъно надорад, ки терминологияи онҳо тамоман омехта мешавад бошад. Балки вобаста ба мақоми реалияҳои номбурда дар шарҳу эзоҳи номҳои онҳо низ тартиби муайян рӯй карда мешавад.

Бояд гуфт, ки дар шеваи ҷанубӣ сарфи назар аз истеъмоли термини умумихалқӣ "сару либос (ё ливос)" боз чанде калимаву таркибҳое вомехӯранд, ки қисман ва ё пурра бо мафҳуми номбурда муносибати синонимӣ доранд. Дар байни онҳо калимаҳое ҳастанд, ки танҳо пӯшоквориро ифода менамоянд. Масалан, калимаҳои лоқ ва қола-ро метавон аз ҳамин қабил ҳисобид. Лекин ин ду калима-термин чи аз ҷиҳати интишори локалӣ ва чи аз ҷиҳати доираи маъно аз ҳамдигар фарқ мекунад: лоқ бо маънии нисбатан васеъ умуман дар ивази сару либос тақрибан дар ҳамаи лаҳҷаҳои Кӯлоб, Қаротегин, ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва кӯлобии Ҳисор дучор ояд, 182 қола бештар ба маънии сару либоси ба арӯс додашаванда, асосан, дар ҷануби Кӯлоб ба назар расид.

Р.Л.Неменова лоқ-ро дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб бо варианти лоқ қайд карда, дар тафсири таркиби "лоқ-ӛ пар" менависад: "Одежда, одеяла; домашние вещи" 183. Бояд гуфт, ки ин маънидод ба табиати калимаи лоқ/лоқ-ӛ пар бисёр мувофиқ меояд. Ю.И. Богорад калимаи "лоқ"-ро дар нисбати ҷанубии Кӯлоб нишон дода, онро ин тавр эзоҳ медиҳад: "Тряпка, доскут, одежда, мягкие вещи" 184.

Дар ҳақиқат, калимаи "лоқ" дар шеваи ҷанубӣ мақоми васеъ дорад ва ин ду навъ тафсир моҳияти онро ба хубӣ ифода карда менамоянд. Мисолҳои зеринро мулоҳиза мефармоем: кал лоқо-ша аму занак-а пушонд (Ҷ-к.); лоқо-та пуш (В-қ., Ниёзбегиён); лоқо-ма дар тағора медози? (В-қ., Кӯл); йак лоқ духт (В-қ., Сасиқбулоқ) ва ғ.

Бо иштироки "лоқ" дар баъзе лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ калимаи мураккаб сохта шудааст. Аз ҷумла, дар деҳаи Қушағба (В-қ.) мисоле ба даст омад, ки калимаи мураккаби бо ҷузъи лоқ суратёфта (лоқдузи) ҳамчун нишондиҳандаи навъи предмет истифода шудааст: мошинаи лоқдузи харидӛм.

Ба сару либос умуман нисбат доштани "лоқ"-ро аз ин ҷо ҳам дидан мумкин аст, ки бо иштироки ин воҳиди луғавӣ калимаи мураккаби л а қ а ф т о в к њ н и (исм+исм+асоси феъл+суффикс) ба вучуд омадааст, ки ба маънии офтоб додани сару либос, пӯшокворӣ ба қайд гирифта шудааст.

182 Дар баъзе маҳалҳои Орҷоникидзеобод ин калима инчунин дар ифодаи пойафзоли кӯҳна меояд.

183 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 159.

184 Мавридҳои мешаванд, ки калимаи умумихалқӣ ливос (Либос) дар ифодаи ин ҷо навъи махсуси пӯшокворӣ ба худ воҳидҳои луғавии хоси шеvaro вобаста менамояд. Масалан, дар деҳаи Туркии Орҷоникидзеобод (Ҷ-к.) ибораи "либоси шаҷаҳт" қайд гардидааст, ки маънии этнографӣ дошта, пӯшоквориро ифода менамояд, ки рӯзи домодталабон хешони арӯс мебаранд: ха, йа либоси шаҷаҳт карам-у ба (баӛд) бурдем.

А.З.Розенфельд дар ифодаи мафҳуми сару либос¹ ва дигар навъҳои матоъ, инчунин таркибҳои ҷуфти "лоқ²-у пар" ва "лоқ³-у луқ⁴"-ро қайд кардааст, ки онҳо умуман барои дигар маҳалҳо ҳам истисно нестанд. Аммо ҷузъи аввал — калимаи лоқ дар маҳалҳои ҷудогона ба маънии нисбатан танг — танҳо дар ифодаи порчаи матоъ, латта ё рӯймол ҳам омада метавонад. Дар мисоли зерин, ки ба деҳаи Оқсои Ҷирғатол (в-қ.) оид аст, айнан ҳамин маънии "лоқ" таъкид ёфтааст: ай испирт ибартар-ай (арақи дастӣ) ҳами лоқ-а тар књи, дар мегира.

Қисми дигари калимаву терминҳо дар ифодаи мафҳуми "сару либос" ба маҳалҳои алоҳида дахл дошта, сарфи назар аз сохт ва гуногунии таркибҳои лексикӣ-морфологии худ ба маънии нисбатан васеъ, масалан, "сару либоси дариваду фитшуда", "кӯҳнаву кола" ва ғ. кор фармуда мешаванд. Аз ҷумла, ҷъғел/ҷъғелак (ш-к., Ховалинг), ҷайдак (қ., Хумдон), ҷързък-ъ вързък (ч-к. Давлатобод), гур-ҷе р (в-қ., Сарикенча), ҷил-ъ ҷанда (ш-к., Сангдараи Ёхсу), рахт-ъ бор 185 (ш-к., Мӯминобод) ба ғ.

Дар силсилаи лексикаи сару либос калимаву терминҳои ифодакунандаи пӯшоки мардона ҷои махсус ишғол менамоянд. Ба туфайли омезиши босуръати сару либоси тарзи кӯҳна бо нав (типи шаҳрӣ) дар лексикаи ин соҳа дигаргуниҳои зиёде ба амал омада истодааст. Вале диққати мо дар айни ҳол на ба мафҳумҳои нав (аз қабилҳои шими галифа, куртаи гимнастийорка, куртаи нимостин, турсик, палтун ва ғ.), балки ба терминологияе равона карда мешавад, ки бо сару либоси тарзи дӯхти кӯҳна оиданд. Қисме аз ин калимаву терминҳо дар натиҷаи аз истифода мондани баъзе либосҳои кӯҳна ниҳоят кам дучор ояд, қисми дигар нисбатан фаъол аст, зеро сару либоси анъанавӣ дар байни калонсолон ва бачагон ҳанӯз аз расмият набаромада аст.

Аз ҷумлаи куртаҳои қадимаи мардона куртаи махсуси гиребондорро қайд кардан мумкин аст, ки дар лаҳҷаҳои Қаротегин ва ваҳиёӣ-қаротегинӣ китифак 186 ном дошта, дар Ғеш (ш-к.) бо калимаи саркътифи ном бурда мешавад. Албатта, дар ду мавзеъ ду хел сурат ёфтани ин ду термин аҷобате надорад, зеро қонунҳои калима-созӣ дар ҳар ду маврид ҳам аз имкон дур намебошад. Муҳимаш ин аст, ки дар ҳар ду ҳам ҷузъи китиф (∟ китф) ҷо дошта, навъи куртаи мардонро вобаста ба гиребон нишон медиҳад. Бо вуҷуди ин, истилоҳи "саркътифи" хусусияти куртаро пурратар ифода мекунад, чунки гиребон то андозае сари китфро низ дар бар мегирад 187.

185 Маънии "рахт-ъ бор" боз андаке васеътар буда, умуман чизу чора ва материалро ифода карда метавонад, Мисол: рахт-ъ бор ай усто бӯд йа кавш-му медод (ш-к., Мӯминобод).

186 Ниг.: Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 121. Дар ҳамин ҷо тасвири тарзи дӯхт ва хусусиятҳои ин навъи курта дода шудааст.

187 Калимаи "китифак" дар шакли "кифтак" дар баъзе маҳалҳои райони Ленин (к-қ.) низ дучор ояд ҳам, бар акси лаҳҷаҳои Қаротегин ё ваҳиёӣ-қаротегинӣ бандҳои махсуси аз китф овезони ҷо маро ифода мекардааст: мо ин бандо-ра китфаки ҷома мегем (Оқбури).

Вале ба назар чунин мерасад, ки процесси ҳамчун термин мустаҳкам шудани китифак нисбат ба саркътифи бармаҳалтар анҷом ёфтааст. Ин бесабаб нест: суффикси -и, ки дар таркиби "саркътифи" ҷой дорад, нисбати як предметро ба предмети дигар нишон медиҳад. Аз ин рӯ ҳангоми эикри калимаи саркътифи муайяншавандаи он — курта ҳамоно ҷилвагар шуда меистад. Ин навъи куртаро дар аксарияти лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ къртай мъллойи низ меноманд, ки ин ном бар акси китифак, саркътифи вобаста ба шахси пӯшанда ба вуҷуд омадааст. Дар ҳақиқат, ин навъи куртаро дар вақташ муллоён ба бар мекарданд. Дар айни ҳол куртаи навъи "муллоӣ" (китифак, саркътифи)-ро, асосан, муйсафедон мепӯшанд. 188

Ҷолиби диққат аст, ки қисм ё навъҳои гиребони куртаи "муллоӣ" боиси ба вуҷуд омадани калима-терминҳои дигар гардидааст. Масалан, шерозаи гиребонро дар лаҳҷаҳои Қаротегин бо калимаи къва ё кува ифода мекунад. Мисоле аз шеваи Обигарм: къвайи кърта-ш-а шинонди? Ё худ дар айни ҳамин лаҳҷаҳо воҳидҳои луғавии шо инак ва қуват вомахӯранд, ки нисбати намудҳои гиребони куртаи мазкуранд.

Дар шеваи ҷанубӣ барои ифодаи навъи куртаи мардона-куртаи пешкушод калима-терминҳои пешчокак, куйнак ё гиребон истифода мешаванд. Аз инҳо пешчокак ва гиребон хусусияти куртаро зиёдтар нишон медиҳад: "пешчокак" ба кушода будани пешии курта (пеш+чок+ак) далолат намояд, "гиребон" аз қабилҳои куртаҳои гиребондор будани онро таъкид мекунад. Аммо вазифаи калимаи "куйнак"-ро чӣ тавр эзоҳ додан лозим аст?

Бино ба маълумоти этнограф С.П.Русяйкина ин навъи куртаро дар ибтидои асри XX ба маҳалҳои Қаротегин ва Дарвоз шахсоне овардаанд, ки ба водии Фарғона сафар кардаанд. 189 Пас термини куйнак ҳам, ки аз калимаи ўзбекии куйлак сар задааст, тақрибан аз ҳамон вақт ба доираи истеъмол даромадааст. Аз афташ, шахсоне, ки ба водии Фарғона барои мардикорӣ мерафтанд, дар бозгашт барои фарқ кунонидани куртаҳои маҳали худ аз типии Фарғона бидуни ихтиёр калимаи ўзбекии "куйлак"-ро ба талаффуз мувофиқ кунонида (бо бадалӣ "ў" ба "у" ва "л" бо "н") бо худ овардаанд.

Ба назари мо, воҳидҳои луғавии "пешчокак" ва "гиребон" дар нисбати куртаи навъи боло, асосан, маҳсули онҳрест, ки ба водии Фарғона сафар накардаанд. Аз ин рӯ он терминҳо дар қисси ҷиҳати зоҳирии курта ба вуҷуд омадаанд. Термини "куйнак" ҳамчун "моли овардашуда" дар айни ҳол дар лаҳҷаҳои Қаротегин ва ваҳиёӣ-қаротегинӣ мақоми васеъ дошта, дар ифодаи навъи махсуси куртаи ҳам мардона ва ҳам занона истифода мешавад. Чунон ки китоби "Таджики Каратегина и Дарваза" хабар медиҳад, ин навъи куртаро ҳоло бештар колхозчиёни миёнсол мепӯшанд. 190

Ниҳоят, бо ҷузъи "пеш" дар деҳаи Эскигузари Орҷоникидзеобод (к-қ.) калимаи мураккаби "пешқавзак", ки бо қолаби исм+суф-

188 Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 121.

189 Ба китоби "Таджики Каратегина и Дарваза", ҷ. 2, саҳ. 124 истинод шудааст.

190 Ниг.: Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 124.

фикс сурат ёфтааст, ба назар расид. Аз афташ, ин ҳам номи навъи куртаи мардона, алалхусус, шабеҳи куртаи "пешчокак", "гиребон" ё "куйнак" мебошад. Таркиби лексикӣ-морфологии калимаи мазкур ба пешкушод будани курта далолат менамояд.

Аз ҷумлаи калима-герминҳои ифодакунандаи либоси рӯ мавқеи воҳидҳои луғавии ҷелак, калтача, кепана к-ро қайд кардан мумкин аст. Ин терминҳо на фақат аз ҷиҳати состави фонетикӣ (таркиби овозӣ), балки аз нуқтаи назари ҳудуди интишор ва ифодаи маъни ҳам тамоман фарқ мекунад. "Ҷелак" исми ҷомаи бепахтаи тоби бистона буда, дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ, махсусан, дар гурӯҳҳои Қўлоб, Қўлобии Ҳисор хеле маъмул аст. Аз рӯи мисолҳо дидан мумкин аст, ки ҷелак вобаста ба матои дӯхташаванда ба навъҳо ҷукино мушавад. Дар ин ҳол калимаи "ҷелак" ҳатман бо муайянкунандаи худ зикр мегардад. Масалан, "ҷелаки ала була" исми пӯшокворист, ки аз матои раҳ-раҳ дӯхта шудааст.

Дар лаҳҷаҳои Қаротегин ва ваҳиёӣ-қаротегинӣ дар ивази "ҷелак" ҳамчунин калимаҳои "йактак", "йактайи" маълуманд. Маълум аст, ки ин калима-термин дар шеваи шимоли, алалхусус, водии Фарғона, дар ифодаи навъи куртаи мардон истифода мешавад. Вале дар қисми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ, аз ҷумла дар гурӯҳи бадахшонӣ, нисбати предмети дигар-типи хилъат гардидааст. Гумон меравад, ки бо маънои нисбатан нав дар қисми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ ҷорӣ шудани "йактак" ба фаволияти мусофирони водии Фарғона вобаста бошад.

Бино ба нишондоди Е.М.Пешерева куртаи навъи "яктак", ки ҳануз дар асрҳои гузашта дар байни аҳолии ўзебеки водии Фарғона (асосан мардон) васеъ истифода мешудааст, дар қисми хилъат (халат) ба вуҷуд омадааст. Пас, дар шеваи ҷанубӣ ба сифати номи як навъ либоси типӣ хилъат маъмул гаштани калимаи йактак-йактайи низ ҳодисаи тасодуфӣ нест.

Дар китоби "Таджики Каратегина и Дарваза" боз як навъи либоси сабуки рӯ бо номи "йактакҷелак" қайд шудааст, ки асосан дар лаҳҷаҳои Қаротегин (Мобайн ва Поён) ба назар мерасидааст.¹⁹¹ Ин аз навъҳои боло танҳо бо андак дароз будани худ фарқ карда, дар баҳору зимистон пӯшида мешудааст. "Йактакҷелак" номида шудани он шояд ба сабаби он бошад, ки тақрибан дар ҳамаи маҳалҳои калимаҳои йактак ва ҷелак дар ифодаи як предмет кор фармуда мешаванд.¹⁹²

Калима-термини "калтача" як навъи либоси рӯи пахтанок буда, бар акси ҷома кӯтоҳ ва баъзан беостин мешавад. Ҳудуди интишори ин калима нисбат ба "ҷелак" андак тангтар буда, асосан, баъзе маҳалҳои шимолии Қўлоб, ваҳиёӣ-қаротегинӣ, қаротегинӣ ва қўлобии Ҳисорро фаро мегирад. Мисолҳо: тайи йак калтача бѣрафтас (ш-к., Мўминобод) 193; ҳамин йаке калтачай йакта-ра гѣрифта овардан.

¹⁹¹ Н.Н.Ершов, Н.А.Кисляков, Е.М. Пешерева, С.П. Русяйкина. Культура и быт таджикского крестьянства, вып. 1. Тр. Ин-та этнографии АН СССР, нов. сер., т.24, 1954, стр. 135-136.

¹⁹² Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 125.

¹⁹³ Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 135.

"Кепанак" бошад, ҳамчун хоси лаҳҷаи Даштиҷум (Ёл) дар ифодаи пӯстин – либоси зимистона қайд гардидааст. Ин калима ҳарчанд ба воситаи суффикси –а к сурат ёфта бошад ҳам, дар хусуси таркиби он умуман чизе гуфтан душвор мебошад, чунки решаи кепан як андоза баҳсталаб менамояд, ки алҳол аз он сарфи назар мекунем.

Назар ба маълумоти китоби "Таджики Каратегина и Дарваза" бо номи "қайдан" ё "чакмани қоқма" навъи чакмане ҷо дошта, дар солҳои ҷанг ба расмият даромада будааст.¹⁹⁴ Аммо дар айни ҳол ин намуди либос тақрибан истифода намешавад. Калимаҳои "қайдан" ва "қоқма" зоҳиран туркӣ менамоянд. Дар ҳамин асос гуфтан мумкин аст, ки предметҳои ифода кардаи онҳо шояд аз қирғизҳо омада бошад.

Дар ифодаи эзор калимаҳои хоси шеваро кам мебинем. Дар ҳама ҷо калимаи умумихалқии "эзор" маъмул аст. Танҳо дар баъзе маҳалҳои Қаротегин (лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва қаротегинӣ) ва Қўлобу Ҳисор калима-термини шорағза//шалворағза дучор меояд, ки исми як навъ эзори махсус аст. Ин пӯшок бар акси эзори оддӣ аз рағза//рѣғза – матои махсусе, ки аз риштаҳои нисбатан ғафси пашмӣ ё пахтагӣ бофта мешуд, дӯхта мешавад.¹⁹⁵ Аз ин рӯ, ҷузъи рағза дар таркиби калимаи мазкур ба навъи эзор далолат менамояд. Лекин ин ҷо зикри воҳиди "шалвар" диққатангез менамояд, зеро дар шеваи ҷанубӣ калимаи мазкур дар танҳои қариб дучор намеояд. Дар ин ҳол чунин тахмин ба фикр мезанад: калимаи "шалвар" собиқан дар шеваи ҷанубӣ гӯё ҷой доштааст. Ин калима, чунон ки маъмул аст, хоси адабиёти классикӣ буда, ҳоло дар ифодаи як навъи эзор дар лаҳҷаҳои дарӣ-тоҷикӣ Афғонистон маъмул аст.¹⁹⁶

Зимнан бояд гуфт, ки калимаи "шалвар" дар бештари лаҳҷаҳои шимолии тоҷикӣ дучор меояд. Аз ҷумла, дар лаҳҷаҳои Конибодом он навъи эзорро ифода менамояд, ки ба даҳони пояш резин мегузаронанд ва онро бештар бачагон (ҳар ду ҷинс) пӯшида метавонанд. Мувофиқи ҳамин ҳоло бриджаи русиро низ "шалвар" мегӯянд.

Аз ин маълум мешавад, ки пӯшоки шорағза//шалворағза шаклан аз эзор фарқ мекунад, загарна калимаи мазкур метавонист бо ҷузъи "эзор" низ сурат ёбад. Мавҷудияти варианти "шорағза" нишонаи он аст, ки калимаи мазкур дар лаҳҷаҳои қаротегин, ваҳиёӣ-қаротегинӣ ё доираи Қўлоб кайҳо боз ҷой дошта, ҳатто таънистааст тағйироти ҷиддии фонетикиро (унификацияи таркиби овозҳо: "Алв"-ро) аз сар гузаронад. Ба ин маънӣ, ба ғайр аз калимаи шалвор ба дигар воҳиди луғавӣ вобаста кардани ҷузъи шо дар калимаи шорағза тамоман ғайриреали менамояд. Эзори шорағза рӯйэзор ба шумор меравад. Ин ҳам гувоҳи он аст, ки он аз эзори расми фарқ мекунад.

¹⁹⁴ Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 127.

¹⁹⁵ Ин калима дар луғати тоҷикӣ-русӣ чунин шарҳ дода шудааст: "рағза" – обл. грубое домотканое сукно, из которого шьют чекмени и шаровары. Таджикско-русский словарь, стр. 328.

¹⁹⁶ Забоншинос С.Ҳалимов ба мо лутфан хабар дод, ки ин калима дар маҳалҳои Орқоникидзеобод то ба ҳамин қарибиҳо бо вариантҳои чалвор//шалвор бештар дар нутқи калонсолон дучор меомадааст.

Чуъзи рағза 197 ҳамчун калимаи мустақил дар шеваи ҷанубӣ ҳудуди весте истеъмом дошта, то нуқтаҳои охири гурӯҳи кӯлобин ҳисори мерасад. Аммо он, чунон ки аз мисолҳо дида мешавад, бар акси шалвор, ба ихтисори овозӣ кам дучор меояд. Сабаби инро метавон ба ду тарз эзоҳ дод: 1) Имтиёзи рағза дар конкретони-дани таркиби предмет; 2) Душворӣ ё осонии талаффуз. Ба назар ме-намояд, ки чуъзи шалвор нисбат ба рағза душворталаффуз аст ва шояд ин ҳолат ҳам то андозае барои ихтисори он сабаб шуда бо-шад. Дар ҳар ҳол, шорағза намунаи даҳҳо калимаҳои мураккабест, ки бо ихтисори яке аз чуъзҳо дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дучор ме-оянд.

Дар бобати терминологияи ба эзор вобаста лаҳҷаҳои бадахшо-нӣ аз маҳалҳои дигари ҷанубӣ то андозае фарқ мекунанд. Дар он ҷо ба чуъз калимаи умумии "эзор", ки дар шакли "изҳор//изор", ҳезор" меояд, инчунин воҳидҳои луғавии шуволак 198, тамбон//тум-бон кор фармуда мешавад. Шуволак мисли шорағза рӯйэзор аст. Воҳиди луғавии тамбон//тунбон 199 ҳам барои ифодаи навъҳои эзор меояд. Мутаассифона, аз маънии ин калимаҳо ҷудо кардан душ-вор аст, ки кадоми онҳо ба ҷумлаи терминҳои ифодакунандаи пӯшоки мардон дохил мешавад.

Як чуъзи дигари силсилаи калима-терминҳои ифодакунандаи пӯ-шоки мардонро воҳидҳои луғавии ба миёнбанд вобаста ташкид ме-ди-шанд. Дар адои ин маъни дар шеваи ҷанубӣ калима-терминҳои локи, лънги, чорсу, фута дучор меояд. Аммо мақоми истифодаи ҳамаи инҳо бо як мизон нест. Аз ҷумла, калимаи локи дар тамоми шеваи ҷанубӣ (ба истиснои баъзе маҳалҳои Ҳисор) истеъмом мешавад. Ва-қале интишори воҳиди луғавии мазкур аз ҷиҳати ифодаи маъно нобаро-бар мебошад. Маънои аввали он, ки ниҳоят машҳур ва маъмул аст, ифодаи рӯймоли мардона, миёнбанд ба шумор меравад. Намунаи ми-солҳоро аз назар мегузаронем: дъхтарвара бай бача-ра локи меда (в-қ.); Ӯа локи-ра ангър гърифтум овардъм (қ., Поҷеи Поён); зано локи духтесийан (в-қ., Ҳоит); бад бароӣи муравоӣи шаҳ тоқӣ, локи метийа (в-қ., Кӯл); локи ни мегем, лънги ни (в-қ., Қалъаи Лаби-об) ва ғайра.

Маънои дигари локи ифодаи матоест, ки аз он миёнбанд ме-дӯзанд. Локи бо ин маъно дар Ҷиргатол (в-қ.) ва Кангурт (в-қ.) қайд шудааст. Факти бо ин маъно дар маҳалҳои гуногун ва масофаи дур воқеъ гардидани локи ба он далолат менамояд, ки тобиши семан-тикий мазкур барои лаҳҷаҳои дигар низ истисно нест. Бино ба маъ-лумоти М.Маҳмудов дар лаҳҷаҳои қисми дашти Ҳисор локи тан-ҳр бо маънои дастор (салла) маълум будааст. 200 Дар ифодаи ми-ёнбанди мардон бошад, калимаи умумихалқии миёнбанд (Лминбанд)

197 Калимаи рағза унсурӣ қадимӣ буда, ҳануз дар осори кӯҳи Мур дучор шудааст. Ба мулоҳизаи ин ки калимаи мазкур дар ше-ваи мобайнӣ (сарғаҳи Зарафшон) ҳам дучор меояд, метавон тахмин кард, ки он осори забони суғдист.

198 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 181-182 (См. Указатель.).

199 Калимаи тамбон дар шакли тамон дар лаҳҷаи арабҳои тоҷикзабона Шаҳритуз бо айнӣ ҳамин маъно вомехӯрад.

200 М.Маҳмудов. Баъзе намунаҳо ..., саҳ. 82.

кор фармуда мешавад. Бо вучуди ин, гуфтан зарур аст, ки дар ин лаҳҷаҳо ҳам локи аз маънои аввали худ чандон дур нарафтааст, э-ро ҳар ҷи бошад, он ба матоъ алоқаманд аст.

Доираи интишори калимаи лънги бар акси локи нисбатан маҳдуд аст. Мисолҳо ба он шаҳодат медиҳанд, ки нуқтаи интишори он, асосан лаҳҷаҳои вахӣӣ-қаротегинист. Дар баъзе маҳалҳо ҳатто баробар кор фармуда шудани локи ва лънги мушоҳида мегардад: локи ни мегем, лънги ни (в-қ., Қалъаи Лабиоб); и лънгичаҳак-м-а тай по-м мепарт-у локи ни медозум (в-қ., Ҳичборак).

Дар хусуси этимологияи калима "лънги" чизе гуфтан душвор аст. Фақат ҳамширо метавон қайд кард, ки он ҷи аз ҷиҳати таркиби овозӣ ва ҷи аз ҷиҳати ифодаи маъно бо калимаи лунги, ки дар баъзе лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ, аз ҷумла дар Самарқанд, Бухоро, Конибодом ба маънии пешбанд дар ҳаммом маъмул аст, наздикӣ до-рад. Бо вучуди ин, маънии лънги дар лаҳҷаҳои алоҳидаи ҷанубӣ назар ба ифодаи рӯймол васеътар мегардад. Чунончи, он дар де-ҳаи Ҳалқарф (қ.) ба мафҳуми дастурхон, ҷодир қайд шудааст: лън-ги (лунгии) кълчабарӣ-м-а мешум.

Калима-терминҳои чорсу ва фута моҳиятан ба гурӯҳи мазкур дахл дошта бошанд ҳам, мисли локи ва лънги серистеъ-мол намебошанд. Фута моҳияти этнографӣ дошта, миёнбандеро ифо-да менамояд, ки рӯзҳои мотам мебаранд. Дар маҳалҳои Орҷоникид-зобод инчунин ҳар порои матоъро, ки ба сифати миёнбанд истифо-да мебаранд, фута мегӯянд.

Калимаи каманд ҳам дар шеваи ҷанубӣ аз ҷумлаи термин-ҳои ифодакунандаи миёнбанд аст. Ин унсурӣ луғавӣ, ки маъноаш та-ноб, арғамчин аст, 201 дар баъзе лаҳҷаҳои ҷанубӣ (алалхусус, до-ираи вахӣӣ-қаротегинӣ) мувофиқи материали мо маънои нав гирифт-та, дар ифодаи тасмаи паҳибаре, ки дар ҳолату хаму рост шудан барои дард накардани миён мӯйсафедон мебаранд, кор фармуда шу-дааст: каманд-а ай ьрѣс бай мийу-шу ҳаридааст; каманд дар магази-но лав зааст (в-қ., Лангар). Ин калима, бар акси воҳидҳои луғавии боло бевосита предмети аз матоъ дӯхташударо ифода накунад ҳам, аз рӯи адои вазифа ба онҳо ҳамнисбат аст.

Дар ифодаи тоқии мардона, навъ ва қисматҳои он дар шеваи ҷанубӣ калимаву терминҳои зерин истифода мешаванд: луни (ш-қ., Кишти Даштиҷум) -тоқии маҳсули пахтанок, ки мӯйсафедон мепӯ-шанд, тоқӣ қуқани ё шарӣ (в-қ., Сасиқбулоқ) -тоқии навъи сустӣ, тора (ш-қ., к-қ.) - қисми болон тоқӣ, гърда//гирдак (ш-қ., к-қ.) - гирдаи (кизаки) тоқӣ, тоқӣ гълдузӣ (в-қ., Сасиқбулоқ) - тоқии гулдори анъанавӣ, пълкак (в-қ., Кулумбаи Боло) - пӯнаке, ки ба тоқӣҳои навъи маҳаллӣ мечаспонанд ва ғайра.

Чунон ки мебинем, калимаву терминҳои мазкур аз ҷиҳати ифо-даи маъно гуногунанд. Калимаҳои ҳастанд, ки ба ҳамаи навъҳои то-қӣ нисбат доранд. Масалан, воҳиди луғавии тора (муқ. кунед: тор ба маънии "боло" ва суффикс-а) ҷи дар вақти дӯхтани тоқӣҳои ма-ҳаллӣ ва ҷи каллапӯшҳои овардануда истеъмом мегардад. Аммо тер-минҳои низ ҷо доранд, ки танҳо ба тоқӣҳои навъи маҳаллӣ ҳосанд. Аз ҷумла пълкак чунин хусусият дорад, чунки пӯнакҳои овсонро, асо-сан, ба тоқӣҳои маҳаллӣ мечаспонанд.

201 Инг.: Фарҳанг..., ҷ. 1, саҳ. 532.

Пеш аз ҳама, хотирнишон бояд кард, ки қариб дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дар ифодаи умумии каллапӯш калимаи тоқӣ бетағъир кор фармуда мешавад. Истисно фақат лаҳҷаҳои бадахшонӣанд, ки дар онҳо ин калима ба намуди андак тағъирёфта тоқин 202 истифода мегардад. Аммо ҳамин ки суҳан дар бораи навъҳои тоқӣ равад, номҳо бештар шакли ибораро мегиранд. Чунончи, дар зери мафҳумҳои терминҳои иборагии "тоқӣ қуқанди" ё "тоқӣ шари" навъи тоқие дар назар дошта мешавад, ки ба маҳалли баромади он нисбат медиҳад. Ин навъи тоқӣҳо аз шаҳрҳои водии Фарғона, Чуст, Қўқанд, Намангон, Андиҷон ва ғ. оварда мешуданд, 203 дар байни мардум бо нисбати номи ҳамон маҳалҳо аз тоқӣҳои навъи маҳаллӣ фарқ кунонида мешаванд. Аз ин рӯ, калимаҳои қуқани, чустӣ, шари ва ғ. ҳамчун муайянкунандаи воҳиди луғавии тоқӣ"силсилаи лексикаи ин соҳаро меафзолянд. 204

Бояд гуфт, ки калимаи терминҳои ифодакунандаи навъҳои тоқӣ аз рӯи дараҷаи истеъмол низ фарқ мекунанд, яъне вобаста ба он ки ин ё он навъи тоқӣ дар байни кадом насл бештар мақом дорад, ба гурӯҳҳо ҷудо мешаванд. Чунончи, гуфтан мумкин аст, пуни бештар хоси мӯйсафедон мебошад, зеро тоқие, ки бо ин калима ифода мешавад, асосан пиронсолон мепӯшанд. Мисли ҳамин "тоқӣ чустӣ", "тоқӣ қуқани" ва ғ. асосан хоси ҷавонмардон ва "тоқӣ гълдузи" ба бачагон мебошад.

Намунаи калимаи терминҳои ифодакунандаи пойафзоли мардонро аз рӯи ифодаи маъно ба гурӯҳҳои зерин тақсим кардан мумкин аст: 1) номҳое, ки дар ифодаи умумии навъҳои пойафзол меоянд: хомак//хумак//хомък (вахӣӣ-қаротегинӣ, қаротегинӣ ва гурӯҳҳои кўлоб) — пойафзоле, ки аз пўсти хом дўхта мешавад, 205 муқӣ (қаротегинӣ, вахиӣӣ-қаротегинӣ, кўлобӣ, кўлобӣи Ҳисор) — як навъ пойафзоли маҳаллӣ, чамбус//чамус (ҷанубии Кўлоб) — навъи пойафзоле, ки ба мўза монанд аст ва ғ.; 2) номҳое, ки қисматҳои пойафзолро ифода мекунанд: шидринг, рахт (вахӣӣ-қаротегинӣ ва қаротегинӣ) 206, навъҳои чарме, ки дар дўхтани маҳсӣ истифода мекардаанд, чахти, шъкелак (вахӣӣ-қаротегинӣ, қаротегинӣ) 207, қисмҳои алоҳидаи пойафзол ва ғ.; 3) калимаҳое, ки ба тарзи дўхти пойафзол вобастаанд: дутаноба, нук ва ғайра.

Чи тавре ки мебинем, заминаҳои пайдоиши ин калимаи терминҳо ҳам гуногун аст. Барои мисол калимаи хомак-ро мегирем, ки дар ҳудуди интишори шеваи ҷанубӣ бо вариантҳои хумак ва хомък дучор меояд. Решаи ин воҳиди луғавӣ калимаи сифатии хом буда, ба тавассути суффикси -ак (-ък) номи предмет сохтааст. Аз ин рӯ, асоси маъноии калимаи хомак-ро "хом" ташкил дода, дар айни ҳол сифати предметро ҳам то андозае муайян мекунад, яъне ин навъи пойафзол аз чарми хом дўхта мешавад. Ин калима бо вариантҳои хомък дар лаҳҷаҳои бадахшонӣ ба назар расад ҳам, бар ак-

202 Ниг.: А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 142.

203 Ниг.: Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 182.

204 Ҳоло ин навъи тоқӣҳо дар мағавинҳо мефурӯшанд. Вале терминҳои мазкур ҳамчун ҷудокунандаи навъи тоқӣ ҳамон ба таври васеъ истеъмол мешаванд.

205 Дар қисми нуктаҳои интишори гурӯҳи кўлобии Ҳисор калимаи "чорук" ба ивази "хомак" кор фармуда мешавад.

206 Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 128.

207 Ниг.: Ҳамон ҷо, саҳ. 130

си дигар маҳалҳо дар ин ҷо ба маънои "калобаи риштаи хом" меояд. 208 Ҷарчанд ки дар ҳамин ҳолат ҳам реша (хом) аз маънои асосии худ чандон дур нарафтааст. 209 Дар деҳаи Сангдараи Ёхсу бошад (ш-к,) лексикаи хумак (хомак) ҳамчун муайянкунандаи чорук зикр гардида, хум (L хом) дар ифодаи пўст омадааст: чорукӣ хумак ай пўсти хуми гов мешавад.

Калимаи чамбус//чамус ҳам аз ҷиҳати сохт ва тарзи ташаккул ҷолиби диққат менамояд. Гумон меравад, ки он дар ибтидо шакли "чармбуз" —ро дошта, бо тақозои ҳодисаҳои фонетикӣ шева намуди "чамбус", "чамус" —ро гирифтааст.

Табиист, ки ин ё он пойафзол вобаста ба тарзи дўхт, материал, мавриди истифода ва ғайра боз ба навъҳо ҷудо мешавад. Ба ин муносибат доираи калимаи терминҳои ифодакунандаи пойафзол дар баъзе лаҳҷаҳои ҷанубӣ боз ҳам афзодааст. Алалхусус, пойафзоле, ки дар маҳалҳои зиёд паҳн шудааст, номҳои гуногунро гирифтааст. Бештари ин номҳо дар натиҷаи бо исми асосии пойафзол тобеъ гаштани силсилаи калимаҳои дигар, ки хусусияти пойафзолро аз ягон ҷиҳат таъкид мекунанд, пайдо шудаанд. Дар асари "Таджики Каратегина и Дарваза" вобаста ба калимаи "чорук" терминҳои зерин қайд шудааст: чорукӣ гирдна ξ л, чорукӣ пуштаки, чорукӣ нахчири ё чорукҷомис, чорукӣ чорпоги, чорукӣ нохунгирак, чорукмуза ва ғайра. 210

Қисми дигари лексикаи сару либосро воҳидҳои луғавии пўшоки занон ташкил медиҳанд. Хусусияти ин унсурҳои лексикӣ нисбат ба гурӯҳи калимаи терминҳои ифодакунандаи сару либоси мардон дар он аст, ки онҳо мустақкам будани анъанаҳои миллиро дар бобати сару либос бештар таҷассум мекунанд.

Даставвал ба назар чунин мерасад, ки баъзе терминҳо дар ифодаи ҳам сару либоси мардон ва ҳам занон истифода мешаванд. Аз ҷумла, калимаҳои пълкак (пўшок), тъмбон (эзор), локи (рўймол), кътъфак (навъи курта) ва ғайра, ки шарҳи онҳо вобаста ба сару либоси мардон баён шуд, дар силсилаи калимаи терминҳои ифодакунандаи пўшоки занон ҳам дучор меоянд. Вале набояд фаромӯш кард, ки баъзе аз ин қабил калимаҳо барои як ҷинс фақол ва серистеъмол бошанд, барои ҷинси дигар нисбатан маҳдудтаранд. Масалан, воҳиди луғавии локи дар ифодаи рўймоли занон кистеъмол буда, ҳатто дар маҳалҳои алоҳида дучор меояд, зеро ин вазифаро дар аксарияти лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ калимаҳои нумол, лата адо менамоянд: бъриси (барои) ҳами локи-ра дърроз мекънан зано (в-қ., Сасиқбулоқ). Дар ифодаи рўймоли мардона бошад, калимаи локи, чунон ки дар боло қайд кардем, тақрибан дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ вомахӯрад.

Сарфи назар аз ин, бисёр калимаи терминҳои мавҷуданд, ки танҳо ба сару либоси занона хосанд. Алалхусус, воҳидҳои луғавии

208 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 146.

209 Дар Конибодом ва баъзе маҳалҳои дигари Тоҷикистони шимолӣ калимаи хомак дар ифодаи харбузаи попухта меояд, ки он ҳам дар атрофи маъноии асосии хом сурат ёфтааст.

210 Ниг.: Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 128-131. Бояд гуфт, ки қисми ин номҳо бо лаҳҷаҳои Дарвоз муштарақанд.

вобастаи куртаи занон ҷолиби диққат аст. Дар ифодаи умумии курта калимаи умумихалқии кърта//курта дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ ба назар мерасад. Вале ҳамина ки гап дар бораи навъҳои гуногуни курта меравад, калимаҳои нав ба наве пайдо шудан мегиранд.

Терминҳои ифодакунандаи куртаи занон бештар дар ду шакли дучор меоянд: а) дар шакли иборагӣ; б) дар шакли мураккаб. Чуи қонда, дар терминҳои иборагӣ вазифаи ҷузъи тобеъкунандаҳо калимаи умумихалқии "курта" иҷро менамояд ва дар ифодаи ҳар навъи курта бетағйир такрор шудан мегирад. Воҳидҳои луғавии ҳосил шева (ҷузъи тобеъшаванда) бошанд, дар ифодаи ҳар як навъи курта тартиб ёфта, хусусияти куртаро аз ягон ҷиҳат (тарзи дӯхт, нақш, маҳал, мағоз ва ғ.) равшан мекунанд. Чунончи: къртай узбаки 211, къртай пешчокак, къртай қазоқи, къртай къртифак, къртай парпар, къртай алвон ва ғ.

Ҳудуди интишори ин ибора-терминҳоро аниқ муайян кардан душвор аст. Аз рӯи материалҳо маълум мегардад, ки бештари онҳо ба лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва ваҳиёӣ-қаротегинӣ ҳосанд. Терминҳои "къртай пешчокак" бошад, аз тарафи Ю.И.Богорад дар ҷанубии Қўлоб ҳам қайд шудааст.

Бояд гуфт, ки ин ибора-терминҳо дар нутқ ҳамеша ба шакли пурра истеъмол намебанд: мавридҳои мешавад, ки ҷузъи тобеъкунанда соқит мегардад. Аммо ин дар ҳолате имконпазир мегардад, ки зикри "курта" қаблан рафта бошад.

Аз ҷумлаи калимаҳои мураккаб "къртачакан"-ро метавон қайд кард, ки дар ифодаи куртаи нақшдор дар гурӯҳи Қўлоб сабт гардидааст. Дар лаҳҷаҳои Қаротегин онро термини иборагӣ "къртай гълдузи" иваз мекунанд.

Калимаи къртачакан қатъӣ назар аз сохти худ моҳиятан бо термин-ибораҳои навъи боло баробар аст, яъне он ҳам дар ифодаи навъи курта ба кор бурда мешавад. Ҷузъи дуҷуми ин калима "чакан" ба ҷумлаи унсурҳои ҳосил шева тааллуқ дорад.

Калимаву терминҳое, ки дар ифодаи навъҳои гиребони куртаи занон кор фармуда мешаванд, боз ҳам ҷолибтаранд.

Назар ба нишондоди муаллифони китоби "Таджики Каратегина и Дарваза" дар куртаҳои занон се навъи гиребон ҷой доштааст, ки ҳар кадом ба тарзи худ ном гирифтааст: 1) пешчокак ё пешкушо; 2) навъи қазоқи ё худ қазоқии парпар; 3) навъи йоқагардон, лабгардон, ҷснигиребон (Қаротегини Поён). 212

211 Бино ба маълумоти китоби "Таджики Каратегина и Дарваза" куртаи навъи "ўзбекӣ" аз мӯдҳои охирин буда, бештар дар байни духтарон ва ҷавонзанони бомаълумот истифода мешудааст. Гумон меравад, ки ин навъи курта аслан аз водии Фарғона оварда шуда, баъри аз куртаи навъи маҳаллӣ чудо кунондан ба он "куртаи ўзбекӣ" ном додаанд, чунон ки бо калимаи "кўйлак" ҳам ҳамина ҳодиса рӯй додааст.

212 Доир ба тарзи дӯхт ва сохти ин навъҳои гиребон дар асарии номбурда (саҳ. 144-152) маълумоти муфассал дода шудааст. Дар зимни он ба калимаи дигар низ дучор омадан мумкин аст, ки ҳиссаҳои алоҳидан гиребонро ифода менамоянд.

Дар ифодаи рӯймол ва навъҳои он ҳам чандин калимаву терминҳои хос мавҷуданд. Терминҳои ин соҳа аксаран ба шакли ибора дучор меоянд. Ба сифати ҷузъи якум (тобеъкунанда) калимаи "нъмол" (рӯймол) пайваста такрор ёфта, ҷузъҳои дуҷум (тобеъ) мунтазам иваз шуда меистанд. Масалан, дигар деҳаи Ниёзбегиён (В-қ.) бо ҷузъи нъмол термин-ибораҳои зерин қайд шудаанд, ки ҳамагӣ исмиҳои навъи рӯймол ба шумор мераванд: нъмולי қамрути - рӯймоли шולי пахтагӣ, нъмולי пашми, нъмולי пабида (∟ победа) - як навъи рӯймоли абрешимӣ, нъмולי ғъҷъм - як навъи рӯймоли абрешимӣ, нъмולי зовути - рӯймоли саноатӣ, нъмולי чоргъла - рӯймоли гулдор, нъмולי хълми - рӯймоли нафиси абрешимӣ, нъмולי гарди - як навъи рӯймол аз матои нафиси пахтагӣ ва ғ.

Чи тавре ки намоён аст, ҷузъҳои дуҷуми (тобеъшаванда) ин ибора-терминҳо аз нуқтаи назари таркиби лексикӣ -морфологӣ гуногунанд. Чанде аз онҳо (қамрутӣ, зовути, пашмӣ, хълми, гардӣ) ҳам аз ҳисоби калимаҳои тоҷикӣ ва ҳам иқтибосӣ ба тавассути-и сурат ёфта, қисми дигар дар шакли содда (пабида ∟ победа, ғъҷъм ∟ ғиҷим) ё мураккаб (чоргъла) ифода гардидаанд. Ин воҳидҳои луғавӣ на фақат нишондиҳандаи навъҳои гуногуни предметҳои ҳамҷинс мебошанд, балки онҳо барои муайян кардани хусусиятҳои ҳаракати предмет аломати муҳим низ ҳисоб мебанд.

Аз рӯи материалҳои экспедицияҳо ва маълумоти асари "Таджики Каратегина и Дарваза" маълум мешавад, ки нуқтаи асосии паҳншавии терминҳои боло лаҳҷаҳои Қаротегин, ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва гурӯҳи қулоби мебошад. Вале ин чунин маънӣ надорад, ки онҳо дар маҳалҳои дигар дучор намеомада бошанд. Балки қисми зиёди номҳои мазкур, алалхусус номҳое, ки рӯймолҳои навъи саноатиро ифода мекунанд, дар лаҳҷаҳои қўлобии Ҳисор ва Бадахшон ҳам дучор меоянд, зеро истифодаи предметҳо дар ҳама маҳал ҷо дорад.

Калимаи нъмол (∟ рӯймол) ҳамчун ҷузъи тобеъкунанда ва ифодакунандаи сарриштаи предметҳои ҳамҷинс дар нутқ баъзан меафтад: да магазиной мо тақъри (тамоман) қамрӯти пашми намета (В-қ., Кутлик).

Дар ин мисол калимаи қамрӯт, ки дар боло ҳамчун ифодакунандаи навъи рӯймол шарҳ додем, воҳиди луғавии "нъмол"-ро иваз карда, ба худ эзоҳдиҳандаи дигар "пашмӣ"-ро вобаста кардааст.

Дар шеваи ҷанубӣ дар ифодаи мафҳуми "рӯймоли занона" инчунин калима-терминҳои патък (Ч-қ.), дата (дар ҳамаи маҳалҳо) ба кор бурда мешаванд. Бо вуҷуди ин, онҳо мафҳуми "нъмол"-ро ба тамом иваз карда наметавонанд ва аз ҷиҳати ифодаи маъно нисбатан маҳдудтаранд: патък - рӯймоли хурди занонаро ифода кунанд, дата исми навъи рӯймолест, ки аз докаи сафед дӯхта мешавад.

Исмиҳои ҳастанд, ки дар мавриди муайян истифода гардидаи рӯймолро ифода мекунанд. Калимаи шавбандак аз ҷумлаи онҳост. Чунон ки аз номаш пайдост, ин навъи рӯймол фақат ҳангоми шав, вақти хоб ба сар баста мешавад.

Намунаи калимаву терминҳое, ки ба дигар навъҳои пӯшоки занон вобастаанд, аз инҳо иборат аст: шолбанд (В-қ., Оқсой) - эзорбанд: сари шолбанд шлкак дора; кансул (Бадахшон) - либоси рӯи занон; зийнк (В-қ., Оқсой) - ҷиҳак, тоқии корсунча (Қаротегин).

гин) — навъи тоқии занон, фаш, 213 мушки бегичон, сумбул (қ., Яхч) — калимаҳои ифодакунандаи тарзҳои бастанӣ рӯймол ва ғайра.

Аз хусуси лексикаи сару либос сухан ронда мавқеи каштал, чебак, гърда барин калимаҳоро алоҳида қайд накардан мумкин нест. Хусусияти ин калимаҳо пеш аз ҳама дар он аст, ки ба пӯшоки ҳар ду ҷинс (ҳам зану ҳам мард) баробар оиданд. Масалан, каштал ба маънии "гиребон", чебак ба маънии "киса", гърда ба маънии "гирдаи тоқи" барои сару либоси занону мардон муштараканд. Аз ҷиҳати интишор ин калимаҳо тақрибан якхелаанд, яъне дар аксарияти лаҳҷаҳои ҷанубӣ вомаҳӯранд. Калимаи каштал //кыштал бошад, дар таркиби ибораҳои фразеологӣ низ меояд: ай каштал-ым гърдифтай, ки қарзи-ра бӯте (қ., Ниёзбегиён).

Дар хотимаи ин фасл чанд сухан дар бораи гурӯҳи калимаву терминҳои ифодакунандаи кӯрпаву болишт ва дарэдӯзӣ гуфтан лозим меояд. Алоқамандии ин қабил воҳидҳои луғавӣ бо лексикаи сарулибос махсусан аз ду ҷиҳат боиси қайд аст: 1) предметҳоро ифода мекунаанд, ки ба матоъ вобастаанд; 2) номи ҷузъи алоҳидаи баъзе аз предметҳои мазкур бо номи ҷузъҳои сарулибос мувофиқ меоянд (муқ. кунед: адиб, мағзи ва ғ.). 214

Ба ин тарикат, калимаву терминҳоро, ки дар ифодаи навъҳои кӯрпаву болишт ва дигар қисматҳои онҳо меоянд, ба гурӯҳҳои зерин тақсим кардан мумкин аст:

а) Номҳои матоъ: сон (ш-к.) — суф, матои сафеди фабриковӣ, рағза//рғза (в-қ., к.) — матои носуфта, дуруште, ки аз пашми уштур, гӯсфанд ва умуман ҳайвонот тайер карда мешавад ва 215

б) Калимаҳое, ки ба кӯрпа вобастаанд: тафи (қ., Кочони Поён) — кӯрпае, ки аз болои сандали мепартоянд, кувак (в-қ., Ҳичборак) — мағзи кӯрпа, купчик//купчък (в-қ., Пилдон ва Сасиқбулоқ, к-қ., Орҷоникидзеобод, ш-к., Доробӣ, Даштиҷум) — кӯрпачаи кампахтае, ки дар вақти хоб ба болои кӯдак мепӯшанд ё кӯрпачаи гирдаю хурде, ки ба рӯи зини асп дӯхта мешавад ва ғайра. Зимнан бояд қайд намуд, ки дар ифодаи навъи махсуси кӯрпача, ки аз материалҳои гуногун дӯхта мешавад, дар лаҳҷаҳои алоҳидаи ҷанубӣ чанд термин ба вуҷуд омадааст: кӯрпачай қъроғ (в-қ., Данғара), қаламарезги (ч-қ., Доғистон), курпачай қарамидуз (в-қ., Кулумбаи Поён). Аз инҳо мафҳуми қаламарезги андак васеъ буда, ба ҷуз кӯрпача инчунин навъи махсуси болиштро дарбар мегирад.

Бар хилофи курпачай қъроғ ва курпачай қарамидуз калимаи қаламарезги аз ҷиҳати сохт мураккаб буда, аз ҷузъ-

213 Фаш дар шеваи ҷанубӣ, ҳамчун дар забони адабӣ, асосан ба маънои нӯги оғзони салла, ки дар сари китф ҳамоил меиствад, маъмул аст. Аз ин ҷо дар маҳалҳои Орҷоникидзеобод ибораи "фаши думимушӣ" низ ба қор бурда мешавад, ки маънии фаши кӯтоҳро дорад.

214 Ниг.: Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 173-174.

215 Дар боло ба калимаи рғза//рағза дар таркиби воҳиди луғавии мураккаби шорғза дучор омада будем. Бино ба маълумоти С.Атобуллоев калимаи рағза дар лаҳҷаҳои қисми кӯҳии Панҷакент ҳам маъмул буда, матои пашми навъи маҳаллиро ифода менамояд, ки барои гилем, курта ва дигар навъҳои либос истифода мекунаанд.

ҳои қалама (қарама) ва резги сурат ёфтааст. Ҷузъи аввал — калимаи қалама (қарама) тақрибан дар аксарияти лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар ифодаи хӯрок мустақим аст. Ҷузъи дуюм — резги ҳам умуман барои забони тоҷикӣ бегона нест. Дар луғати тоҷикӣ-русӣ калимаи мазкур ба ин тарз шарҳ дода шудааст: "резги-крошки; обрезки; лоскуты, отходы" 216. Бояд гуфт, ки калимаи резги ба маънии майда дар бисёр лаҳҷаҳои шимолӣ, аз ҷумла, Самарқанд, Конибо — дом, Ленинобод ва ғайра ҳам истифода мешавад. Ба ин маънӣ, дар шеваи ҷанубӣ бо ҷузъи резги ва қалама (қарама) сурат ёфтани калимаи мураккаб комилан имконпазир мебошад.

в) Калимаҳое, ки навъҳои рӯйчоро ифода мекунаанд: қаламарезги (ш-к., Даштиҷум), рупъштаки (ш-к., Даштиҷум).

г) Калимаву терминҳое, ки ба ришта алоқаманданд: ғарғара (к-қ., Файзобод, Орҷоникидзеобод) — ғалтак, кълоч (в-қ., Пилдон; ш-к., Шехмизон ва Кадучӣ) — калоба, риштаи ба найчаи калон печо — нида шуда, бъноғ//въноғ (қ., Войдара) — нахи пахтае, ки ришта мебароранд, гъраҳа (ш-к.) — риштаи ба шакли тӯб печондашуда, паскук (ч-қ.) — тарзи дӯхтани либосворӣ, тамуйи, торсарӣ (ч-қ.) — қисми риштаҳои пашмӣ, пълушк//пилишк (дар ҳамаи маҳалҳои водии Ҳисор, Кӯлобу Қаротегин) — сӯроҳии сӯзан ва ғайра.

д) Дар ифодаи болишт дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ, асосан, калимаи тас ари//тасараки//таҳсари қор фармуда мешавад. Вале чун предметҳои дигар барои ифодаи навъҳои болишт ҳам дар ҳар маҳал калима-терминҳои хос ҷо доранд, ки намунаи онҳоро дар "Луғати шеваҳои ҷанубӣ" пайдо кардан мумкин аст.

Калимаву терминҳои барои муайян кардани мақоми ин ё он предмет дар ҳаёту рӯзгори инсон меъёри муҳим шуда метавонанд. Бесабаб нест, ки нуфуз ва моҳияти ин ё он предмет ҳар чӣ қадар афзун бошад, ба он ҳамон қадар силсилаи калимаву термин вобаста мегардад. Инак, гурӯҳҳои лексикӣ мазкур намунаи ҳамин унсурҳои забон мебошад.

Номи асбобҳои зебу зинати занон

Воситаҳои ороиши занон, бар акси дигар предметҳои зиндагӣ, чандон фаровон намебошад, аз ҳамин рӯ калима ва тег лиҳое, ки онҳоро ифода мекунаанд, миқдоран каманд.

Дар китоби "Таджики Каратегина и Дарваза" (ҷ.2, саҳ. 182-187) навъҳои гуногуни асбобҳои ороиши занон тасвир ёфтаанд. Бо яд гуфт, ки ин ягона манбаест, ки аз он калимаву терминҳои асбобҳои ороиши занонро метавон зиёдтар ҷудо кард. Аммо чи тавре ки қабл аз ин борҳо ишора кардем, дар ин асар бештар унсурҳоро дарёфт кардан мумкин аст, ки асосан ба лаҳҷаҳои ваҳийӣ-қаротегинӣ ва қаротегинӣ мансубанд. Бо вуҷуди ин, муқоисаи материали ин асар бо Материали фонди шевашиносӣ ба он шаҳодат медиҳад, ки дар боби лексикаи асбобҳои ороиши занон лаҳҷаҳои ҷанубӣ байни худ ҳам умумият ва ҳам тафовутҳои муайян доштаанд. Умумияти аввалини онҳо ба тавассути калимаҳои умумитоҷикӣ ангуштарин, муҳра, гуш-

216 Ниг.: Таджикско-русский словарь, стр. 324.

вора, ҳалқа ва ғайра, ки дар шеваи ҷанубӣ баъзан бо вариантҳои гуногуни фонетикӣ дучор меоянд, воқеъ мегарданд. Умумияти дараҷаи дуҷум ба туфайли калимаҳои хоси лаҳҷа ранг мегарданд.

Ба сифати чунин унсур даставаал калимаи "чала"-ро метавон нишон дод. Ин калима дар ҳама маҳал бо маънии ягона — ангуштарин дучор ояд ҳам, аз ҷиҳати состави овозӣ гоҳе фарқ мекунад. Аз ҷумла А.З.Розенфельд дар лаҳҷаҳои Бадахшон ба мафҳуми "ангуштарин" (қолъа) калимаҳои чала//чила ва чама//чаман-ро сабт намудааст. 217 Вале аз рӯи маънидоди ӯ маълум мешавад, ки чама//чаман на танҳо дар шакл, балки дар ифодаи маънӣ ҳам андак аз чала фарқ доштааст. Агар чала бевосита бо ангуштарин мувофиқат намояд, аммо чама//чаман навъе аз он аст, ки занҷор ба ангушт накарда, балки бо ришта ба гардан ҳамел мекардаанд. 218

Калимаву терминҳои дигари ифодакунандаи асбобҳои ороиши занон бештар хоси маҳалҳои ҷудогона буда, баъзан дар нишон додани ин ё он предмет силсилаи воҳидҳои луғавӣ дучор меояд. Дар шеваи ҷанубӣ алалхусус дар ифодаи асбоби зеби гардан ва навъҳои гуногуни он чандин калимаву терминҳо кор фармуда мешаванд. Чунончи: канҷак (в-қ., Ниёзбегиён) — марҷон, як навъ мӯҳра, гълъмбандък (ш-к., Даштиҷум) — марҷон, зебигардан (в-қ., Нӯшор)-шабаи махсуси тасмашакле, ки бо мӯҳраҳои гуногун оро дода мешавад, гашничак (в-қ., Қалъаи Лабиоб), баргак (қ., Ниёзбегиён), зъриҳ (в-қ., Лабиоб) — номҳои гуногуни асбоби зеби гардан ва ғайра. 219

Дар ин силсила ҳудуди интишори термини мӯҳра//мъҳра 220 хеле васеъ аст. Сабаби ин, албатта, равшан аст, чунки термини маъқур умумихалқист. Барои мо дар айни ҳол муҳиммаш он аст, ки дар шеваи ҷанубӣ бо калимаи мӯҳра чандин терминҳои иборагӣ ба вуҷуд омадаанд. Аз ҷумла м у р а и й а к а ш (/_яккаш) (ш-к., Даштиҷум), м у ҳ р а и м а р қ о н (ч-к.) м ь р ғ и п а й, м ь / и р и ч а ш (к-қ., Файзобод) ва ғайра.

Аз калимаҳои хосе, ки ба сифати исми ҳалқа, гӯшвора истифода мешаванд, пеш аз ҳама, унсурҳои луғавии "нат"-ро метавон номбар кард. Ин калима, мувофиқи материали мо, асосан, дар доираи лаҳҷаҳои Кӯлоб ва қисман кӯлобии Ҳисор дучор меояд. Вале бино ба маълумоти китоби "Таджики Каратегина и Дарваза" онро гӯё дар лаҳҷаҳои Қаротегин ҳам дучор омадан мумкин аст. 221 Пас маълум мешавад, ки калимаи нат умуман дар ифодаи гӯшвора, ҳалқа наомада, балки исми яке аз навъҳои он аст: дурусттараш нат ҳалқаест, ки ба як парраи бинӣ меовезанд. Бесабаб нест, ки бо мақсади конкреттар ифода намудани хусусият ва вазифаи предмет баъзан калимаи "нат"-

217 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 86-87.

218 Ҳамон ҷо, саҳ. 87.

219 Баъзан ин номҳо, ҳамчун баргак, зъриҳ ва ғ. дар лаҳҷаҳои Қаротегин дар ифодаи асбобҳои дигари ороишӣ, ба мисли гӯшвора, дастпона ва ғ. низ омада метавонанд. Муқ. кунед: Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 182-184.

220 Истифодаи муҳра ду мақсад дорад: 1) ороиш; 2) бо нияти аз сеҳру ҷоду эмин будан.

221 Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 184.

-ро бо муайянкунандааш —бин низ истеъмоли мекардаанд. Аммо дар мавриди дигар худи калимаи нат бо иловии суффикси нисбати —и ҳамчун тобешаванда (муайянкунанда) истифода гардида (масалан, ба намуди гушворай нати) навъи гушвораро ифода менамудааст. 222

Дар маҳалҳои алоҳида маънои нат боз ҳам васеътар гардидааст. Назар ба ишораи Ю.И.Богорад калимаи маъқур дар лаҳҷаи Тағнов (ч-к.) ду маъниро ифода менамояд: 1) ҳалқае, ки ба бинӣ меовехтаанд; 2) сӯроҳии биние, ки ба он ҳалқа мегузаронанд. 223 Аммо чунон ки аънаи ба бинӣ ҳалқа овехтан ҳоло тақрибан аз амал мондааст, калимаи нат ҳам хеле камистеъмоли гардидааст. Дар лаҳҷаҳои гурӯҳи кӯлобии Ҳисор бошад, боз ҳам маҳдудтар аст.

Вобаста ба лексикаи асбобҳои ороиши занон инчунин метавон калимаҳои зеринро нисбат дод: чолбанд (ш-к.) — овезаҳои маҳсус дар нӯги гесувони духтарон, то йноч//тейноч (в-қ., Ҷиргатол) — предмети ороише, ки аз болои курта мезананд, 224 қасаба, котабанд, силсила (в-қ., қ.) — номи предметҳои ороишии, ки ба пешонӣ ё гардан мегузанд ва ғ.

Ҳамаи номҳои қайдкарда на танҳо аз рӯи хусусиятҳои семантикӣ, фонетикӣ ва морфологӣ аз якдигар фарқ мекунад, балки аз ҷиҳати ифодаи мазмунҳои этнографӣ ҳам ба гурӯҳҳо ҷудо мешаванд. Аз ин рӯ, истеъмоли ин калимаҳо аксаран ба мавриди истифодаи предметҳои ифодакунандаи онҳо вобаста мебошад. Аз ҷумла, се калимаи охири (қасаба, котабанд, силсила) танҳо хоси аънаи арӯсбиёри ва наварӯсонанд.

Дар байни занон ва духтарони маҳалҳои Қаротегин ва Кӯлоб аънаи бо предметҳои ғайриметаллӣ оро додани худ ҷо дорад. Барои ин мақсад онҳо ҷиҳҳои оддитарини муҳити худ — растанӣ, ғалладона, ҳайвонот ва ғайраро истифода мекунад. Чунин номҳо, аз қабилӣ тухми бодиринг, ашки майрам (маъзан тухми растанне, ки ҳамин тавр номида шудааст), қаламфури ҳиндустони, бӯйи нон (номи алаф), нохуни хирс ҳамчун ифодакунандаи навъҳои гуногуни предметҳои ороиш дар лаҳҷаҳои гурӯҳи ваҳиё-қаротегинӣ, қаротегинӣ, доираи Кӯлоб тез-тез дучор меоянд. Азбаски таркибҳои лексикӣ — морфологӣи бештари ин ном-терминҳо равшан аст, аз шарҳу маънидоди муфассали онҳо сарфи назар мекунем. Масъалаи нисбатан душворе, ки вобаста ба ин силсилаи номҳо пеш меояд муайян кардани ҳудуди интишори онҳост. Ба назар чунин мерасад, ки ин қабил воҳидҳои луғавӣ дар доираи гурӯҳи лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор нисбатан маҳдудтар мегарданд ё муродифҳои дигар пайдо меку-
нанд.

222 Ҳамон ҷо.

223 Ю.И.Богорад. Южнокулябские диалектизмы, стр. 252.

224 Бино ба маълумоти китоби "Таджики Каратегина и Дарваза" (ч. 2, саҳ. 184), ин навъи асбоби ороишро ҳам духтарони қирғиз ва ҳам духтарони тоҷикӣ-маҳалҳои Ҷиргатол истифода мекарданд. Сарфи назар аз он ки ин предмет ва ин одат аз кӣ ба кӣ гузаштааст, шакли калима ба он гувоҳӣ медиҳад, ки он ба лаҳҷаҳои тоҷикӣ-маҳалҳои номбурда аз забони қирғизӣ омадааст.

Номи ҳайвонот

Лексикаи ин соҳа низ аз зумлаи он мавзӯҳоест, ки дар заминаи материали шеваҳои тоҷики, аз ҷумла шеваи ҷанубӣ, умуман омӯхта нашудааст, ҳол он ки силсилаи воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи ҳайвонот дар ҳазинаи лексикаи ҳоси шеваи мазкур ҳиссаи калонро таъкил медиҳанд.

Ба назари мо, миқдоран афзун будани калимаву терминҳои ба ҳайвонот марбут ду имконияти реалӣ дорад: аввала, афзунии ҷинси ҳайвонот; сониян, ҳайвонот аз қадимулайём дар хизмати инсон аст.

Воҳидҳои луғавии гирдомада ба исми ду гурӯҳи калони ҳайвонот тааллуқ доранд: 1) ҳайвоноти хонагӣ; 2) ҳайвоноти ваҳшӣ. Аммо таносуби калимаву терминҳои ифодакунандаи номи ҳайвоноти хонагӣ ва ваҳшӣ як хел намебошад. Азбаски ҳайвоноти хонагӣ дар ҳаёти инсон мавқеи муҳим дорад, вобаста ба он тадриҷан калима ва терминҳои зиёде пайдо шудааст. Қисме аз ин воҳидҳои луғавӣ ҳале қадимӣ буда, буштар дар шакли решагӣ омадааст. 225 Аксари ин номҳои решагӣ ҳанӯз ба ҷумлаи унсурҳои умумихалқӣ оид буда, дар ҳазинаи луғавии шеваи ҷанубӣ ҳамчун ифодакунандаи сарриштаи наву зоти ҳайвоноти ҳамҷинс кор фармуда мешаванд.

Азбаски инсон бо ҳаёти ҳайвоноти хонагӣ аз наздик шинос аст, тамоми хислат ва воситаҳои ба онҳо вобастаро ба хубӣ омӯхта, ба ҳар кадом номи мувофиқ дода тавонистааст. Аммо ҷунун имконият нисбат ба ҳайвоноти ваҳшӣ мавҷуд нест. Ин аст, ки дар материали шеваи ҷанубӣ калимаҳои ҳоси ифодакунандаи ҳайвоноти ваҳшӣ чандон зиёд нестанд.

Ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки дар ҷануби Тоҷикистон на ҳамаи наву намудҳои ҳайвоноти ваҳшӣ дучор меоянд, балки фақат онҳое волеҳуранд, ки ба шароити ҳамин маҳалҳо мувофиқанд. Ин ҳам, албатта, ба теъдоди калимаи ифодакунандаи номҳои ҳайвоноти ваҳшӣ таъсир накарда намондааст.

Ба ҳамин тариқ, фақат чанд калимаеро метавон номбар кард, ки ба ҳайвоноти ваҳшӣ вобаста буда, дар бештари лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ паҳн шудаанд: дала — ҳайвонест, ки пусти қиматбаҳо дошта, ба рӯбоҳ монанд аст, нахчир — бузи кӯҳӣ, сағър//сғър — суғур, гурги олтоӣ (в-қ., Вайдара) — як навъ гурги ҷуссакалон, наркин — моткин 226 — наву модаи хирс (дар ҳамаи маҳалҳо), ҳеча//ҳича 227 — лонаи хирс.

Пеш аз он ки ба таснифи лексикаи вобастаи ҳайвоноти хонагӣ шуруъ кунем, қайд кардани мавқеи калимаи "кола" — ро лозим мешу — морем. Ҷолиби диққат аст, ки калимаи мазкур дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ умуман ба мафҳуми "мол" истифода шуда, ду нави оиро ба хубӣ ифода карда метавонад: 1) кола ба маънои ашъе, чи-

225 Н.Трубачев. Происхождение названий домашних животных в славянских языках. М., 1960.

226 Калимаҳои "наркин — моткин" инчунин ба паррандагон ва растани нисбат дода мешавад. Масалан, "кавки наркин" ё "кавки моткин" ва ғ.

227 Калимаи "ҳеча" дар шеваи ҷанубӣ бо маънии "лона" нисбат ба паррандагон ҳам кор фармуда мешавад.

зу чора, матоъ 228; 2) кола ба маънии ҳайвоноти хонагӣ.

А.З.Розенфельд дар лаҳҷаҳои Бадахшон калимаи "кола" — ро маҳз дар нисбати якум нишон дода, зимнан ду тобиши семантикни оиро қайд намудааст: 1) матоъ; 2) мато, ки ба арӯс тӯҳфа мешавад. 229

Гумон меравад, ки маънии якум дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ боиси сар задани мафҳуми дуоми калимаи кола, яъне ифодаи "ҳайвоноти хонагӣ" гардидааст, чунки ҳайвоноти хонагӣ ҳам қисми таркибии мол ҳисоб меёбад. Калимаи кола дар лаҳҷаҳои алоҳидаи ҷанубӣ дар ифодаи "ҳайвоноти хонагӣ" аз рӯи материали мо ба ду тарз истифода мешавад:

1) бо маънии соф ҳайвоноти хонагӣ: колай мешъдани — фа а хъшай дъм — ыш ма ғ лум — ай (қ., Чафр); колаҳои бора — ша улоя меган (в-қ., Майдонтерак). Дар мисоли аввал маънии кола дар ифодаи ҳайвон (мол) ба назар мерасад, зеро ҷумлае, ки дар таркиби он калимаи кола зикр шудааст, эквиваленти зарбулмасали умумихалқӣ "гӯсолаи шудани — ӣа аз почааш маълум" ба шумор меравад.

2) Дар ифодаи умумии қалин, маҳр мафҳуми ҳайвоноти хонагии калимаи кола бо мафҳуми матову сару либоси он омехта мегардад: кола ройи мекъна (ш-қ., Ховалинг); амакой дъхтар мо — да кола андохт: ӣа — та асп, дъ — та гов (к-қ., Гулзор) ва ғ.

Дар ҳар ҳол, тахмин кардан мумкин аст, ки ҳудуди интишо — ри кола дар ифодаи маънои ҳайвоноти хонагӣ (моли ҷондор) ба мисли маънии аввали он (ифодаи моли бечон) чандон васеъ нест.

Дар шеваи ҷанубӣ калимаҳои мавҷуданд, ки ҳайвоноти хонагӣ — ро аз рӯи чариш ба гурӯҳҳо ҷудо мекунанд. Масалан, калимаи рама, мол танҳо ба тӯдаи бузу гӯсфандони калон, пода ба тӯдаи гову хар, гала ба тӯдаи аспон, чакалак ба тӯдаи бузу гӯсфанду гӯсолаҳои майдае, ки ба чарогоҳ мераванд, нисбат дода шудаанд. Ҷумлаи зерин ба тафовути маъноии ин калима — терминҳо то андозае асос шуда метавонад: аввал мол — ь пода — ра ҳай мекънан — ь баъд чакалак — а (қ., Нимик).

Инак, аз силсилаи калима ва терминҳо, ки ба ҷинсҳои алоҳи — даи ҳайвоноти хонагӣ мансӯбанд, намунаҳо меоварем. Доир ба асп:

а) калимаву терминҳо, ки намудҳои аспро вобаста ба зот ва ранги онҳо ифода мекунанд: ыгър (ч-қ., Доғистон), айгир //ҳай — гър (г-қ., к-қ.) — аспи наре, ки барои наслгирӣ парво мекунанд; кь — ранг (в-қ., ш-қ.) — аспе, ки рангаш зарди баланд аст; ҳам — ра хи — ратар — ыш кьранг ҳисов мехъра, фък — ыш сафедтағма — ай (ш-қ., Геш); каар (в-қ., Қалъаи Лабиоб) — аспе, ки рангаш ба хокистарӣ моил аст, аспи чавла (в-қ., Сарикенча) — аспи сафеди холи сиёҳдор. Дар лексикаи ин гурӯҳ, алалхусус, терминҳои иборатӣ мақоми ва — сеъ дорад. Танҳо дар қишлоқи Ниёзбегиён (қ.) бештар аз 10 адад воҳиди луғавии ифодакунандаи навуҳои асп ба қайд гирифта шудааст. Дар он ибораҳо ҷузъҳои каар, посъфед, сьман, талон, търуғ, қашқа, қъзил, ҷеран ва ғ. ҳамчун муайянкунандаи калимаи "асп" омада, меъери асосии аз ҳам ҷудо кардани навуҳои асп аз рӯи ало — матҳои зоҳирӣ мегарданд.

228 Дар ин хусус ба фасли "Номҳои сару либос" муроҷиат намоед.

229 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 106.

Дар маҳалҳои алоҳида ба чунин терминҳои иборагӣ воҳиддан мумкин аст, ки ҷузъҳои тобеғшавандаи онҳо ба зоту маҳали бароманди асп далолат мекунад. Воҳидҳои луғавии асп чалиш (аспи дурага), асп ҷойдори (аспи маҳалӣ), асп сибирак (аспи сибирӣ) ва ғайра, ки дар қишлоқи Сарикенча (в-қ.) навишта шудаанд, аз ҳамин қабиланд.

Ин номҳо дар ифодаи конкретии яке аз аломатҳои предмет мақом доранд. Дигар хусусиятҳои предмет бошад, ҳамеша аз доираи ин ё он ном берун мемонад. Ин аст, ки мафҳуми нисбатан васеи ин қабил терминҳо танҳо дар матн зоҳир мегардад. Барои намуна термини "аспи сибирак" ро мисол меоварем. Аз ҷузъи сибирак (с-си-биряк) ба маҳали маълум (Сибир) нисбат доштани асп фаҳмида шавад ҳам, аломатҳои дигари вай, аз ҷумлаи калонию хурдӣ, давандӣ, боркаш будан ё набудан ва ғ. номуайян мемонад. Бинобар он барои аниқ тасаввур кардани доираи маънои ин термин матн ба ёрӣ меояд: бо майдатарин йак-та-йа, сибирак-ай, ай хар камта (р) лъмбай.

б) номҳое, ки хели аспро аз рӯи синну сол нишон медиҳанд: кал татой — аспи яқсола (қ., Хумдон); ҷабоғу (в-қ.), йапағу (қ., Хумдон) — аспи дусола, дънан — аспи се-чорсола 230 (шимолии Кӯлоб);

в) терминҳое, ки афзоли аспро мефаҳмонанд: ғълфак — номи қисми лаҷом (қ., Нӯшор), барак — қўшчилав (қ., Войдара), ҷалиқ //ҷалъқ (в-қ., Сарикенча), ҷаҳлъқ (в-қ., Кулумбаи боло), ҷаалъқ (ш-к.) — лўлаҳои зерин; ҷъгит — пордуми ҷўбӣ (в-қ., Нӯшор); ҷъл-болонӯши асп (в-қ., Доғистон); тинва — буришҳои металии зин (в-қ., Сарикенча); тавила//тевала (в-қ., қ., в-қ.), лангар (в-қ.) — дарчарогоҳ баста мондани асп бо арғамчин ва ғайра. Дар қишлоқи Шурҷени райони Ленин (к-қ.) умуман ба мафҳуми ҳайвони саворӣ, воситаи нақлиёт (асп, хар) калимаи кулук истифода мегардад: кулук-йа бийор, ҳезумчинӣ мерем. 231 Аммо дар маҳалҳои райони Орҷоникидзеобод калимаи мазкур дар ду вариант — кулук //кълък дучор омада, маънии саҳт бастании пой ҳайвоноти савориро (аспу хар) доштааст. Чунончи: асп-а кълък-ш къл, бағалтоним. Ҳар чи бошад, калимаи кулук ба силсилаи терминҳои ифодакунандаи ҳайвоноти саворӣ алоқаманд аст.

Доир ба моли майда (бузу гўсфанд): а) калимаҳое, ки дар ҳамаи лаҳҷаҳои Қаротегин, Кӯлоб, ваҳий-қаротегинӣ баробар вохӯранд: чакалак — анбўҳи бузу гўсфанд, бича — бузича; б) калимаҳое, ки дар маҳалҳои ҷудогона қайд шудаанд: такалочък — бузи-

230 Дар Ҷиргатол "гънан" низ қайд шудааст. Калимаҳои "гунан" ва "дунан" низ хоси забонҳои туркӣ буда, аввали аспи 2-3 сола ва дуумӣ аспи 3-4 соларо ифода мекардааст. Ниг.: А.М.Шербак. Названия домашних и диких животных в тюркских языках. — В кн.: Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961, стр. 92-95. Ҳар ду воҳиди луғавӣ дар маҳалҳои дигар дар ифодаи дигар намунаҳои ҳайвоноти 3-4 солаи хонагӣ истифода мешавад.

231 Ин калима дар забони ўзбекии қадима ба шакли кълук (хар) ва дар забони қирғизӣ ба намуди кулук (аспи бидав) вохӯрадааст. Ниг.: А.М.Шербак. Мақолаи номбурда, саҳ. 123.

чаи нар то дусола (қ., в-қ.), нарча 232 — бузи ахтакардашуда (қ., Ҳалқарф), чапъш — бузи мода то дусола (ш-к., в-қ., к-қ.), та-рък — барра ва бузи навзод (в-қ., Сарикенча), нарбахтак — қўшқори ахтакардашуда (қ., Ҳалқарф), ҳалела — зиёда, лўндаҳои гўшти овозони зерин манаҳи буз ё гўсфанд (қ., Ниёзбегиён) ҳел-ҳел — нидои даввати бузу гўсфанд ҳангоми даровардан ба ҳел (қ., Ниёзбегиён) ва ғайра.

Доир ба ҳайвоноти калони шохдор (гову гўсола): қънғър — гови ҷигариранг (қ., Хумдон), чочак — шохи гов, ки нў-гашро сўроҳ карда, ба гўсолаи навзод шир медиҳанд (в-қ., Оқсой).

Одате мавҷуд аст, ки агар гўсолаи навзод бимирад, пўсташиро ҷудо карда, ба он коҳ пур мекунад ва дар вақти ширдўшӣ барои чашмфиребӣ вайро ба назди очагов мегузоранд. Дар ифодаи ин мафҳум дар шеваи ҷанубӣ се калима дучор омадааст. Аз ҷумла: бувак //бувък, върсък//рърсък ва купак. 233 Аз инҳо калимаи бувак дар лаҳҷаҳои ваҳий-қаротегинӣ, қаротегинӣ ва Кӯлоб дучор омада, върсък бештар ҳамчун хоси қисми болоии ваҳий-қаротегинӣ (маҳалҳои тоҷикнишини райони Ҷиргатол) ва купак дар нисбати Хонаҳои Ховалинг (ш-к.) қайд шудаанд.

Агарчанде ин се калима зоҳиран сохта намоянд ҳам, ба маънидоди этимологӣ бештар воҳиди луғавии бувак мувофиқ меафтад. Таҳмин меравад, ин калима, ки дар маҳалҳои гуногун бо вариантҳои бувък, бърък ба қайд гирифта шудааст, дар заминаи ба решаи бу (с буй/бўй) васл шудани суффикси -ък (-ак), яъне ба тариқи бу + ак ё бу + ък сурат мефтааст. Ҳамчун асос қарор гирифтани калимаи бу (с бўй) бо процесси амале, ки аз тарафи очагов ба ҷо оварда мешавад, мувофиқат мекунад: очагов он хўсаро ба гумони ин ки бачааш аст, пайваста бўй мекунад ва дар ин фурсат соҳиби гов метавонад, шири вайро дўшад: бувак-да меҳр-ш-а мефърора-ву (баъд), шир мета гов (қ., Ниёзбегиён).

Шубҳае нест, ки ҳамсадоҳои "в" ва "ҳ" дар шаклҳои бувък ва бърък аз рӯи қонуни маъмули фонетикӣ маҳз барои ҷудо кардани ду овози садонок (у+а ё у+ъ) воқеъ гаштаанд.

Воҳиди луғавии ҳел//ел ҳам дар се гурӯҳи асосии шеваи ҷанубӣ (Қаротегин, ваҳий-қаротегинӣ ва Кӯлоб) дар маънии ягона, яъне қароргоҳи тобистонаи моли майда (бузу гўсфанд) дар назди хона мустақмал мебошад.

Р.Л.Неменова барои лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб дар ифодаи лўнаи паррандагони хонагӣ ва хазанда (ҳамчун мор) кор фармуда шудани воҳиди луғавии елча//ҳелча-ро қайд намудааст. 234 Дар баъзе маҳалҳо ин калима инчунин хоначаеро ифода мекунад, ки дар даруни хонаи истиқоматӣ барои гўсолаи навзод махсус месозанд. Баъзан барои конкреттар шудани маъно калимаи елча//ҳелча бо исми предметаш (эзоҳдиҳандааш) истемол мегардад: елчай мърғ, елчай гусала-ву бича ва ғ.

232 Дар баъзе маҳалҳо ишро "сирка" ҳам мегӯянд.

233 Дар Орҷоникидзеобод (к-қ.) дар ивази ин калимаҳо воҳиди луғавии "пустақ"-ро истифода мекунад.

234 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 157.

Шакли ҳеча//ҳича, чи тавре ки дар боло ишора кардем, маънии нисбатан васеъ дошта, ҳамчун исми маъноӣ ҳайвоноти ҷудогонаи ваҳшӣ ва паррандаву ҳазандагон истифода шуда метавонад.

Вале мушбоҳидаҳо ба он илқо менамояд, ки калимаҳои ҳел, ҳелча//елча ва ҳеча//ҳича-ро ба ҳам пайваста маънидод кунем. Аввал ин ки ҳамаи онҳо дар кадом намуде бошанд, бо як риштаи умумии маъноӣ қароргоҳи ҳайвонот ё парранда алоқаманд мешаванд. Дуруст аст, ки маънии ҳел//ел то андозае умумитар ва ҳудуди ин тишори локалии он васеътар мебошад. Вале ин ҳам ба тақвияи даъвои мост. Гуфтан мумкин аст, ки маҳз он асоси маъноӣ ва решагии калимаҳои ҳелча, ҳича қарор гирифтааст. Дар ҳел гурӯҳи ҳайвонот (моли майда) қарор гирад, ҳелча ва ҳича нисбати ҷондорҳои ҷудогона ва ё паррандагон ҳисоб меёбад. Тазоди маъноӣ ва шаклии ҳел//ҳича-ро суффикси хурдиву навозиши -ча ба вучуд оварда аст.

Ниҳоят, қонунҳои фонетикӣ ба он шароит фароҳам овардаанд, ки дар маҳалҳои алоҳида аз ҳелча (калимаи сохта бо решаи ҳел) варианти ҳича (бо мувофиқати овози е бо и ва афтидани ҳамсадони л) пайдо шавад. Дар хусуси ҷой доштани шаклҳои ел//елча//еча ҷои шубҳа намоёнад, зеро ноустувории нисбӣ ва сустии артикулясионии "ҳ" дар шеваи ҷанубӣ хоҳу нохоҳ ба ин шароит муҳайё карда аст.

Намунаи дигар калимаву терминҳои, ки ҳайвоноти хонагиро ифода мекунад, ин аст: къчхар (қ., Хумдон) -хари мода, къта -саги нари ҷуссакалон (-қ., Войдара), йолтой (в-қ., Ҳичборак) -саги зӯри ҷупонӣ, къчвел -мавшавии сағҳо (ш-к., Даштиҷум) ва ғайра.

Калимаҳои боқимонда бештар ба маҳалҳои алоҳида нисбат доранд. Аммо ҳар қадар, ки номҳо гуногун бошанд, реалияҳои ифода мекардагони онҳо низ дар ҳар маҳал то андозае фарқ доранд. Барои муқоиса калимаҳои баҷедък (Роғ) ва чала (в-қ., Сарикенча) -ро мегирем. Ҳар ду ҳам гӯё дар ифодаи қароргоҳи ҳайвоноти хонагӣ ба қор бурда мешаванд. Лекин баҷедък умуман ҷои бузу гӯсфандон дар назди ҳавлиро фаҳмонад, чала хоначаеро ифода менамояд, ки барои фасли зимистон нигоҳ доштани бузу гӯсфандони навзод дар даруни хонаи истиқоматӣ месозанд. Ё худ чанде калимаҳои дигарро муқоиса менамоем: қуш-ҷои исти рама ва ҷупонон (в-қ., Ҳичборак; қ., Ниёзбегиён), қура 235 ҷои исти ҳайвонот дар назди ҳавлӣ, ки атрофаш девори сангӣ аст (в-қ., Оқсой).

Баъзан, як калима дар ифодаи реалияҳои андаке фарқкунанда ба назар мерасад. Чунончи, калимаи шола дар қишлоқи Оқсой Ҷиргатол ифодакунандаи ҷои хоби ҳайвонот дар назди девлоҳ (хоначаи сангӣ) бошад, дар қишлоқи Саридашти Тавилдара ба маънии истиқоматгоҳи тобиствонаи бузу гӯсфандон меояд, ки атрофаш бо шиф (девори шохӣ) печонида шудааст. 236

235 Қура дар маҳалҳои Орҷоникидзеободу Ёвон давраи бузқашро гӯянд, ки ҳар кадом барои бардоштани бузи ба миёна партофташуда мекушад.

236 Калимаи шола дар лаҳҷаҳои доираи Кӯлоб маънии ғарами конусшакли алафро ифода менамояд, ки дар назди хона воқеъ аст. Дар ин бора поёнтар боз сухан меравад.

Калима ва терминҳои, ки ба хӯрокворӣ, пору ва ҳар гуна хиолатҳои ҳайвоноти хонагӣ вобастаанд, низ таркиби ягона нестанд. Дар байни онҳо гурӯҳҳои зеринро пайдо кардан мумкин аст: а) калимаҳои, ки шаклан акси яқдигаранд, аммо дар ифодаи реалия ягонаанд: йошов (қ., Ниёзбегиён), бо йов (в-қ., Сарикенча) - пасмондаи хӯроки ҳайвонот ё нишхӯрд, қъмол (шимолии Кӯлоб), пшк 237 (қ., Халқарф; в-қ., Сарикенча), пшк (к-қ.) ва қърғол (в-қ., Сарикенча) ба маънии ахлооти (саргин) бузу гӯсфанд ва ғайра; б) калимаҳои, ки ҳам аз ҷиҳати шакл ва ҳам аз ҷиҳати реалия (ё маънӣ) мувофиқат намекунанд: пораем - озукаи иловагӣ, ки барои фарбеҳ шудани моли ширхӯр дода мешавад (шимолии Кӯлоб), субай//сувайт - ҳайвони қисир, нозой, нохаскарда (қ., Ниёзбегиён) - ҳайвоноти ахтанокарда ва ғайра.

Тафсилоти лексикаи ба ҳайвонот алоқамандро мехоҳем, бо шарҳу маънидоди калимаи лал нуқта гузорем. Калимаи мазкур дар шеваи ҷанубӣ варианти дар ҳам дорад. Шакли лал мувофиқи материали мо дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ, шимолӣ ва ҷанубии Кӯлоб дучор омада, намуди лар, асосан, дар лаҳҷаҳои Қаротегин, Ғарбии Кӯлоб (Кангурт, Данғара) ва қисман кӯлобии Ҳисор ба қайд даромадааст. Навъи лар аз лаҳҷаҳои Бадахшон, назар ба нишондоди А.З.Розенфельд, дар Андароб (Форон) ва Ямг (Вахон) истеъмол мешавад.²³⁸ Ҳар ду вариант ҳам танҳо дар ифодаи як маъно-сӯзишвории аз саргини ҳайвонот тайёркардашуда истеъмол мегарданд. Намунаи мисол: лали мо ай ангиштанда соз месуза (в-қ., Сарикенча); мён ҳаму лалора ғн каа бьдм, неке мьрғо тит-шу каан (в-қ., Кулумбаи Поён) ва ғайра.

Дар лаҳҷаҳои Доробии Ховалинг (ш-к.) лали адири ва дар Даштиҷум (ш-к.) лали хафак барин терминҳои иборагӣ дучор омадаанд, ки ҳаммаъно буда, як навъи лал - саргини хушки ҳайвонотро (асосан моли шохдор) ифода менамоянд, ки дар чарогоҳҳо мавҷуданд, яъне онҳо лали саҳроӣ ҳисоб меёбанд. Маҳалҳои ҳастанд, ки дар баробари лал ё лар калимаи мураккаби санглал//санглар ҳам вомерхӯрад, ки он бар акси лали адири ё лали хафак яке аз навъҳои лали хонагиро ифода мекунад.

Бо ҷузъи лал дар лаҳҷаҳои доираи Кӯлоб тадриҷан адалола//ла ғ лавов (алави сӯзишвории лал), лалчини (процесси замъоварии лал), лалхона (ҳезумхона, хонае, ки лал нигоҳ медоранд)²³⁹ ба барин калимаҳои мураккаб ба вучуд омадаанд, ки дар зиндагӣ аз мақоми васеъдоштани реалияи худ шаҳодат медиҳанд.

Ҳамин тавр, воҳиди луғавии лал дар шеваи ҷанубӣ дар кадом намуде бошад (сода, дар таркиби термини иборагӣ, дар таркиби калимаҳои мураккаб) маъноеро далолат менамояд, ки акси мафҳуми дар

237 Калимаи пшк хеле қадимӣ буда, ибтидои он ба пшк ё пшк, ки маънии майдаро дорад, вобастааст.

238 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 109. Дар баъзе лаҳҷаҳои дигари Бадахшон (масалан, Нут ва Ямг) ба ивази лар воҳиди луғавии чакак вомерхӯрад, ки эҳтимол бо "тапак" ҳамреша бошад. Ниг.: Асари номбурдаи муаллифи мазкур, саҳ. 97.

239 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 158.

забони адаби доштаи калимаи лаъл мебошад.

Номи парранда, хазанда ва ҳашарот

Калимаву терминҳои ифодакунандаи парранда ҳамчун номҳои ҳайвонот, пеш аз ҳама, ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: 1) номҳои, ки ба паррандагони хонагӣ оиданд; 2) номҳои, ки ба паррандагони саҳроӣ мансубанд.

Муқоисаи материалҳои нишон медиҳад, ки калимаҳои хоси шева бештар аз ҳисоби номҳои гурӯҳи дуюм, яъне воҳидҳои луғавии ифодакунандаи паррандагони саҳроӣ афзудаанд. Дарвоқеъ, номи паррандагони хонагӣ аксар калимаҳои умумихалқӣ буда, дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ баробар паҳн шудааст. Айнан ҳамин гуна ҳолат ба паррандагоне, ки ҳам хонагӣ ва ҳам саҳроӣ ҳисоб меёбанд, дахл дорад. Ҳамчун: кавг, кафтар, бълбъл. Лекин ҳамин ки сухан дар хусуси навъу намудҳои паррандагони хонагӣ ва чи хонагӣ саҳроӣ меравад, пай дар ҳам номҳои пеш меоянд, ки ба ҷумлаи воҳидҳои луғавии хоси шева дохил мешаванд.

Барои намуна чанде аз номҳоро, ки ба навъҳои мурғ ва кабк мансубанд, зикр мекунем: мърғи кърък → мурғи курк, мърғи санд → мурғи аз тухм монда (қ., Навдонак, в-қ., Куглик) 240;

мърғи куланги → мурғи пойдарози ҷуссакалон, мърғи ҷола → мурғи парҳояш холнок, мърғи пупи → мурғи тоҷдор (қ., Вайдара) ва ғайра. Ё худ вобаста ба кабк: мастак, ширмастак (қ., в-қ.) → кабки нар, мокък (Роғ, Хоҷағалтон) → кабки мода, кавги ҳилол (в-қ., Ҳичборак), кавги нулор (в-қ., Сасиқбулоқ) → навъи кабк, кавги пъштаги (в-қ., Сасиқбулоқ) → кабки озод (саҳроӣ), кавбаҷги (бд, Мулвонҷ) 241; кабкҷўча ва ғайра.

Дар байни инҳо воҳидҳои луғавии ҳастанд, ки тақрибан дар қисми зиёди лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дучор меоянд. Масалан, калимаҳои кърък, ҳилол аз ҳамин қабиланд. Воҳиди луғавии ҳилол бо вариантҳои ҳулор ва улор ҳам дучор меояд. Аниқ таъин кардани маънии ҳилол дар нисбати кавг то андозае душворӣ меоварад. Сабаб ин, ки дар материалҳои мо ба кабки калонҷусса тааллуқ доштани ин калима низ ишора рафтааст. Агар чунин бошад, пас маънии асосии калимаи ҳилол, ки дар луғатҳо "моҳи нав" ё "моҳи нопурра" эзоҳ дода шудааст, 242 бо ин маъно ҷӣ муносибате дорад?

Дар луғати тоҷикӣ-русӣ ибораи кабки ҳилол "горная индейка" ё "улар" маънидод шудааст. Аҷаб нест, ки зимни ин мафҳум дар шеваи ҷанубӣ паррандае ифода шавад, ки дар фарозҳои кӯҳ зиндагӣ карда ба ҷинси кабк тааллуқ дорад. Ҳар чи бошад, сохти термини кавги ҳилол далолат менамояд, ки предмети ифодакунандаи он навъи кабк аст. Дар лаҳҷаҳои Бадахшон ба ивази кавги ҳилол калимаи чарда қайд шудааст, ки ин қадимтар менамояд.

240 Калимаи санд зани нозойро низ ифода менамояд.

241 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 106

242 Арабско-русский словарь..., стр. 1090; Фарҳанг..., ҷ. 2, саҳ. 745.

Калимаҳои дигар, аз қабилҳои санд, мастак/ширмастак, кавгбаҷги ва ғайра дар ҳамаи маҳалҳо дучор намеоянд. Аммо ҳиссаи дуюми калимаи мураккаби кавгбаҷги — баҷги (дар маънии умуман ҷўча) дар ташаккули исмиҳои дигар паррандаҳо низ истифода мешавад.

Калимаву терминҳои ифодакунандаи номи паррандагони ғайрихонагӣ бо ҳам гуногунтаранд. Дар байни номҳои, ки дар ифодаи паррандаҳо меоянд, калимаҳои содда чандон фаровон нестанд. Хусусияти ин номҳо танҳо аз номбаркунӣ иборат буда, ҷиҳатҳои зоология, биология ва дигар аломатҳои паррандагонро сарфи назар мекунад. Аз қабилҳои зали/залич (ш-к., Даштиҷум) → паррандаест баробари гунҷишк, аммо рангаш зард аст, ҳумо (қ., Марғзори Сир) → ҳумо, мурғи афсонавӣ 243 дар фольклор, воғ (в-қ., Қалъаи Лабиоб), ҷър (ш-к., Даштиҷум), қароғ (ш-к., Даштиҷум), шъмқор (ш-к., Даштиҷум) → навъҳои гуногуни паррандагон ва ғ.

Исмиҳои сохтае, ки дар ифодаи номи паррандагон дар шеваи ҷанубӣ ба кор бурда мешаванд, андаке фаровонтар ва пурмаҳсултар ба назар мерасанд. Аз рӯи материалҳои намоён аст, ки ин гуна воҳидҳои луғавӣ дар сар то сари шеваи ҷанубӣ паҳн буда, ба сабаби гуногунхелӣ ва гуногунмаъноӣ баъзан боиси тафовутҳои дохили шевагӣ гардидаанд.

Калима ва терминҳои ин гурӯҳ аз бобати таркиби лексикӣ-морфология мухталифанд. Дар байни онҳо калимаҳои, ки ба тавассути суффикси -ак//ък сурат ёфтаанд, бартарӣ доранд. Бо ин усул сохта шудани номҳои паррандагон, махсусан, дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ, вахиейӣ-қаротегинӣ ва лаҳҷаҳои доираи Кӯлоб васеъ интишор ёфтааст.

Калимаҳои сохтаи ифодакунандаи номи паррандагон дар шеваи ҷанубӣ, ба назари мо, пеш аз ҳама, дар адои ду вазифа истифода мешаванд:

1) Дар ифодаи паррандагони маъмулу машҳуре, ки ба сабаби истеъмом нашудани исми умумихалқашон номи маҳаллӣ гирифтаанд. Ба ҳамин минвол дар баъзе маҳалҳо шонасаракро "мълубътбътак", ё "мълухудхудак", сӯфитӯрғайро "ҷулък", эзорсурҳақро "къткътк", кӯкуро "капък" (Ҷ-к.), аккаро "ғълбък" ва ғайра ном додаанд. Баъзе аз ин номҳо ба ин ё он гуна вариант дар лаҳҷаҳои вахиейӣ-қаротегинӣ, Қаротегин ва гурӯҳи Кӯлоб баробар паҳн шудаанд. Барои мисол калимаи "мълубътбътак" → ро мегирем, ки бо ҳамин шакл дар Порвору Ёл (Ҷ-к.) ва Гирдхам (в-қ.) дучор гардид. Аммо дар деҳаи Нӯшор, Кичикзи (в-қ.) ва Вайдара (қ.) варианти "мълуйак" низ қайд шудааст. Р.Л.Неменова дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб шакли "мълухътхът" → так" → ро низ нишон додааст. 244

243 Калимаи ҳумо дар луғати тоҷикӣ-русӣ бо ду маъно эзоҳ ёфтааст: 1) феникс (сказочная птица, приносящая счастье); 2) белый орёл. Ниг.: саҳ. 508. Аммо дар Фарҳанг танҳо маънии аввал зикр гардидааст. Муқ. кунед: Фарҳанг..., ҷ. 2, саҳ. 758. Дар аввал зикр гардидааст. Муқ. кунед: Фарҳанг..., ҷ. 2, саҳ. 758. Дар шева ҳам калимаи мазкур бо маънои якум бештар дар порчаҳои фольклорӣ дучор меояд. Чунончи: ҳумо суғуни садсоларо мегъра мебъроя, ба ғ д ҳуй мена (аз афсона). Танг будани ҳудуди интишори ин калима низ гувоҳи ҳол аст, ки дар ифодаи номи конкретии ин ё он парранда тақрибан ба кор бурда намешавад.

244 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 159.

Сарфи назар аз ин вариантҳои калимаи мазкур дар ҳама ҷо ҳамчун ном танҳо дар ифодаи як маъно меояд. Лекин онро бо вучуди дорои вариантҳои буданаш аз ҷумлаи воҳидҳои луғавии умумӣ барои ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ ҳисоб карда наметавонем. Чунончи, А.З.Розенфельд барои лаҳҷаҳои Бадахшон (Гармчашма) дар ифодаи маънои мазкур воҳиди луғавии тамоман дигар — "папук"—ро овардааст. 245 Ӯ худ ҳамчун ҳаммаънои калимаи мазкур дар деҳаи Қароқенҷаи Ҷиргатол (в-қ.) кукук, дар Файзобод (в-қ.) кокуҳак барин воҳидҳои луғавии дигаре низ кор фармуда мешаванд. Состави лексикии калимаҳои капук, кукук ва кокуҳак бо мълӯбътбаътак ва вариантҳои он мувофиқат накунад ҳам, дар ифодаи маъно ва қабули аломати морфологӣ бо он умумияти қавӣ пайдо кардаанд.

2) Як силсила калима-терминҳои дар ифодаи номи паррандагонӣ меоянд, ки бештар ҳамчун хоси иқлим ва ҷуғрофияи маҳалҳои ҷануб ба назар мерасанд. Ба ин ҷумла воҳидҳои луғавии бизгак (в-қ., Қалъаи Лабиоб) — паррандаи хокистарранге, ки ба саъба монанд аст, чълмъндък (ш-к., Даштиҷум), чъмъндък (в-қ., Қалъаи Лабиоб) — навъе аз паррандаи хурдҷусса, чълвъск 246 (в-қ., Қўшағба) — паррандае аз хели гунҷишк ва ҳоказоро нисбат додан мумкин аст.

Бояд гуфт, ки ташаккули семантикии бисъёре аз калима-терминҳои ифодакунандаи номи паррандагонӣ ҳам ҷолиби диққат аст. Аксар вақт ягон навъ аломати зоҳирӣ, хислат, амалиёти парранда ба асоси маъно қарор мегирад. Масалан, исми къткътк ба калимаи тақлиди овозии "кът-кът" вобаста буда, ба эзорсурхак нисбат дода шудааст, ки ин хусусияти паррандаи мазкурро бахубӣ ифода мекунад. Ӯ худ калимаи ботхърак, ки дар қисми лаҳҷаҳои ваҳиёӣ — қаротегинӣ, Қаротегин, шимолӣ, ҷанубӣ ва ғарбии Қўлоб дучор меояд, бевосита дар қиёси хосияти як навъ парранда, ки дар ҳаво муаллақ истода, гӯё бод меҳӯрад, ба вучуд омадааст. Мисли ҳамин калима-терминҳои санговдавак (ш-к., Даштиҷум), зъғерхърак (в-қ., Қалъаи Лабиоб), чокак (ш-к., Ховалинг), нулпатак (қ., Самсолиқ), корвунхаваркънак (в-қ., Ҷиҷборак, қ., Самсолиқ) 247 ва ғайра хислат, одат ва аломатҳои гуногуни паррандагонӣро дар худ таҷассум кардаанд.

Дар таркиби баъзе аз ин қабил номҳои нақши маҷоз низ намудор аст. Аз ҷумла, калима-термини мълӯбътбаътак Ӯ мълӯҳъдъдак, ки эзоҳи он дар боло рафт, ба чунин хусусият молик мебошад. Дар таркиби он ҷузъи "мълӯ", ба назари мо, ба ҷуз ифодаи маҷоз дигар маъно ва вазифаеро адо намекунад.

Исмҳои, ки дар ифодаи номи паррандагонӣ ба туфайли суффикси —ак/ —ък сурат ёфтаанд, аз ҷиҳати муносибати ҷузъҳои лексикӣ-морфологӣ низ нобаробаранд. Чунон ки дидем, баъзе аз онҳо танҳо аз реша ва суффикс (мисли капък $\angle$ капък, ғълбък $\angle$ ғълбаък ва ғ.) шакл гирифта бошанд, баъзеи дигар аз ду решаи суффикс (ботхърак, къткътк, зъғерхърак) ва ҳатто аз се решаи суффикс

245 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 121.

246 Дар баъзе маҳалҳои ҳавзаи Хингоб варианти чълвъск низ ба қайд даромадааст.

247 Дар деҳаи Қалъаи Лабиоб (в-қ.) варианти "корун//корунак" низ ба қайд гирифта шудааст.

(ҳамчун корвунхаваркънак, мълӯҳътбаътак, санговдавак ва м. ин) сурат ёфтаанд. Дар сурат додани номи паррандагонӣ саҳроӣ суффикси —ик, —и, —ча низ иштирок доранд, аммо онҳо мисли —ак/ —ък мақоми васеъ надоранд.

Дар силсилаи номҳои, ки ба терминологияи паррандагонӣ оид аст, калимаҳои мураккаб боз ҳам ҷолиби диққатанд. Инҳо ҳам мисли исмиҳои, ки ба воситаи суффиксҳои —ак/ —ък сохта мешаванд, дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дучор омада, номи навъҳои гуногуни паррандагонӣро ифода мекунад. Тарзи сурат ёфтани ин қабил воҳидҳои луғавӣ дар қолаби умумии калимаҳои мураккаб анҷом ёбад ҳам, таркибҳои лексикӣ-морфологикашон ҳамон ба лексикаи паррандагонӣ тааллуқ доштани онҳоро таъкид карда меистанд. Ба сифати яке аз ҷузъҳои аксар калима-асосҳои интиҳоб мегарданд, ки исми ин Ӯ он паррандаанд ва Ӯ аз ягон ҷиҳат ба он алоқаманд ба шумор мераванд. Чунончи: курбоша, халифаҳумо, калибоч//алибоч, шаҳбум//шабум, мърхър (мурғхър) 248, калмурғ (калхот), бойли//курбойли (бум, ҷуз) қурқътан (паррандаест аз ҷинси лаклак) ва ғайра.

Номҳои ҳастанд, ки ба аломати зоҳирии парранда қариб пурра мувофиқат мекунад. Чунончи, дар деҳаи Лангари Шоҳ (в-қ.) калимаи зоҳсар ба қайд гирифта шудааст. Ин исми паррандаест, ки худ аз ҷинси гунҷишк буда, сару гарданаш мисли зог сиёҳ аст, яъне ин ном дар қиёси зог ба вучуд омадааст, ҳарчанд ки реалияи он ба оилаи зогҳо муносибате надорад. Аз ин рӯ, калима-термини мураккаби зоҳсар ҳоло батамом ҳукуқи номинативии предметӣ пайдо кардааст, лекин ҳанӯз ҳам як навъ тобиши эзоҳидандагӣ (тобеъшавандагӣ) он бартараф нагардидааст. Ба ин маънӣ, агар дар калимаҳои мисли курбоша муносибати тобеъшавӣ ва тобеъкунӣ танҳо дар доираи а + в ба амал ояд (яъне ҳудуди маънӣ дар доираи ду ҷузъ қатъ ёбад), аммо дар зоҳсар $\angle$ зогсар нисбатан дур меравад, яъне то андозае дар қолаби а + в + с боқӣ мемонад. Аз ин ҷо ба зямми он ки дар дохили зоҳсар ҷузъҳои тобеъ — зоҳ ($\angle$ зог) ва тобеъкунанда сар ҷой доранд, бар акси курбоша яклухт ба калимаи дигар (масалан, парранда, ҷонвар, гъндъшк...) вобаста будани он ҳис карда мешавад. Намунаи ин гуна номҳои мураккабро дар дигар гурӯҳҳои тематикӣ низ мушоҳида карда метавонем.

Ҳудуди интишори ин исмиҳои мураккаб дар шеваи ҷанубӣ як хел нест. Курбоша, шаҳбум//шобум барин воҳидҳои луғавӣ як андоза характери умумиистеъмолий дошта бошанд, воҳидҳои луғавии боқимонда дар маҳалҳои ҷудогона маҳдуд мемонанд. Аз ҷумла, алибоч//алибоч (як навъ паррандаи сиёҳранге, ки ба уқоб шабоҳат дорад), халифаҳумо (номи дигари каргас) ҳамчун хоси лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва шимолӣ Қўлоб (асосан, Даштиҷум), курбойли (бум, буз) дар ғарбии Қўлоб (Сангтӯда, Данғара) қайд гардидаанд.

Терминҳои иборагӣ дар доираи лексикаи ифодакунандаи паррандагонӣ саҳроӣ то андозае маҳдуданд. Барои намуна иборати "зоги қарии" —ро меоварем, ки дар ифодаи зоги калон дар лаҳҷаҳои шимолӣ Қўлоб ва қўлобии Ҷисор қайд шудааст.

248 Эҳтимол ин парранда аз ҷинси уқоб Ӯ калхот бошад, ки таркиби калимаи мазкур ба гӯштхър будани он далолат менамояд.

Барои ифодаи номҳои ҳашарот низ дар лексикаи шеваи ҷанубӣ воҳидҳои луғавии мухталифе мавҷуданд. Агар чанде аз калимаҳои умумихалқиро истисно кунем (аз қабилӣ замбӯр, мър-чъқ, къръм ва ғ.) аз ҳисоби диалектизмҳои лексикаии ифодакунандаи ҳашарот барои шеваи ҷанубӣ воҳиди умумиро пайдо кардан душавор аст. Чунин калима-терминҳо воқеъ бошанд ҳам, аз доираи се-чор гуруҳи ин лаҳҷаҳо берун намеоянд.

Барои мисол калимаҳои ифодакунандаи шабпарак ва ҳам-ҷинсонӣ онро мегирем, ки дар шеваи ҷанубӣ ба ин тарз силсила пайвастанд: шавкурик/шавкърък, патоник, копрук, ар-воҳак, палпалосинък/палпалосинг, парпаронък ва ғай-ра.

Аммо ин воҳидҳои луғавӣ аз бобати маҳали интишор аз ҳам-дигар фарқ мекунанд. Воҳиди нисбатан умумитар шавкърък/шав-курик (кӯршапалак) мебошад, ки он дар ҳама ҷо дучор омадааст. Патоник ва копрук дар ифодаи навъҳои шабпарак дар лаҳҷаи Ховалинг (ш-к.) қайд шудаанд. Калимаҳои арвоҳак, палпало-син бошанд, барои лаҳҷаҳои Бадахшон нисбат дода шудаанд. 249

Аз таҷриб ва семантикаи ин номҳо пайдост, ки ҳамаи онҳо айни як реалиро ифода накарда, балки навъи онро низ ишора мекунанд. Ба ин маънӣ онҳоро ҳамеша якранг тафсир кардан мумкин нест. Масалан, арвоҳак як навъи шапалак буда, аз шапалаки саҳ-роӣ фарқ мекунанд. Мисли ҳамин патоник, копрук ҳам навъҳои ша-палакро нишон медиҳанд.

Барои ифодаи хелҳои занбӯр ба ҷуз истеъмоли калимаи умуми-халқии замбӯр $\angle$ занбӯр боз воҳидҳои луғавии зерин ба кор бурда мешаванд: курбънгак – занбӯри хурди зардча, говзамбур – зан-бӯри калони сиёҳ, бувък – занбӯри хурди хокистарранг, ки дар девору қабати сангҳо дона мегузорад.

Калимаҳои говзамбур ва курбънгак доираи нисбатан васеи истеъмол доранд. Аммо бувък қисман лаҳҷаҳои Қаротегин ва ваҳийӣ-қаротегиниро дар бар мегираду бас.

Унсурҳои луғавии говзамбур ва курбънгак, ки аз чи-ҳати сохт мураккабанд, хусусият ва аломати зоҳирии ҳашаротро ба андозае конкрет менамоянд. Лекин ҷузъи гов дар таркиби говзам-бур дорои маънои маҷозӣ буда, ба калонии занбӯр далолат менамояд. Дар ин ҷо ифодаи "сиёҳ" қатъитар менамояд, чунки бо ин маънӣ низ истифода шудани "гов" дар нисбати ҳашароти дигар ҳам мушоҳида мегардад. Масалан, терминҳои говаки ови (в-қ., Қалъаи Лабиоб), говук (ш-к., Даштиҷум) гувоҳи онанд, ки ҷузъи гов дар таркиби калимаҳои мураккаб ё сохта маҷозан маънии сиёҳро низ ифода кар-да метавонад. Ҳам говаки ови (обсофкунак) ва ҳам говук (як навъи ҳашароти ба гамбусмонанд) хурду сиёҳтобанд.

Терминҳои говаки ови ва говук тамоман дар маҳалҳои гуногун қайд шуда бошанд ҳам, мантиқ ба он далолат менамояд, ки дар мавзее, ки яке мустаъмал аст, дигаре низ ҷо дошта метаво-над, зеро говаки ови дар муқоисаи говук ба амал омаданаши мумкин аст.

249 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 80, 120, 121.

Дар ин силсила калимаи бувък ҳам аз бобати сохт ва ҳам аз ҷиҳати ифодаи маъно ҷои алоҳида дорад. Факти ҷолиби таваҷҷӯҳ он аст, ки мо ҳамхели ин калимаро дар терминологияи вобастаи ҳайвонот дар нисбати предмети тамоман дигар нишон дода будем. Саволе пайдо мешавад, ки оё ин бувък бо "бувък"-и аввал му-носибате дорад? Мушоҳида фикреро пеш меорад, ки тарзи ташаккули ин ду бувък бо роҳи воҳидҳои лексикаии гуногун ба амал омадааст. Асоси маъноии "бувък"-и якумро калимаи бу (бӯй) тахмин карда будем. 250 Вале дар "бувък"-и дуюм, ба назари мо, нисбат ба асо-си бу (бӯй) калимаи тақлиди овозии був бештар мувофиқ меафтад, зеро ин хусусияти занбӯр аст. Умумияте, ки байни "бувък"-и якум ва "бувак"-и дуюм мавҷуд аст, дар таркиби ҳар ду ҳам ҷо дошта-ни суффикси -ък мебошад. Решаҳо бошанд, ба унсурҳои гуногун да-лолат менамоянд. Агар дар ҳолати аввал "в"-ро ҳамчун ҳамсадои ҷудо-кунанда маънидод кардан мумкин бошад, пас дар мисоли дуюм онро чун қисми таркибии реша (був+ък) шарҳ додан лозим меояд. Дар ми-соли зерин хусусияти "бувък"-и дуюм ба тарзи умумӣ чунин баён эфтааст: бувък да сари санго ҳича мемуна (Қалъаи Лабиоб).

Дар ифодаи як навъ пашшае, ки тобистонҳо говро газида, ба тохтан водор менамояд, дар лаҳҷаҳои ваҳийӣ-қаротегинӣ, шимолию ғарбии Кӯлоб ва қисми Қаротегин калимаи тақала//қатала (баъ-зан дар шакли қътала//қатола) дучор меояд. Вале дар Даштиҷум (ш-к.) дар айни ҳамин маъно калимаи кукалак ва дар кӯлобии Ҳисор воҳиди луғавии "бугалак" низ ба қайд гирифта шудаанд.

Бояд гуфт, ки калимаи мураккабсохти курпаша ҳам аз ҷум-лаи номҳои ифодакунандаи пашша ҳисоб меёбад, ҳарчанд ки ҳудуди паҳн-шавии он дар шеваи ҷанубӣ чандон васеъ нест. Воҳиди луғавии маъ-кур дар асарҳои матбӯъ ба ду тарз эзоҳ дода шудааст, ки андаке аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Р.Л.Неменова онро ба русӣ "комары", "мошкара" шарҳ додааст. 251 А.З.Розенфельд бошад, вобаста ба лаҳҷаҳои Бадахшон (Андароб, Ямг) дар маънидоди курпаша мена-висад: "курпаша – коровья муха: мошкара, гнус". 252

Дар луғати русӣ-тоҷикӣ (саҳ. 323) курпаша ё хомушак ҳамчун тарҷумаи "москит"-и русӣ оварда шудааст. Пас, афтан мум-кин аст, ки дар шеваи ҷанубӣ курпаша аз ҷиҳати ифодаи маънӣ бо хомушак баробар меояд, ки ин нуқта дар материалҳои экспедиция тақвия эфтааст. Мисоли зерин, ки аз асари Р.Л.Неменова гирифта шудааст, бо хомушак баробармаъно будани "курпаша"-ро як андо-за тасдиқ менамояд: курпаша аломати фърма (ферма – ҷои ҳайвонот)-ай 253. Шояд барои ҳамин бошад, ки кӯрпаша дар ҳамаи маҳалҳо якхела вонамехӯрад, балки дар баробари он хомушак низ дучор омада меистад.

А.З.Розенфельд дар лаҳҷаҳои Бадахшон (Андароб, Гармчашма, Яхшвол) ҳамчун муродифи хомушак (москит) ҷой доштани калимаи "шабгаз//шавгаз"-ро зикр кардааст. 254 Лекин ин ҳам баробар-

250 Ниг.: ба қисмати номҳои ҳайвонот.

251 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 158.

252 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 107.

253 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 97.

254 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 136.

маънои кургаша ва хомушак-ро инкор намекунад, зеро ҳодисаи дар як шева воқеъ будани ду калимаи ҳаммаъно дар ифодаи як маф-хум факти бебаҳо аст.

Дар шеваи ҷанубӣ барои ифодаи номҳои ҳашарот боз калима-ву терминҳои зиёдеро дучор омадан мумкин аст, ки аз онҳо намунаҳо меоварем: куч кучак (ш-к., Охбулоқ), качула/качила (к-ҳ., Мингичар) — ҳашаротест, ки дар рег лона мегузорад, шавзод (ш-к., Даштиҷум) — тахтакана, ҷизик/ҷъзъқ/дъзък (ш-к., Даштиҷум) — як навъи ҳашарот, ки рангаш зард буда, ба малах монанд аст, боланд (в-қ., Кулумбаи Боло), хъра (қ., Навдӣ), купалоқ (ш-к., Даштиҷум), гушдъро йак (в-қ., Қалъаи Лабиоб) — навъҳои ҳашарот, момоборонак, мамайборунак (қ., Войдара), ҳавоборунак (ш-к.) — тӯқумшулдук, кърйа (ш-к., Ховалинг), кафк (ш-к., Даштиҷум) — куя ва ғайра.

Аз ин намунаҳо дида мешавад, ки калимаву терминҳои ҳашарот бисе гуногунмаъно ва гуногунсохт мебошанд. Алалхусус калимаҳои сохта ва мураккаб ба маънидоди этимологӣ бештар мувофиқ меафтанд, чунки дар зимни онҳо ин ё он хусусият ва ё аломати ҳашарот таҷассум ёфтааст.

Дар байни лексикаи вобастаи хазандаҳо даставвал мавқеи калимаҳои ифодакунандаи мор дучор шуда менамояд. Алалхусус, барои ифодаи навъҳои мор аз рӯи аломати зоҳирӣ ва ё хислати калимаҳои мураккаби зиёд ҷо доранд. Агар қисме аз ин воҳидҳои луғавӣ аз ҷумлаи унсурҳои умумихалқӣ бошанд (тирмор, курмор, офимор, афимор ва ғ.), қисми дигар як навъ хоси шеваи ҷанубӣ ҳисоб меёбанд. Чунинчун: барамор, зарчамор, тугмамор, сагмор ва ғ. Ҳамаи ин калимаҳо тақрибан дар як қолаб ба вуҷуд омада, танҳо ҷузъҳои аввал (тобекунанда) аз нуқтаи назари лексикӣ-морфологӣ аз ҳамдигар фарқ меку-нанд. Ҷузъи дуум-мор якзайл такрор ёфтаи мегирад. Ҷузъи мор дар мавридҳои дигар, масалан, дар таркиби калимаҳое, ки дар ифодаи номи хазандаҳои оилаи морҳо меоянд, низ истифода шуда метавонад. Аммо бар акси боло дар ин қабил воҳидҳои луғавӣ компоненти мор дар ҷои аввал меояд: моросуник/морустунак (қ., Войдара), мористуник (ш-к., Даштиҷум) — хазандаест, аз ҷинси мор, морсъндък (ш-к., Хирманҷо): ва ҳоказо.

Калимаҳое низ ҳастанд, ки шаклан тамоман дигар бошанд ҳам, хазандаҳои ҷинси морро ифода мекунанд. Воҳиди луғавии баҳтур //батър аз ҳамон ҷумла аст, ки қариб дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ ба кор бурда мешавад. Ю.И.Богорад ин калимаро дар ҷануби Қўлоб дар шакли батър қайд карда, дар шарҳи он навиштааст: змея типа уха 255. М.Маҳмудов бошад, калимаи мазкурро дар лаҳҷаҳои қўлобии Ҳисор ба намуди баҳтур қайд намуда, чунин тафсир мекунад: хазандаест аз ҷинси мор, рангаш зард. 256 Маънидоди О.Чалолов ҷиҳати маъноии калимаи баҳтурро бештар равшан мекунад: батър — баҳтур, як навъи мори зарди беаҳр. 257 Аз ҷумлаҳои

255 Ю.И.Богорад. Южнокулябские диалектизмы..., стр. 249.

256 Маҳмудов. Баъзе намунаҳо..., саҳ. 75.

257 О.Чалолов. Гурӯҳи шеваҳои тоҷикони райони Ёвон, саҳ.

зерин маълум мешавад, ки мори беаҳр аст: сѣгераҳой қишлоғи мо баҳтур-а ай дѣм-ѣш гѣрифта мефѣран (к-ҳ., Тўда); неки батур-а газидаги-ш-а ҳиш ба йод-ум нестай (к-ҳ., Ёвон).

Дар ифодаи хазандагон боз калимаву терминҳои зерин дучор меоянд: келас//келаск, лъмай, ошкамар//очкамар, гук ва г. Воҳидҳои луғавии келаск, ошкамар ва лъмай то андозае наздикмаъноанд, яъне хазандаҳои ҳамҷинсро ифода менамоянд. Вале онҳо на фақат аз рӯи шакл (таркиби овозӣ) акси яқдигаранд, балки аз бобати ҳудуди интишор, вариантҳои ҳам номутаносибанд. Келаск бо вариантҳои келарск//килас//кескелдърък//келас барои ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ (ба истиснои лаҳҷаҳои Бадахшон, ки дар он ҷо ба ивази он калимаи тамоман дигар-карбаш//карваш//карбич дучор меояд) умумӣ ҳисоб меёбад. Вале ошкамар, лъмай//лъмай на дар ҳама ҷо қайд шудаанд. Ба замми ин, калимаи лъмай дар лаҳҷаҳои Ғеш, Даштиҷум (ш-к.) ба маънии дуум, паррандаи ҷинси гунҷишк низ ба назар расидааст.

Калимаҳои келаск, лъмай ва ошкамар дар нишон додани реалия низ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Келаск бевосита маънии калтакалоси майдари ифода кунанд, лъмай ва ошкамар навъе аз онро нишон медиҳанд, ки синаи гову гӯфандро мемакад. Бесабаб нест, ки бо ҷузъи лъмай иборати лъмай задан пайдо шудааст, ки маънояш макидан аст; лъмай зад гов-а (Марғзори Сир).

Калимаи гук, асосан, дар доираи лаҳҷаҳои Қўлоб ва Бадахшон²⁵⁸ дар ифодаи номи қурбоққа вомахӯрад; дар тайи ҷойи гуки мурдаги йофтанд.

Бояд гуфт, ки калимаву таркибҳои боло тамоман доираи терминологияи ба олами парранда, ҳашарот ва хазанда вобастаро пурра дарбар гирифта наметавонанд. Мо ин ҷо фақат намуди онҳоро аз назар гузаронидем. Бисѣр калимаву ибора ва таркибҳое ҳастанд, ки моро ба ҳаёт, хусусиятҳои биологӣ: зоологияи паррандагон, ҳашарот ва хазандагон шинос мекунанд. Махсусан, вобаста ба процесси нигоҳубини паррандагони хонагӣ ва хонагию саҳроӣ воҳидҳои луғавии зиёд ҷо доранд. Азбаски ин гуна калимаҳо фақат аз исми иборат намебошанд, бинобар он, бо мулоҳизаи дар ҷои худ тасвир кардани онҳо алҳол аз зикрашон хушдорӣ мекунем.

Фақат ҳаминро метавон илова кард, ки дар ин доира калимаҳои ба ҳар се гурӯҳ (барои лексикаи парранда, хазанда, ҳашарот) умумӣ ниҳоят каманд. Ба сифати ҳамин гуна калима-алҳол воҳиди луғавии ҳечача//ҳича//ҳелча//елча-ро метавон номбар кард, ки ин дар ифодаи лонаи парранда, ҳашарот ва хазанда (аз қабилҳои мор) сериестемол аст. Мо ин калимаро бо айни ҳамин маъно дар доираи лексикаи вобастаи ҳайвонот низ қайд карда будем. Ҳоло чанде шисолҳо меоварем: мурчако омадан, ба елчаш-а (гандумро) кашидан (ш-к., Ховалинг); йа ҳечай кавг-а йофтаст (в-қ., Саридашт); ичай саѣр бѣсийор-ай (в-қ., Нӯшор) ва ғ.

258 А.З.Розенфельд барои лаҳҷаҳои Мулвоҷ ва Ямг бо айни ҳамин маъни калимаи "муқдоқ"-ро нишон додааст. Ниг.: Бадахшанские говоры..., стр. 114. Аз ин бармеояд, ки калимаи гук барои ҳамаи лаҳҷаҳои тоҷикони Бадахшон умумӣ нест.

Хусусияти муҳимми калимаву терминҳои ифодакунандаи парранда, ҳашарот ва ҳазанда ҳамчун лексикаи ифодакунандаи ҳайвонот як қадар дар устувории онҳост.

Лексикаи хоҷагии қишлоқ

Ҷиҳати этнографии хоҷагии қишлоқи мардуми Қаротегин дар адабиёти илмӣ нисбатан бештар акс ёфтааст. 259 Азбаски тартиби соҳаҳои хоҷагии қишлоқ дар маҳалҳои ҷануби Тоҷикистон кам фарқ мекунад, бинобар он маълумоти этнографиеро, ки ба хоҷагии қишлоқи Қаротегин оиданд, ба мавзӯҳои дигар, аз ҷумла Кӯлоб ҳам нисбат додан мумкин аст.

Тадқиқоти П.А.Баранов ва И.А.Райкова, Н.А.Кисляков, М.Р.Раҳимов ва дигарон соҳаҳои алоҳидаи хоҷагии қишлоқи маҳалҳои ҷанубро ҷамъбаст намуда, хусусиятҳои анъанавӣ ва процессҳои имрӯзаи онҳоро то андозае таҷассум менамоянд. Аммо шарҳу маънидоди лингвистии терминологияи фаровони хоҷагии қишлоқи мардуми тоҷик умуман, маҳалҳои ҷануб, хусусан, вазифаи ин ё он асари илмӣ қарор нагирифтааст. Агар эзоҳи калимаҳои алоҳидаро дар асарҳои диалектологияи матбуъ ва тадқиқоти этнографӣ истисно кунем, алҳол танҳо мақолаи проф. Н.А.Кисляковро метавон номбар кард, ки ба талаботи аз нӯқтаи назари лингвистӣ омӯхатани терминологияи хоҷагии қишлоқ як андоза мувофиқ меояд. 260

Шубҳае нест, ки таҳлил ва таҳқиқи терминологияи хоҷагии қишлоқ чи барои лексикологияи таърихӣ ва чи барои лексикологияи ҳозира судбахш хоҳад буд, чунки ҳуди ҷараёни амалиёти инсон дар хоҷагии қишлоқ хеле қадимӣ буда, калимаву терминҳои доир ба он як ҳиссаи калони захираи луғавии забонамонро ташкил медиҳанд.

Дар байни лексикаи хоҷагии қишлоқи шеваи ҷанубӣ унсурҳои умумимаҳаллӣ ниҳоят бисёреранд. Номҳои асосии наботот, растанӣ, гиёҳ ва ғайра бо калимаҳои умумихалқӣ ифода мешаванд. Бо вуҷуди ин, дар ин бобат ҳам ҷиҳатҳои хоси шеваи ҷанубӣ бисёр аст. Пеш аз ҳама, калимаву терминҳои метавон ҷудо кард, ки барои ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ умумӣ ҳисоб меёбанд. Аз қабилӣ испор//сипор(омоч), чапар (мола, олоте, ки дар вақти кӯфтани ғалла ва мола кардани замини шудгоршуда истифода мебаранд), чигина (асбобе, ки ба воситаи он алаф ва навъҳои ғалладонаро мекашонанд), дарза (банди алаф, ғалладона) ва монанди инҳо. Дар баробари ин, бисёр воҳидҳои луғавие низ ҷо доранд, ки махсуси ин ё он маҳал мебошанд. Махсусан, ҳангоме ки сухан дар бораи навъҳои олотҳои меҳнат, наботот, ғалладона, воҳидҳои ченак ва ғайра меравад, дар дохили лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ тафовутҳои лексикӣ ягон-ягон пайдо шудан мегиранд.

Доираи лексикаи хоҷагии қишлоқ хеле васеъ буда, номҳои олотҳои меҳнат, процесси меҳнат, набототу ҳайвонот, ҳар гуна расму оин ва ғайраҳоро дарбар мегирад.

259 Роҷеъ ба рӯйхати адабиёти матлуб ниг.: Таджики Каротегини ва Дарваза, вып. 1, 1966, стр. 320.

260 Н.А.Кисляков. Некоторые материалы по сельскохозяйственной терминологии у таджиков. СЭ, № 3. 1969, стр. 118-126.

Номи олотҳои меҳнат ва процесси кор

Дар шеваи ҷанубӣ дар ифодаи олотҳои меҳнат калимаҳои хос бештаранд. Аксари онҳо унсурҳои қадима буда, маънидоди таркибишон бе ҷалб кардани унсурҳои таърихӣ душвор аст.

Баъзе калима-терминҳои асбобҳои ифода мекунанд, ки на фарғи Осиёи Миёна низ аз қадимулайём истифода мешаванд. Чунинчи, калимаи сипор//испор аз ҳамон гуруҳ аст, ки дар шеваи шимоли муродифи он-амоҷ//омоҷ//ӯмоҷ ба шумор меравад. Лекин сипор ҷузъе аз кул мебошад, ҳар чанд ки он дар шеваи ҷанубӣ вобаста ба ҳаҷми вазифаи реалия ба худ калима-эзоҳидандаҳои дигар (сипори лъмб) қабул мекунад.

Дар забони тоҷикӣ ҳоло ягон калима-терминеро наметавон номбар кард, ки тамоми воситаи шудгори заминро (омоч, омомҷӯб, юғ ва ғ.) яклукт ифода мекарда бошад. Лекин дар забони гуфтугӯ (аниқтараш, дар шеваи шимоли) ҳамин гуна вазифаро воҳиди луғавии ҷуфтигов адо менамояд. Дар қишлоқи Тегирмии Комсомолобод (қ.) ба калимаи ҷурагов дучор омада бошем ҳам, он маъноеро, ки ба ҷуфтигов нисбат додем, пурра ифода карда наметавонам: ҷурагови зард-а нате-ша-а. Аммо дар қишлоқи Саричашма, баръакс, калимаи "кулбай"-ро ба қайд гирифтаем, ки моҳиятан бо "ҷуфтигов" мувофиқат менамояд: ай хурди мо кулбай ҳай мекардем.

Калимаи чапар дар ифодаи олоте меояд, ки дар байни ҳамаи тоҷикон маъмул аст. Аммо дар шеваи ҷанубӣ вазифаи ин калима бар хилофи муродифи худ "вал"-и шеваи шимоли андаке васеъ аст. Ин шояд натиҷаи он бошад, ки чапар ҳамчун реалия (олот) дар маҳалҳои ҷанубӣ сервазифа аст. Чапар бо маънои аввалини худ олотееро ифода мекунад, ки дар кӯфтани ғалладона истифода мешавад: инча гандъм-а чапар қати мекуван (ш-к., Мӯминобод). Вале бо маънои дуюм нисбати асбобест, ки дар ҳамвор кардани замин истифода мешавад. Аз ин рӯ ҳақ ба ҷониби Ҷ.Мурватов аст, ки дар эзоҳи чапар менависад: "Чапар, асбобест, ки барои ҳамвор кардани замин ё кӯфтани ғалла кор фармуда мешавад." 261 Ин ду маънӣ аз тарафи Н.А.Кисляков ҳам таъкид ёфтааст. 262 Маҳз дар ифодаи маъно чапар да баъзе маҳалҳо бо калимаи молаҷув ҳаммаъно мегардад. Ҳарчанд ки олоте ифода мекардагӣ онҳо тақрибан аз ҳамдигар фарқ мекунанд, лекин аз бобати вазифа мувофиқат доранд.

Чапар дар шеваи ҷанубӣ дорони маънии сеюм низ мебошад, ки он ифодаи дари шиғ (тавора) аст. Инро дар лаҳҷаҳои Кӯлоб чапарак низ меноманд. Шояд барои ҷудо кардани ҳамин маъноҳо бошад, ки дар баъзе лаҳҷаҳо, аз ҷумла дар дараи Ҳақимӣ (Қаротегини Поён) хусусияти предметро ба назар гирифта, чапари гандумкӯбиро бо исми хърманъкти низ ном мебаранд.

Олоте, ки "чапар" ифода менамояд, дар Тоҷикистони шимоли низ истифода мешавад. Дар он ҷоҳо, асосан, бо як вазифа маҳдуд ме-

261 Ҷ.Мурватов. Маълумоти мухтасар..., саҳ. 125.

262 Ниг.: Н.А.Кисляков. Мақолаи номбурда, саҳ. 120.

монад, ки он ҳам дар хирманкӯбӣ ба кор бурда шудани вай аст. Ва-
ле дар маҳалҳои ҷанубӣ, чунон ки дар боло қайд кардем, назифаи ин
предмет андак васеъ мебошад. Ин боиси ба вуҷуд омадани тобишҳои
нави семантикии калимаи "чапар" гардидааст.

Ҳам испор ва ҳам чапар чун олоти дастӣ ва қадима қис-
матҳо доранд. Аз ин рӯ, паси калимаҳои "испор" ва "чапар" силси-
лаи терминҳои дигаре меоянд, ки ба дохили предмет дахл доранд.

Дар ҳамин доира термини чигина (олоте, ки ба воситаи он
бандҳои гандум, алаф ё коҳмаида мекашонанд), андак маҷмаи ҷудого-
на дорад, зеро предметҳои ифодакунандаи он бар акси испор ва чапар,
асосан, хоси маҳалҳои ҷануби Тоҷикистон аст. Ин олоти хоҷагии қиш-
лоқ, ки воситаи нақлиёт ҳисоб меёбад, аз рӯи вазифа чанд навъ бу-
да, як дараҷа мураккабсохт ҳам мебошад. Бинобар он, барои таъин
кардани ҷузъҳои таркибии он предмет чандин воҳидҳои дигар пайдо
шудаанд: қышқорак, болиштак, равоник (ҷуҷҳои дароз-дарози
чигина), гъргак, баҷги, бъникаш (қисми пеш, ҷое, ки потанг ме-
банданд) ва ғайра. Ин номҳо характери терминологӣ гирифта бошанд
ҳам, дар нутқ бисёр вақт бо изофат ба чигина алоқаманд шуда,
конкрет мегарданд: қышқораки чигина, равоники чигина ва ғайра.

Дар шеваи ҷанубӣ дигар олотҳои хоҷагии қишлоқ, асосан, бо
калимаҳои умумихалқӣ ифода меёбанд. Мисли: дос, каланд ва ғ. Ам-
мо вобаста ба хусусият, вазифа ва навъи ин олотҳо ба фонди луға
ти шева калимаҳои зиёде илова мешаванд. Чунончи, дар ифодаи тан-
ҳо худ дос калимаву таркибҳои зерин дучор меоянд: доси лъмб, доси
ката, доси калон, ²⁶³ доси ғалалърави, доси каҳдърави, арадос, дос-
ча ва ғайра.

Номи дарахтони мевадор ва бемева

Анъанаи қадимаи боғдорӣ боиси ба вуҷуд омадани навъҳои гу-
ногуни дарахтони мевадор ва аз ин рӯ, пайдоиши номҳои зиёде ин
соҳа гардидааст. Шеваи ҷанубӣ дар ифодаи ҷинсҳои асосии дарахто-
ни мевадор аз шеваҳои дигари тоҷикӣ қариб тафовуте надорад, чун
ки ин қабил дарахтон дар бештари маҳалҳои Осиёи Миёна парвариш
меёбанд: зардолу, себ, олу, шафтолу, ангур, биҳӣ ва ғайра. Баъзе аз
инҳо дар ин ё он маҳали тоҷикнишин кам рӯянд ҳам, мафҳумҳо барои
мардуми он ҷоҳо бегӯна намебошад.

Пеш аз ҳама чунин факт ба назар мерасад, ки дар шеваи ҷану-
бӣ чанде воҳидҳои луғавӣ мустаъмал аст, ки сарфи назар аз навъҳои
гуногуни дарахтони мевадор ба ҳамаи онҳо дахл дорад. Чунончи: дъс-
ни Ҳол – дастниҳол, дарахте, ки бо даст шинонда парвариш шудааст;
дарахтони боғчан назди ҳавлӣ: ваҳти қадим ҳамаи дъснихолӣ хъд-ма
вӣ Норақ пашт карда эвадам: ғура//ғърък – меваи нопухта, хом,

²⁶³ Калимаҳои лъмб, ката, калон ҳар кадом ифодакунандаи
навъҳои гуногуни дос набуда, балки ҳамчун воҳидҳои муродиф сифати
ягона-ҳаҷми предметро нишон медиҳад. Ин ҷо тафовут ба ҳудуди паҳн-
шавии ин калимаҳо дахл дорад, ки ин масъала дар фасли калимаҳои
сифатӣ ва ё синонимҳо ба назар гирифта хоҳад шуд.

кабуд; дош//лошак ²⁶⁴ – меваи пасмонда, ё харбузаву тарбузе,
ки баъди ғундоштани ҳосил дар шоҳҳои дарахт ва ё полиз боқӣ ме-
монад. Бо ҷузъи лошак калимаи мураккаби лошакчини ба вуҷуд
омадааст, ки процесси амали муайян, чидани ҳосили пасмондари ифо-
да менамояд: севойи колхоза лош карестийан, мо лошакчини мерем
(ғ-к., Кангурт) ва м. инҳ.

Дида мешавад, ки ҳудуди интишори ин қабил калимаҳо дар ҳа-
маи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ як хел нест: дъснихол дар Лангар
(в-қ.) ва лош дар Орчоникидзеобод (к-қ.) Кангурт ва Балҷувон (ғ-к.)
қайд шудаанд. Аммо доираи ғура//ғурук//ғърък хеле васеъ аст:
он мувофиқи материали гирдовардаи мо лаҳҷаҳои Қаротегин ва ва-
ҳий-қаротегиниро дарбар гирифта, чи тавре ки А.З.Розенфельд ба
истиноди маълумоти Ю.И.Богорад хабар медиҳад, ба шакли ғурк
дар Ғорони Бадахшон ҳам истеъмол мешудааст. ²⁶⁵

Шубҳае нест, ки вариантҳо аз як реша сар задаанд. Аммо на-
мудҳои ғърък//ғурк аз рӯи имкониятҳои фонетикӣ ба ҳамдигар
бештар наздиканд. Шакли ғура бошад, аз онҳо як андоза дуртар
меафтад. ²⁶⁶ Бо вуҷуди ин, ғура ҳолати асло бештар нигоҳ
доштааст. Мураттибони "Фарҳанг" онро ба шакли ғура//ғура қайд
карда, дар эзоҳи он менависанд: ангури норасидаи турш ва дигар ме-
ваҳои нопухта. ²⁶⁷

Доираи калимаву терминҳо, ки нисбати ин ё он дарахти ме-
вагиранд, аз мафҳуми кул озода буда, танҳо ба ҷузъ оиданд. Лекин
миқдори калимаву терминҳо, ки вобаста ба ин ё он дарахти мева-
дар ҳам меоянд, як хел нест. Аз рӯи материали гирдомада пайдост,
ки ба ин ё он дарахт воҳиди луғавии бисъере вобаста шудааст. Ғ.
Баръакс, дарахтоне ҳам мавҷуданд, ки танҳо бо ду-се воҳиди луғавӣ
маҳдуд мешаванд. Ин, аз афташ, ба мақом ва зарурати дар зиндагӣ
доштаи ин ё он дарахти мева ва ё шароити он алоқаманд мебошад.
Чунончи, доир ба тут дар шеваи ҷанубӣ калимаву терминҳои зеринро
дучор омадан мумкин аст: лухи//лихи//лъли (қ, в-қ., к.) – ту-
ти балхии пухтае, ки ҳанӯз ба шира наомадааст, калактут (ш-к.,
Доробӣ); бедуна (ҷ-к.), сьфетут (қ., Халқарф), туткалун
(ш-к., Даштиҷум) – навъҳои тут мувофиқи аломатҳои зоҳирӣ, барги
чокак (қ., Халқарф) – барги майда-майдаи хастут ва ғ.

Калимаи лухи (бо вариантҳои ш) дар гуфтугӯ ҳам ба шакли
муҷаррад (танҳо) ва ҳам ба сифати тобеъшаванда зикр гардида ме-
тавонад: тутти лихи бьсйор дору-йай (Лангар): тутти лихи-ра сағиро
мехуран қади куча-да (ш-к.); ай лухи ширини мекънан, ай бурпуштак
мавиз мекънан.

²⁶⁴ Калимаи лоша дар Ёхсу (ш-к.) дар маънии "бад" ба шахс
ҳам нисбат дода мешавад: макри зани лоша, чил хачир-а бор боша.
Ниг.: Ч.Раҳматуллоев. Намунаҳо аз лексикаи шеваи Ёхсу, саҳ. 184.

²⁶⁵ А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 101.

²⁶⁶ Дар лаҳҷаҳои гурӯҳи Ленинобод зардолуи нопухтаро ғу-
ра мегӯянд. Дар нисбати меваҳои дигар бошад, ин калимаро кор на-
мефармоянд. Вале воҳиди луғавии ғур, ки бо ғура муносибати шак-
лӣ дорад, бо мафҳуми умуман хом, нопухта алоқаманд мебошад.

²⁶⁷ Ниг.: Фарҳанг..., ҷ. II, саҳ. 659-660.

Дар мисоли охир калимаи лухи ҳамчун тазоди бурпуштак (туте, ки пухта гузаштааст) як ҳолат ва марҳилаи тути пухтаро ба тарзи конкрет ҷудо карда истодааст. Аз ин рӯ, калимаи мазкурро ба ҳеч вачҳ ҳамчун ифодакунандаи навъи тут шарҳ дода наметавонем.

Ангур ҳам дар анъанаи боғпарварии мардуми мо мақоми хо-сае дорад. Ин аст, ки дар шеваи ҷанубӣ вобаста ба ангур ва навъу намудҳои он силсилаи калимаву таркибҳои пайдо шудааст. Қисми зиёди онҳо унсурҳои умумихалқӣ бошанд, қисми дигар ба ҳазинаи лексикаи хоси ин шева тааллуқ доранд. Ба мисли чочи уштур (к-х, Анатурушаки тоҷик), говангур (ш-к.), гурдай гов, лал (к-х) ва ғ.

Чунон ки мебинем, аломат ва сифатҳои гуногуни ангур боиси ба вуҷуд омадани номҳои мазкур гардидаанд.

Метавон гуфт, ки процесси ташаккули лексикӣ-грамматикӣ чочи уштур ва говангур то андозае қатъ ёфтааст, яъне онҳо ба сифати термин як қадар мустақам шудаанд, ҳарчанд ки аз рӯи сохт акси яқдигаранд. Алалхусус, говангур аллакай ба қадом предмет тааллуқ доштани калимаро конкрет карда меистад. Ҷузъи гов маънои маҷозӣ дошта, ба калон-калон будани донаҳои ангур ишора мекунад. 268

Калимаи хӯша дар ифодаи сари ангур, гуфтан мумкин аст, дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ мустақам мебошад. Калимаи мазкур ба шакли хӯша дар забони адабӣ ва баъзе шеваҳои дигари тоҷикӣ ҳам дучор меояд. "Чандин донаи ғалла ва ё мева, ки ба ҳам пайваста аз танай гиёҳ ё шохи дарахт овезон мешаванд, мас. хӯшаи гандум, хӯшаи ангур"-ин калима дар "Фарҳанг" чунин шарҳ дода шудааст. 269

Чи тавре ки мебинем, дар забони адабӣ маънои ин калима ҳеде васеъ аст. Лекин дар шеваи ҷанубӣ калимаи мазкур на фақат ба қонуни фонетикӣ забони гуфтугӯӣ тобеъ шудааст (хӯша > хуша > хъ-ша), балки маънои худро ҳам хеле маҳдуд намудааст. Ба ин маънӣ ин калимаро дар қатори диалектизмҳои лексикӣ гузоштан мумкин аст, ҳарчанд ки дар силсилаи калимаҳои умумихалқӣ аз назар гузаронидани он низ матлуб мебошад.

Вобаста ба чормағз калимаҳои зерин ба назар расидаанд: калил а//калела//кълела (қ, в-қ, к.), парғеч (ш-к., Сангдара), лағ (ч-к., Порвор), курак (ш-к., Даштиҷум, г-к., Кангурт), кърък (ш-к., Ховалинг). Табиист, ки ҳамаи ин калимаҳо ба ивази "чормағз"-и адабӣ намеоянд, зеро дар шеваи ҷанубӣ худ чормағз серистеъмоли мебошад. Калимаҳои зикршуда бештар ба таркиби чормағз оиданд. Бо вуҷуди ин, баъзе аз онҳо гоҳо ҳуқуқи иваз кардани "чормағз"-ро пайдо мекунанд. Масалан, калимаи калила бо ду маъно меояд: 1) чормағзи нопухта умуман; 2) пусти чормағзи нопухта хусусан. Мисолҳоро зехи меконем: йа қишлоқ рафтӣ, се-чорта ка-

268 Ба ҳамин гуна маънӣ ва вазифа соҳиб будани ҷузъи "гов"-ро ме дар маънидои калимаи говзамбур ҳам ишора карда будем. Ниг.: фасли "номҳои парранда, ҳашарот...".

269 Фарҳанг..., ҷ. 2, саҳ. 518.

лала хурдӣм хонаӣи котиби колхоз, дъста-м сьп-сийа шиди монд (ш-к.) 270; калела, ки пухт, мекафа (в-қ., Ёзғанд). Дар баъзе ҳолатҳо маънои дуҷоми калимаи калела ба туфайли зикри муайян-кунанда - чормағз боз ҳам равшантар шуда меистад: калелай чормағз хара шава, ба (баъд) ҷудо мешава (ш-к., Зелолақ).

Мисли ҳамин калимаҳои парғеч (мағзи нопухтаи чормағз) лағ (чормағзи ба пухтан наздикшуда) ва курак//кърък 271 (чормағзи пустичаи дона) на танҳо аз бобати маъно, балки аз ҷиҳати таркиби овозӣ ва сохти морфологӣ ҳам гуногунанд.

Аз рӯи мушоҳидаҳо маълум мегардад, ки калимаи курак//кърък фақат мағзи терминологияи ифодакунандаи чормағз набуда, балки дар ифодаи "хом" хусусияти дигар меваҳои ҳам нишон дода метавонад. Чунончи: бас-ъш къ охъ кърък-ъш мереза сев-а! (ш-к., Ховалинг).

Вобаста ба зардолу метавон чунин калимаҳои қайд кард: лаф а зардоли, ки дар ифодаи зардолуи калон-калон дар Нӯшор (в-қ.) қайд шудааст. Калимаҳои дъмағза ва дъпаха дар ифодаи як реалия - донаки думғаздор вомеҳӯранд. Вале ҷои паҳншавии онҳо гуногун аст: аввали дар лаҳҷаи Даштиҷум (ш-к.) қайд шуда бошад, дуҷоми дар Қаҳдара (қ.) дучор омадааст.

Ҳар се ин термин аз ҷиҳати сохт мураккабанд. Бо вуҷуди ин, аз нуқтаи назари нисбати унсурҳои лексикӣ-морфологӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Чунончи, лафказардоли - сеҷузъа буда, аз вас-ли калимаи хоси шева (лафка - порча) бо калимаи умумихалқӣ (зардоли) сурат ёфтааст; дъмағза ва дъпаха ба ғайр аз ба-робарии маънову таносуби ҷузъҳо (ҳар ду ҳам дуҷузъаанд), инчунин бо умумияти ҷузъҳои аввал (дъ < ду) аз лафказардоли фарқ мекунанд. Илова ба ин, дар дъмағза ва дъпаха ҳанӯз ҳам як навъ тобиши тобеият ҳис мешавад, аммо лафказардоли аз ин хусусият тамоман озод аст.

Азбаски зардолу дар маҳалҳои ҷануб аз ҷумлаи меваҳои нисбатан кампаҳншуда ҳисоб меёбад, бинобар ин калимаву терминҳои вобастаи он миқдоран зиёд нестанд.

Аз лексикаи ифодакунандаи навъҳои дигар дарахтони мевагӣ намунаҳо меоварем: боғълмасе в (в-қ., Нӯшор) - як навъ себе, ки холҷаҳои сурх дорад, кълех (в-қ., Гирдхам) - ношпӯтӣ, амр-так//амрут (ш-к.), кълухмурут (қ., Ниҷич, Шархо), қайум (ч-к., Тағнов) - мурӯд ва навъҳои он; лашмак (ш-к., Даҳана) - шафтолӯи пашмак, алғанҷир (ш-к., Шӯробдара), алғвҷор (ш-к., Сарихосор), алғанҷор (қ, қ.) - навъи олу ва ғ.

Калима-терминҳои ҳастанд, ки зоҳиран ба процесси ғунучини бештари дарахтони мевадор оиданд. Аз ҷумла, воҳидҳои луғавӣ торҷин

270 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 125.

271 Калимаи курак ҳамчун унсурҳои омонимӣ дар қисми шеваи ҷанубӣ бо ду маънои мустақил истифода мешавад. 1) чормағзи пуч: чормағзой хурдаги-т ҳама-ш курак бъдийан; 2) туман, ҳавои аб-р-нок; ҳаво ҳамуқа курак кардай, ки пеши по-т-а намебини. Ниг.: А.Сӯфиев. Лексикаи шеваи Кангурт ..., саҳ. 248.

ва ходашап (ш-к.) 272 усулҳои ҷамъоварии меваҳои пухтаро ифода менамоянд. Аммо дар амали боғу тоқпарварӣ калимаҳои маъкур бештар вобастаи себ, нок ва мурӯд шуда мондаанд, зеро чи маънои умумӣ чи ва маънои ҷузъҳои дохилии онҳо ба процесси ду тарзи чидани ҳосили ин дарахтони мевагӣ (усу ли дастчин ва бо хода афшондан) мувофиқат менамоянд.

Калимаву терминҳои, ки ба набототи бемева мансубанд, аз рӯи ифода ба се ҷолиби диққатанд, зеро чанде аз онҳо, пеш аз ҳама, дарахтонеро номбар мекунанд, ки хоси кӯҳистонанд.

Дар ин гурӯҳ номҳои ҳастанд, ки дар масоҳати васеъ паҳн шудаанд. Аз ҷумла, калимаи бърҷ//буруҷ дар ифодаи як навъи дарахти кӯҳӣ аз Ҷиргатол (в-қ.) то шимол ва ҷануби Кӯлоб маъмул аст. Дарахтони ҷудогонае, ки барои ҳамаи тоҷикон маълуманд, дар шеваи ҷанубӣ баъзан номҳои гуногун гирифтаанд. Масалан, дар ифодаи сафедор ё ҳамчинси он калимаҳои ар ғ ар ғ ара ва тирак ба назар расиданд. Табиист, бештар калимае, ки дар нутқи шевагӣ бо вариантҳои гуногун дучор меояд, ҳудуди васеи истеъмоли дорад. Дар ҳақиқат, арар (бо вариантҳои) дар бисёр маҳалҳо дучор ояд, тирак дар маҳалҳои ҷудогона маҳдуд менамояд.

Ҳамчинси ин ё он дарахт баъзан бо калимаи дигар (ҳамчун девдор – сафедоре, ки пушти баргаш сафед аст, дар шимолии Кӯлоб) ва гоҳо бо воҳиди луғавии ҳамреша (мисли катбед $\angle$ кат+бед – навъи беде, ки химчаҳраш зуд мешикананд, дар Лангар) ном бурда мешавад.

Бо лексикаи ифодакунандаи дарахтони мевадор ва бемева инчунин шумораи зиёди воҳидҳои луғавие вобастаанд, ки ба қисмҳои онҳо дахл доранд. Намунаи онҳо калимаҳои хадра – навдаи дарахтони мевадор ва бемева, чолак – шохчаҳои арча ва ғайра мебошад, ки бештар дар лаҳҷаҳои гурӯҳи Кӯлоб паҳн шудаанд.

Номи зироат, алафу гиёҳ ва бутта

Дар шеваи ҷанубӣ номи аксарияти ғалладона калимаҳои умумихалқанд ва аз забони адабии шеваҳои дигари тоҷикӣ танҳо бо ҷиҳатҳои фонетикӣ фарқ мекунанд: луби – лӯбиё, гандъм – гандум, ҷавдол-ҷавдор ва ғ. Номҳои алоҳидае ҳастанд, ки аз рӯи ифодаи маъно аз забони адабӣ ва шеваҳои дигар тафовут доранд. Масалан, ҷугори (к-қ., Анатурушаки тоҷик), ҷаҳвари (в-қ., Ҷиҷборак), ҷығори (ш-к., Ҷеш) маънии ҷуворимаккаро дорад ва ҳол он ки варианти адабии он (ҷугорӣ) навъи дигари зироатро ифода менамояд. 273

272 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 139.

273 Дар эзоҳи калимаи "ҷавори" мураттибони "Фарҳанг" (ҷ.2, саҳ. 722) навиштаанд: як навъ аз ғалла, ки донаҳояш сафед буда, дар саракҳо ҷойгир аст ва ноне, ки аз орди он мепазанд, бадҳазм аст. Маълумоти луғавии тоҷикӣ-русӣ (саҳ. 519) ба ин тариқа аст: Ҷувори-дҷугори (местный сорт кукурузы с белыми зернами). Чи тавре ки мебинем, тафсири "Фарҳанг..." саҳеҳтар аст. Дар воқеъ, ҷувориро навъи ҷуворимакка пиндоштан нодуруст мебуд, балки онҳо зироатҳои гуногунанд, ҳарчанд ки появу баргҳояшон ба ҳам монандӣ доранд.

Бо ҳамаи ин, калимаи ҷуворимакка барои лаҳҷаҳои алоҳидаи ҷанубӣ бегона нест. Масалан, Ю.И.Богорад дар лаҳҷаи Давлатобод (ч-к.) воҳиди луғавии "майкаи" – ро қайд кардааст, ки маънои "ҷуворимакка" – и адабӣ ва ё "ҷугорӣ" – и дигар маҳалҳои ҷанубиро ифода карда метавонад.

Аз терминҳои, ки навъҳои маҳаллии зироатро ифода менамоянд, мъшънг, наск, мънҷ, лавкашак, боқиле//боқеле, санҷил, мълкак баринҳоро қайд кардан мумкин аст. Калимаҳои мъшънг ва наск, ки дар матбуоти давр тез-тез пайдо шуда меистанд, ҳоло як андоза ранги умумихалқӣ пайдо кардаанд, ҳарчанд ки зироатҳои ифода мекардагии онҳо дар ҳама ҷо кишт намешавад.

Воҳидҳои луғавии боқимонда дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ тамомаман зироатҳои навро ифода накарда, балки навъ ё ҳамчинси ин ё он ғалладонаро мефаҳмонанд. Чунончи, боқеле аз рӯи материалҳоямон дар лаҳҷаҳои вахӣёй-қаротегинӣ ва қисман қаротегинӣ паҳн шуда, номи зироате ҳисоб меёбад, ки аз лӯбиё андаке калон аст, мълкак (в-қ., Куглик) – номи дигари мушунг, мънҷ (қ., Навдонак) ва лавкашак (ч-к., Порвор), мушунги говак (к-қ.) – навъҳои мушунги ёбӣ, санҷил (к-қ., Эскигузари Орҷоникидзеобод) – номи дигари нахӯдро ифода менамоянд.

Дар шеваи ҷанубӣ барои ифодаи ҳамаи хелҳои зироат калима ва ё ибораи умумиро ҷудо кардан душвор аст. Аммо воҳидҳои луғавии бисёре ҷой доранд, ки аз бобати мундариҷа чанде аз навъҳои зироатро муттаҳид менамоянд. Масалан, кусик//кусук, 274 ки дар бештари маҳалҳо ба назар мерасад, донхонаи зироатҳои лӯбиё, нахӯд, наск ва мушунгро ифода менамояд; ё худ аз ҷумлаи калимаҳои умумӣ барои лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ сукро қайд кардан мумкин аст, ки дар ифодаи "шонасарак" барои зироатҳои гандум, ҷав, шолӣ ва ғайра муштарак аст. 275 Мисли ҳамин, дар доираи лаҳҷаҳои Кӯлоб бѣғъзак, миназиҳи, сарҳанг барин калимаҳои сохта ва мураккабе дучор омаданд, ки мавридҳои кишт ва сабзиши зироатро ифода менамоянд. Дар лаҳҷаи Файзобод бошад, барои ифодаи ду мавриди сабзиши зироати ғалладонагӣ ду калимаи алоҳида қайд шудааст: яке дукак (мавриди аз зери хок сар задани зироат) ва дигаре кукухак (мавриди тақрибан 15–20 см аз замин баланд шудаи зироат) мебошад. Ҳар ду ин калима сохта буда, бо суффикси – ак сурат ёфтаанд. Аз инҳо дукак (дук+ак) хусусияти предметро бештар нишон медиҳад.

Қисми калимаву терминҳо ба ҷараёни парвариш ва рӯёндани ҳосил дахл доранд. Ҳамчун намуна процесси кӯфтан ва аз саракҳо ҷудо кардани ғалладонаро мегирем, ки калимаву терминҳои зиёдеро фаро мегирад. Аз ҷумла, чанде калимаҳои мураккаб тарзи бод кардани (тоза кардани) ғаллаи кӯфташударо мефаҳмонанд: кабод (ш-к., Даштиҷум), каҳбод (ғ-к., к-қ.), бодкаҳ (в-қ., Нӯшор), ҷурбибод

274 Калимаи кусик дар шеваи ҷанубӣ сермаъност. Аз ҷумла он ҳубоби рӯи об, кафки собун, варами милки дандон, обилай пӯст ва ғайраро ифода менамояд.

275 Калимаи сук дар шеваи ҷанубӣ дар ифодаи қилтиқи моҳӣ низ маъмул аст.

(ш-к., Даштиҷум), чорубод (г-к.), кърчакбод (ш-к., Даштиҷум), аз инҳо калимаи аввал барои ифодаи як ҳодиса-ҷудо кардани коҳ аз ғалла ояд (инҳо вариантҳои як калимаанд, ки ҳар кадоме дар маҳалҳои худашон мувофиқи имконияти калимасозии забонамон сурат ёфтаанд), дун сбир (ҷурбибод, кърчакбод) тарзи бод кардани онро нишон медиҳанд. Ҷузъҳои ҷурби $\angle$ ҷӯроб ва кърчак (бел) шоҳиди онанд, ки ин ду лаҳзаи як процесс аз ҳамдигар фарқ мекунанд.

Пас аз бод кардан саракҳи боқимондари бори дигар мекубанд, ки ин амалро бо калимаи пайхун (ҳамчунин пахвун кардан) ном мекунанд. Барои ифодаи чунин саракҳи бошад, дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб калимаи саракҳи истифода мегардад. 276

Калимаи ка ($\angle$ каҳ) бар акси забони адабии дар қисми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ, асосан, дар маънии "алаф" маъмул аст (муқ. кунед: кадрани рафтӣ). Бо вучуди ин, дар ин шева калимаи мазкур аз мафҳуми дар забони адабии доштаи худ тамоман дур намеравад. Масалан, воҳиди луғавии мураккаби гълка (қ., Ниёзбегиён), ибораҳои гъли ка, гарди ка (ш-к., Даштиҷум), ки бо ҷузъи ка сурат ёфтаанд, дар ифодаи резаи коҳ, пешбодаи коҳ дучор меоянд, Бояд гуфт, ки ин ҳолат дар ҳама ҷо устувор нест. Чунинчун, айнан барои ифодаи мафҳуми қайд шуда дар деҳаи Каҳдара воҳиди луғавии пуҳа (шоҳад аз паҳкаҳ бошад) низ истеъмол мешавад.

Дар шеваи ҷанубӣ калимаи хър//хур аз воҳидҳои луғавии фаъол аст. Чунки он дар ҳамаи маҳалҳо бо ду маъни кор фармуда мешавад: хур бо маънии аввал миқдори муайяни гандуми ноқӯфтаеро ифода менамояд. Аз ин рӯ одатан баъди қӯфта шудани гандум меоянд: "гандуми фалон зъмин панҷ хур шъд", "йа хър гандум куфтем" ва ғайра. Хур бо маънии дуюм хоси терминологияи осиб аст: он қисми маҳсули пешин дӯро ифода менамояд, ки меъри каму зиёд кардани резиши дӯро аз донкоса нигоҳ медорад. Лекин дар масоҳати паҳншавии шеваи ҷанубӣ маъни ва шакли калимаи мазкур тадриҷан тағйир меёбад. Аз ҷумла, хър дар Даштиҷум (ш-к.) ғаллаи қӯфташудаи боднокардари ифода намояд, дар Мингичар (к-ҳ.) ин маъниро шакли хур акс мекунад: гандум-а лат карда бод кардан хур меган. Гумон меравад, ки ин калима умуман "бо мафҳуми ғалладона алоқаманд аст. Аз ифодаи чунин тобиш ҳатто дар ифодаи маъноҳои дар боло қайд кардаамон ҳам холи нест.

Дар ҷануби Тоҷикистон аз зироатҳои ғалладонагӣ гандум ва аз ползӣ картошка, пиёз, сабзӣ бештар кишт карда мешаванд. Аз инҳо дар истеъмоли номи умумии сабзӣ байни лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ фарқи ҷиддӣ мешавад. Чунинчун, вай дар лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор, Кӯлоб ва қисман қаротегинӣ ва ваҳий-қаротегинӣ, асосан, ба тарзи умумхалқӣ савзи $\angle$ сабзӣ ном гирифта шавад, баръакс, дар баъзе маҳалҳои Қаротегин ва ҳавзаи Хингоб бо исми "зардак" маълум аст.

Аз нисоли овардан Р.Л.Неменова дидан мумкин аст, ки "зардак" як вақтҳо барои лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб ҳам чандон бегона набудааст. Аммо бар акси лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва ваҳий-қаротегинӣ дар ин маҳалҳо он собиқ ҳамчун исми картошка расман маъмул буд.

дааст: давройи пеш зардак-ш меғуфтаи, Һозир тушка, картъшка. 277

Термини "зардак" намунаи даҳҳо воҳидҳои луғавии маҳаллист, ки аз рӯи аломати зоҳирии (ранги) предмет сохта шудааст. Дар гузашта доираи истеъмоли он васеътар буда, минбаъд бо таъзиқи калимаи умумхалқӣ савзи тадриҷан маҳдуд шудааст. Дар шимоли Кӯлоб як муддат ба картошка (зироати ползӣ нав) нисбат дода шудани ин термин. гувоҳи он аст, ки баъди пайдо шудани "савзи" он тадриҷан ба фонди захиравӣ гузаштааст. Азбаски "зардак" ба ҷиҳати зоҳирии картошка мувофиқ наафтааст, минбаъд ҷои худро боз ба "тушка" //картъшка" додааст.

Дар ин силсила муносибати калимаҳои капуста ва карам ҳам ҷолиби диққат аст. Дар забони умумхалқӣ карам бар ивази капуста -и русӣ меояд. Дар шеваи ҷанубӣ бошад (алалхусус дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва ваҳий-қаротегинӣ) ҳам карам ва ҳам капуста дучор меояд. Вале онҳо калимаҳои синонимӣ набуда, ҳар кадом исми реалияи алоҳидаанд; карам як навъи зироати маҳаллист, ки ба ҷинси карами умумӣ (капуста) тааллуқ дорад. Азбаски то омадани карам - капуста дар шеваи ҷанубӣ термини "карам" маълум будааст, бинобар он онро маҳз бо исми русиаш қабул кардаанд. Бо ҳамин тариқа, байни карами маҳаллӣ ва карам-капуста фарқи гузашта шудааст.

Дар ташаккули лексикаи ифодакунандаи зироат навъҳои дигари киштҳои ползӣ ҳам "ҳисса" гузоштаанд. Намунаҳо меоварем: сарони (ш-к., Шаҳрибарбар) ва килки (қ., в-қ., к-қ.) - пиёзи тухмӣ, килк//кълк (қ., в-қ., к.) - нарт (нои пиёз), пурк//пърк (ш-к., Даштиҷум, к-қ., Орҷоникидзеобод) - пиёзи анзур, лифкаду (ш-к., г-к., бд.), лапакаду - навъҳои каду, лоши (қ., Ниёзбегиён) - пасмондаи харбуза, тарбуз, бодиринг ва дигар зироатҳои ползӣ, ки баъди ғундоштани ҳосил боқӣ мемонанд. 278

Лексикаи хоси шеваи ҷанубӣ аз калимаву терминҳои ифодакунандаи номҳои зироати ғайри ғалладона - алафу гиёҳҳои гуногун, бутта ва ғайра, ки то андозае ба истилоҳоти хоҷагии қишлоқ алоқаманданд, бой мебошад. Лексикаи ин гурӯҳ нисбат ба дигар навъҳои терминологияи хоҷагии қишлоқ предметҳои маҳаллиро бештар ифода менамояд. Алалхусус, вақте ки сухан аз навъҳои гуногуни бутта, гиёҳҳои кӯҳӣ меравад, на фақат адади калимаҳои хоси шеваи ҷанубӣ меафзояд, балки дар зимни ин калима - номҳо бисёр навъҳои набототе пеш меоянд, ки сабзӣш ва нашъунамои онҳо маҳзи маҳалҳои ҷануб аст.

Дар байни лексикаи ифодакунандаи алафу гиёҳ, бутта, гул ва ғайра калимаҳои ҳастанд, ки бо таркиби овози худ ба калимаи умумхалқӣ мувофиқат доранд. Масалан, ръшқа $\angle$ юнучка, ки дар ҳамин шакл тақрибан дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дучор меояд.

277 Ҳамон ҷо, саҳ. 123.

278 Лоши бо воҳиди луғавии лошак, ки дар фасли терминологияи мансуби дарахтони мевагӣ зикр кардем, ҳам бо реша ва ҳам аз бобати маъно ҳамнисбат аст. Бо вучуди ин, байни онҳо фарқҳо ба назар мерасанд: 1) бо воситаҳои гуногуни калимасозӣ сурат ёфтаанд; 2) яке мансуби мева (лошак), дигаре (лоши) вобастаи зироати ползӣ мебошад.

Дар баробари ин, калимаҳое ҷо доранд, ки дар ҳама маҳал бо таркиби овозии ягона истифода мешаванд, яъне ба тағйиротҳои фонетикӣ ҳам дучор меояд: чъкри, ров, рошак (растаниҳое, ки мехӯранд), камол 279 (растание, ки қадӣ баланд ва танаи ғафс дорад), жайни, куруш (номҳои растани алафӣ) ва ғайра. Ниҳоят, воҳидҳои луғавие мавҷуданд, ки танҳо дар маҳалҳои алоҳида интишор ёфтаанд. Намунаи онҳо калимаи адрасман аст, ки дар маънии "ҳазориспанд" дар баъзе деҳаҳои Қирғатол (в-қ.) паҳн гардидааст.

Баъзе аз воҳидҳои луғавии гурӯҳи мазкур танҳо номи предметро фаро гирифта, аммо хусусият, аломат ва нишонаҳои ботинии онро ифода карда наметавонанд. Инҳо, асосан, терминҳои соддаанд: зуф — растание, ки дар сари роҳ ва лаби ҷӯйҳо мерӯяд, хуч (ш-қ., ш-қ.) — бутта, ҷуз (қ., Ниёзбегиён) — буттаи хорнок, гис (в-қ., Ярхаб, ш-қ., Даштиҷум) — растание, ки ба овёс монанд аст, б'шол, т'хол (ш-қ.) — буттаҳои кӯҳӣ ва ғайра.

Дар қисми дигари онҳо (асосан терминҳои мураккаб ва иборатӣ) нишонаҳои асосии ташаккули семантикӣ намоён шуда меистад. Чунончи: долаҷиғак (в-қ., Нӯшор, Ярхаб) — растаниест аз ҷинси лола, ки гули зард ва решаи пиёзшакл дорад, гандъмка (в-қ., Лангар) — растаниест, ки пояш ба пояи гандум монанд аст, лифтоқ //луфтоқ (к-қ., Мағмурот) — буттае, ки ба ранги тоқи ангур паҳн шуда, баргҳои калон-калон дорад ва ҳоказо. Дар ҳамаи ин калимаҳо қиёс ва монандкунӣ ба асоси ташаккули онҳо қарор гирифтаанд. Аз ин рӯ яке аз ҷузъҳои таркиби онҳо ҳатман номи предметро ифода менамояд, ки предмети қиёсшаванда ба вай шабоҳат дорад.

Калимаву терминҳои ифодакунандаи растаниҳои гуногун ва бутта аз бобати ташаккул ва суратӣ баъди аз дигар гурӯҳҳо фарқ намеку-
нанд.

X
X X

Дар силсилаи терминологияи хоҷагии қишлоқ калимаҳои онд ба мафҳуми ғарам, тӯдаи зироат, алаф ва мисли инҳо ба тарзи намоён ҷудо шуда меистанд. Шеваи ҷанубӣ, алалхусус, дар ҳамин боб аз забони адабӣ ва шеваҳои дигари тоҷикӣ фарқи калон дорад. Дар маҳалҳои ҷануби Тоҷикистон детализацияи ғарам бештар ба назар мерасад, ки ин афзунии калимаву терминҳои ин соҳаро таъмин на-
мудааст.

Калимаву терминҳои ифодакунандаи ғарам дар шеваи ҷанубӣ аз рӯи мундариҷа, ҳудуди интишор як хел нестанд.

Чунон ки дар забони адабӣ барои ифодаи онҳо як системаи муайян ба вуҷуд омадааст (тор, қабза, банд, ғарам...), дар шеваи ҷанубӣ ҳамин гуна равиши аз ҷузъ ба кул. мушоҳида мегардад. Калимаи сатри —ро дар ҳамин силсила бавди калимаи умумихалқии қабза//қабза воҳиди луғавии дуҷум хисобидан мумкин аст. Н.А. Кисляков аз хусуси ин термин навиштааст: "Дар қишлоқҳои ҷануби Тоҷикистон (аз қаторкӯҳҳои Ҳисор ба самтҳои ҷануб ва шарқ) баъзе ифодаи мафҳуми ним банд (дарза) тақрибан дар ҳама ҷо терми-

279 Дар ғарби Кӯлоб камолро баъзан "чайир" ҳам мерӯянд.

ни "сатри" истифода мешавад". 280

Мушоҳидаҳои мо ба он далолат менамоянд, ки нуктаи асосии паҳншавии термини мазкур лаҳзаҳои Кӯлоб, вахӣ-қаротегинӣ ва Қаротегин мебошанд. Аммо аз бобати маъно сатри тақрибан дар тамоми ҳудуди паҳншавиаш ягона аст, яъне он чанд қабзаи чизи дарандашудаеро (ғалладона, алаф ва ғ.) ифода мекунад, ки ба ним банд баробар меояд.

Барои ифодаи як банд сатри (хоҳ пояҳои ғалладона, хоҳ хор, алаф ва мисли инҳо) дар шеваи ҷанубӣ термини дарза маъмул аст: 281 се дарза антоқ ғанак кардум (к-қ., Анатурушаки тоҷик); дарзара барои қоқ шидан по мезанан (ш-қ., Мӯминобод); хартевала рафта бадъм, йаг дарза кайуғ-а п'шт каа овардъм (в-қ., Кулумбаи Поён).

Мафҳуми ғарам дар шеваи ҷанубӣ бо калима-терминҳои ғанак//ғанък, ғанг, хаф, хаф, шола, ли, чошт, амуна ва искирт ифода меёбад. Лекин ҳамаи инҳо аз бобати маъно ва маҳали истифода тамоман айниятдор нестанд. Метавон гуфт, ки ғанак дар ин силсила ягона терминест, ки дар ҳамаи маҳалҳо паҳн шудааст ва сарфи назар аз гуногунии предмет моҳияти ягонаи таъиноти дорад. Вале агар сухан дар бораи предмети конкрет равад, гуянда метавонад, инро инчунин бо эзоҳдиҳанда оварад: ғанакӣ лал — ғарамӣ (тӯдаи) лал, ғанакӣ гандъм, ғанакӣ ҷав ва ғ. Бо вуҷуди ин, ғанак аз доираи предметҳое, ки имконияти бо тартиб болии ҳам гузоштанро надоранд, берун намеояд, Бештар ба ҷузъҳои банд — басташуда дахл доштани "ғанак" дар таркиби калимаҳои мураккаби курғанак, чапарғанак ҳам равшантар зоҳир мешавад. Масалан, курғанак дар таъиноти ғарамӣ ғалладонае, ки ба тарзи сар ба дарун чидани бандҳо ба вуҷуд оварда мешавад, истифода гардида, дар лаҳзаҳои доираи Кӯлоб, вахӣ-қаротегинӣ, қулобии Ҳисор ва қисман Қаротегин интишор ёфтааст: курғанък-да сари хъша зайле мейа, ли ай д'рун (аммо) кы-ъш ай берун, ки ҷымҷық-у гов нахъра-ш (ш-қ., Наврӯҳо); дарзаҳо-ра курғанак кыен, ки борон-да напурсан (в-қ., Кангурт).

Проф. Н.А.Кисляков ҷузъи "кур"—ро ҳамчун префикс маънидор кардааст. 282 Ба фикри мо, ин ҷо калимаи кур (дар адабӣ кӯр) мустақилии худро нигоҳ дошта, фақат хусусияти маҷозӣ гирифтааст, ки ин тарзи калимасозиро дар бобҳои дигар ҳам дучор омада будем (Масалан, маънии калимаи муло дар таркиби "мулобутбътак"). "Кур" дар таркиби мазкур ба маънии пинҳон, пӯшида фаҳмида мешавад, яъне аз рӯи он ки саракҳои гандум, ҷав ва ғайра ба дарун хобонда мешаванд, гӯё калимаи кур раво доништа шудааст.

Калимаи чапарғанък, ки дар Даштиҷум қайд гардидааст, бар акси курғанък фақат ба тарзи яксара пай чидани дарзаҳоро ифода менамояд.

Доираи истеъмоли ғанг ҳам маҳдуд буда, дар ифодаи ғарамӣ ҳезум, ғўзапоя ва ғ. дар баъзе маҳалҳои шимолӣ ва ҷанубии Кӯ-

280 Н.А.Кисляков. Некоторые материалы..., стр. 122.

281 Дар Бадахшон (Нуг, Ямг) онро калимаи нав иваз карда метавонад. Ниг.: А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 116.

282 Н.А.Кислякова. Некоторые материалы..., стр. 122.

Дар баробари ин, калимаҳое ҷо доранд, ки дар ҳама маҳал бо таркиби овозии ягона истифода мешаванд, яъне ба тағйиротҳои фонетикӣ наҷм дучор меояд: чъкри, ров, рошак (растаниҳое, ки мехӯранд), камол 279 (растание, ки қадӣ баланд ва танаи ғафс дорад), лайли, куруш (номҳои растани алафӣ) ва ғайра. Ниҳоят, воҳидҳои луғавие мавҷуданд, ки танҳо дар маҳалҳои алоҳида интишор ёфтаанд. Намунаи онҳо калимаи адрасман аст, ки дар маънии "ҳазориспанд" дар баъзе деҳаҳои Қирғатол (В-қ.) паҳн гардидааст.

Баъзе аз воҳидҳои луғавии гурӯҳи мазкур танҳо номи предметро фаро гирифта, аммо хусусият, аломат ва нишонаҳои ботинии онро ифода карда наметавонанд. Инҳо, асосан, терминҳои соддаанд: зуф – растание, ки дар сари роҳ ва лаби ҷуйҳо мерӯяд, хуч (Ч-қ., Ш-қ.) – бутта, ҷуз (Қ., Ниёзбегиён) – буттаи хорнок, гис (В-қ., Ярхаб, Ш-қ., Даштиҷум) – растание, ки ба қвёс монанд аст, бьшол, ть – хол (Ш-қ.) – буттаҳои кӯҳӣ ва ғайра.

Дар қисми дигари онҳо (асосан терминҳои мураккаб ва иборатӣ) нишонаҳои асосии ташаккули семантикӣ намоён шуда меистад. Чунончи: лолаҷиғак (В-қ., Нӯшор, Ярхаб) – растаниест аз ҷинси лола, ки гули зард ва решаи пиёзшакл дорад, гандъмка (В-қ., Лангар) – растаниест, ки пояш ба пояи гандум монанд аст, лифтоқ //луфтоқ (К-қ., Мағмурот) – буттае, ки ба ранги токи ангур паҳн шуда, баргҳои калон-калон дорад ва ҳоказо. Дар ҳамаи ин калимаҳо қиёс ва монандкунӣ ба асоси ташаккули онҳо қарор гирифтаанд. Аз ин рӯ яке аз ҷузъҳои таркиби онҳо ҳатман номи предметро ифода менамояд, ки предмети қиёсшаванда ба вай шабоҳат дорад.

Калимаву терминҳои ифодакунандаи растаниҳои гуногун ва бутта аз бобати ташаккул ва суратӣ баъди аз дигар гурӯҳҳо фарқ намеку- нанд.

X
X X

Дар силсилаи терминологияи хоҷагии қишлоқ калимаҳои онд ба мафҳуми ғарам, тӯдаи зироат, алаф ва мисли инҳо ба тарзи намоён ҷудо шуда меистанд. Шеваи ҷанубӣ, алаҳхусус, дар ҳамин боб аз забони адабӣ ва шеваҳои дигари тоҷикӣ фарқи калон дорад. Дар маҳалҳои ҷануби Тоҷикистон детализацияи ғарам бештар ба назар мерасад, ки ин афзунии калимаву терминҳои ин соҳаро таъмин на- мудааст.

Калимаву терминҳои ифодакунандаи ғарам дар шеваи ҷанубӣ аз рӯи мундариҷа, ҳудуди интишор як хел нестанд.

Чунон ки дар забони адабӣ барои ифодаи онҳо як системаи муайян ба вуҷуд омадааст (тор, қабза, банд, ғарам...), дар шеваи ҷанубӣ ҳамин гуна равиши аз ҷузъ ба кул. мушоҳида мегардад. Калимаи сатри –ро дар ҳамин силсила баъди калимаи умумихалқии қавза//қабза воҳиди луғавии дуҷум ҳисобидан мумкин аст. Н.А. Кисляков аз хусуси ин термин навиштааст: "Дар қишлоқҳои ҷануби Тоҷикистон (аз қаторкӯҳҳои Ҳисор ба самтҳои ҷануб ва шарқ) ба- рои ифодаи мафҳуми ним банд (дарза) тақрибан дар ҳама ҷо терми-

279 Дар ғарби Қўлоб камолро баъзан "чайир" ҳам мегӯянд.

ни "сатри" истифода мешавад". 280

Мушоҳидаҳои мо ба он далолат менамоянд, ки нуқтаи асосии паҳншавии термини мазкур лаҳҷаҳои Қўлоб, ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва Қаротегин мебошанд. Аммо аз бобати маъно сатри тақрибан дар тамоми ҳудуди паҳншавиаш ягона аст, яъне он чанд қабзаи чизи дара- видашудаеро (ғалладона, алаф ва ғ.) ифода мекунад, ки ба ним банд баробар меояд.

Барои ифодаи як банд сатри (хоҳ пояҳои ғалладона, хоҳ хор, алаф ва мисли инҳо) дар шеваи ҷанубӣ термини дарза маъмул аст: 281 се дарза антоқ ғанак кардум (К-қ., Анатурушаки тоҷик); дарзара барои қоқ шидан по мезанан (Ш-қ., Мўминобод); хартевала рафта бадъм, йаг дарза кайуғ-а пьшт каа овардъм (В-қ., Кулумбай Поён).

Мафҳуми ғарам дар шеваи ҷанубӣ бо калима-терминҳои ғанак//ғанък, ғанг, хаё, хаф, шола, ли, чошт, амуна ва искирт ифода меёбад. Лекин ҳамаи инҳо аз бобати маъно ва маҳали истие- мол тамоман айниятдор нестанд. Метавон гуфт, ки ғанак дар ин силсила ягона терминест, ки дар ҳамаи маҳалҳо паҳн шудааст ва сарфи назар аз гуногунии предмет моҳияти ягонаи таъинотӣ дорад. Вале агар сухан дар бораи предмети конкрет равад, гўянда метаво- над, инро инчунин бо эзоҳдиҳанда оварад: ғанакӣ лал – ғарамӣ (тўдаи) лал, ғанакӣ гандъм, ғанакӣ ҷав ва ғ. Бо вуҷуди ин, ғанак аз доираи предметҳо, ки имконияти бо тартиб болон ҳам гузоштанро надоранд, берун намеояд. Бештар ба чизҳои банд – басташуда дахл доштани "ғанак" дар таркиби калимаҳои мураккаби курғанак, чапарғанак ҳам равшантар зоҳир мешавад. Масалан, курғанак дар таъиноти ғарамӣ ғалладонае, ки ба тарзи сар ба да- рун чидани бандҳо ба вуҷуд оварда мешавад, истифода гардида, дар лаҳҷаҳои доираи Қўлоб, ваҳиёӣ-қаротегинӣ, қўлобии Ҳисор ва қисман Қаротегин интишор ёфтааст: курғанък-да сари хъша зайле мейа, ин ай дърун (аммо) кьн-ъш ай берун, ки ҷьмҷьк-у гов нахъра-ш (Ш-қ., Наврӯҳо); дарзаҳо-ра курғанак кьнен, ки борон-да напусан (В-қ., Кангурт).

Проф. Н.А.Кисляков ҷузъи "кур"-ро ҳамчун префикс маънидор кардааст. 282 Ба фикри мо, ин ҷо калимаи кур (дар адаби кўр) мустақилии худро нигоҳ дошта, фақат хусусияти маҷозӣ ги-фтааст, ки ин тарзи калимасозиро дар бобҳои дигар ҳам дучор омада будем (Масалан, маънии калимаи муло дар таркиби "мулобутбътак"). "Кур" дар таркиби мазкур ба маънии пинҳон, пўшида фаҳмида мешавад, яъ- не аз рӯи он ки саракҳои гандум, ҷав ва ғайра ба дарун хобонда мешаванд, гўе калимаи кур раво доништа шудааст.

Калимаи чапарғанък, ки дар Даштиҷум қайд гардидааст, бар акси курғанък фақат ба тарзи яксара пай чидани дарзаҳоро ифода менамояд.

Доираи истеъмоли ғанг ҳам маҳдуд буда, дар ифодаи ғара- ми ҳезум, рўзапоя ва ғ. дар баъзе маҳалҳои шимолӣ ва ҷанубии Қў-

280 Н.А.Кисляков. Некоторые материалы..., стр. 122.

281 Дар Бадахшон (Нут, Ямг) онро калимаи нав иваз карда метавонад. Ниг.: А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 116.

282 Н.А.Кислякова. Некоторые материалы..., стр. 122.

лоб қайд шудааст: агар зано ғангои поринанги-ра бичинан (пахта) ай и сол бисйор (ш-к., Муминобод).

Терминҳои ғанак ва ғанг ба ҷуз ҳамнисбатии маъно дар таркиби овоз ҳам умумияте доранд, яъне се овози аввали онҳо мувофиқат менамоянд. Маҳз ҳамин вазъият моро водор менамояд, ки дар сари таркиби ғанак андеша кунем. Намоён аст, ки дар ин таркиб ҳиссан — ак ҳамчун суффикс ба қолаб даромадааст. Пас, ба гумони мо, "ған" шакли андак тағйирёфтаи ғанг мебошад.

Ба назар: чунин мерасад, ки сурат ёфтани ғанак ба ҷудоии навъҳои ғарам вобаста аст. Ба ин тариқа, термини ғанг нисбати ғарами калон шуда, барои ғарамҳои хурд дар қиёси он калимаи ғанак (ғанг+ак) ба вуҷуд омадааст ва он тадриҷан шакли ғанак-ро (дар ин ҳолат афтидани ғ истисно нест) гирифтааст. Бесабаб нест, ки имрӯз истилоҳи ғанак, асосан, ғарамҳои на чандон калони сахроиро ифода менамояд.

Термини хав ҳам мисли ғанак як андоза серистеъмол аст. Аммо бар акси ғанак ин калима, асосан, навъҳои ғарами дар назди ҳавлӣ бударо нишон медиҳад. Зиёда аз ин, хав нисбат ба ғанак калонтар аст. Дар тарафҳои Кӯлоб вай дар намуди хаф низ маъмул буда, дар ҳолатҳои ҷудогона барои аниқ нишон додани навъи предмет ба худ муайянкунанда қабул мекунад: хафи каҳ — ғарами (тӯдаи) алаф, хафи лал — ғарами лал (сӯзишвории аз саргини ҳайвонот тайёршуда) ва ғ.

Дар ифодаи ғараму тӯдаҳои нисбатан хурд калимаи хав//хаф суффикси — ча мегирад, ки дар ин ҳол ҳамнисбатии маъноии он бо ғанак боз ҳам бештар зоҳир мегардад.

Дар шеваи ҷанубӣ чанд калимаи дигаре низ ҳаст, ки дар ифодаи маъно мазкур радифи ғанак ё хав шуда метавонад. Вале ин калимаҳо ё ҳудуди васеи интишор надоранд ва ё аксаран дар ифодаи ғараму тӯдаи ин ё он навъи предмет маҳдуд мемонанд. Масалан, калимаи ли ба маънии ғарами алаф ё хошоку хас дар лаҳҷаҳои ҷанубии Кӯлоб ва Бадахшон қайд шуда бошад (лийи ка да Ҳота меша), амуна ҳамчун нишондиҳандаи ғарами ҳезум зиёдтар ба лаҳҷаи вазиёй-қаротегинӣ нисбат дорад. Ё худ калимаи шола-ра мегирем, ки бештар хоси лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб буда, дар ифодаи маъно аз ҳамаи воҳидҳои луғавии номбурда як андоза фарқ мекунад: шола-ғарами конусшакли алафест, ки барои зимистон захира мешавад. 283 Бо вуҷуди ин, маънои калимаи мазкур бо васеъ шудани ҳудуди истеъмоли он такмил меёбад. Аз ҷумла, мо калимаи шола-ро дар ҷамоати Хумдон (қ.) ҳамчунин дар маънии ғарами ғалла дар хирман дучор омадем. Аз рӯи маълумоти даҳонии М.Маҳмудов шола дар лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор ба ғайр аз ифодаи ғарами алаф инчунин ба маънии ғарами ҳезум истифода мешудааст.

Дар ҳамин гурӯҳ калимаҳои пайдо мешаванд, ки ҳудуди маъноии онҳо хеле қатъист. Масалан, воҳиди луғавии ғанг бо вуҷуди камистеъмолӣ, асосан, вобастаи ғарами ғузапоя мебошад, ки дар маҳалҳои пахтакор муоина мегардад: агар зано ғангои поринаги-ра (яъне пахтаи ғарами ғузапояро) бичинан, (пахта) ай и сол бисйор-ай (ш-к., Лӯликӯтал).

283 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 166.

Ин ҷо ҳоло аз хусуси калимаи ськирт//искирт метавон хотиррасон кард, ки ҳамчун воҳиди луғавии иқтибосӣ аз забони русӣ дар баъзе маҳалҳо пайдо шуда истодааст. Масалан: алафо ськирт накарда (ш-к., Зиракӣ).

Силсилаи калимаҳои номбурда бо ҳамин миқдор маҳдуд намонад. Чунончи, чошт барин воҳидҳои луғавиро низ ба ҳамин гуруҳ нисбат додан мумкин аст. Лекин бар акси калимаҳои боло чошт тӯдаи ғаллаи кӯфташуда (шимолии Кӯлоб) ё мевачотро (қ., Қалъанак) ифода менамояд. Чошт дар маъноҳои конкретии худ бо исми предмет кор фармуда мешавад: у-ра ба сари чошти ангур-а мебърдъм (қ., Қалъанак).

Шарҳу таҳлили калимаҳои чанде аз гурӯҳҳои тематикӣ нишон медиҳад, ки шеваи ҷанубӣ дар боби лексика аз забони адабии шеваҳои дигари тоҷикӣ тафовутҳои намоён дорад. Маҳз дар ҳамин бобҳо ҷиҳатҳои хоси таркиби луғавии шеваи ҷанубӣ бештар акс ёфтаанд, зеро ин бобҳо ба ҳаёти маишию маънавий, ҷараёни меҳнат, урфу одат ва муносибати инсон бо олами ҳайвоноту наботот зич алоқаманданд. Аз ин рӯ гуфта метавонем, ки гурӯҳҳои тематикӣ тасвиршуда барои муайян кардани роҳҳои ташаккули лексикаи шеваи ҷанубӣ умуман материали гаронбаҳо дода метавонанд.

Аммо ин чунин маънӣ надорад, ки гурӯҳҳои боқимондаи лексикаи шеваи ҷанубӣ аз эътибор берун бошад. Алалхусус, калимаҳои, ки ба қитъаҳои замин ва хосияти ҷуғрофӣ маҳал (ландшафт) вобастаанд, ҷиҳатҳои фарқкунандаи лексикаи шеваи ҷанубиро боз ҳам барҷастатар намоиш медиҳанд. Адади ин қабил воҳидҳои луғавӣ хеле зиёд буда, онҳо реалияҳои гуногунро ифода менамоянд. Дар плани муқоиса, пеш аз ҳама, ду ҷиҳати ин калимаҳоро қайд кардан мумкин аст.

1. Як гурӯҳ калима — терминҳои ифодакунандаи замин (бо навъҳояш) дар шеваи ҷанубӣ ба ҷои эквивалентҳои адабии худ меоянд, агарчанде ки реалияҳои онҳо дар ҳама ҷо воমেҳуранд. Чунончи: чакал//чақал (дар ҳавзаи даръеи Хингов) — қитъаи замини сабз, палҳои зироат, 284 рът — замин, ки сабзаи баланд дорад, ҳолӣ; йалм (қ., қ., в-қ.), рък: зъмине рък (ш-к.) — замини барои зироат нобоб, йобиз (қ-қ., Файзобод) — замини ноқарам, бекорҳои да, реш ё реша 285 — марза ё вот, қърт — қитъаи хурди замини зироат; йа-ду-се қърт пийоз кардъм (қ-қ., Шаҳрибарбар), шанг (ш-к.) — замин, ки барои кишт нобоб аст, сафора (қ-қ., Минги-чар) — замин, ки киштгардон ноқарда соли дуҷум зироат мекоранд, манзар (қ-қ., Файзобод) — замини шудгоршуда, лапов (ш-к., Доробӣ) ва лаҳмов (қ., Навобод) — паҳноб (нисбат ба даръе), лейс (қ-қ., Мингичар) — тегаи кӯҳ, лес (Ҳисор, Данғара) — бари кӯҳе, ки баромаданаи душвор аст ва ғ.

284 Дар баъзе маҳалҳо (ш-к., Шингдара) ин калима дар шакли сохта (чакалак) истифода шуда, порчаи замини сарсангро ифода менамояд.

285 Дар баъзе лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ (махсусан дар Қаротегин) дар ифодаи "сарҳад" калимаи роша мустаъмал аст, ки то андозае бо реш//реша алоқаманд менамояд: чанд одам-а гардани роша-да мекъштан дъздой пеш (Дегай).

2. Гурӯҳи дигари калимаҳо дар ифодаи реалияҳои меоянд, ки хоси кӯҳистон ва маҳалҳои кӯҳианд. Ҳамчун хълқ ё лозър — пирьяхе, ки аз зераш об ҷорист, калп/калф — ковоки ё камари кӯҳ, кър (ш-к., Даштиҷум) — ғор, замч (в-қ., Хоҷаи Тавоф) — як навъ ҷисми сангмонанди зардчатоби болои кӯҳ, нъш (. қ., Войда- ра) — нишебҳои барфпӯши кӯҳ, шух — сангҳои майдаи теғдори болои кӯҳ, кул — дара, пастхамӣ ва амсоли инҳо.

Албатта, доираи интишор ва ифодаи маънои калимаҳои ин ду гурӯҳи тематикӣ ҳамчун як хел нест. Назар ба мушоҳидаи мо калимаи хълқ ва лозър бештар дар лаҳҷаҳои ваҳийӣ-қаротегинӣ ва қаротегинӣ паҳн бошанд ҳам, аз бобати ифодаи маъно андак фарқ меку- нанд: лозър пирьяхи нисбатан нав буда, бо мурури замон ба хълқ таб- дил меёбад. Чунончи, гӯяндае дар Фарм ба ҳамин тафовути нисбии ин ду калима ишора карда чунин гуфт: лозър, ки пир шът, хълқ меша.

Бо вучуди ин, намояндагони лаҳҷа аксар чунин тобишҳои но- зуки ин ду калимаро истисно карда, айнан барои як реалия истифо- да мебаранд. Ин шояд аз он сабаб бошад, ки ҳудуди интишори ло- зър васеъ буда, то лаҳҷаҳои Бадахшон рафта мерасад. Намунаи ми- солҳоро бо лозър аз назар мегузаронем: баде ки лозър ки меша, ва, ов дайро (бисъёр) мешава (в-қ., Лангар); дар тайи лозър мес- та гуспандо (в-қ., Сасиқбулоқ).

Бештари воҳидҳои луғавии ин ду гуруҳи лексикӣ калимаҳои реша- гианд. Дар баробари ин, номҳои сохта, мураккаб ва тафсилӣ (ибора- гӣ) низ кам нестанд.

Дар лексикаи хоси шеваи ҷанубӣ мақоми калимаҳои ифодаку- нандаи касбу кор, узвҳои бадан (мак, пат, қъртъқ, чоч ва ғ.), хо- дисаҳои табиат (тандър, ҷут, хъдъкбод, газдуд ва ғ.), урфу одат (мъносил, солим, маҳър), касалӣ ва табобати маҳаллӣ, асбобҳои му- сиқӣ ва ғайра бисъёр калон аст. Аз ин рӯ ҳангоми таъин намудани ҷиҳатҳои хоси лексикаи шеваи ҷанубӣ ба назар гирифтани намунаи ин калимаҳо ҳам зарур мебошад, ҳарчанд ки онҳо аз ҷиҳати шумора бо силсилаи калимаҳои тасвиркардаамон баробар шуда наметавонанд.

Истилоҳҳои хешутаборӣ

Истилоҳҳои хешутаборӣ яке аз қисматҳои муҳимми лексикаи забони тоҷикӣ, аз ҷумла шеваи ҷанубӣ, ба шумор мераванд. Ин хели лексикаи шеваи мазкур, ҳамчун қисматҳои дигари он, то ҳол махсус омӯхта нашудааст. Қайдҳои ҷудогонае, ки дар ин хусус мавҷуданд, танҳо ба баъзе терминҳо тааллуқ дошта, тадқиқи этимологӣ, инкишоф, ҷараёни истеъмол, гуногунии ва ҳудуди интишори ин воҳидҳои луғавӣ- ро пурра ва ҳамчун система дарбар намегиранд. Аз ҷумла, А.К.Пи- сарчик 286 вобаста ба хусусиятҳои этнографӣ дар бораи баъзе тер- минҳои хешутабории тоҷик ва забонҳои помирӣ маълумоти мухтасар додааст. Дар тадқиқоти Ю.И.Богорад²⁸⁷ доир ба мавзӯи мазкур баъзе на- мунаҳои ҷолиби диққат зикр ёфтаанд.

286 А.К.Писарчик. О некоторых терминах родства таджиков. —Тр. АН Тадж. ССР, т. ХУП, 1955, стр. 177-185.

287 Ю.И.Богорад. Рогские говоры таджикского языка. —Тр. Ин-та языкознания, т. У1, 1956.

Қайдҳои ҷудогонаи Р.Л.Неменова, А.З.Розенфельд, О.Чалолов, Л.В.Успенская, М.Маҳмудов, Ҷ.Мурватов ва дигарон бештар характе- ри лексикографӣ доранд. 288

Терминҳои хешутаборӣ дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои шеваи маз- кур, бар акси дигар гурӯҳҳои тематикӣ, чандон фаровон нестанд. Ам- мо онҳо ҳам барои муайян кардани мавқеи шеваи ҷанубӣ дар байни ше- ваҳои дигари забони тоҷикӣ аз як тараф, нишон додани муносибати дохилии лаҳҷаҳои мазкур, аз тарафи дигар, чун аломатҳои фарқгузор ба назар гирифта мешаванд.

Терминҳои хешутаборӣ номҳои оила, авлод ва ҳавмро дар бар гирифта, бо мурури замон доираи худро васеъ мекунанд ва мо ба ту- файли онҳо тафовутҳои ҷинсию хешӣ ва синусолии аъзоёни ҷамъият- ро мефаҳмем. Ҳар як шахс дар навбати худ сарчашмаи авлод, оила ва ё хешу табор ба шумор меравад, зеро оила, хешутабор ва авлод аз ӯ сар шуда, инкишоф меёбад. Чунин муносибатҳои хешутаборӣ дар ҷамъияти инсонӣ ба туфайли силсилаи калимаҳо — номҳои таъин карда мешаванд. "Ифодаҳои падар, кӯдак, додар, хоҳар танҳо номҳои фаҳри набува, балки номҳои мебошанд, ки вазифаҳои тамоман муайян ва ни- ҳоят муҳимми байни якдигарро ба миён меоваранд" 289. Дар натиҷаи зиндагонии дуру дароз саршумори аъзоёни оила ва оиладорӣ торафт меафзояд. Аммо номгузорӣ — системаи хешовандӣ дар як доираи му- айян меистад.

Афзоиши хешу табор, пеш аз ҳама, вобастаи ду сарчашма-зану мард буда, ҳар кадоми онҳо давомдиҳандаи авлоди ояндаи худ ба шу- мор мераванд. Аз ин ҷо хешони модарӣ ва падарӣ шуруъ мешаванд. Масалан, агар хола ё тағо гӯем, хешони модар, амак ё амма гӯем, авлодони падар фаҳмида мешавад.

Ном бурдани хешу табор ба синну сол ва ҷинсиат низ вобаста аст. Аз ҷумла, бо додари калонӣ ва хурдӣ ё хоҳарони калонию хур- дӣ бо як термин муроҷиат намекунем. Масалан, термини ака 290 ба додари аз худ калон, додар ба додари хурд ва апа ба хоҳари калону хоҳар ба хоҳари аз худ хурд тааллуқ доранд.

Истилоҳҳои хешутаборӣ вобаста ба алоқаҳои хешӣ ва гуногу- нии шаклу маъно ва мавридҳои истеъмол боз ба ду гурӯҳ ҷудо меша- ванд.

1. Терминҳои ҳамхунии ота, аво (падар), оча, ави / ш и (модар), боби//бош и//бошо (бобо), мома//мума, буби//биви (модаркалон), хъшар//хушар (хоҳар), додар, бъйор (додар), ака, апа. тағойи, ама, амак ва амсоли инҳо, ки аз як нуқта (падари модар) сар шуда давом намудаанд. Ин гурӯҳи терминҳоро боз ба ду қисм: а) ҳамхунии пурра б) ҳамхунии нопурра ва ё нисбӣ ҷудо намудан мумкин аст.

288 Доир ба рӯйхати ин асарҳо ба муқаддимаи фасли лексика нигаред.

289 Ф.Энгельс. Пайдоиши оила, моликияти хусусӣ ва дав- лат. Сталинобод, Нашри тоҷикӣ, 1957, саҳ. 29.

290 Дар баъзе маҳалҳо варианти ака низ дучор меояд, ки ин ҳодисаи нисбатан нав буда, ба сабабҳои гуногун вобаста аст.

Ба гурӯҳи аввал терминҳое дохил мешаванд, ки дар ифодаи шахс ё аъзоёни оила аз як нуқтаи асосӣ сар задаанд. Ба таври дигар гӯем, падару модар, акаву хоҳар, апаву додар дар асл хеши худӣ мебошанд. Терминҳои хешутабории нопурра ё нисбино номҳо ё шахсоне дарбар мегиранд, ки дар оила падар яку модар дигар, ё ки баръакс модар яку падар дигар бошанд. Фарзандоне, ки аз қафои модар омадаанд, нисбат ба падари дигар (яъне шавҳари дуҷуми модар) ӯгай ҳисоб меёбанд.

2. Истилоҳҳои хешутабории ғайри хамхуниро калимаҳои зан, шу//шавҳар//шавҳар (шавҳар), арус//арус (келин), дъмод (домод), хъшдоман (модарарӯс, модаршӯй), хъсър (падарарӯс, падаршӯй), қайсънгъл (хоҳарарӯс, хоҳаршӯй), ҳевар (додаршӯй) ва ғайра ташкил медиҳанд. Сарфи назар аз он ки ин гурӯҳ аз гурӯҳи якум фарқи кулӣ дорад, байни онҳо алоқаи зич ҳам мавҷуд аст: гурӯҳи мазкури истилоҳҳои хешутаборӣ дар натиҷаи тӯй шудан, яъне зан гирифтани шӯй кардани ду шахси ғайриҳамхун (бегона) ба миён омада, давом мекунад. Ғайр аз ин, шумораи терминҳои ғайриҳунӣ нисбат ба ҳамхунӣ зиёдтар ба назар мерасад. Ин ҳолат ба чандин сабабҳои этникӣ ва таърихӣ алоқаманд аст.

Истилоҳи хешутабории шеваи ҷанубиро аз бобати интишори локалӣ ба се гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст: а) хоси тамоми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ; б) хоси ин ё он гурӯҳ; в) махсуси маҳалҳои алоҳида.

1. Истилоҳҳои хоси тамоми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ аз инҳо иборатанд: зан, ҳевар (додаршӯй), хъсур//хъсър (падарарӯс ва падаршӯй), хъшдоман//хъштуман (модаршӯй, модарарӯс), йазна (почо, шавҳари хоҳар), йанга (зани бародар), қайсънгъл (хоҳарарӯсу хоҳаршӯй), бохчун//бохчон (палонҷ, муносибати байни занҳои як шахс нисбат ба ҳамдигар), мойндар//мойндар//моҳиндар (модарандар, модари ӯгай), пийандар//падарандар (падари ӯгай), бева 291 ва ғайра. 292

Ҷолиби диққат аст, ки таркиби лексикаи хешутаборӣ дар тӯли асрҳо тадриҷан такмил ёфта, бештари терминҳои асли бо мурури замон ба худ силсилаи муродифҳо пайдо карданд.

Аз ин рӯ, дар шеваи ҷанубӣ ҳам дар баробари терминҳои асли (зан, мард, духтар, нисар, бобо ва ғ.) воҳидҳои луғавии зиёдеро дучор меоем, ки захираи асосии луғати шеvaro афзуда, барои ифодаи маъноҳои матлуб истифода мешаванд. Алалхусус, калимаҳои ифодакунандаи мафҳуми зан бо рангорангии худ ҷолиби диққатанд. Чунончи, истилоҳҳои айол ва аврат аслан арабӣ буда, дар шеваи ҷанубӣ андаке тағйири маъно кардаанд.

291 Бева аз ҷумлаи калимаҳои серистеъмоли шеваи ҷанубӣ ҳисоб меёбад. Одатан, зани бешавҳарро бева мегӯянд. Баъдтар ин калима маъноҳои маҷозии зан-ҳамсар ва ё умуман занро пайдо намудааст, ки истифодааш мавридҳои услубӣ дорад.

292 Аз калимаҳои номбурда хушдоман ва йанга дар баъзе аз лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ низ истеъмом мешаванд. Дар истеъмоли истилоҳҳои дигар (хусусан аз қисмати истилоҳҳои ғайриҳунӣ) шеваи шимолӣ аз шеваи ҷанубӣ тафовути ҷиддӣ доранд.

Дар фарҳанги арабӣ-русии Х.К.Баранов калимаи аврат (дар шакли عورت) бо чунин маъноҳо қайд шудааст: 1) слабость, недостаток; 2) слабое незащищенное место 293. Гумон меравад, ки процесси то андозае тағйири маъно кардани калимаи аврат хеле муқаддам оғоз ёфтааст. Ин калима дар "Фарҳанги забони тоҷикӣ" ба маънои "андоми ниҳонӣ", "андоми шарм", зан, завҷа оварда шудааст. 294

Маънои калимаи аврат дар шеваи ҷанубӣ аз ҳамон маънои якуми арабиаш сар задааст. Тарзи истеъмоли аврат дар ин шеваҳо якранг нест. Аз ҷумла, он дар лаҳҷаҳои қулобии Ҳисор ва шимолӣ Кӯлоб дар шакли Ҷаврат, Ҷавратина дар ғарбии Кӯлоб аврат, дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва ваҳийӣ-қаротегинӣ аврат//аврат истифода мешавад. Дар лаҳҷаи Роғ шаклҳои авратина, арватина маъмул аст. 225 Сад офарин ба Ҷаврат, ки ваҳти кампан (мавсимро дар назар дорад) шаву руз йағзайл медърава (ш-к., Ховалинг): ита авратой бақазъқ набоша, дига-ш кор-да молмомол мекъна? (қ., Ях): аврат ни мегуяи-у зан ни (қ., Қаҳдара); ваҳтойи ки мо бофъида бъдем, авратойи моҳо чарха-да ресмон мериштан (к-х., Ёвон).

Маънои айол ба асли арабиаш боз ҳам наздиктар аст. Масалан, он дар луғати арабӣ-русӣ чунин шарҳ дода шудааст:

мн. или عيلة дитя, ребенок. 296 Гумони қавӣ он аст, ки ин калимаи арабӣ дар забони тоҷикӣ бо маънои кӯчида нисбати зан гардида, сипас дар шеваи ҷанубӣ тадриҷан маъмул гаштааст. 297

Ба маънои зан омадани айол дар забони адабии даврани классикӣ маъмул будааст. 298 Айол дар маънои зан аз рӯи материалҳои мо хоси лаҳҷаҳои қулобии Ҳисор ва ғарбии Кӯлоб аст: ҳаму айол мардъм чи шъдани-йай аку (к-х., Мингичар): шъмо ҳамуца мешине, намере пеше айоло (к-х., Сумбула); холи ть дар қапи айоли ганда нахурдай (ш-к., Кангурт).

Мисли забони умумигуфтугунии тоҷикӣ дар шеваи ҷанубӣ низ калимаи айол ба маънои зан, ҳамсар истифода мешавад. Ин калима бо воҳидҳои луғавии айол ҳамреша намояд ҳам, дар истеъмоли он дар нутқи намояндагони шеваи ҷанубӣ тафовути маъноӣ ҳама карда мешавад. Чунончи, айол дар ифодаи маъноҳои зан-ҳамсар, 299 ва

293 Фарҳанг..., ҷ. 1, саҳ. 35.

294 Х.К.Баранов. Арабско-русский словарь. М., 1957, стр. 703.

295 Ю.И.Богород. Роғские говоры таджикского языка, стр. 162.

296 Х.К.Баранов. Арабско-русский словарь, 1957, стр. 709.

297 Калимаи мазкур барои шеваи шимолӣ ҳам бегона нест. Ам-

мо вай дар ин шева мисли шеваи ҷанубӣ ба танҳои дучор наомада, балки суффикси манд (аёлманд) мегирад, ки дар ин ҳол маъноаш низ тағйир меёбад.

298 Фарҳанг..., ҷ. 1, 1969, саҳ. 43.

299 Калимаи ҳамсар, ки дар асл маънои ҳампоя, баробар буданро дар баландӣ ва манзилат ифода менамояд (Фарҳанг..., ҷ. 2, саҳ. 728) аз ҷумлаи он калимаҳоест, ки дар натиҷаи васеъ шудани маънои асосӣ вазифаҳои дигарро низ адо менамояд. Ҷолиби қайд аст, ки аксарияти истилоҳҳои хешутаборӣ, бо вучуди табилии маъно ба ҳиссаи дигари нутқ намегузаранд. Яъне аз исми танҳо исми ба вучуд меояду бас. Ҳамсар низ аз ҷумлаи калимаҳоест, ки маъноаш васеъ шуда, маҷозан зану шавҳарро ифода намудааст.

умуман зан муштарақ бошад, аммо оила, асосан, бо мафҳуми зан — ҳамсар маъмул аст. Калимаи мазкур дар шеваи ҷанубӣ вариантҳои фонетикӣ дорад. Аз ҷумла, дар лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор, Каротегин, ғарбии Кӯлоб ва вахӣӣ-қаротегини дар шаклҳои ойила, Каротегин дучор омад. Мисолҳо: қайсыгъл аку ойилаи ма-ра апа-ш, йо хоҳар-ш (қ., Саримазор); инамийоле ойла-м кор кна хов меша (қ., Каротегин); пан-шаш руэ-ай ойла-м нестай (қ., Олуҷадара); бай хан ойилай ман тент-ай (в-қ., Қушағба).

Аз ҷумлаи калима-терминҳои, ки ба маънии зан — ҳамсар истифода мешаванд, калимаи умумихалқии кампир-ро низ қайд кардан мумкин аст. Ин терминро одатан шавҳар хангоми миёнасолӣ нисбат ба зани худ истифода мекунад. Вале аз мушоҳидаҳои маъмул мебарояд, ки он гоҳо дар гуфтугӯи онҳое, ки ба дараҷаи миёнсолӣ мерсияанд, низ ба ин маъни ба кор бурда мешавад: кампир-мон тавалди бистъ ланҷ-чилу чорда мехеза (қ-қ., Давлатшоён); кампир-ым мърдаҳ сол шъд мърдан-ш-а (қ-қ., Давлатшоён).

Калимаи кинғол ҳам дар баъзе мавзеоҳо, аз ҷумла дар лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор, дар нисбати зану шавҳари ҷавон истиқомат меёбад: Авдурахим-у кинғоли худ-ут рафт (қ-қ., Арбобдара); кинғол-ът дъхтари ки-йай? (қ-қ., Конҷӣ); кинғол-ът омадай (қ-қ., Ҷалҷит).

Дар силсилаи калимаҳои ифодакунандаи зан терминҳои низ вохӯрданд, ки доираи истиқоматшон танг аст. Калимаи сойба аз ҳамон қабил аст, ки мо дар қишлоқи Юмси райони Орҷоникидзеобод дучор омадем. Ин калима ҳам аслан арабӣ буда, маънии зани шавҳардида, бева-ро доштааст. 300 Дар ифодаи мафҳуми зан дар шеваи ҷанубӣ воҳидҳои дигари луғавӣ низ истифода мешаванд. Чунончи, калимаҳои заиф, пошикаста (баъзан паршикаста) аз ҷумлаи онҳо буда, дар аксари лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дучор меоянд. Ин ду воҳиди луғавӣ аз ҷиҳати маъно то андозае ба ҳамдигар наздиканд. Яъне ҳар ду ҳам маҷозан ба зан вобаста шудааст. Лекин аз ҷиҳати пайдоиш онҳо аз ҳам фарқ доранд: паршикаста дар заминаи захираи лексикӣ ва калимасозии забони тоҷикӣ пайдо шуда бошад, заиф аз забони арабӣ муқриси қунед *عقب* нотавон, беқувват, касалманд ва ғ.) иқтибос гардидааст. Аз яке байтҳои "Лайли ва Маҷнун"-и А.Ҷоми ба хулосае омадан мумкин аст, ки калимаи пошикаста дар замони пеш низ маҷозан ба маънои зан ба кор бурда мешудааст:

Он ноқа, ки ба ҷои хештан ронд,

В-ин пойшикаста дар ватан монд.

Аз инҳо паршикаста бештар дар нисбати зан-ҳамсар истифода шавад, заиф ҳам дар ифодаи умуман зан ва ҳам ҳамсар ба кор бурда мешавад. Равшан аст, ки ҷараёни соҳиб шудани калимаҳои мазкур ба семантикаи нав натиҷаи қонунҳои замони феодализм аст, ки ҳуқуқи занонро ниҳоят маҳдуд намуда, онҳоро дар зиндагӣ очини нотавон ҳисоб мекард. Ба назар чунин мерасад, ки алҳол доираи истиқомати калимаи пошикаста беш аз пеш маҳдуд шуда истодааст. Аммо калимаи заиф ҳанӯз серистеъмол бошад ҳам, аз маънои волиаш нишонае боқӣ намондааст, яъне вай дар ҳама маврид калимаи зан-ро иваз мекунад. Мисолҳо: е, за ε ифо, шъмо-ра ҷег доран.

300 Фарҳанг..., ҷ. 2, саҳ. 177.

(в-қ., Ҷалҷит); гоёе заифо дарзабанди мекман (в-қ., Яхч); нон-шай хла-ш мекман, ич пошикаста нист (Ғорони Балақлон).

Дар шеваи ҷанубӣ дар маънии зан-завҷа гоҳо калимаву иборҳои хонаги, бачо/гулако ва ғайра бачо низ истифода мешаванд. Дар ин ҳолатҳо маънои грамматикӣ суффикси ҷамъбадани (-ҳо) то андозае суст мебарояд. Ин тарзи ифода бештар маънои ҷамъбадани дошта, дар мавридҳои маъмул, аз тарафи мардон ва маънои истифода мешавад: додани хами гулако -май (в-қ., Султони); мо ҳар дъмон бачоӣи бэйор -Мо ҳар дъмон занҳои бародарон (в-қ., Сасибулоқ). 301

Баъзан дар нисбати занҳои безурӯғ, бенасл сӯвай 302, санд бари калимаҳо низ дучор меоянд. Калимаи санд 303 дар лаҳҷаҳои вахӣӣ-қаротегини ва сӯвай дар лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор (қ., Саримазор) ҷой дорад. Вале дар Файзобод ҳайвоноти бенаслро сӯвай меуфтаанд.

Аз маълумоти мухтасари боло аён аст, ки мавқеи калимаҳои ифодакунандаи мафҳуми зан дар силсилаи лексикаи шеваи ҷанубӣ қадон буда, равиш ва инкишофи маънои гадриҷи онҳо бо ҷараёни этникӣ зич алоқаманд мебошад.

2. Истилоҳҳои хешутаборие, ки хоси гурӯҳҳои алоҳидани шеваи ҷанубианд. Барои ифодаи падар дар гурӯҳҳои лаҳҷаҳои Кӯлоб, кӯлобии Ҳисор калимаи ота (райр аз Ғеш, Ховалинг, Доробӣ, Балҷувон, ки а та 304 мегуянд), дар лаҳҷаҳои Каротегин, вахӣӣ-қаротегинӣ, бадахшонӣ (Ғорон) бово (бо вариантҳои буво // //бъво//аво//во), барои ифодаи мафҳуми модаркалон дар Кӯлоб мома//мъма//мума 305, аммо дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва вахӣӣ-қаротегинӣ буби//бивӣ//овӣ//ви бари воҳидҳои луғавӣ исти-

301 Дар шеваи шимолӣ ибора ва ифодаи зани мо, оилаи мо, хонагимо ва ғайра, асосан, ба лафзи мардон хос аст. Вале, чунон ки аз ҷумлаи боло мебинем, ингуна услуби гуфтугӯ дар шеваи ҷанубӣ хосияти фарқкунанда дошта, аз тарафи занҳо низ гуфта мешудааст.

302 Гумон меравад, ки баромани сӯвай аз калимаи си бай буда, дар арабӣ маънои ҷавон, писарро доштааст (Арабско-русский словарь. М., 1958, стр. 540); Чунон ки Ғ.Ҷураев дар мақолаи "Баъзе хусусиятҳои луғавии лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон" (М сӯвайҳои шевашиносии тоҷик, ҷ. 1, Душанбе, 1970) қайд кардааст, калимаи номбурда дар лаҳҷаи арабҳои тоҷикзабони Шаҳритуз ҳам ҷой дошта, маънои кӯдакон, занҳои ҷавони кӯдакдорро доро будааст.

303 Калимаи санд мумкин маънои кӯчидани санд бошад, зеро ин калима маънои фарзанди ғайримашрӯъ, ғайриқонунӣ, ҳаромзода-ро ифода мекардааст. Ниг.: Фарҳанги забони тоҷикӣ, ҷ. 2, саҳ. 242.

304 Ота дар тамоми гурӯҳи забонҳои туркӣ нисбати падар аст. Аз ин рӯ, гуфтан мумкин аст, ки ин калима туркӣ буда, дар қисми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ ҷой доштани он низ натиҷаи таъсири туркист. А.К.Писарчик низ дар мақолаи худ "О некоторых терминах родства таджиков" (Тр. АН Тадж. ССР, т. ХУИ, 1963, стр. 179) туркӣ будани калимаи мазкурро ишора намудааст.

305 Мувофиқи маълумоти Х.Ҷамроқулов ("Шеваҳои тоҷикони райони Бойсун", 1966, саҳ. 226) дар Бойсун модаркалонро мома//момак меуфтаанд.

тифода мешаванд. Бояд гуфт, ки худуди интишори бобо//бобо//бо ва тадричан аз доираи лаҳҷаҳои қаротегини, ваҳиёӣ-қаротегини берун баромада, қишлоқҳои Даҳана, Сарихосор, Шуробдара, Даравшур, Нилконро ҳам фаро мегирад. Калимаи *ота//ата* аз худуди Кулоб баромада, дар баъзе маҳалҳои Қаротегини Поён, лаҳҷаи ваҳиёӣ-қаротегини (Хуҷаи Тавоф, Сарикенҷа, Ёзғанд, Тутҳи Поён) низ дучор мешавад.

Истилоҳҳои *арус//зарус* ва *синҳор//сёнҳор//сёнор* (дар ифодаи келин) боиси тафрикаи чанде аз лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ гаштаанд. Чунончӣ *арус//зарус* зиёдтар дар лаҳҷаҳои Кулоб дучор ояд, *сёнҳор* бештар хоси ваҳиёӣ-қаротегини, қисман қаротегини Роғ ва Ғорон аст.

Вақилзанеро, ки дар рӯзҳои тӯи никоҳ бо *арус* то хонаи домод (шаҳ) меравад, дар гуруҳи лаҳҷаҳои кӯлобӣ йанга, дар лаҳҷаҳои қаротегини ва роғӣ мърова, 306 дар лаҳҷаи тоҷикони Бадахшон пасорус меноманд. Рафиқони домодро дар гуруҳи лаҳҷаҳои қаротегини шаҳмърова//шамърони ва дар лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор шахмард//шамард, дар ҷанубии Кулоб варай шах меноманд.

Бояд қайд кард, ки як қисми истилоҳҳои хешутабории забони умумихалқӣ дар шеваи ҷанубӣ чиҳатҳои хоси фонетикӣ ва маъноӣ пайдо карда, боиси фарқҳои дохилии ин лаҳҷаҳо гаштаанд. Ин қисматро истилоҳҳои бобо (падари падар), *хуҷағ* (хоҳари хурдӣ), бародар ё додар ташкил медиҳанд. Масалан, термини бобо дар лаҳҷаҳои шимолӣ Кулоб дар шакли бобо//бӯбо истеъмол мешавад, дар самтҳои ғарбӣ ҷанубӣ он дар шакли боби//бови//бӯво, дар лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор боби ва дар гуруҳи лаҳҷаҳои қаротегини дар шакли бо*Wi, wo*, *и*, бо*W/a* дучор меояд.

Терминҳои бародар, додар ва хоҳар ҳам дар шеваи ҷанубӣ бо баъзе хусусиятҳои фонетикӣ ва маъноӣ фарқ мекунанд. Масалан, истилоҳи бийор//бӯйор (аз бародар) дар ифодаи додари хурдӣ дар гуруҳи шеваҳои ҷанубӣ шарки ва Роғ 307 мавриди истеъмол мебошад. Аммо дар гуруҳи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дар ин маънӣ калимаи додар истифода мешавад. Термини бародар бошад, мавридҳои услуби дошта, катъи назар аз хурдӣ ё калонии додарҳо гуфта мешавад.

3. Истилоҳҳои бобо, ки дар маҳалҳои ҷудогона дучор меоянд. Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки баъзе маҳалҳо дар истеъмоли ин ё он термин аз мавзӯҳои дигар фарқ мекунанд. Масалан, модарро дар баъзе мавзӯҳои Кулоб (Ёл, Олуҷадара) бо *ма//маҳ* ном баранд, дар Роғ ва Ғорони Бадахшон, асосан, нъна, нан 308 мъма, ҷиёя

306 Аз нақли калонсолон тахмин кардан мумкин аст, ки мърова вайроншудаи калимаи "муродовар" мебошад.

307 Рағиҳо додару хоҳари хурдиро ник ҳам мегӯянд.

308 Мувофиқи маълумоти И.М.Оранский дар лаҳҷаҳои париягиҳо (гуруҳи этники) калимаи ҷи дар ифодаи модар истифода мешавад. Ниг.: И.М.Оранский. Два индоарийских диалекта из Средней Азии. -В кн.: Индийская и иранская филология. М., 1964, стр. 10; Дар фарҳаги "Карманний русско-арабский словарь" (М., 1959, стр. 479) калимаҳои *حیل*, *حیال* дарҷ ёфтаанд, ки маънояшон авлод, насл, зурриёт будааст. Шояд ҷиёя аз ҳамин ҷо буда, бо мурури замон аз шакл ва маъноӣ аслии худ дур рафта бошад. Истилоҳи нан//нана аз гуруҳи шеваи шимолӣ дар Бухоро низ истеъмол мешавад ва чунон ки мушоҳидаҳо нишон дод, бештар хоси лафзи кудакон аст.

//ҷиёя мегӯянд: ҷиёя-т Кулоб мера, қати-ш мерай? (Балуч); нъна, калуш ай ки-с? (Роғ, Хуҷағалтон); бъра, бъги, нани, ба таға дур бийор (Ямг). Дар баъзе маҳалҳои Қаротегин низ модарро бо истилоҳҳои *аWi*, ви ном мебардаанд: йа бачайи эъме, ки га*Wi* а*Wi*-ш-а намегира (қ, Хумдон); *аWi*-та бъгу ҷой бъкна (қ, Хуфак): бъда-да ви-т ови хънк-ът бъда (в-қ, Ёзғанд).

Дар лаҳҷаҳои Бадахшон дар ифодаи мафҳуми падар воҳидҳои луғавии додо, аво истифода мешаванд, ки дъда//да-и лаҳҷаи Роғ ба он монанд аст. 309 Термини дада, да 310 дар баъзе лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор ва қаротегини низ дучор меояд. Аммо, аз рӯи материалҳо, маълум мешавад, ки ин ҳолат ба сабабҳои этники алоқаманд аст. Мафҳуми баробарӣ хурдӣ дар бештари лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ бо термини додар истифода мешавад ҳам, баъзе маҳалҳои Қаротегин ва лаҳҷаи Роғро истисно кардан мумкин аст. Аз ҷумла, мафҳуми мазкур дар Қаротегин ва қисман лаҳҷаи ваҳиёӣ-қаротегини бо иборати додари варави ва дар Роғ бо калимаи ник ифода мегардад.

Аз терминҳои хоси маҳалҳои алоҳида ҳамчунин калимаҳои барзангил 311 (духтари хоҳарус дар баъзе деҳаҳои Ҳисор), уштук (кӯдаки навзод - роғ), сӯйиба (зани бешӯй, бева - қ-қ, Юмс) ва дъбар 312 (дугона, экизак - қ, Фаррух)-ро қайд кардан мумкин аст: ҳайдагир гуфт, ки зани шъмо дъбар кардай; барзангъли тъ-ра Соҳивназар-да нъмол дърондӣан.

Барои равшантар гардидани тасаввурот дар бораи хусусиятҳои истеъмол ва худуди интишори терминҳои хешутаборӣ баъзе намунаҳои дар ҷадвали 2 пешниҳод менамоем.

309 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 37, 57.

310 Термини номбурда дар ифодаи падар бо вариантҳои гуногуни фонетикӣ дар ақсари шеваҳои шимолӣ ва мобайни низ ҷой доданд. Аз ҷумла, дар Уротеппа, Исфара (қисми кӯҳиаш), Панҷакент, Мастҷоҳ-додо, дар Конибодом, Ленинобод, Исфара (асосан дохили шаҳр), Ашт-дадо (дада дар баъзе мавридҳои услубӣ истифода мешавад) ва дар Самарқанд дада ба кор бурда мешавад.

311 Ин калимаро Л.В.Успенская (Говоры таджиков Гиссарского района, 1962) ва М.Маҳмудов (Баъзе намунаҳо аз лексикаи шеваи тоҷикони райони Ҳисор. - "Ахбороти АФ РСС Тоҷикистон. "Шӯъбаи фанҳои ҷамъиятӣ", № 2, 1964, сах. 75) қайд намудаанд.

312 Ин калима аз ҷузъҳои ду ва бар (мева, ҳосил) иборат буда, дар лаҳҷаҳои шимолӣ дар шакли дубара//дубар танҳо дар нисбати ҳосили дубораи дарахт истифода мешавад.

Қисми бештари истилоҳҳои хешутабории шеваи ҷанубиро калимаҳои соф тоҷикӣ-форсӣ (падар, модар, хоҳар, додар, писар, шавҳар, хушдоман ва ғайраҳо) ташкил медиҳанд. Қисми дигари онҳо аз ҳисоби иқтибоси воҳидҳои луғавии арабӣ (аврат, айол, завҷа, хола) ва туркӣ (ота, қайсӣнгъл, уруғ, угай: оти угай, очи угай ва ғ.) ташаккул ёфтаанд.

Бояд гуфт, ки ин таснифот як навъ ранги шартӣ дорад: қисми бештари терминҳои ҳар ду гурӯҳ дар ҷараёни муомилот чун воҳидҳои луғавии муроҷиат низ истифода мешаванд. Масалан, калимаҳои ота, оча, ака, хола, йанга, йазна ва ғайра илова ба маънои аслии худ (нишон додани муносибати хешони ҳамхун) инчунин дар адои вазифаҳои дигар (ифодаи муносибати бегона) истеъмоли мешаванд.

Дар баробари ин силсилаи терминҳои низ ҷой доранд, ки аз вазифаи муроҷиат фориғ буда, асосан, дар қолаби ибораҳои изофӣ барои ифодаи соҳибият истифода мешаванд. Ба ин қатор бисёртар истилоҳҳои хоси шеваи ҷанубӣ — аз қабилӣ хъсур//хъсър, 313 хъшдоман//хъштуман, хъсърбърда, евар//ҳевар, 314 зани евар//ҳевар, қайсӣнгъл ва амсоли инҳо дохил мешаванд.

Дар аснои муроҷиат ба ивази қисме аз инҳо калимаҳои умумихалқӣ ё хоси ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ ва ё бевосита исмҳои хос ба кор бурда мешавад. Масалан, ба ҷои хъшдоман ҳангоми муроҷиат ама, ба ҷои хъсур амаки 315 (гоҳо тағойи//тғойи) барин калимаҳо дучор меоянд.

Ин аст, ки калимаҳои решагии аслии ва унсурҳои иқтибосӣ тадриҷан боиси ба вуҷуд омадани терминҳои хешутабории мураккаб ва таркибӣ (иборагӣ) гардидаанд: хъшдоман//хъштуман, холадъхтар, дъхтан — дар, писандар, бачандар, хуварзо//хъарао, хоҳардъхтар, хунадъмод, очи угай, бачи — арави, хувару угайи, бачай амаки ва ғайра.

Дар охир бояд қайд кард, ки истилоҳҳои хешутабории умумихалқӣ (аз ҷумла падару модар) дар шеваи ҷанубӣ дучор шаванд ҳам, бештар моҳияти услубӣ доранд; онҳо дар мавридҳои истеъмоли меёбанд, ки гуянда бо намояндаи лаҳҷаи дигар мусоҳиб бошад, ҳамчунин ин калимаҳо дар нақли афсонаву ривоятҳо, маҷлису маърақаҳои ҷамъиятӣ ба кор бурда мешавад.

К а л и м а ҳ о и с и ф а т и

Сифатҳо аз ҷиҳати боигарӣ ҳарчанд бо исмҳо баробар наоянд ҳам бо гуногунии маъно ва андозаи интишори худ дар муайян кардани хусусиятҳои луғавии шеваи ҷанубӣ фактҳои ҷолиби диққат дода метавонанд.

313 Аз нишондоди "Фарҳанг..." (ҷ.2, сах. 511, 515) маълум мешавад, ки калимаи хъсър (дар шакли хусур) ба маънии падарарӯс, падаршӯй ва хушдоман (дар шакли хушу) ба маънии модарарӯс, модаршӯй дар забонамон аз даврони пешин ҷой доштаанд.

314 хъсърбърда мафҳуми додарарӯс ва ҳевар додаршӯйро ифода менамояд.

315 Калимаҳои амакӣ ва тағойӣ аз бобати таркиб сохта намоёнд ҳам, аз ҷиҳати маъно амак ва тағо фарқ намекунанд, зеро суффикси —и дар ин мавридҳо хосияти калимасозии худро хеле суст кардааст.

Мушоҳидаи материали гирдомада ба он гувоҳӣ медиҳад, ки дар лексикаи шеваи ҷанубӣ дар қисматҳои калимаҳои сифатӣ унсурҳои умумихалқӣ чандон фаровон нестанд. Бештар сифатҳои аслии ифодакунандаи ранг (сърх, савз, сьфед, сийо), таъм (ширин, шур), андоза (дъроз, бо-рик, кута, ғафс, бълан) ва ғайра аз ҳисоби воҳидҳои умумихалқӣ истифода мешаванд. Баъзе сифатҳои аслии ба ҷумлаи калимаҳои умумихалқӣ тааллуқ дошта бошанд ҳам, дар шеваи ҷанубӣ маънии иловагӣ пайдо кардаанд. Масалан, калимаи тез дар нисбати ду предмет—корд (табар, дос ва умуман чизҳои теғдор) ва қаламфур кор фармуда мешавад ва ҳол он ки дар забони адабӣ ва шеваҳои дигари тоҷикӣ дар ҳолати дуум асосан воҳиди луғавии тунд истифода мегардад.

Калимаҳои сифатии хоси шеваи ҷанубӣ нисбатан зиёдтар ба назар мерасанд. Онҳо ба соҳаҳои гуногун дахл дошта, дар захираи луғавии хоси шева ҳиссаи намоёнро ташкил медиҳанд. Пеш аз он ки ба тафсири мундариҷавӣ ва ифодабӣи диалектизмҳои сифатӣ гузарем, котиришон кардани ду мавриди истеъмоли онҳоро дар шеваи ҷанубӣ ло-зим мешуморем.

1. Диалектизмҳои сифатӣ дар шеваи ҷанубӣ пурра ба ивази эквивалентҳои адабӣ ва дар шеваҳои дигари тоҷикӣ доштаи худ омада метавонанд. Чунончи, калимаи дийор//дийорги//дорги ҳамеша ба ивази "наздиқ" ё "намудор"—и забони адабӣ меояд. Мисли ҳамин калимаҳои олак (ночиз, бад, нопойдор), ръжд (ҳамвор), ғажд (ифлос, чиркин, бад) ва ғайраро метавон аз қабилӣ воҳидҳои луғавии мутлақистеъмоли ҳисоб кард. Вале азбаски домани шеваи ҷанубӣ ниҳоят васеъ аст, баъзе аз калимаҳои мазкур дар ин ё он нуқта бо муродифҳои адабӣ ва ё умумигуфтугӯии худ иваз шуда метавонанд. Аз ҷумла, воҳиди луғавии олак бо калимаҳои бад ва гандҷа дар ҳамин гуна ҳолат аст.

2. Дар шеваи ҷанубӣ ин ё он диалектизмҳои сифатӣ бо муродифи умумихалқӣаш дучор меояд. Масалан, лъмб — калон, варава — хурд, чакан — майда ва ғ. Аммо, чи тавре ки мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ин баробарӣ на ҳамеша дар айни як лаҳҷа ба назар мерасад. Ин ҳодиса бештар дар ҳолате ҷой дорад, ки фавран, диалектизм барои яқеви муродифи умумихалқӣ он барои лаҳҷаи дигар ос бошанд. Чунончи, лъмб, назар ба мушоҳидаи мо, дар лаҳҷаҳои Қаротегин, ваҳийӣ-қаротегинӣ ва қисман Кӯлоб дучор меояд. Дар гурӯҳҳои дигари лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ зиёдтар воҳиди луғавии калон ё ката истифода мешавад.

Диалектизмҳои сифатиро аз рӯи маъно ва тарзи ифода ба ду гурӯҳи калон ҷудо кардан мумкин аст: 1) калимаҳои сифатие, ки хислат ва хусусиятҳои инсонро ифода мекунанд; 2) калимаҳои сифатие, ки хислат ва хусусиятҳои предметҳои ғайринсонро ифода менамоянд.

Сифатҳои ифодакунандаи хислат ва хусусиятҳои инсон

Табиати мураккаби инсон боиси ба вуҷуд омадани даҳҳо калимаҳои сифатӣ гардидааст. Ин калимаҳо вобаста ба тарафҳои мусбату манфӣ, ҷиҳатҳои зоҳирию ботинӣ, хислату характери инсон ҳам шакллан ва ҳам мазмунан гуногунанд. Калимаҳои сифатӣ аз воситаҳои муҳимми забонанд, ки ба воситаи онҳо хислатҳои нек бо бад, қисми

солим бо носолим муқобил гузошта мешаванд. Ба тарзи дигар гӯем, нобаробарии маънавию ҷисмонии инсон маҳз дар силсилаи калимаҳои сифатӣ ифода меёбад. Материали фаровони шеваи ҷанубӣ ин фикрро бори дигар тасдиқ менамояд. Ин гурӯҳи калимаҳо аз воҳидҳои луғавии предметӣ (исмҳо) ва навъҳои дигари калимаҳои сифатӣ махсусан бо он ҷиҳат фарқ мекунад, ки дар онҳо маънои экспрессивию эмотивоналӣ (алалхусус дар сифатҳои, ки хислатҳои манфии инсонро ифода менамоянд) пурзӯр аст. Пеш аз ҳама мавқеи калимаҳои, ки дар ифодаи синну сол ва як давраи ҳаёти шахс меоянд, ҷолиби диққат менамоянд. Дар шеваи ҷанубӣ ба ин маънӣ сифатҳои фаровон набошанд ҳам, ҳамон воҳидҳои луғавии мавҷуда дар ҳудуди васеъ истифода мешаванд. Калимаи сулама аз ҷумлаи онҳост, ки он дар лаҳҷаҳои ваҳийӣ-қаротегинӣ, қаротегинӣ, кӯлобӣ, кӯлобии Ҳисор дучор меояд. Аммо дар маънидоди ин калима ягонагӣ дида намешавад. Муаллифони асарҳои ҷопӣ калимаи мазкурро дар ин ё он маҳал қайд карда, ҳар кадом мувофиқи фаҳмиши худ эзоҳ додаанд. Аз ҷумла, Р.Л. Неменова "бачаи наврас" 316, А.З.Розенфельд "духтар ё писаре, ки ба синни балоғат расидааст" 317, М.Маҳмудов "сулама, муҷаррад" 318, О.Ҷалолов "лаванд, бекорхӯча" 319, Ҷ.Мурватов "марди (ҷавони) муҷаррад" 320 маънидод кардаанд.

Ин маънидодҳо ба тарзи гуногун ранг гирифта бошанд ҳам, асоси маънои калимаи мазкурро, ки ифодаи ҷавони навхат аст, инкор на мекунад. Албатта, аз эҳтимол дур нест, ки ин калима дар ҳудуди васеи шеваи ҷанубӣ бо айни як маъно истифода нашавад. Вале аз материалҳои экспедицияҳои чунин бармеояд, ки таҳти мафҳуми "сулама" ҷавони болиғи безан дар назар дошта мешавад. Мисоли зеринро мусалла мекунем: вахте мо сулама бӯдем, қилак мекардем-у лой мешуридем-у арзан мечошидем (ш-қ., Кӯлдара); ё бачи сулама дъри дъртарой бешуда чо мекада воша? (к-қ., Тӯда).

Р.Л.Неменова дар шимолии Кӯлоб калимаи сохтаи суламача-ро қайд карда, онро бачаи 10-12 сола шарҳ додааст. 321 Агар сулама бо суффикси -ча, ки ифодакунандаи хурдӣ аст, бачаи 10-12 соларо нишон диҳад, пас бе он, дар ҳақиқат, ба маънии ҷавони навхат (наврас) кор фармуда мешавад, ки ин ҳам дурустии материалҳои экспедицияҳои тасдиқ менамояд.

Калимаи сулама дар аксарияти он маҳалҳои, ки истеъмоли мешавад, фақат дар ҳамин шакли фонетикӣ қайд шудааст. А.З.Розенфельд дар деҳаи Камаров варианти дигари он "суланг"-ро низ нишон додааст. 322 Вале инро ҳамин намуд соф варианти фонетикӣ пиндоштан душвор аст, зеро ивазшавии таркиби овозҳои нг бо маҳодисаи чандон характернок намебошад.

316 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 162.

317 А.З.Розенфельд. Говоры Каратегина, стр. 83.

318 М.Маҳмудов. Баъзе намунаҳо ..., стр. 83.

319 О.Ҷалолов. Гурӯҳи шеваҳои тоҷикони райони Ёвон, саҳ. 65.

320 Ҷ.Мурватов. Маълумоти мухтасар..., саҳ. 124.

321 Ниг.: Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., саҳ. 162.

322 Ниг.: А.З.Розенфельд. Говоры Каратегина..., стр. 83.

Воҳиди луғавии варав низ аз гурӯҳи сифатҳои нишондиҳандаи синну соли шахс мебошад, ки ҳудуди паҳншавии он, асосан, лаҳҷаҳои ваҳийӣ-қаротегинӣ ва қисман қаротегинист. Ин калима ба маънии хурд фақат нисбати шахс буда, дар лаҳҷаҳои мазкур ба ду тарз - варав ва варави истеъмоли мешавад. Аммо аз бобати маъно ин ду воҳиди луғавӣ фарқ намекунад. Аз ин рӯ, А.З.Розенфельд, ки варав-ро "младший", "меньший" шарҳ дода, дар варави бо ишораи ниг. ба варав қаноат намудааст, дуруст рафтор кардааст. Бо вуҷуди ин, варав ва варави бо мавридҳои истеъмоли хоси худ аз ҳамдигар то андозае фарқ мекунад: варав бештар ҳангоми муқоиса кор фармуда шавад, варави зиёдтар ба сифати муайянкунанда (эзоҳдиҳанда) меояд. Мисолҳои зеринро мулоҳиза мефармоем: ай Раи мидин варав-ай (в-қ., Лахш); у вах бийорой варавтар-у калунтар набъд, ки бӯхонум (в-қ., Лангари Шоҳ); қасоби калуни мега, ки сӯни варавийо-ш, мён ҳашар доръм, руба-ра бите дар ман (в-қ., Кӯл); и-ш акай варави-м-ай (в-қ., Нушор) ва ғ.

Дар нутқи варави гоҳо бе эзоҳшаванда ҳам меояд: вай варави-ш-а (соли) шасти йак йофтем (в-қ., Сасиқбулоқ). Лекин дар чунин ҳолатҳо калимаи эзоҳшаванда зикр нашуда бошад ҳам, тобиести варави ба он ҳатман ҳис мешавад.

Дар шеваи Саричашма (ҷанубии Кӯлоб) ба ивази варав ё варави калимаи саркърки қайд шуда бошад ҳам, танҳо дар силсилаи термини хешутаборӣ ҳамнисбатии маъноӣ дорад: ами бачай саркърки-ай. Доираи маъно ва истеъмоли варав ё варави, чунон ки аз мисолҳои боло пайдост, нисбат ба саркърки васеътар аст.

Ҳамаи калимаҳои сифатии ба инсон алоқамандро аз рӯи моҳияти маъно ба ду гурӯҳи калон ҷудо кардан мумкин аст, 1) калимаҳои сифатии ифодакунандаи ҷиҳатҳои зоҳирии инсон; 2) калимаҳои сифатии ифодакунандаи тарафҳои маънавиӣ инсон.

Гурӯҳи калимаҳои аввалро метавон як навъ конкретмаъно ҳисобид, чунки онҳо аксаран дар ифодаи ин ё он норасоии биологӣ ҷисми инсон меоянд. Масалан, калимаҳои куз//кузала, қоматчанг, чангала мийубадар ба маъноҳои кӯзапушт, қоматҳамида кор фармуда мешаванд. Воҳидҳои луғавии куз//кузала, 323 ки ҳудуди истеъмолаш нисбатан васеъ аст, на танҳо дар ифодаи кӯзапушти табиӣ меояд, балки умуман дар мавридҳои ҳам кардани қомат низ кор фармуда мешавад. Дар ин гуна ҳолатҳо калимаи куз бештар ба феъл вобаста шуда меояд: дид, ки рӯи домӯло дар дъруни дар маи кам-ъ домӯло куз истодай (қ., Самсолиқ).

Калимаҳои чангала, қоматчанг бештар барои нишон додани ҳамидақоматии ғайритабиӣ омада, баракси куз доираи нисбатан маҳдуди интишор доранд. Аз ҷумла, чангала дар деҳаи Шул (қ.) ва қоматчанг дар қишлоқи Войдара ба қайд гирифта шуданд.

Ин калимаҳо баъзан маънои маҷозӣ гирифта, дар ифодаи пири фартут ҳам омада метавонанд.

Умумияти калимаҳои чангала ва қоматчанг на фақат дар маъност, балки дар муштаракии яке аз ҷузъҳо низ мебошад. Дар

323 Варианти кузала гоҳо бо тобиши андаки маъноӣ, ки хусусияти услубӣ дорад, фарқ мекунад.

ҳар ду ҳам нишондиҳандаи асосӣ ҳиссаи чанг ба шумор меравад. Ин ҳисса умуман дар калимасозии забони тоҷикӣ ғазол буда (чанг-гол, чангак, чангнавоз ва ғ.) ба аломати ҳамидагӣ алоқаманд аст. 324 Аммо аз ҷиҳати шакли морфологӣ ин ду калима акси яқдигаранд: қоматчанг калимаи мураккаб бошад, чангала ҳамчун воҳиди луғавии сохта ба назар мерасад. Агар аз ҷиҳати ифодаи конкретии маъно назар кунем, қоматчанг як андоза бартарӣ дорад. Ҷузъи қомат, ки ба сифати тобеъкунанда омадааст, сабабгори конкрет шудани ҳиссаи чанг гардидааст. Аммо дар чангала ин хусусиятро ба зудӣ пайдо кардан душвор аст, зеро ҳиссаи дуҷуми он суффикс аст. Бо вучуди ин, метавон гуфт, ки суффикси -ала ба реҷаи "чанг" васл шуда, вазифаи худро адо кардааст. Дар акси ҳол танҳо аз чанг маънии ҳамидақоматӣ барнамеомад. Зимнан бояд гуфт, ки суффикси -ала дар шеваи ҷанубӣ умуман бо калимаҳои сифатии ифодакунандаи сурати инсон серистеъмол аст (муқоиса мекунем: кузала, қоқала, қочала ва ғ.)

Барои ифодаи чашми олус (чашми каҷ) дар шеваи ҷанубӣ, асосан, калимаи қоҷ/қоҷ/қоқала маъмул аст. Дар баъзе маҳалҳои Даштиҷум (ш-к.) варианти қоҷкур низ дучор меояд.

Лекин дар ифодаи маънии лобгар, хароб, қадбаланд, лингдароз чандин калимаҳо истифода мешаванд: ва ё азов (в-қ., Лангар), ба ё азов (ш-к., Ховалинг), зоғолпо (в-қ., Хиҷборак), хъра (қ., Навдӣ), қоқала (в-қ., Тавилдара), шадод (қ., Чафр), қоқмуз, қақчал (ш-к., Даштиҷум), хаданг (ш-к., Даштиҷум) ва ғ.

Калимаҳои мук (қ., Хумдон), чавел (в-қ., Лангар), качал (қ., Чафр), 325 качал/качалпо (гурӯҳи лаҳҷаҳои Кӯлоб) маънии "маъюб", "қачпо", "ланг" ва шахси пойҳояш ҳамворро доранд.

Яке аз ҷиҳатҳои хоси калимаҳои мураккаби ин гурӯҳ дар он аст, ки ба сифати ҷузъи содда бисёр вақт ин ё он воҳиди ифодакунандаи узви бадан истифода мешавад. Намунаи онҳоро мо дар мисоли қоматчанг, зоғолпо, качалпо аз назар гузаронидем. Инак, воҳидҳои луғавии гиздандун (в-қ., Сарикенҷа), кърчакдандун низ аз ҳамин қабиланд. 326 Маънии кърчакдандун дар ҷумлаи зерин ин тавр ифода ёфтааст: късе, ки дандун-ъш лъмб-ай, кърчакдандун-ъш мегем.

Дар таркиби кърчакдандун воҳиди луғавии кърчак (бели ҷубӣ) маънии кӯчида дошта, аз калонии дандон шаҳодат медиҳад. 327

Дар сифатҳои ифодакунандаи ҳислатҳои маънавии инсон, пеш аз ҳама, чунин калимаҳо мадди назар меоянд, ки тарафҳои манфии шахсро нишон медиҳанд. Материалҳо ба он гувоҳӣ медиҳанд, ки бештар ҳислатҳои маҳмадонӣ, бадҷаҳлӣ, ҳасисию мумсикӣ, хабаркашӣ, дурӯягӣ, бахилӣ, шӯрапуштӣ, қоҳилӣ ва амсоли онҳо боиси ба вучуд омадани калимаҳои сифатӣ гаштаанд. Баъзе аз ин ҳислатҳо ба андозае диққатҷалбкунанда будаанд, ки барои ифодаи онҳо дар шеваи ҷанг

324 Ниг.: Фарҳанг..., ҷ. 2, саҳ. 522-523.

325 Дар ин қишлоқ калимаи умумихалқӣ ланг низ мустаъмал аст.

326 Калимаи кърчакдандун дар лаҳҷаи ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва аксарияти лаҳҷаҳои Кӯлоб мушоҳида мешавад.

327 Дар бисёре аз лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ ин маъниро калимаи мураккаби белдандон ифода менамояд.

нубӣ чандин калимаҳои сифатӣ пайдо шудаанд. Масалан, ҳислати маҳмадонӣ, лаққигӣ, сергалӣ, бадсуханӣ ва ғ. бо калимаҳои зерин ифода мешавад: пирмомак//пирбумақ, мъишъл, пука//пъка, пика, лочак//лочък, пърева, нулак, пешпарақ, ҳайда, марвон, кавдан, пълефта//пълуфта, ақлак, пешпъртак ва ғ.

Аммо ин воҳидҳои луғавӣ аз рӯи мундариҷа мувофиқат кунанд ҳам, аз бобати ифода, чунон ки мебинем, хеле гуногунанд. Сабаби инро аз характери интишори локалии ин калимаҳо ҷуё шудан мумкин аст. Чунончи, воҳидҳои луғавии пука//пъка, пика бештар дар доираи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ, қаротегинӣ, Кӯлоб ва кӯлобии Ҳисор дучор ояд, лочак//лочък зиёдтар хоси лаҳҷаҳои шимолӣ, ҷанубӣ, ғарбии Кӯлоб, кӯлобии Ҳисор ва қисман қаротегинӣ, ваҳиёӣ-қаротегинӣ мебошад. Аз рӯи он ки пирмомак//пирбумақ дар Ҷиргатол (в-қ.) ва Даштиҷум (ш-к.) қайд шудааст (шакли пирмомақ дар Ҷиргатол ва намуди пирбумақ дар Даштиҷум), ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки ҳудуди интишори ин калима ҳам васеъ аст. Ҷой доштани варианти пирбумақ, албатта, асос шуда наметавонад, ки мо оиро чун калимаи ҷудогона шарҳ диҳем, зеро таъбири овозҳои мо $\angle$ бу ба ҳодисаҳои фонетикӣ ин лаҳҷаҳо мувофиқат менамояд.

Воҳидҳои луғавии дигар як андоза маҳдуданд. Аз ҷумла, пърева дар Хирманҷо (ч-к.), нулак дар Наврӯҳо (ш-к.), Орҷоникидзеобод (к-ҳ) ва Вайдара (қ.), ҳайда дар Тегирмӣ (қ.), кавда дар ҷанубии Кӯлоб ба қайд гирифта шудаанд.

Хусусияти ин калимаҳо дар ҷумла боз ҳам бештар равшан мегардад: Сафарали иқа пирбумақ шидай, ки... (Даштиҷум); Хосийат бъҷъмб, ваҳти мъшғълшави нест (ш-к., Муллоқонӣ); иё мардъми лочак бъдастан, гап задашон намеша (ғ-к., Оқбулоқ); заб бачай лочак бъдай-да ҳар коре, ки шид, хъш мекъна (ғ-к., Кангурт); та ё омили мо ҳамийай, уқа нулак намеша бачоо (ш-к., Наврӯҳо); вай-а ман намедонъм, ҳайдав одам-ай (қ., Тегирмӣ); пир шида кавда шидас (ч-к., Давлатобод) ва ғ.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки қисми калимаҳои к интишори васеъ доранд, маънои худро тадриҷан инкишоф медиҳанд. Ин, аз афташ, ба баъзе калимаҳои сифатии боло ҳам дахл дорад. Чунончи, воҳиди луғавии пика дар материали А.Сӯфиев "пӯк, одами бемағз, беҳудагӯй (заб одами пика бъдайи-да) 328, дар мақолаи М.Маҳмудов "пӯк", "сергал", "лаққӣ" (Зъровидин бачи пика бъдай), 329 дар асари О.Ҷалолов "шаҳси бемаза, бемаънӣ" (ма ё лим, неке пика шидем-да) 330 ва дар мақолаи Ҷ.Мурватов "пук, камақл, бефаросат" (ма ранги и одами пика-ра надидъм) 331 шарҳ дода шудааст.

Дарвоқеъ, калимаи мазкур ҳамчун ифодакунандаи ҳислати манфии шахс бо калимаҳои "бемаза", "бемаънӣ" ва ғ. мутобиқ афтада наметавонад. Аммо чунин маънидодҳо як андоза умумӣ буда, моҳияти асосӣ ё маънои конкретии калимаи "пика"-ро чандон равшан карда наметавонад.

328 А.Сӯфиев. Лексикаи шеваи Кангурт... 253.

329 М.Маҳмудов. Баъзе намунаҳо..., саҳ. 78.

330 О.Ҷалолов. Гурӯҳи шеваҳои тоҷикони райони Ёвон, саҳ. 63.

331 Ҷ.Мурватов. Маълумоти мухтасар..., саҳ. 123.

тавонанд. Бинобар он Ҳангоми тафсири калимаи пика ё варинатҳои вай дар аввал ба маънои лаққӣ, ҳарзагӯӣ, сергап, беҳудагӯӣ омадани онро бояд дар назар дошт.

Воҳидҳои луғавии қайдшуда чун дигар навъҳои диалектизми лексикӣ дар Ҳама маҳал як хел истифода намешаванд. Масалан, Ҳалмон калимаи пика дар деҳаи Ҳалқарф (қ.) дар маънии сергап, лаққӣ ниҳоят серистеъмол бошад, дар посёлкаи Фарм (қ.) бисёр вақт бо калимаи умумихалқии сергап иваз шуда меистад. Ба саволи мо намоёндагонии лаҳҷа чунин ҷавоб дода пика-ро гоҳе меган, агане сергап меган.

Ё худ баъзе аз калимаҳои боло аз рӯи ифодаи маъно дар маҳалҳои ҷудогона аз доираи ин гурӯҳ андаке дур мераванд, ки натиҷаи васеъшавӣ ё маҳдудшавии семантикаи онҳост. Сабаби дар материалҳои ҷопӣ ба ранги гуногун тафсир кардани ин ё он калима ҳам шояд дар ҳамин бошад.

Дар шеваи ҷанубӣ барои ифодаи хислати мумсикӣ калимаҳои аз ҷиҳати таркиби овозӣ ба ҳам нисбатан наздиктар истифода мешаванд: мунсук//мънъск; кънъск//канос. Калимаи кънъск дар ҳудуди лаҳҷаҳои шимолӣ, ҷанубӣ ва ғарбии Кӯлоб, вахӣӣ-қаротегинӣ ва қисман Қаротегин қайд шудааст. Навъҳои мунсук//мънъск дар лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор, қаротегинӣ ва канос дар лаҳҷаҳои Бадахшон дучор омадаанд.

Дар назари аввал чунин менамояд, ки решаи ин воҳидҳои луғавӣ як бошад. Вале дар асл тамоман ин тавр нест. Ба умумияти мунсук (к-ҳ., Даҳана) ва мънъск (к-ҳ., Ҷалчит) шубҳа набошад ҳам (онҳо шаклан тағйиёфтаи мумсик менамоянд), кънъск ва канос аз он ҷудоянд: мавқеи овозҳои аввалӣ ин калимаҳо к ва м (яке пасизабонӣ ва дигарӣ лабии димоғӣ) имконият намедиҳад, ки аҳол ба таққиқи махсуси этимологӣ ва фонетикӣ ин калимаҳоро ҳамреша ҳисобем. Моҳияти маъноии калимаи кънъск-ро аз ҷумлаи зерин пай бурдан мумкин аст: орд доран, воре кънъск-ан. 332

Дар маҳалҳои алоҳида дар ҷои калимаҳои кънъск, канос, мънъск дар ифодаи мумсик, хасис, чашмгурусна воҳидҳои луғавии дигаре, аз қабилҳои вехстанг (ш-к., Зелолак): лус (к-ҳ., Мингичар: вай луси мурдани-йай), гадик (в-қ., Сарикенҷа), канак (к-ҳ., Гулизор: тоза канак бӯдаи-да шу-т), мъҷуг//мъҷък (в-қ., Кулумбаи Боло) ва ғайра ҷой дорад.

Калимаҳое, ки дар ифодаи хислати бадхашмӣ, ғазабнокӣ, бадҷаҳлӣ меоянд, мисли гурӯҳҳои боло гуногунхеланд. Алалхусус ду калима дар ин маъни маъмулу машҳур мебошанд. Яке гизала аст, ки дар гурӯҳи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ (кӯлобӣ, вахӣӣ-қаротегинӣ ва қисман дар кӯлобии Ҳисор) дучор меояд, дигаре арқавара мебошад, ки дар қисми вахӣӣ-қаротегинӣ ва кӯлобии Ҳисор қайд гардидааст.

Бартарии гизала-ро аз он ҷо ҳам дидан мумкин аст, ки ба ҳамин шакл ва ё андак ба ранги дигар (махсусан, дар намуди газила) дар бисёр асарҳои ҷопӣ зикр шудааст. Тадқиқотчиён моҳияти маъноии ин калимаро асосан дуруст пай бурда бошанд ҳам, дар тафсири он менамояд ягонро пеш нагирифтаанд. Чунончи, Р.Л.Неменова онро ба русӣ "придирчивый", "ворчиливый", 333, А.З.Розенфельд вобаста ба лаҳҷаҳои

332 А.З.Розенфельд, Говоры Каратегина, стр. 46.

333 Р.Л.Неменова, Кулябские говоры..., стр. 156.

Қаротегин "соскаленными зубами", "скудный, печальный, расстроженный" 334 тарҷума кардаанд. Ё худ дар асари проф. О.Чалолов калимаи мазкур "асаби" (дар шакли газила) 335, дар мақолаҳои М.Маҳмудов "бадҷаҳр, бал-чаҳр, асаби" 336 ва Ҷ.Мурватов "бадҷаҳр, дарғазаб, ғазабноқ" 337 эзоҳ ёфтааст. Аммо дар материалҳои экспедицияи маънии "бадхашм" (бадҷаҳр) бештар таъкид гардидааст. Бо вучуди ин, мо наметавонем калимаи мазкурро танҳо бо ҳамин маъно маҳдуд монем. Ба назари мо чунин мерасад, ки ифодаи бадхашм (бадҷаҳр) дар калимаи гизала асосӣ ва марказӣ ҳисоб шуда, дигар тобишҳои семантикӣ дар атрофи ҳамин маъно сурат меёбанд ва дар тӯли хатти интишори шеваи ҷанубӣ то рафт гуногун мегарданд. Аз ин рӯ тафсири тадқиқотчиёнро эътироф кардан лозим меояд. Вале ҳеҷ кадоми онҳо ба маънии бадхашм, бадҷаҳр, омадани калимаи гизала-ро аз назар дур наандохтаанд. Пас, Ҳангоми маънидои калимаи мазкур дар навбати аввал гузоштани ҳамин маъни мумкин аст.

Калимаи гизала сохта буда, аз решаи гиз ва суффикси -ала сурат ёфтааст. Аммо агар асоси маънои гизала-ро дар решаи гиз пайдо карданӣ шавем, дар назари аввал саргум мешавем, зеро гиз, ки дар Ҳамаи шеваи ҷанубӣ истифода мегардад, маънии инҷунӣ, бо тарзи махсус кушодани даҳрон, намоиши дандонҳоро дорад. 338 Пас, ин маъни бо бадхашмӣ чӣ гуна муносибат дорад? Дар ҳар эҳтимол маънии гизала аз гиз сар зада, процесси минбаъдаи маънои он дар заминаи маҷоз ҷараён кардааст. Вазифаи суффикси -ала ин ҷо низ мисоли он аст, ки дар калимаҳои қаҷала, қоҷала ва ғ. мушоҳида мешавад.

Гизала дар маънии бадҷаҳру бадхашм на фақат дар нисбати инсон истифода мешавад, балки барои таъин кардани хислати ҳайвонот (аз қабилҳои сағ) ва ҳазанда (аз қабилҳои мор) низ ба кор бурда мешавад: вай мор йак гизалае, ки... (қ., Хилмонӣ).

Калимаи гизала мавридҳои хосаи истеъмолӣ дорад. Агар гуянда хислати бадхашмӣ ё асабияти шахсеро умуман таъкид карданӣ бошад, гизала-ро ба амал вобаста накарда меоварад: Тавар сарни-собии мардъма нарафт, Ҳама-ш гизаларанг-ай (в-қ., Ҳичборак). Лекин Ҳангоми ифодаи зуҳуроти яклаҳзаинаи аломати бадхашмӣ, асабият, гизала ба амал (феъл) вобаста гардида, ҷузъи номии онро ташкил медиҳад: чи малим, гизала шиде? (в-қ., Нӯшор): маҳ лим бо газила шидестай, ҷо карда воша (к-ҳ., Конҷӣ): чува иқа гизе а шиди? (к-ҳ., Файзобод).

Дар ин ё он лаҳҷаи ҷанубӣ калимаи гизала-ро воҳидҳои луғавии галдир (Норак, Файзобод), чъндък (Даштиҷум), ҷалт (Хилмонӣ), гъзък (Кишти Даштиҷум) ё худ, чунон ки дар боло ишора кардем, арқавара низ иваз карда метавонанд. Аммо имконияти маъноифодакунии ҳеҷ кадоме аз онҳо мисли гизала нест.

334 А.З.Розенфельд, Говоры Каратегина, стр. 76.

335 О.Чалолов, Гурӯҳи шеваҳои тоҷикони райони Ёвоц, саҳ. 57.

336 М.Маҳмудов, Баъзе намунаҳо..., саҳ. 77.

337 Ҷ.Мурватов, Маълумоти мухтасар..., саҳ. 121.

338 Таджикско-русский словарь, стр. 102. Дар мақолаи номбурдаи Ҷ.Мурватов гиз фақат "кушодагӣ" шарҳ дода шудааст, ки ҳоле умумӣ ба назар мерасад.

Ҳамчун намуна ҳамон калимаи "арқавара"-ро ҷудо мекунем. Ин воҳиди луғавӣ дар ҳудуди васеъ истифода шавад ҳам, шаклан тағйир намеёбад. Ғайр аз ин, маънои он бар акси гизала нисбатан маҳдуд ва аниқ аст; хъсър-ът мусъфети арқавара бъдай, ба андак гав дил-ма ранҷондак. 339

Хислатҳои мусбати шахс ҳам боиси ба вуҷуд омадани як қатор воҳидҳои луғавии сифатӣ шудаанд, ки ҳамчун аломатҳои фарқкунандаи шеваи ҷанубӣ аз забони адабии ҳозира ва шеваҳои дигари тоҷикӣ ба ҳисоб гирифта мумкин аст. Дар байни ин қабил калимаҳои ҳам унсурҳои барои бештари лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ умумӣ пайдо мешаванд. Калимаи зика аз ҳамин қабил аст. Ин лексема дар ҳар ҷое, ки дучор ояд, қабл аз ҳама, маънии нозук, мавзун ва зеборо ифода менамояд: қадӣ моҳ зика бъдай; 340 келин-ът зика бъдай, ай гашт-ъш маълум шидастай 341. Бесабаб нест, ки дар бисъёр маҳалҳои ҷанубӣ бо ҷузъи зика исми шахс — Зикамоҳ ва калимаи мураккаби зикапуш 342 дучор меоянд. Умуман калимаи зика ба зебоии зоҳирии инсон алоқаманд буда, дар зимни ин олуфта, озода, хушлибос барин маъниҳои иловагӣ низ ифода мегардад.

Ба воситаи калимаҳои сифатӣ дар шева на фақат зебоии зоҳирӣ, балки ҳусну латофати ботини инсон ҳам таъкид ва таъин карда мешавад. Ҳамин тариқа, силсилаи воҳидҳои луғавие пайдо шудаанд, ки хислатҳои ҳалимӣ, хоксорӣ, баодобӣ, хушғалию нармдилию мушфиқии шахсро ифода менамоянд. Яке аз онҳо калимаи катхудо //каҳъдо аст. Ин калима дар бештари лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дучор ояд ҳам, пеш аз ҳама чун исм маъмул буда, дар ифодаи соҳибхона кор фармуда мешавад. Аммо мушоҳидаи материал нишон медиҳад, ки он ҳамчун сифат дар маънии "меҳмоннавоз", "олиҳиммат", "сахӣ", "дасткушод" бисъёр истифода мешавад, ки ба ин А.З.Розенфельд низ ишора кардааст. 343

Калимаҳои сифатии ифодакунандаи хислатҳои неки инсон дар нутқи шевагӣ бо муайяншавандаи худ ҳам ба воситаи изофат ва ҳам бе изофат алоқаманд шуда метавонанд: одами лавхур (в-к.) — шахси хушлафз, одами маланг (ч-к., Учқул) — шахси чақчақӣ: сархуш, бепарво, муҷаррад; бачи корсоз (в-қ., Ҳичборак) — бачаи ӯҳдабаро, ҷувони хъндарҷуш (ш-к., Сангдара) — бачаи серғайрат, бачаи чорғъзан (в-қ., Порвор) — бачаи хушъёр, зирак ва ғайра.

Хатти изоглосси диалектизмҳои сифатии ба инсон алоқаманд номуттасил давом мекунад. Калимаҳои застанд, ки аз се ду ҳиссаи территорияи шеваи ҷанубиро дарбар гирифта метавонанд. Лекин ин "дарбаргирӣ" баъзан аз шимол ё шарқ сар шуда, дар байн хотима ёбад, гоҳе, баръакс, аз ҷануб ё ғарб шуруъ гардида, дар байн тамом мешавад. Намунаи ин гуна воҳидҳои луғавиро дар боло аз назар гузаронидем.

339 Ниг.: М.Маҳмудов. Баъзе намунаҳо..., сах. 75.

340 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 157.

341 М.Маҳмудов. Баъзе намунаҳо..., сах. 76.

342 А.Сӯфиев. Лексикаи шеваи Кангурт ..., сах. 245.

343 А.З.Розенфельд. Говоры Каратегина, стр. 78; боъ аз ӯ: Бадахшанские говоры..., стр. 104

Сифатҳои ифодакунандаи хислат ва аломатҳои предметҳои ғайриинсон

Ин гурӯҳи калимаҳои сифатӣ дар фонди луғавии шеваи ҷанубӣ нисбат ба гурӯҳи аввал миқдоран бештар аст.

Аз ҷиҳати ҳудуди паҳншавӣ калимаҳои сифатии гурӯҳи дуюмро ҳам ба се ҷудо кардан мумкин аст:

1. Калима-сифатҳои, ки тақрибан дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ (гоҳ истисно аз лаҳҷаҳои Бадахшон) дучор меоянд. Ба ин қатор калимаҳои олак ба маънии "бад", кълет ба маънии "вайрон", ръжд ба маънии "ҳамвор", чъхт ба маънии "рост", ғажд ба маънии "ифлос", ғурик //ғърък //ғурък / ғурук //ғурк ба маънои "нопухта, норасида" ва ғайраҳо дохил кардан мумкин аст. Қисме аз онҳо дар ҳамаи лаҳҷаҳо бо таркиби овозии ягона истеъмоли шавад (чъхт, ғажд ва ғ.) қисми дигар, чунон ки аз рӯи намунаҳои боло ҷамоён аст, бо вариантҳо ба назар мерасад. Аммо тағйироти фонетикӣ ба ягонагии маънои онҳо дар ҳама маҳал ҳалал намерасонад.

2. Калима-сифатҳои, ки дар доираи як навъ ва ё гурӯҳи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ маъмул буда, дар гурӯҳҳои дигар эквиваленти онҳо истифода мегардад. Мисоли барҷастаи ин, пеш аз ҳама, калимаи лъмб ба маънии "калон, бузург" шуда метавонад. Ҳангоми тартиб додани ҳарфи "л" аз луғати шеваи ҷанубӣ маълум шуд, ки моддаи луғавии лъмб аз доираи лаҳҷаҳои қаротегинӣ, вахией-қаротегинӣ чандон дур намеравад: сибирак-ъш (аспи сибири) ай хар камтар лъмб-ай (в-к., Сарикенча); ай йойит лъмбта дар Тоҷикистон (ҷо) набъд (в-қ., Ҳойит): сево лъмб шава, мебарум-уш (қ., Ҳакимӣ) ва ғайра.

Дар лаҳҷаҳои дигар ин воҳиди луғавиро калимаҳои ката //ката-нак, калон иваз мекунаанд.

3. Калима-сифатҳои, ки дар маҳалҳои алоҳида ба қайд гирифта шудаанд: хълдък — хом (ш-к., Мӯминобод): зъл — тахт, тайёр, омада (в-қ., Дарай Мазор), фох — васеъ, кушод: фарох (ч-к.) ва ғайра.

Баъзе диалектизмҳои сифатӣ бо таркиби фонетикӣ ягона дар маҳалҳои гуногун мунтазам дучор оянд ҳам, аз ҷиҳати ифодаи маънии андаке фарқ мекунаанд. Барои мисол калимаи "фълх"-ро мегирем, ки аслан маънии нарм, мулоимро дорад. Ин воҳиди луғавӣ дар шимолӣ Кӯлоб, ҷанубӣ Кӯлоб, инчунин дар доираи лаҳҷаҳои Қаротегин ва вахией-қаротегинӣ қайд шудааст. Лекин аз бобати тобишҳои семантикӣ дар ҳама маҳал на ҳамеша ягона аст. Масалан, мувофиқи маълумоти Р.Л.Неменова калимаи мазкур дар лаҳҷаҳои шимолӣ Кӯлоб бо ду маънии ба ҳамдигар алоқаманд: а) пораву майдашуда ва б) азияткашидаву бемор истифода гардад, 344 дар ҷанубӣ Кӯлоб ба маънии "куҳна" ва дар Қаротегин ба маънии "чизи қафида" 345 кор фармуда мешавад.

Калимаҳои сифатии гурӯҳи дуюм, чунон ки дар боло ишора кардем, дар ифодаи хосияту аломатҳои, ки маҳзи предмету ҳодисаҳои гуногунанд, кор фармуда мешаванд. Албатта, имконияти маъноифодакунии ҳамаи сифатҳо як хел нест, яъне дар плани семантика ҳамаи

344 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 122, 164.

345 А.З.Розенфельд. Говоры Каратегина, стр. 84.

онҳоро наметавон баробар шуморид. Сифатҳое ҳастанд, ки бо вучуди барои ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ умумӣ набудани худ имкониятҳои васеи маъноифодакунӣ доранд. Ин қабил сифатҳо дар ифодаи аломату хосиятҳои предмету ҳодисаҳои гуногун истифода гардида, дар бисёр нуқта эквиваленти адабии худро иваз карда метавонанд. Яке аз ҳамин гуна сифатҳо дар шеваи ҷанубӣ калимаи олак ба шумор меравад. Олак, ки дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ, Кӯлоб, Бадахшон ва қисман Қаротегин дучор меояд, мафҳуми "бад"-ро дар мавридҳои зерин ифода карда метавонад: а) дар ифодаи сифати дарахт ва мевачот; инокора пайванд-ш олак-ай (в-к., Лангар); севи хурдани имруз нестай ҳама олак-ай (ш-к., Мӯминобод); б) барои нишон додани сифати замин: плук намешава, барои ки зъмин олак-ай (ш-к., Муллоқонӣ); в) барои таъкиди хусусияти шахс: мардаки бедарак 346, одамоӣ олак-анда ни йордам мекард (в-к., Лангар); йакта-ра дидъм, ба че ни дилъм набоша, у-ра мегем зап одами олак бьдай (ш-к., Ховалинг); г) барои нишон додани хусусияти сол: и соли олак умад-у... (в-к., Лангар); д) вобаста ба шароит: шаройити олак-ай; е) вобаста ба исми амал: пираки вазмин-ай, аспҳайкни-ш олак-ай (ш-к., Муминобод ва ғ.).

Калимаи олак, ҳамчун "бад" мафҳуми умумӣ-ҷамъбастиқунӣ дорад. Зикри ин калима дар сухан ба он далолат менамояд, ки касе, чизе ё ҳодисае ба ягон хусусияти номаъқул, норасоӣ соҳиб аст. Ба воситаи калимаи олак гӯянда норизоии худро аз касе, чизе, ҳодисае баён менамояд, ки мисолҳои боло шоҳиди ҳамин аст. Аз ин рӯ маънии "олак"-ро танҳо бо "бад" эзоҳ додани кофӣ нест, балки ин калима дар мавридҳои муайян силсилаи сифатҳои дигареро, ки бо мафҳуми "бад" алоқаманданд (ифлос, чиркин, нобоб, носолим, нолоиқ, ноқулай, беадаб ва ғ.), низ таҷассум карда метавонад. Бесабаб нест, ки калимаи олак дар асарҳои ҷопӣ ба ранги гуногун шарҳу эзоҳ ҷифтааст. 347

Дар шеваи ҷанубӣ ғажд, карк, ҷъғелбод, ҷазир барин калимаҳои ҷо доранд, ки бо мафҳуми "бад" алоқаманданд. Вале ҳеҷ кадоме аз онҳо дар ифодаи маъно бо олак баробар омада наметавонанд.

Ҷоҳ калимаи олак бо воҳиди луғавии бад якҷоя кор фармида мешавад: охи соз-ем, уқа олаки бад нестем (в-к., Лангар). Лекин дар ин ҷо калимаи "бад"-ро батамом ҳаммаъноӣ олак шуморидан мумкин нест. Калимаи "бад" дар шеваи ҷанубӣ бештар ҳамчун зарфи миқдору дараҷа (бисъёр, беҳад, ниҳоят) дар таъкиди сифатҳои аслии зикр мегардад (сърхи бад, калуни бад, дърози бад ва ғ.). Ин ҷо ҳам яке аз он мавридҳои истифодаи калимаи бад дар маъно ва вазифаи мазкур ба назар мерасад. Олак бошад, ҳамчун сифати аслии боқӣ мондан мегирад.

346 Калимаи "бедарак" дар ин ҷо маънои маҷозӣ дошта, дар ифодаи хуб истифода шудааст.

347 Муқоиса кунед: Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 160; А.З.Розенфельд. Говоры Каратегина, стр. 81; боз аз ӯ: Бадахшанские говоры..., стр. 118.

Қисми зиёди калимаҳои сифатӣ маънои нисбатан маҳдуд дошта, ба гурӯҳи предмету ҳодисаҳои ҷудогона вобастаанд. Баъзе аз онҳо серистеъмол бошанд ҳам, аз доираи як маъно чандон дур намераванд. Масалан, калимаи кърък//кърк (ш-к., к-ҳ.), ғурук//ғърък (к., в-қ., ҷ-к.), ғърк (бд.) ба маънии хом, нопухта, норасида, асосан, нисбати мевачот (ин калима ба маънии кӯчида низ истифода мешавад, ки ин ҷо истисноат) буда, каму беш ба зироат ҳам дахл дорад. Аммо мафҳуми хом васеътар буда (муқоиса кунед: оши хом, оби хом, гӯшти хом ва ғ.) доираи предметҳои гуногунро дарбар гирифта метавонад: бас-ш къ, акъ кърко-ш мереза (ш-к., Ховалинг); баде майда шид, туп-ш мекъни-ву кърчакбол-ш мекъни, ғурики талха-ву хушай гандъм ҷидо мешавад (ш-к., Наврӯҳо).

Ҳаммаъноӣ дигари ҳамин калима-воҳиди луғавии хълдък, ки дар ҷанубӣ ва ғарбии Кӯлоб қайд шудааст, дар ифодаи "хом" боз ҳам маҳдудтар мебошад: он асосан дар нисбати чормағз кор фармида мешавад: ҳрли чормағз хълдък-ай, нақандем. 348

Гурӯҳи сифатҳое, ки ба предмету ҳодисаҳои гуногун вобастаанд, ҳамчун дар забони адабӣ дар ифодаи тамъ (ширин ё талх), ҳаҷм (дароз, кӯтоҳ, васеъ, танг), бӯй, андоза барин мавзӯҳо васеъ ба кор бурда мешавад. Аз ҷумла, чанде калимаҳои сифатӣ дар ифодаи ранг меоянд, ки яке аз онҳо хинг мебошад. Ҷи тавре ки мушоҳидаҳои нишон медиҳанд, ҳудуди интишори ин калима, асосан, лаҳҷаҳои Қаротегин ва ваҳиёӣ-қаротегинӣ аст. Ин калима чандон серистеъмол набошад ҳам, аз бобати ифодаи маъно ҷолиби диққат менамояд. Проф. А.З.Розенфельд дар нисбати лаҳҷаҳои соҳили чапи Сурхоб (бо таснифоти мо ваҳиёӣ-қаротегинӣ) ду маънои мустақили калимаи хинг-ро қайд кардааст: 1) лой, ифлос, хокистарранг; 2) пӯсти гӯсфанд, ки бо ҳаво пур карда шудааст. 349

Бояд гӯем, ки мушоҳида ва материалҳои мо ҳам ин маъноҳоро то андозае тасдиқ менамоянд. Вале ба маънии аслии калима танҳо қисми аввали тафсири муаллиф (хокистарранг) алоқаманд менамояд. Бо вучуди ин, маънидоди дуҷуми ин муаллиф ҳам аз эътибор соқит нест, чунки дар лаҳҷаҳои Орҷоникидзеобод (к-ҳ.), назар ба маълумоти С.Ҳалимов, таҳти мафҳуми хинг машкоро дар назар доштаанд, ки аз пӯсти бузи нотарошида барои равшаннигоҳдорӣ месоттаанд.

Бо боварии комил метавон гуфт, ки калимаи хинг ӯр шеваи ҷанубӣ, пеш аз ҳама, ҳамчун сифат аслии ифодакунандаи ранг истифода мешавад. Бо вучуди ин, аниқ кардани маънои асосии ин калима ба душвориҳои муайян вобаста мебошад. Сабаб ин, ки калимаи мазкур дар маъхазҳо ба тарзе эзоҳ шудааст, ки аз маънии дар шеваи ҷанубӣ доштаи он хеле фарқ мекунад.

Агар маълумоти фарҳангҳоро бо материали шеваи ҷанубӣ муқоиса кунем, дар маънии калимаи хинг лағжиши ҷиддиеро мушоҳида менамоем. Масалан, мураттибони "Фарҳанги забони тоҷикӣ" дар эзоҳи хинг чунин овардаанд: асп, аспии сафеду хокистарранг 350. Дар

348 Калимаи мазкур дар намуди хилдак дар Орҷоникидзеобод (к-ҳ.) ҳам истифода мешавад. Аммо дар ин маҳалҳо ба ғайр аз ифодаи чормағзи хом, нопухта ҳамчунин дар ифодаи хилми чашм меомадааст.

349 А.З.Розенфельд. Говоры Каратегина, стр. 85.

350 Ниг. Фарҳанг..., ҷ. 2. саҳ. 478.

Луғати тоҷикӣ-русӣ" бошад, калимаи мазкур "конь светлосерой масти; конь серебристо-серой масти" шарҳ дода шудааст. 351 Мураттиби луғати форсӣ-русӣ проф. Б.В.Миллер ҳам моддаи луғавии *خینگ* (хенг)-ро "конь светлой масти" тарҷума кардааст. 352 Пурра субстантивӣ ашсия шудани хинг-ро аз он дидан мумкин аст, вай изофат гирифта, калимаи дигареро тобеъ кардааст: хинги хатли (аспи хатлонӣ, аспии кӯлобӣ), хинги магаси (аспи сафед, ки холҳои сиёҳ дорад) ва ғ. 353

Дар шеваи ҷанубӣ калимаи хинг ба маънии асп ё як навъи он қайд нашудааст. Вале ин чунин маънӣ надорад, ки байни "хинг" -и адабиёти классикӣ ва "хинг"-и шеваи ҷанубӣ робитае набошад. Балки ҳамон маънои "сафеду хокистарранг", ки тақрибан дар ҳамаи луғатҳо дар нисбати асп таъкид ёфтааст, бо маънии имрӯзаи "хинг" дар шеваи ҷанубӣ алоқадор мебошад. С. Атобуллоев аз хусуси "хинг" мақолае навишта, дар ифодаи "як навъ ранги кабудӣ ба сафе-ди тамоил ва ё сафеди хиратоб, ки майл ба кабудӣ дорад" омадани калимаи "хинг"-ро таъкид намудааст. 354 Аз тафсири А.З.Розенфельд ҳам мебинем, ки ин калима бо яке аз маъноҳои худ ба силсилаи сифатҳои ифодакунандаи ранг тааллуқ дорад.

Ба назари мо чунин менамояд, ки калимаи хинг дар шеваи ҷанубӣ ҳамчун сифатҳои аслии дигар (аз қабилҳои сурх, сиёҳ, сафед, сабз ва ғ.) дар ифодаи ранги якхела (танҳо сурх, сиёҳ ва ғ.) наомада, навъе аз рангҳои омехтаро (мисли сиёҳи сурхчатоб, сафеди сиёҳтоб, сабзи кабудтоб ва ғ.) нишон медиҳад. Маҳз ҳамин хусусият боиси он гардидааст, ки хинг тадриҷан маънои конкретӣ гирифта, чизи хиратоб ва ҳатто лойомехтаву рутубатнокро ифода мекардагӣ шудааст. Ҷузъи хинг ҳатто дар таркиби калимаҳои мураккаби хингмоҳ, хингов ва калимаи сохтаи хингак тақрибан ҳамин гуна маъноҳоро ифода менамояд.

"Хингмоҳ ё хингак (хокистарранг, моҳи хира), - менависанд муаллифони асари "Таджики Каратегина Дарваза", - тақрибан ба нимаи дуюми моҳи март ва нимаи аввали моҳи апрель рост меояд. Дар ин мавсим, назар ба қавли бошандагони Дарвоз ва ҳавзаҳои даръеи Хингоб, замин аз барф ҷо-ҷо озод мешавад ва намуди хиратоб мегирад. Дар қишлоқҳои Каратегин ин моҳро гандамоҳ ва гоҳи хингак (Куглик, Калъаи Лабиоб ва ғ.) меноманд. Дар ибтидои ин моҳ дар ҳавзаҳои даръеи Хингоб ба шудгори замин ва кишти зироат шурӯъ мекардаанд". 355

Ё худ ҷузъи хинг дар таркиби хингов (номи даръе) ҳам ба сифати об далолат менамояд: оби ин даръе ранги сурб ё хокистарро дошта, як дараҷа регомехта мебошад.

351 Ниг.: Таджикско-русский словарь, стр. 423.

352 Ниг.: Персидско-русский словарь. Составитель проф. Б.В.Миллер. Изд. третье М., изд-во иностранных и национальных словарей. 1960, стр. 198.

353 Ниг.: Фарҳанг..., ҷ. 2. саҳ. 478.

354 С.Атобуллоев. Хинг. - "Маориф ва маданият", 1970, 17 февраль.

355 Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 1, стр. 191-192.

Ноғуфта намонад, ки калимаи хинг дар баъзе шеваҳои дигар тоҷикӣ низ вохӯрдааст. Масалан, таджикотҷӣ М.Эшнӣёзов онро дар шеваи ҳардурӣ бо се маъно қайд кардааст: 1) замини аз кормонда ё хоки кабуддор (?); 2) пушт ва ё машки рағғани загир ва ё шишӣ (шарбати тут) нигоҳ медоштагӣ; 3) дар ибораи хару хингила ба маъноҳои хару хӯтук, хару асп меояд. 356

Агар таркиби калимаҳои хару хингил-ро, ки умумитоҷӣ -кист, истисно кунем, ду маънии аввал бо он маъноҳое, ки калимаи хинг дар шеваи ҷанубӣ ифода менамояд, як андоза алоқаманд менамояд.

Хулоса, калимаи хинг аз ҷумлаи он сифатҳост, ки шумораи аломатҳои фарқкунандаи лексикаи шеваи ҷанубиро аз ғайри онҳо фарқ мекунад.

Ҳамаи калимаҳои сифатиро аз ҷиҳати сохти морфологӣ ба се гурӯҳ - содда, сохта ва мураккаб ҷудо кардан мумкин аст. Сифатҳои содда (ё худ асли) чандон фаровон набошанд ҳам, асоси маъноии ин гурӯҳи калимаҳо ташкил медиҳанд. Махсусан, он гурӯҳе, ки ҷиҳатҳои зоҳирӣ ва ботинии инсонро ифода менамоянд, бештар аз сифатҳои содда ташкил ёфтааст (варав, сулама, қоч, мук, ҷалт ва ғ.). Сифатҳое, ки аломатҳои зоҳирии инсонро ифода менамоянд, аз мафҳумҳои маҷозӣ холи буда, ҳамчун симболи аломат истифода мешаванд. Вале сифатҳое, ки ҷиҳатҳои маънавии инсонро акс мекунанд, бештар ба метафора (қўчидани маъно) асос меёбанд.

Сифатҳои сохта ҳам гурӯҳи калонеро ташкил медиҳанд. Чун дар забони адабӣ, бештари ин қабил сифатҳо сифатҳои нисбӣ ташкил медиҳанд. Дар ташаккули сифатҳо роли суффикс ва префиксҳои ҳам умумихалқӣ ва ҳам хоси шева калон аст, ки барои онҳо дар боби морфология маълумоти муфасссал дода шудааст. Аз сифатҳое, ки ба инсон тааллуқ доранд, зиёдтар исмҳои абстракт сохта мешаванд (варав-варавӣ, гизала-гизалагӣ).

Сифатҳои мураккаб низ дар лексикаи шеваи ҷанубӣ мақоми калон доранд. Азбаски дар хусуси ҳолат ва таркиби лексикӣ-морфологӣ онҳо дар боби морфология ба тафсил маълумот дода шудааст, ин ҷо ба тақрор зарурат наменонад.

Калимаҳои феълӣ

Феъл дар забони тоҷикӣ на танҳо дар грамматика, балки дар лексика низ аз ҷиҳати калонтарин ҳисоб меёбад. Вале аз ҷиҳати лексикологӣ омӯхтани калимаҳои феълӣ дар забоншиносии тоҷик ҳамаҷун бояду шояд анҷом наёфтааст. Дар асарҳои грамматикон ва улоубшиносон доир ба семантика ва калимасозии феъл қайдҳои алоҳида ҷой дошта бошанд ҳам, онҳо мақоми калимаҳои феълро дар системаи луғавии забони тоҷикӣ пурра муайян накардаанд.

Дараҷаи омӯзиши лексикаи феълии шеваҳои тоҷикӣ боз ҳам ноқисстар аст. Муҳаққиқони шеваҳои тоҷикӣ ба ин масъала дар солҳои охир каму беш эътибор додаанд. Аз ҷумла А.З.Розенфельд як боби

356 М.Эшнӣёзов. Шеваи ҳардурӣ. Душанбе, нашр. "Ирфон", 1967, саҳ. 97.

маҳсули толаи доктории худро ба лексикаи феълӣ шеваи ҷанубӣ ширки бахшидааст. 357 Аммо азбаски муаллиф тадқиқоти худро дар асоси таснифоти собиқ (се гурӯҳ) анҷом додааст, дар он хусусиятҳои лексикаи феълӣ шеваи ҷанубӣ ҳам аз ҷиҳати интишори локалӣ ва ҳам аз рӯи маънову сохт нурра акс наёфтаанд ва ҳол он ки шеваи ҷанубӣ дар ин бобат ҳам аз забони адабӣ ва шеваҳои дигари тоҷикӣ баъзе фарқҳо доранд.

Дар тадқиқоти мо ҳам лексикаи феълӣ шеваи ҷанубӣ нурра акс қунонида намешавад, чунки ба ин, аз як тараф, ҳаҷм имконият надихад, аз тарафи дигар, шарҳи мукаммали феъл дар боби морфология (аз ҷумла калимасозии он) баён хоҳад шуд.

Лексикаи феълӣ шеваи ҷанубӣ аз ду гурӯҳи асосӣ иборат аст: 1) феълҳои содда; 2) феълҳои таркибии шаклӣ.

Феълҳои содда

Феълҳои содда ҳам аз воҳидҳои луғавии умумихалқӣ ва ҳам аз калимаҳои хоси шева иборатанд. Агарчи аз ҷиҳати шумора ин ҳар ду гурӯҳ нобаробаранд, лекин дар инкишофи таркиби луғавии шеваи ҷанубӣ ҳар кадом роли муайяне бозиданд. Чунончи, калима-феълҳои умумихалқӣ асоси бонгарии феълҳои таркибии номӣ гаштаанд, ки дар поёнтар маҳсус аз назар хоҳем гузаронид. Калима-феълҳои содда дар сохтани феълҳои таркибии номӣ чандон маҳсулноқ набошанд ҳам, ҳамчун аломати фарқкунандаи шеваи ҷанубӣ аҳамияти калон доранд.

Дар материали мо бештар аз 100 адад калимаҳои феълӣ хоси шева дучор омаданд, ки тақрибан асоси замони гузаштаи ҳамаи онҳо ба воситаи суффикси *-ид* сохта мешавад. А.З.Розенфельд ин қолаби феълсозиро дар доираи шеваи ҷанубӣ шарҳи пурмаҳсул мешуморад. 358

Калимаҳои шапидан (кашидаву кушода задаи), ҳамбидан (фаромадан), ҷафидан (фишурдан), ҷъқидан/ҷиқидан (зер кардан), ғавҷидан (молиш додан, ғичим кардан), такидан (афшондан), хелидан (ошурдан), ҷъртидан (лағжидан; гурехтан, ғоиб шудан), лъхшидан/лъхчидан (лағжидан), пайдан (тит кардани пашм), ҷъғаридан (фуру рафтан), туридан (рамидан), вармосидан (варам кардан), ғачидан (ҳондан), сихидан (халондан), съридан (пеш кардан), кроҷидан (кут-кут задани мурғ), боқидан (ларво кардан), миштан (шошидан) ва монанди инҳо, ки дар маҳалҳои гуногун дучор меоянд, дар ҳақиқат, аз маҳсулноқии ин роҳи феълсозӣ дар шеваи ҷанубӣ шаҳодат медиҳанд. Баъзе воҳидҳои луғавии феълӣ дар рафти интишори шеваи ҷанубӣ аз ҷиҳати таркиби овозӣ (фонетикӣ) тағйир ёфта менстанд. Баъзе аз онҳо бо бадали як овоз (аз қабилӣ лъштан/лиштан, кътидан/кутидан) ва ғ. дар

357 А.З.Розенфельд. Система глагола в юго-восточных говорах таджикского языка. Автореф, докт, дис. 1966, стр. 20-22. Мичбаёв: А.З.Розенфельд. Система глагола...

358 А.З.Розенфельд. Система глагола..., стр. 21. Ин қолаби ҳамчун яке аз қолабҳои анъанавӣ-таърихӣ умуман дар феълсозии забони тоҷикӣ сермаҳсул ҳисоб меёбад. Ниг.: В.С.Расторгуева, А.А. Керимова. Система таджикского глагола. М., 1964.

ин ё он маҳал фарқ кунанд, қисми дигар ба тағйироти аз ин ҳам ҷиддитар дучор мешаванд.

Чунончи, ба ивази "лағжидан"-и забони адабӣ дар шеваи ҷанубӣ шаклҳои лъъшидан, лухчидан//лъхчидан//лехчидан, лъшмидан ва лъшшидан қор фармуда мешаванд. Дар назари аввал решаҳои лъъш, лъхч//лехч, лъшм, лъшп вариантҳои як калима метобанд. Лекин дурусттар мулоҳиза шавад, маълум мегардад, ки имкониятҳои фонетикӣ на ҳамаи онҳо дар ҳалқаи як қонуни мавҷудай шева мегунҷад. Аз рӯи наздики ва имкониятҳои реалии фонетикӣ ин вариантҳо ба ду тақсим кардан мумкин аст: 1) лъхшидан-лухчидан-лъхчидан-лехчидан; 2) лъшмидан ва лъшшидан. Дар вариантҳои аввал мувофиқати овозҳои ш-ч (дар ҳар ду ҳам нӯғи забонӣ ва боча-ранганд) реалӣ бошад, дар вариантҳои дуюм бадали ҳамсадоҳои ла-бии м-п имконпазир аст. Азбаски имконияти мувофиқшавии овозҳои ш-ч бо м-п нисбатан дур аст, бинобар ин ба алоқамандии генетикӣ калимаҳои лъшмидан (ё лъшшидан) бо лъшшидан (ё лъхчидан//лухчидан) як андоза шубҳа пайдо мешавад. Ин шубҳаро дар лаҳҷаҳои Бадахшон (Ғорон, Ямғ) қайд гардидаи калимаи лъшм бо маънии лағжон, ҳамвор 359 боз ҳам қувват медиҳад, ҳарчанд ки худ феълӣ лъшмидан дар маҳалҳои мазкур нишон дода нашудааст. Ҳар чи бошад, воҳидҳои луғавии лъхшидан (ё лъхчидан) ва лъшмидан (ё лъшшидан) аз ҷиҳати маънии баробар буда, се овози аввали таркиби онҳо аз нуқтаи назари таракқиёти таърихӣ муносибати наздик доранд.

Аз вариантҳои қайдшуда лъхшидан дар масоҳати васеъ мустақим буда, лъхчидан//лухчидан/ ҳар ҷо-ҷар ҷо дар шимолии Кӯлоб ва бештар гурӯҳи кӯлобии Ҳисор интишор ёфтааст. Навъи лъшмидан//лъшшидан бошад, асосан, дар ҷанубии Кӯлоб қайд гардидааст. Ин ҳам ба калимаи "лъшм"-и лаҳҷаи Ғорон ва Ямғи Бадахшон алоқаманд будани онро нишон медиҳад.

Калимаи дигари феълӣ паҳидан аст, ки бо вариантҳои пайидан ва пайедан дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ (бештар гурӯҳҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ, Қаротегин, доираи Кӯлоб) дучор меояд. Дар аъсарияти маҳалҳои ин калима, пеш аз ҳама, бо маънии тит, го-гоз кардани пашм, пахта маъмул аст: хай, пашма дорем, беша-ем, нимад мересем (ч-к.); пашма ва дъст мешаҳа (в-к., Саридант). Дар лаҳҷаи Учқул (в-қ.) ин калима танҳо мавриди бо камон (асбебе, ки дар вақти ба намад ё гилем тайёр кардани пашм истифода мебаранд) тит кардани пашмро истифода карда, дар ифодаи амали дастӣ феълӣ кърънчидан истифода мешудааст.

Умуман, аз бобати ифодаи маъно калимаҳои феълӣ дар шеваи ҷанубӣ ҳамраиғ нестанд. Якero мебинем, ки ба ҷуз маънои асли ва асосии худ боз чандин ҷилоҳои семантикӣ дигарро фаро мегирад, дигарero мебинем, ки бо ифодаи айни як маъно маҳдуд мекунанд.

Ба назар чунин мерасад, ки феълҳои серистеъмоли ва дар масоҳати васеъ пахшшуда зиёдтар ба маъноҳои гуногун соҳиб шудаанд. Баъзе намунаҳои феълӣ "шанидан"-ро гирифтаи мумкин аст. Дар материалиҳои мо он бо маъноҳои зерин қайд шудааст: 1) задан, куфтан: ҷуви Мусо-ра мегира, ҳамқиқа мешава, инда намешава (в-қ., Куя); ба санг

359 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 111.

Қисми дигари воҳидҳои луғавӣ феълӣ аз калимаҳои тақлиди овозӣ сохта мешаванд. Ҳамчун: кът-кът+ид > кътидан (ба чизе задан, кӯфтан), чък-чък+ид > чъкидан (ба чизе задан, кӯфтан), къх-къх+ид > къхидан (сулфидан), кърънд-кърънд+ид > къръндидан (чизеро хондани муш), так-так+ид > такидан (афшондан, шипондан), фъч-фъч+ид > фъчидан (макидан) ва ғайра. Тафовути нисбии феъл-ҳое, ки аз калимаҳои тақлиди овозӣ сурат ёфтаанд, аз феълҳои навъи дигар он аст, ки онҳо бештар дар ифодаи амали муайян маҳдуд менамоянд. Лекин аз бобати ифодаи маъноҳои эмоционалӣ ва экспрессионӣ мавқеи феълҳои навъи "тақлиди овозӣ" барҷастиатар менамояд, зеро ин қабил воҳидҳои луғавӣ аз воситаҳои муҳимми ифодаи ҳиссиёт ба шумор мераванд.

Процесси суратебӣ феълҳои содда дар шеваи ҷанубӣ ҳанӯз ҳам давом дорад. Аз ин рӯ баъзе дар ду шакл-ҳам содда ва ҳам таркибӣ дучор меоянд. Чунинчи: кътидан//кът-кът кардан (ба чизе кӯфтан), чъкидан//чък-чък кардан (чизеро бо чизе задан), къхидан//къх-къх кардан (канда-канда сулфидан), мъхидан//мъх задан (чинҳон шудан) ва монанди инҳо. Сабаби ин ҳолро, пеш аз ҳама, дар паҳн будани шеваи ҷанубӣ дар ҳудуди васеъ ҷустан мумкин аст. Феълҳои ҷудогонае ҳастанд, ки дар як нуқта дар шакли содда, дар нуқтаи дигар дар намуди аналитикӣ ба қайд гирифта шудаанд. Масалан, шакли мъхидан бештар хоси лаҳҷаҳои Қаротегин ва қўлобии Ҳисор буда, намуди таркиби он мъх задан дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ зиёдтар мақом дорад. Дар маҳалҳои дигар (Ғ-к.) дуяш баробар истифода мешавад. Ё худ къхидан//къх-къх кардан бо шакли содда дар доираи нисбатан васеъ интишор ёфта (қ., Ғ-к. ва Ғ.), бо намуди таркибии дар маҳалҳои алоҳида (аз ҷумла дар баъзе маҳалҳое, ки къхидан низ мустаъмал аст) ба қайд гирифта шудааст.

Алҳол гуфтан душвор аст, ки кадоме аз ин шаклҳо дар системаи лексикаи шева пайдор менамояд. Вале қувват гирифтани шакли аналитикӣ дар системаи феъли шеваҳои тоҷикӣ умуман ба тараққии шаклҳои таркибӣ бештар имконият фароҳам меоварад.

Феълҳои таркибии номӣ

Феълҳои таркибии номӣ дар ҳазишаи лексикаи феълӣ шеваи ҷанубӣ гурӯҳи алоҳидаро ташкил дода, аз ҷиҳати ададу ифодаи маъно нисбат ба феълҳои содда баъзе бартариҳо доранд.

Бар хилофи дигар шеваҳои тоҷикӣ дар шеваи ҷанубӣ феълҳои содда нисбатан сермаҳсул бошанд ҳам, лекин аз ҷиҳати фаровонӣ ба дараҷаи феълҳои таркибӣ расида наметавонанд. Дар ин бобат шеваи ҷанубӣ аз забони адабӣ ва шеваҳои дигари тоҷикӣ фарқи намоён на дорад, яъне қолаби ба вуҷуд омадани феълҳои таркибӣ асосан умумиточикист. Вале феълҳои таркибии номӣ дар шеваи ҷанубӣ аз бобати масолеҳи забонӣ (воҳидҳои лексикӣ) ҷиҳатҳои хос доранд.

Феълҳои таркибии номӣ ҳамчун навъи маҳсули калимасозӣ аз ҷузъҳои вайрифеълӣ ва феълӣ иборатанд. Ба сифати ҷузъи феълӣ ёриданҳои умумиточики омада, ҷузъҳои номӣ бештар аз калимаҳои ҳосил шева иборат менамоянд. Азбаски ба сифати ҷузъҳои номӣ ҳиссаҳои гуногуни нутқ омада менамоянд, бинобар он феълҳои таркибии номӣ

дар системаи лексикаи феълӣ шеваи ҷанубӣ аз рӯи хусусиятҳои лексикӣ-семантикӣ ниҳоят гуногун воқеъ гаштаанд.

Дар ҳаёати феълҳои таркибии номӣ ҳам ҳиссаи номӣ ва ҳам ҷузъи феълӣ вазифаи маҳсули лексикӣ-морфологиро адо менамоянд. Бояд қайд кунем, ки дар сохтани феълҳои таркибии номӣ роли ҳамаи феълҳо як хел аст. Дар материали мо қариб 22 феъл дар вазифаи сурат додани феълҳои таркибии номӣ дучор омад. Аз ҷумла: кардан, шудан, додан, задан, гаштан, рафтан, доштан, гирифтани, кашидан, хурдан, партофтан, супурдан, дохтан (андохтан), умадан (омадан), тофтан, гардундан (гардондан), уфтодан (афтондан), ёфтан ва ғ.

Чунон ки дида мешавад, бештари ин феълҳо аз ҷумлаи феълҳои мустақилмаъноанд. Ба сифати ҷузъи феълӣ феълҳои таркибӣ истифода шудани феълҳои мустақилмаъно, пеш аз ҳама, дар доираи ибора ё таркибҳои фразеологӣ ба назар мерасад. Одатан, дар ин гуна ҳолатҳо як феъл бо феълҳои дигар муносибати синонимӣ мелаёванд. Чунинчи, феълҳои задан дар мисолҳои зерин бо ёриданҳои кардан ва шудан муносибати синонимӣ пайдо кардааст: а) ита даф назан (дўгу нуписа нақун), намехонум (ч-к., Учқул); б) мор йагон гъноҳ къна, лап мезана (ч-к., Момандиён). Ё худ феълҳои додан ҳам дар ҷумлаҳои поён як ҳиссаи маъноӣ маҷозиро соҳиб шуда, муроди-фи калимаи "расондан" гаштааст: гап-а кът нате, мун нақъл къ-нъм (ч-к., Порвор); ҳамин сол хела къфт-ъш додан (Ғ-к., Даран Мазор).

Дар сурат додани феълҳои таркибии номӣ роли калимаҳои кардан ва шудан ниҳоят калон аст. Дар материалҳои мо қариб 300 мавриди ба сифати ҷузъи феълӣ феълҳои таркибии номӣ истифода шудани кардан ва 100 мавриди истифодаи шудан қайд шудааст.

Вале ин ҳудуди охири нест. Феълҳои кардан ва шудан ҳамчун намунаи инкишофи роҳи аналитикии лексикаи феълӣ дар шеваи ҷанубӣ аз ин ҳам имкониятҳои васеътаре доранд. Сабаби ин шояд дар он бошад, ки ин ҳар ду (маҳсули кардан) аз ҷумлаи феълҳои ифодакунандаи амалу ҳаракат буда, ба доираи васеи фаъолияти инсон алоқаманданд. Вале онҳо табиатан акси якдигаранд: кардан гузаранда ва шудан монда ба шумор меравад. Дар ин бобат шеваи ҷанубӣ аз забони адабӣ фарқ надоранд.

Бисёр феълҳои таркибие ҷо доранд, ки ҳам дар намуди гузаранда (бо кардан) ва ҳам дар намуди монда (бо шудан) дучор меоянд: кълет кардан ё кълет шудан (вайрон кардан ё шудан), алаҳон//алас кардан ё алаҳон//алас шудан (парешонҳол кардан ё шудан), ранин кардан ё ранин шудан (ярадор кардан ё шудан) ва ғ. Умуман, процесси амали субъект бо кардан, аммо натиҷаи ин амал бо шудан ифода меёбад. Аз ин рӯ, дар ҷое, ки ҳамин ду ҳолат имконпазир аст, дар таркиби феълҳои таркибӣ ҳам кардан ва ҳам шудан истифода мешаванд. Бо вуҷуди ин, мавридҳои низ пеш меоянд, ки бо ивази кардан ва шудан аз намуди гузаранда монда ва аз монда гузаранда сохтан мумкин нест, яъне мааниқ, танҳо яке аз онҳоро мепарваранд. Масалан, дар ҷумлаи "къҳ ҳаминча кърт мешава" (ш-к., Сангдари Ёхсу) феълҳои таркибии кърт шудан ба маънии "ба охир расидан", "поён ёфтан", "қатъ гардидан" амалро ифода намудааст, ки ба объект вобаста нест. Бинобар ин, дар ин гуна мавридҳо шудан бо кардан иваз намешавад.

Калимаҳои феълӣ (ҳам содда ва ҳам таркибӣ) ба мисли навъҳои дигари гурӯҳҳои лексикӣ дар шеваи ҷанубӣ нобаробар ва ноҳамвор интишор ёфтаанд. Як гурӯҳи онҳо, аз қабилҳои хамбидан, ҷафидан, чиқидан, шамидан, ҳуй кардан, лат кардан, ҷар шу-дан, ҷаҳт кардан, ман кардан, дийор шудан, фър гаштан, кълет кардан (шудан), ръжд кардан ва ғайраҳо барои ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ умумӣ бошанд, ҷиғаридан, ҷъртидан, си-хидан, хелидан, сьридан, варомосидан, қанчиға кардан, лазала кардан, алаҳон кардан, ба кардан (бӯса кардан), 362 санаф шидан, салот кардан барин воҳидҳои луғавии феълӣ бештар дар доираи гурӯҳҳои алоҳида ва ҳатто лаҳҷаҳои ҷудогона ба назар мерасанд.

Калимаҳои феълӣ яке аз мавбаъҳои муҳимми такмили семаси-логии лексикаи шеваи ҷанубӣ мебошанд, ки намунаи онҳоро ҳамчун ми-сол дар фаслҳои дигар дучор хоҳем кард.

ҚАБАТҲОИ СЕМАНТИКИИ ТАРКИБИ ЛУҒАТИ ШЕВАИ ҶАНУБӢ

Калимаҳои синонимӣ

Масъалаи синонимҳо, ки умуман бо проблемаи "айнияти калима-ҳо" зич алоқаманд аст, аз ҷиҳати назарӣ (умумӣ) ва дар асоси ма-териали конкретии забонҳои алоҳида васеъ омӯхта шудааст.

Забоншиносии тоҷик ҳам дар тадқиқи ин масъала як қатор комба-биҳо дорад. Дар ин хусус ғайр аз маълумоти муҳтасаре, ки дар китоб-ҳои дарсӣ ва тадқиқоти лексикологии услубшиносӣ дарҷ шудаанд, таҳ-ти унвони "Синонимҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик" 363 асари махсуси М.Муҳаммадиев ба таърифи расидааст. Вақтҳои охир синоним-ҳо ва хусусиятҳои лексикографии онҳо дар баъзе рисолаҳои илмӣ, ки ба таҳқиқи сохт ва принциби фарҳангҳои собиқ бахшида шудаанд, мав-риди баҳс қарор гирифтааст. 364 Хусусиятҳои услубии синонимҳо дар мақолаи Р.Ғаффаров аз назар гузаронида шудааст. 365

Аз таҳлил ва обзори танқидии адабиёти мавҷуда доир ба сино-нимҳои забони тоҷикӣ сарфи назар карда, танҳо ҳаминро таъкид ме-кунем, ки ҳамаи онҳо дар асоси материали забони адабӣ таълиф шу-даанд. Аммо омӯзиши типи маъноҳои лексикӣ умуман ва синонимҳо махсусан дар заминаи материали шеваҳои тоҷикӣ ба ҷараён надаро-

362 Ин феъл танҳо дар шеваи Бадахшон қайд шудааст. Ниг.: А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 81. Вале он назар ба маълумоти С.Ҳалимов, дар лаҳҷаи Орҷоникидзеобод ҳам ҷой дош-та, дар муроҷиат бо кӯдакон ис-ифода мешудааст.

363 М.Муҳаммадиев. Синонимҳо дар забони адабии ҳози-раи тоҷик (Ҳиссаҳои номии нутқ). Душанбе, 1962.

364 Ниг. А.М.Атаханова. Сравнительное и тематическое изу-чение лексикӣ фарҳангов (на материале "фарҳангнома" Хусейна Вафои). Автореф. канд. дис., Душанбе, 1974, стр. 21-23.

365 Р.Ғаффаров. Синонимҳо ва вазифаи услубии онҳо. "Мақ-таби советӣ", 1971, № 8, саҳ. 38-43.

мадааст. 366 Ва ҳол он ки синонимҳо дар системаи лексикаи лаҳ-ҷаҳо ҳам як ҳиссаи муҳимми сарвати луғавӣ ба шумор мераванд.

Ба ин маънӣ дар заминаи материали лаҳҷаҳо аз назар гуза-ронидани ин масъала аҳамияти махсусе касб мекунад, зеро лаҳҷаҳо ҳамчун шакли территориявии ин ё он забони милли дар бораи калима умуман ва таърири шакли мундариҷавии он хусусан тасав-вуроти равшан ҳосил кунонида метавонанд.

Синонимҳо дар шеваи ҷанубӣ чи аз ҷиҳати мундариҷа ва чи аз ҷиҳати ифода ниҳоят гуногунанд ва онҳо барои қонеъ кунонидани ягон эҳтиёҷоти фикрии намоидагони шева (ҷиҳати экспрессивӣ-эмо-ционалӣ, услубӣ ва ғ.) васеъ истифода мешаванд. Пайдоиш ва инкишо-фи тадриҷии синонимҳо дар нутқи шевагӣ, зотан, ба омилҳои зерин вобаста аст: 1) дигаргуниҳо, ки дар заминаи қонунҳои дохилии ин-кишофи шева ба амал меоянд; 2) беш аз пеш васеъ шудани доираи нуфуз ва таъсири забони адабӣ, омезиш ва ба ҳам наздикшавии ше-ваҳо, муносибат бо забонҳои ғайр; 3) пайдоиши предмет ва расму одатҳои нав (замонаи экстралингвистӣ). Албатта, дар инкишофи ка-лимаҳои синонимӣ роли ҳамаи ин омилҳо як хел нест. Аммо аз рӯи материали ғарномада дидан мумкин аст, ки дар ташаққул ва такми-ли захираи калимаҳои синонимии шеваи ҷанубӣ нақши ҳамаи онҳо му-шоҳида мешавад.

Силсилаи синонимҳо, ки дар заминаи инкишофи қонунҳои дохи-лӣ ба вучуд омадаанд, махсули давраҳои тӯлонӣ буда, аз марҳилаҳои гуногуни ҳаёти шева шаҳодат медиҳанд. Ин қабил синонимҳо, пеш аз ҳама, натиҷаи ду ҳодисаи забонанд: а) калимасозӣ (асосан типи мурак-каб); б) инкишофи маъно.

Инсон дар таҷрибаи ҳаёташ ин ё он аломат, предмет ва ҳоди-саҳоеро ба мушоҳида гирифта, дар ҳар маҳал онро мувофиқи фаҳмиш ва завқи худ номбар мекунад. Ин боиси ба вучуд омадани силсилаи чандин воҳидҳои синонимӣ дар доираи ину он шева (забон) мегардад. Чунончи, дар асари "Таджики Каратегина и Даврзаза" (ҷ. 1, саҳ. 126), калимаҳои мураккаби обчилак, опошак, обчошак ва пе-шимазори оварда шудааст, ки онҳоро аз рӯи лаҳҷа ба гурӯҳи қа-ротегинӣ ва ваҳиёӣ-қаротегинӣ нисбат додан мумкин аст. Ин кали-маҳои муродиф моҳияти этнографӣ дошта, мавриди аз хуш удии бо-ридани борон ба ҳамдигар обпошӣ кардани мардумро ифода менамоянд. Се калимаи аввал дар қолаби ягона рехта шуда бошанд ҳам, наздик-маъноии онҳо ба туфайли мусоидати процессҳои гуногун, ки зимни во-ҳидҳои луғавии чилак(нил+ак), пошак(пош+ак), чошак(чош+ак) ифода меёбанд, таъмин шудааст, яъне ҳар кадоме аз он унсурҳои лек-сикӣ тарзҳои мухталифи содир шудани амали ягонро нишон медиҳанд. Пас, предмети онҳо ҳамеша сабабгори афзоиши тадриҷии ҳодисаҳои синонимӣ мебошанд. Ин гуна калимаҳои мураккаби "ботинан наздик" дар шеваи ҷанубӣ ниҳоят бисъёранд. Калимаҳои синонимии ойнахал-та-шонахалта, харузан-харлуштак ва ғ. низ аз ҳамин қабил буда, аломатҳои зоҳирӣ ва вазифаҳои айни як предмет боиси ба вучуд омадани онҳо гардидааст.

366 Танҳо дар мақолаи муаллифи ин сатрҳо, ки ба характе-ристикаи лексикаи лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон бахшида шудааст (ниг. Масъалаҳои шевашиносии тоҷик", ҷ.1, 121-145), сарсарӣ бошад ҳам, ба масъалаи синонимҳои шевагӣ махсус эътибор дода шудааст.

Дар силсилаи синонимҳе, ки аз калимаҳои мураккаб сурат мебаранд, роли реша-ифодакунандаи номи предмети асли, аломат ва ғ. бағоят калон аст, зеро маҳз он боиси ба вучуд омадани гурӯҳи воҳидҳои луғавӣ ҳаммаъно мегардад. Бо вучуди ин, силсилаи муносибати синонимӣ ба туфайли решаҳои тағйирёбанда ифода меёбад. Чунончи, калимаи девнаранг, девонафел, девонафелчоп, девонаху аз он сабаб занҷири синонимӣ пайвастанд, ки ҷузъҳои дуҷуми онҳо-калимаҳои ранг, фел, чоп, ху (ҳӯй) ҳамдигарро иваз карда тавонистанд. Дарвоқеъ, ин унсурҳо дар алоҳидагӣ ҳам як навъ умумияти маъноӣ доранд. Дар акси ҳол дар таркиби калимаҳои мураккаби боло ҳам ба ҳамдигар мувофиқ намеафтанд.

Чуниин муносибати ҳаммаъноии табиӣ решаҳои тағйирёбандаро дар мисоли дослеса-досрӯнда боз ҳам равшантар дидан мумкин аст, чунки ҳиссаҳои леса ва рӯнда (ҳранда) ҳамчун ифодакунандаи айни як предмет (асбоби дуредгарӣ) дар алоҳидагӣ ҳам синонимӣ яқдигаранд.

Силсилаи синонимҳо на фақат дар асоси қолаби калимаи содда ё мураккаб пайдо мешавад, балки дар заминаи муносибати ҳаммаъноӣ пайдо кардани калимаи содда+сохта+мураккаб ё сохта+мураккаб ҳам ба вучуд омада метавонад. Намунаи қолаби охири ҷуфти дъравгар-досткаш мебошад. Ин ду воҳиди ҳаммаъно, ки аз ҷиҳати таркиби лексикӣ морфологӣ тамоман аз ҳамдигар фарқ мекунанд, беساب ва тасодуфан ба занҷири синонимӣ надаромаданд, балки имконияти реалӣ ба ин шароит фароҳам овардааст: калимаҳои дърав (дарав, дос, каш) воҳиди луғавӣ соҳаи як амалу процессанд ва аз ин рӯ дар шароити муайян ба алоҳаи синонимӣ зудтар дохил шуда метавонанд.

Аммо роли қонунҳои дохилӣ, чунон ки дар боло ишора кардем, дар бобати такмили ҳодисаҳои синонимӣ танҳо бо калимасозӣ маҳдуд намемонад, балки ҷиҳатҳои семантикиро ҳам дарбар мегирад. "Дар такомилоти лексика-менависад С.И.Ожегов, - механизми инкишофи маъно роли муҳим мебошад". 367 Ин ҳодиса мисли қолабҳои гуногуни калимасозӣ категорияи таърихӣ аст ва ҳамчун як навъи махсуси қонунҳои инкишофи дохилии забон (шева) боиси сар задан ва мустақкам шудани қатори калимаҳои синонимӣ мегардад. Дар қисми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ ташаккули ҷуфти калимаҳои наздикмаъноӣ манзил/манзилгоҳ-қавристуи, паҳлавон-шикорҷӣ, ганҷ-шир ва ғайраҳо метавон натиҷаи ҳамин процесс ҳисобид. Чи тавре ки мебинем, дар ин қабил ҷуфтҳои синонимӣ бештар яке аз аъзоҳои маъноӣ худро тағйир дода, бо мурури замон бо аъзои дуюм наздикии маъноӣ пайдо кардаанд. Дар доираи шеваи ҷанубӣ ин ҳел силсилаи калимаҳои синонимиро дар нисбати реализаҳои гуногун дидан мумкин аст.

Қонунҳои дохилии инкишофи забон характери муносибати таърихӣ забони адабӣ шеvaro, аз як тараф ва шеваю шеvaro, аз тарафи дигар, як андоза муайян карда меистанд. Ба тарзи дигар гӯем, қолаби калимасозӣ аз забони адабӣ ба шева ва аз як шева ба шеваи дигар кӯчида, калимаҳои зиёд (ҳамчун манзил, паҳлавон, ганҷ ва ғайра) ба фонди шева бо лағжиши маъно омаданашон мумкин аст.

367 С.И.Ожегов, Лексикология. Лексикография. Культура речи. М., "Высшая школа", 1974, стр. 53.

Аммо муносибати забони адабӣ бо шева процесси ниҳоят мураккаб буда, тамоми соҳаҳои инкишофи лексикиро фаро мегирад. Аз ин рӯ дар такмил ва васеъ шудани доираи калимаҳои синонимии шева забони адабӣ омил бағоят муҳим ҳисоб меёбад. Агар ин муносибати Революцияи Октябрь чандон пурсамар набошад, дар шароити имрӯза, баръакс, ниҳоят авҷ гирифта, сабабҳои ба унсурҳои шева зам шудани чандин воҳидҳои забони адабӣ мегардад. Бо вучуди ин, қатъи ҷуфта наметавонем, ки масалан, ҷуфти синонимҳои бад-угам, калон-ёмб, майдаҳаки - вара ви, келин - сӯнҳор ва монанди инҳо дар шеваи ҷанубӣ маҳсули кадом давра аст. Дар ҳар ҳол, афзалияти имрӯзаи забони адабӣ дар бобати зиёд шудани занҷирҳои синонимии маҳз ҷанубӣ возеҳ ҳис мешавад, ки онро дар мисоли калимаҳои задан-шапидан, рост-чъхт, вайрон - кълет ва ғ. дидан мумкин аст, чунки бо вучуди серистеъмоӣ ва умумӣ будани эквивалентҳои адабии онҳо дучор шуда меистанд.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дар фонди луғавӣ шеваи ҷанубӣ бештари калимаҳои хоси шева (диалектизмҳои лексикӣ) эквивалентҳои адабӣ доранд. Баъзе аз ин эквивалентҳои адабӣ муродифи шева - гии худро озодона иваз кунанд (бъна-хоҷаги: ҳамин бис хоҷаги давай гардан намедодан), 368 баъзеи дигар дар мавридҳои муайян ба ҳамин вазифа омада метавонанд. Масалан, калимаи шевагии дийор/дйорги/доргги зоҳиран ивазнашаванда аст, чунки ниҳоят серистеъмоӣ ва умумӣ мебошад. Вале дар таркиби ибораи "одами намоён", ки имруз дар баъзе лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дучор меояд, эквивалентҳои адабии он-калима "намоён" истифода шудааст. 369 Ҳарчанд ки дар ин ҷо ҷуфти дйор-намоён мутобиқати пурраи маъноӣ надоранд, дар ҳар ҳол аз равиши ба таркиби луғавӣ шева "сар даровардани" эквивалентҳои адабии баъзе диалектизмҳои лексикӣ шаҳодат медиҳад. Муносибати калимаҳои кос-ком-ро ҳам метавон ба ҳамин тарз шарҳ дод.

Дар захираи синонимии шеваи ҷанубӣ нақши омезишу ба ҳам наздикшавӣ ба шеваҳои дигар, таъсири муайяни забонҳои ғайр ҳам мушоҳида мегардад. Масалан, осори шеваҳои дигарро дар мисоли калимаҳои синонимии бефара-ҳалок дидан мумкин аст. Чунон ки маълум аст, калимаи ҳалок дар забони адабӣ маънии "фавт", "мурд" -ро дошта, бо маънои "монда" (беҳол) хоси шеваи шимолӣ ҳисоб мешавад. Калимаи мазкур ба баъзе лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ, аз ҷумла ба лаҳҷаҳои Кӯлоб ва кӯлобии Ҳисор на бо маънии адабии худ, балки бо маънии (шевагӣ) ворид шуда, бо воҳиди луғавӣ бефара, ки дар ин лаҳҷаҳо ниҳоят серистеъмоӣ аст, мувофиқати маъноӣ пайдо кардааст. Мисолҳои муоина мекунем: ҳамин дъсти дъхтар-а (замбур) гаврид (вай) ай гиристан-а ҳалок шъд (ш-к., Ховалинг); хов мерай (мерави), бефара шъдай? (ш-к., Заргарон).

Факти синонимии пушт-арқан/ҳарқан-ро метавон натиҷаи муносибати шеваи ҷанубӣ бо забонҳои туркӣ (ӯзбекӣ, қирғизӣ) ҳисоб кард. Ҳоло ҳамин гуна воҳидҳои луғавӣ наздикмаъно аз ҳисоби калимаҳои русӣ-интернационалӣ низ пайдо шуда истодаанд. Чунончи:

368 Ин ҷумла аз деҳаи Шул (қ.) навишта шудааст.

369 Тафтиши ин ибора дар деҳаҳои Ҳалқарф, Қалъанак ва Шайди гузаронида шуд.

искирд — гарам, вале муносибати синонимии калимаи русии искирд (скирда) ва тоҷикии гарам дар шеваи ҷанубӣ танҳо дар доираи муайян, масалан, вобаста ба амали ҷамъоварии алаф ва тайёр кардани хӯроки чорво сурат мегирад. Ба назар чунин мерасад, ки дар ин нуқта калимаи русӣ нисбат ба муродифи тоҷикии худ ҳатто бештар истеъмоли мешавад.

Калимаҳои синонимӣ инъикоскунандаи тағйироти муҳими ҳаёти моддӣ ва маишӣ мардум мебошанд. Аз байн рафтани предмети ашёҳои кӯҳна, пайдо шудани расму оинҳои нав, дигаргун шудани симои деҳот ва ғайра барои тағйири фаврии категорияҳои лексикӣ-семантикӣ шеваи ҷанубӣ сабаб шудаанд. Барои намуна ҷуфти калимаҳои кърта-куйнак-ро мегирем, ки дар гурӯҳи лаҳҷаҳои Қаротегин ва ваҳийӣ-қаротегинӣ дар ифодаи як реалия (курта) кор фармуда мешаванд. Вале зарурияти пайдо шудани куйнак бо он вобаста аст, ки дар баробари куртаҳои маҳаллӣ истифодаи куртаҳои навъи фарғонагӣ ба расмӣ даромадааст. Калимаи куйнак (аз узб. кўйлак) бо тобиши андаки маъно (яъне ифодаи як навъи куртае, ки аз ҷиҳати дӯхтан аз куртаҳои маҳаллӣ фарқ мекунад) тафовут дошта бошад ҳам, моҳиятан бо он баробар аст, яъне мисли кърта реалияро ифода менамояд, ки вазиғаи ягона дорад. Ҳамин гуна ҳолатҳо дар натиҷаи вазъӣ ба маҳдуд шудани маънои ин ё он калима ҳам рӯй медиҳанд.

Калимаҳои синонимӣ дар захираи луғавии шеваи ҷанубӣ аз нуқтаи назари таркиб, худуди интишор ва моҳияти услубӣ бисёр ҷолиби диққат ва сазовори омӯзишанд. Махсусан, ҷиҳати структуравии калимаҳои синонимӣ бо чандин масъалаҳои дигари ин соҳа алоқаманд аст. Пеш аз ҳама, таркиби лексикӣ-морфологияи калимаҳои синонимӣ шоистаи таваҷҷӯҳ мебошад. Калимаҳои синонимии исмӣ аз ҳама бештаранд. Инҳо аз ҷиҳати мундариҷа (мазмун) ва ифода (таркиби овози) ниҳоят гуногун буда, ҳам барои номбар кардани ашёву предметҳои конкрет ва ҳам ғайриконкрет истифода мешаванд.

М. Муҳаммадиев дар доираи забони адабӣ калимаҳои синонимии исмиро ба 13 гурӯҳи мавзӯӣ тақсим кардааст. Тақрибан ҳамин миқдор ва ҳатто аз он бештарро дар доираи шеваи ҷанубӣ ҳам ҷудо кардан мумкин аст. Аз ин чунин бармеояд, ки калимаҳои синонимии исмӣ, дар ҳақиқат, ки дар таркиби луғавии шева ва ки дар таркиби луғавии забони адабӣ ҳиссаи фаровон ҳисоб меёбанд. Мо ин ҷо аз синонимҳои исмӣ намунаҳо зикр мекунем: 1) номи шахс: ҷура — ошно — доҳанда (рафиқ), паҳлавон — шикорчи (сайёд) ва ғ.; 2) номи асбобҳои рӯзгор: камун — милтиқ, ғалтак — оштънъкк — ухлоқ, чиламчи/чалабчи — дастшу ва ғ.; 3) номи ҳодисаҳои табиӣ: хълқ-лазър (пирях); 4) исмҳои абстракт: фара-ҳанг; 5) номи сару либос: локи-мийонбанд, кърта-куйнак, чебақ-киса; 6) номи хӯрок ва хӯроқворӣ: мойни-жунаргу, шакаров-нъғелова — савзаков; 7) синонимҳои ифодакунандаи вақт: *ин-ғот* — *фурча* ва ғ.

Калимаҳои синонимии сифатӣ ҳам миқдоран зиёданд. Як силсила калимаҳои синонимии сифатӣ (аз ҷумлаи ката-калон-лъмб, ғажд-ифлос-чиркин, олаб-бад — ганда, кълет-вайрон, къръо-ғурък — хом ва ғ.) аломати предметро аз рӯи ҳам, намуди зоҳирӣ, андозаи миқдору ченак ва монанди инҳо ифода кунанд, гурӯҳи дигар (миод-лика//пъка-лочак-лърева — лақи, мълъск — лус — веҳстанг, гизе-

ла — ҷалт — арқавара ва ҳоказо) зиёдтар ба хусусиятҳои экспрессивӣ-эмоционали моликанд. Бояд гуфт, ки ҳамаи калимаҳои синонимии сифатие, ки ба маънои манфӣ ё мусбат соҳибанд, то андозае хусусияти экспрессивӣ доранд. Аммо мақоми синонимҳои сифатии гурӯҳи дуҷум дар ифодаи маънии маъмур махсус аст. Ба воситаи ин қабил воҳидҳои луғавӣ муносибати гуянда нисбат ба объекти муҳокима-шаванда равшантар ифода меёбад.

Дар захираи луғавии шеваи ҷанубӣ калимаҳои синонимии феълӣ ҳам мақоми хос доранд. Ҳамчунон ки барои ифодаи предмети аломат воҳидҳои луғавии муродиф ҷой доранд, барои номбар кардани ин ё он амали ягона низ чандин калима истифода мешавад. Азбаски амалиёт тарафҳои гуногун дорад, дар шеваи ҷанубӣ зиёд ба кор бурда шудани калимаҳои синонимии феълӣ ба ҳамин вобаста аст. Барои намуна чанде аз онҳоро қайд мекунем: шапидан-задан, хамбидан-фаромадан, ғърамбидан-уфтодан-ҷиғаридан, кълтидан-кълкидан ва ғ. Аз материалҳои гирдомада дида мешавад, ки на фақат феълҳои содда ба пайвастании занҷирҳои синонимӣ қодиранд, балки феълҳои таркибии номӣ ҳам ба чунин имконият соҳибанд. Аммо ҳангоми синоним шуда омадани феълҳои таркибӣ, асосан, ҷузъи номӣ шаклан тағйир меёбад. Бо вучуди ин, мо ҷузъи феълро истисно намекунем, зеро чи тавре ки дар боло қайд кардем, маҳз хусусияти ҷудонопазирии он бо ҷузъи номӣ ягонагии томи лексикии феълҳои таркибиро ба вучуд оварда метавонад. Чунончи: тайор шудан — соф шудан — дур шудан, арқан кардан — пълт кардан, тавила кардан — лангар кардан, ширин кардан — доғ кардан ва ғ. Мавридҳои мешаванд, ки хусусияти синонимӣ пайдо кардани феълҳои таркибии номӣ бо тағйири ҳар ду ҷузъ (ҳам номӣ ва ҳам феълӣ) имконпазир мегардад. Масалан, дар як вазъияти нутқ дар ифодаи маънои наздик феълҳои қарор ёфтаи ва тинҷ шудан истифода гардидаанд: панҷса-ти дига-ш ва (ба) Гирдхам рафт-у (босмачиён) мо қарор йофтем, ҳълмат тинҷ-шид (в-қ., Лангар).

Синонимикаи калимаҳои дигар (шумора, ҷонишин, заҷ, пешоянд-ду пасояндҳо, пайвандакҳо, ҳиссаҷаҳо) низ ҷолиби диққат аст. Азбаски аз хусуси онҳо дар боби морфология ёдоварӣ хоҳад шуд, дар ин ҷо аз зикрашон худдорӣ мекунем.

Синонимҳои дар шеваи ҷанубӣ аз рӯи муносибат ба ду гурӯҳи асосии захираи луғавии шева-калмаҳои умумихалқӣ ва лаҳҷавӣ (пурра ва нопурра) гуногунанд. Чунончи, як гурӯҳи онҳо танҳо аз иҷроҳои лексикии адабӣ ва ё умумихалқӣ силсила пайваста бошанд (ҳамчун хуб//хув-соэ-нағз-дъръст, бад-ганда, эъд//эуд-дарав, пъл-копърък, ота//ата-бово//—аво//во ва ғ.), гурӯҳи дигар аз воҳидҳои луғавии забони адабӣ ва шева, ё худ, шева ва забони адабӣ (ҳамчунин умумихалқӣ) таркиб ёфтаанд (калон-лъмб-ката-вара-ви-майда ҳақи-кенҷъки-хурди, угам-бад $\angle$ баъд, ғажд-ифлос-чиркин, кано-зоғнул ва ғ.) Гурӯҳи сеюм танҳо аз калимаҳои хоси шева иборат аст: *ин-ғот* (вақт), *фи-кърчак* (бел), *гизалэ-ҷалт* (бадхашм), *пика-лочак-марвон-пирбумак* (лаққӣ, маҳмел-доно), *ғърамбидан-ҷиғаридан* (афтодан, гаштани девор, хона) ва ҳоказо.

Истифодаи ин гурӯҳҳои синонимӣ дар рафти интишори шеваи ҷанубӣ як хел нест. Тафовут дар байни гурӯҳҳои асосии шеваи ҷанубӣ

бошти истеъмоли калимаҳои синонимӣ бештар дар ду ҳолат мушоҳида мешавад: 1) дар ҳолате, ки аз калимаҳои синонимӣ яке аз аъзоҳои он хоси ин ё он шева (ё гурӯҳи шева) мебошад. Чунончи, калимаҳои *варави*, *қиғаридан* ҳамчун муродифи воҳидҳои луғавии *кенҷаги*, *кенҷки*, *майдаҳаки*, *хурди* ва *кафидан* — *гаштан* (нисбати девор) асосан ба лаҳҷаҳои Қаротегини ва ваҳиёӣ — қаротегинӣ хосанд; 2) дар ҳолате ки аз силсилаи калимаҳои синонимӣ як ва ё ду аъзои онҳо дар як маҳал серистеъмоли, аммо дар маҳали дигар камистеъмоли мебошанд. Масалан, аз синонимҳои *соз* — *хуб* — *нағз* — *дъръст* калимаи *соз* махсусан дар лаҳҷаи ваҳиёӣ — қаротегинӣ серистеъмоли буда, дар лаҳҷаи қаротегинӣ нисбатан камтар ба назар мерасад.

Ҳудуди интишори калимаҳои синонимӣ дар ҳамаи маҳалҳо баробар нест. Баъзан чунин мушоҳида мешавад, ки ҳар як силсилаи калимаҳои синонимӣ дар маҳалҳои гуногун дучор меоянд, яъне ҳар кадом ба лаҳҷа ё гурӯҳи лаҳҷаҳои алоҳида мансуб буда метавонад. Баръакс, бисёр мавридҳо низ ба назар мерасанд, ки як силсилаи калимаҳои синонимӣ дар айни як лаҳҷа ё гурӯҳи лаҳҷаҳо қор фармуда мешаванд. Инан, чунин ҳолатҳои номурофиқ моро водор менамоянд, ки мухтасаран дар бораи мавқеи синонимҳо дар захираи луғавии шеваи ҷанубӣ тавоҷуф кунем.

Дарвоқеъ, андеша дар сари ин масъала чунин саволеро пеш меоварад: ду калимаи наздикмаъноеро, ки ҳар кадом хоси маҳалест, синоним номидан мумкин аст? Ба назари мо, ин ба характери тадқиқот ва тиши шева вобастагӣ дорад. Агар фарз кардем, аз доираи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ — қаротегинӣ лаҳҷаи Ҷиргатол алоҳида омӯхта шавад, онгоҳ барои ҷаде калимаҳое, ки дар боло зикр кардем, ҷуфтҳои синонимӣ ҷустаи лозим намеояд, зеро мумкин аст, онҳо маҳз дар доираи Ҷиргатол тоқастеъмоли бошанд. Ҳамин гуна калимаҳои тоқастеъмолиро дар лаҳҷаҳои дигари ҷанубӣ низ пайдо кардан мумкин аст. Вале дар ҳолати яклухт омӯхтани лексикаи ҳамин, ҳамчун шеваи ҷанубӣ, ҷуфти калимаҳои синонимӣ аз ҳисоби унсурҳои мутабиқи доираҳои муайян меафзояд. Аз ин рӯ дар шароити шева синонимҳоро на танҳо ҳамчун унсурҳои реалии системаи лексикаи як маҳал, балки чун натиҷаи ба ҳам мувофиқони воҳидҳои луғавии системаи гуногун низ ба назар гирифта лозим аст. Калимаҳои ба (*бӯса*), *фи* (*белн ҷубӣ*), *върсък* (*гӯсолаи мурдае*, ки нӯшташро қанда ба дарунаш коҳ пур мекунад ва барои назарфиребӣ ба назди очагов мегузоранд), *тафора* (*девори шоху ҷубин атрофи ҳавлӣ ё қитъаи обҷақорини шахсӣ*) ва *г.* маҳз ба таври яклухт тасаввур кардани лексикаи шеваи ҷанубӣ ҳамчун синоними воҳидҳои луғавии *мачак*, *кърчак*, *бувак*, *шъг* ба ҳисоб гирифта мешаванд. Ҳар яке ин калимаҳо дар маҳали интишори худ ё тоқастеъмолианд ва ё дар силсилаи унсурҳои синонимии дигар ҷой мегиранд. Лекин ҷуфти синонимии онҳо (*ба* — *мачак*, *фи* — *кърчак*, *върсък* — *бувак*, *тафора* — *шъг* ва *г.*) танҳо дар доираи умумии лексикаи шеваи ҷанубӣ пайдо мешавад. Сарфи назар аз он ки узви ҷуфтҳои синонимии маъкур дар маҳали интишорашон ба тобишҳои хосаи маъно ва ҷилои нави услубӣ истифода мешавад, ҳангоми мутақобила бо муродифи худ ҳамваззӣ пайдо мекунад.

Калимаҳои синонимие, ки дар доираи яке аз гурӯҳҳои системаи умумии шеваи ҷанубӣ (яке аз лаҳҷаҳо) силсила пайвастаанд, муноси-

батҳои гуногунро ифода мекунад. Онҳо метавонанд:

а) дар нутқи як шахс ва ё тамоми аъзои коллективи як лаҳҷа баробаристеъмоли бошанд. Дар ҷумлаҳои зерин калимаҳои синонимии *чалак* — *сатил*, ки дар деҳаи Кӯл (*в-қ.*) ба қайд гирифта шудаанд, ҳамин тавр бетафовут истифода шудаанд: *йа чалак ов бийор*, дар болои рӯшқа *бърезем*; *ай сатил ов бийор як ов бъхърем*. Таносуби калимаҳои *сармо* — *хънък* низ тақрибан ҳамин тарз ба назар расид: *меваҳо — ра сармо зад*; *соли 68-ум хънък баланд умед* (*қ.*, Навдӣ). Дар деҳаи Хилмонӣ (*қ.*) як навъ доми паррандадориро гушак ва қилак 370 шарҳ додаанд, ки гӯё "кадомаш рост ояд" ба қор бурда мешавад.

б) бо ниятҳои услубӣ истифода мешаванд. Чунончи, инро, пеш аз ҳама, дар мисоли терминҳои хешутаборӣ, аз ҷумлаи падар — *ота* — *бова* // *аво* // *во* низ дидан мумкин аст: ҳарчанд ки терминҳои *ота* ва *бова* хоси шеваи ҷанубианд, бо вучуди ин, ҳар вақт истеъмоли калимаи адабии падар истисно нест. Чунончи, истеъмоли падар дар ивази *ота* // *ата* ё *бова* // *бово* // *аво* // *во*, пеш аз ҳама, дар вазъияте имконпазир мегардад, ки намоёндаи лаҳҷа бо шахси бегона мусоҳиб бошад. Ҷумлаҳои зерин чунин вазъиятро ба хотир меоранд: ба (*баъд*) падар — *ъм гуф*, ки мактаби *чиз* — *да*, буғалтири — *да мебарум мемонъм* — *та* (*к-х.*, Эскигузар); мо падар — *мон* — *а* дидаги не (*ж.*, Каҳдара). Ғайр аз ин, моҳияти услубии падар дар мавридҳои зерин мушоҳида гардид: а) зимни панду ҳикмат, маҳал: ганда падар бош — *у* ганда модар не; б) ҳангоми таҳқири касе: паналат — *а* (*Ҷ* падарна — *лат* — *а*) сьгера — *ш* номад (*ш-к.*, Ховалинг); в) дар таркиби калимаҳои сохта (падарвара — падардор) ва мураккаб (падархун — радархонд, пийандар — падарандар) ва ғайра.

Бояд гуфт, ки дар шеваи ҷанубӣ ҳар як аъзои силсилаи калимаҳои синонимӣ аз рӯи дараҷаи истеъмоли фарқ мекунад. Масалан, бо вучуди дар айни як маҳал истифода шудани ҷуфти калимаҳои *бад* — *ганда*, *бъсийор* — *арасот*, *мул* — *пур*, *пъка* — *сергап*, *хуб* — *соз* — *дъръст* — *нағз*, *пъл* — *копрък*, *қиғач* — *кънъ* — *бърҷ*, *ката* — *калон* ё *лъмб* — *ката* — *калон* амсоли ин мавқеи воҳидҳои луғавии *бад*, *бъсийор*, *пъка*, *соз*, *пъл*, *қиғач*, *ката*, *лъмб* мустақкамтар аст ва онҳо ҳамчун ифодакунандаи талаботи "дохилишевагӣ" нисбат ба ҳаммаъноҳои худ бартариҳо доранд.

Барои намуна ҳудуди интишор ва мавриди истеъмоли қатори калимаҳои синонимии *бъсийор* — *арасот* — *пър* // *пур* — *мул* — *ро* аз рӯи 31 ҷумла дар ҷадвали 3 нишон додан мумкин аст.

370 Ин яке аз ҳамон мавридҳоест, ки ин ё он хусусияти предмет боиси ба вучуд омадани калимаҳои синонимӣ гардидааст. Сабаби гушак номида шудани ин предмет он аст, ки як тора мӯйро ба шакли гӯш ҳалқа карда, нӯги онро дар лои пирамидашакл хушконида маҳкам мекунад. Ҳамин ки парранда сари худро аз ҳалқаи мӯй мегузаронад, ҳаракати андак кифоя аст, ки он ҳалқа дар гардани вай банд шавад. Калимаи қилак бошад, дар нисбати ҳамин тораи мӯй (*қил* + *ак*) пайдо шудааст.

Калима (аъзои) силсилаи синонимӣ	Чандомад	Маҳали интишор
бъсйор//бъсйор арасот	20 7	дар ҳама маҳал лаҳҷаҳои Қўлоб, қўлобии Ҳисор (Ёвон, Файзобод, Орҷоникидзеобод, Ҳисор), Тавилдара (вахиёӣ-қаротегинӣ)
пур/пър мул	5 1	Лангар (вахиёӣ-қаротегинӣ)

Бо вучуди он ки калимаҳои мазкур ҳаммаъноанд, мавридҳои мешаванд, ки якеро бо дигаре иваз кардан мумкин бошад ҳам, сеюмӣ аз чунин имконият дур мемонад. Чунончи, мисоли зеринро муоина мекунем: ота-м касали сахт шъд. Дар ин ҷумла "бъсйор"-ро бо "мул" бемалол иваз кардан мумкин бошад ҳам, ба асарот ва пър як андоза номувофиқ меафтад, зеро арасот бо бъсйор ва пър асосан, дар ифодаи маҷоз муносибати синонимӣ пайдо мекунад.

Баъзан мушоҳида мешавад, ки ин ё он аъзои силсилаи калимаҳои синонимӣ сермаъноанд. Вале чунин сермаъноӣ умумияти синонимиро ҳалалдор намекунад, чунки он аъзоҳо бештар бо яке аз маъноҳо қаробат пайдо мекунад. Чунончи, аз ҷумлаи силсилаи боло калимаҳои арасот ва пър 371 сермаъноанд. О. Ҷалолов дар лаҳҷаҳои Ёвон се маънии калимаи "арасот" -ро қайд кардааст: 1) бисъёр, аз ҳад зиёд; 2) дӯзах, қиёмат (дар арасот ҷувоз-у савол мекунан); 3) байн (ота-ш дар арасот монд). 372 Аммо калимаи мазкур барои мо дар айни ҳол бо маънии аввалааш ҷолиби диққат аст, зеро он ба ҳамин маъно бо силсилаи калимаҳои синонимии боло тааллуқ дошта метавонад. Ғайр аз ин, калимаи арасот маҳз бо маънои "бисъёр", "аз ҳад зиёд" дар шеваи ҷанубӣ (истисно аз Бадахшон) маъмул гаштааст, ки ба ин қайдҳои Р.Л.Неменова, 373, А.Сӯфиев, 374 М.Маҳмудов 375, Ҷ.Мурватов 376 ҳам шаҳодат медиҳанд. Ба назари мо, чунин номутаносибӣ инъикоси роҳҳои пайдоиши қатори калимаҳои синонимист, ки дар боло аз хусуси онҳо ишораҳо кардем.

371 Калимаи пър//пур дар лаҳҷаҳои доираи Қўлоб ҳам серистеъмол аст. Чунончи, Р.Л.Неменова дар асари худ зиёда аз 13 мавриди истеъмоли онро нишон додааст. Бо вучуди ин, пър дар лаҳҷаҳои шимолӣ Қўлоб бо бисйор, арасот, мул муродиф нест, чунки он дар ҳама ҳолат бо маънои адабӣ омадааст (пър гап дъм, ай гандъм пър шъд ва ғ.)

372 О. Ҷалолов. Гурӯҳи шеваҳои тоҷикони райони Ёвон, сах. 51.

373 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 154.

374 А.Сӯфиев. Лексикан Кангурт..., сах. 237.

375 М.Маҳмудов. Баъзе намунаҳо..., сах. 80.

376 Ҷ.Мурватов. Маълумоти мухтасар..., сах. 120.

Аз бобати истеъмол ҳам аъзоҳои қатори синонимӣ нобаробаранд. Барои тақвияи сӯхани худ қатори калимаҳои синонимии ҷурадохунда - ошно -ро низ аз назар мегузаронем. Ошноӣ андак бо таркиби луғати шеваи ҷанубӣ касро ба ҳуҷосае меорад, ки дар серистеъмолӣ ҷура ҷои аввалро ишғол менамояд. Дохунда ҳам дар лаҳҷаҳои Қаротегин, вахиёӣ-қаротегинӣ ва қисман қўлобӣ маъмул аст. Аммо ошно, ҳанӯз ниҳоят камистеъмол мебошад. Дар мавридҳои зерин калимаи ошно ба ивази ҷура бошад ҳам, он ба назари мо, бо мақсади бо мусоҳиби бегона "забони умумӣ" пайдо кардани намоён даи лаҳҷа истифода гардидааст: бат ҳаму мулобача ба йаг одами қишлоқ ошно шудас (қ., Самсолиқ); ошно, йак ғъҷак бъкаш (ш-қ., Мӯминобод). Аммо дар мусоҳибаи намоёндаи шева бо шахси бегона чунин ҳолат одатан дер давом намекунад, бадки ӯ муродифи камистеъмолро бо муродифи серистеъмол (моли худӣ) иваз карда мистад. Масалан, дар ҳамон вазъияти нутқ, ки ҷумлаи аввал ба он тааллуқ дорад, гӯянда ошно-ро бо ҷура иваз намудааст: бат ҳаму муллобача дар ҳаму қишлоқ ҷура шудай бо ҳаму одам (қ., Самсолиқ).

Қатори синонимҳои боло ба ғайр аз номутаносибӣ истеъмолӣ аз бобати тобишҳои маъно ҳам аз якдигар тафовут доранд, ки ин хусусият ба аксарияти силсилаи воҳидҳои луғавии ҳаммаъно хос аст. Гоҳе чунин тафовут ба дараҷае мерасад, ки як аъзои силсилаи синонимиро ба ҷои дигараш қор фармудан номумкин шуда мемонад. Барои мисол калимаҳои соф -тамом-ро дар ҷумлаҳои зер муоина мекунем: ҷой соф шит; қишлоқ-иш хамир-а тамом кестай (ш-қ., Саричашма). Дар ин ҳолат калимаи тамом -ро ба ҷои соф гузоштан мумкин бошад ҳам (тамом шит), соф -ро ба ҷои тамом мондан ба маънӣ як андоза осеб меоварад. Бинобар он намоёндаи лаҳҷа дар мавқеъҳои худ аз ҳар ду баробар истифода кардааст. Ин қайдҳои гувоҳи онанд, ки дар шароити шева, ҳамчун дар забони адабӣ, баробарии силсилаи калимаҳои синонимӣ мафҳуми нисбӣ дорад.

Дар шеваи ҷанубӣ на танҳо дар як вазъияти нутқ, балки дар айни як ҷумла зикри як ҷуфти калимаҳои синонимӣ бисъёр мушоҳида мегардад. Аммо тарзи истифода гуногун аст:

1. Агар аъзои якуми қатори калимаҳои синонимӣ аз в. ғиди хоси шева (диалектизм) иборат бошад, аъзои дуюм ҳамчун унсурҳои умумихалқӣ аз тарафи гӯянда, бар эзоҳи аввала оварда мешавад: охи, ссзем, уқа олаки бад ни нестем (ш-қ., Лангар). Дар ин ҷумла ҷуфти синонимҳои олак-бад дар алоқаи изофӣ воқеъ гаштааст. Ё худ дар ҷумлаи дигар муносибати калимаҳои синонимии килат//килет //кълет - вайрон ҳамин тарз ифода мефтааст: ана, гуфтаи хва-иш, йа қишлоқи килати вайрон (қ., Дашти Хирсон). 377 Аммо чунин ҳолат бидуни алоқаи изофӣ ҳам воқеъ гашта метавонад. Чунончи, мисоле ба истифодаи ҷуфти калимаҳои синонимии чағал 378 вайрун:

377 А.З.Розсиффелд. Говоры Каратегина..., стр. 66.

378 Дар материали М.Маҳмудов калимаи мазкур ба шакли чағал дар маъни "вайрона", "ҷордеворӣ" оварда шудааст: да ҳому чағало баъча қоридум. Инг.: М.Маҳмудов. Баъзе намунаҳо..., сах. 80.

и кьъ бсьёр чагал шидаги, вайрун-ай (к., Хилмонӣ). Баъзан дар айни ҳамин қолаб акси ҳол мушоҳида мешавад, ғъне аъзои дуоум-калимаи хоси шева ба таъкиду эзоҳи аъзои якум-калимаи умуми-халқӣ меояд. Масалан, дар маҳалҳои Орҷоникидзеобод муносибати калимаҳои хом - кърък гоҳ ба ҳамин тарз ба назар расид: чор - мағз хоми кърък-ай. Дар мисоли зерин муносибати калимаҳои синонимии калон - лъмб низ айнан дар ҳамин қолаб сурат гирифта аст: қишлоқ, калони лъмб-ай (в-қ., Ярхаб). Ба назар чунин мерасад, ки алоқаи изофии ҷуфти калимаҳои синонимӣ нисбат ба муносибати баробарӣ ё наздикмаъноӣ тобиши таъкид (ҳамчун ифодаи грамматикӣ) бештар аст. Муқ. кунед: олаки бад (беҳад бад), хоми кърък (бисъёр хом), калони лъмб (бисъёр калон) ва ғайра.

2. Гӯянда ҷуфти калимаҳои синонимиро бо мақсади таъкиди баробаристеъмолии онҳо истифода менамояд. Аз ҷумла, синонимҳои зина-паланпо, сандъқ-йахдон, чанғит/чанғът - курак бо ҳамин план дучор омаданд: сандъқ-ам мегем, йахдон-ъш-ам (ч-к., Шаҳрибарбар); зина, 379 паланпо каану (сохтанду) дар тори кь бу-роваран (ч-к., Давлатобод!); имруз чанғит шид, курак, дар руз Са-талмуш дорги-ай, имруз наметова. 380

3. Аз баъзе ҷуфтҳои синонимӣ тадриҷан қалимаҳои мураккаб сурат ёфтаанд. Ҳарчанд алоқаи синтаксисӣ дар байни ҷузъҳои ин қабил воҳидҳои луғавии мураккаб ҳанӯз як андоза ҳис карда шавад ҳам, онҳо аллакай бо як задаи умумӣ талаффуз мегарданд. Мисоли барҷастаи ин қолаб дар шеваи ҷанубӣ калимаи мураккабе, ки аз ҷузъи синонимии угам ва баъд сурат ёфтааст, шуда метавонад. Худуди интишори ин калима, асосан, лаҳҷаҳои қаротегинӣ, вахйӣ-қаротегинӣ ва қисми шимолии Кӯлоб аст. Аммо ин калима дар шакли угамбад ва ҳам дар намуди бадугам дучор гардид: угамбад пагайи бийо (в-қ., Тавилдара); угамбад гап-гап кьнен (в-қ.); дъсто-ра бьшем, бадугам мехърем (в-қ., Тавилдара); бадугам ийо навак умадан (в-қ., Лангар); бадугам қоқ шид (ш-к., Мӯминобод) ва ғайра.

Сабаби дар аввал истифода шудани ҳам угам ва ҳам бад шояд дар он бошад, ки рақобати калимаи умумихалқӣ-адабӣ (бад) бо хоси шева (угам) то ҳол давом дорад. Андозаи карточкаҳо нишон медиҳад, ки бад тадриҷан мавқеи аввал пайдо карда истодааст.

Таснифоти материали луғавии шеваи ҷанубӣ ба он далолат менамояд, ки дар ҳама ҳолат танҳо аз хусуси силсилаи калимаҳои соф синонимӣ баҳс кардан нокифоя аст, балки муносибатҳои синонимии калимаҳоро ҳам ба назар гирифтаи лозим аст. Дарвоқеъ, калимаҳои синонимӣ умуман бонгарии луғати шева бошанд, муносибати синонимӣ, асосан, ба васеъшавии маънои калима вобаста аст. Калимаҳои соф синонимӣ ҳодисаи берун аз матн (контекст) ҳисоб ёбанд, муносибати синонимии калимаҳо бештар дар доираи матн зоҳир мешаванд. Чунончи, қатори калимаҳои угам - бад (∠ баъд), соз-дъръст-хуб - нағз, пъл-купърк, камун-милтиқ, кьтидан-задан ва ам-соли инҳо воҳидҳои луғавии синониманд, чунки онҳо дар маврид ва маҳалҳои гуногун (албатта, ба истиснои баъзе тобишҳои услубӣ ва

379 Дар баъзе маҳалҳо паланпо-ро шоту иваз мекунад.
380 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 136.

маънои онҳо) ҳамдигарро иваз карда метавонанд. Аммо муносибати синонимии калимаҳо ҳодисаи лаҳзагист, ки ин дар нутқи шевагӣ бисъёр рӯй медиҳад. Калимаи дарӣю дар лаҳҷаҳои Қаротегин бо маънои дуоми худ "бисъёр" мағз ҳамин гуна ҳодисаро хотиррасон менамояд: ов ҷудо дарӣю-да, гузашта намешава (к., Санги Малики). Аммо берун аз контекст он бо ҳамон маънои маълуми умумихалқӣ фаҳмида мешавад. Ё худ ҳаммаънои калимаҳои "кардан" ва "додан"-ро ҳам метавон ҳодисаи контекстӣ ҳисобид, зеро мувофиқати маънои онҳо дар ҳолати маълум ва дар маҳали муайян (мумкин аст, ҳатто, дар нутқи шахсонаи алоҳида) ба амал омадааст: и-ра ҷавоб-ъш каан (в-қ., Ҳичборак). Ин қабил мисолҳоро аз ҳамаи гурӯҳҳои лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ бо миқдори зиёд пайдо кардан мумкин аст.

Лекин муносибати синонимии калимаҳоро набояд ҳодисаи тасодуфӣ шумурд. Балки зуҳуроти чунин ҳодисот ҳам барои тадриҷан васеъ шудани доираи синонимҳои комил имкониятҳои хуб фароҳам меоварад.

Синоним ва варианти калима

Калимаи ҳар як забон ба тағйироти муайяни шаклию маъноӣ дучор шуда меистад. Аз ин рӯ олимони (алалхусус В.В.Виноградов, А.И.Смиринский, О.С.Ахманова) вақтҳои охир ба масъалаи вариантҳои калима зиёдтар мароқ зоҳир кардаанд. Аммо дар таснифи навъҳои вариантҳои калима дар байни олимони ҳанӯз ихтилофот ҷо дорад. Проф. Н.М.Шанский вариантҳои калимаро ба панҷ гурӯҳ тақсим кардааст. Аз ҷумла: семантикӣ, грамматикӣ, фонетикӣ, акцентологӣ ва орфоэпӣ. 381 Қисми бештари аҳли тадқиқот, асосан, се навъи вариантҳои калима-фонетикӣ, морфологӣ ва семантикиро эътироф кардаанд, ки мо ҳам дар ин ҷо ҳаминро ба асос мегирем.

Дар заминаи материали луғавии шева аз назар гузаронидани вариантҳои калима аҳамияти махсус касб мекунад, зеро, чунон ки аз ин пеш борҳо ишора кардем, калима дар нутқи шевагӣ ба тағйирот бештар дучор меояд. Таассуф, ки ин масъала дар лексикологияи тоҷик то имрӯз ба тарзи яқлукт ба мушоҳида гирифта нашудааст, вагарна дар заминаи муқоиса бисъёр ҷиҳати вариантҳои каломро дар материали шеваи ҷанубӣ ошкор кардан мумкин буд. Дар хитири мо алҳол, танҳо мақолаи луғатшиноси ботаҷриба В.А.Капранов "Фонетическая вариантность слов и синонимия" 382 мавҷуд аст, ки он дар асоси материали забони тоҷикӣ (аниқтараш, фарҳангҳои тоҷикӣ) иншо гардидааст. Вале, чунон ки аз номаш пайдост, ин мақола тамоми навъҳои вариантҳои калимаро дарбар намегирад, балки фақат ба навъи фонетикӣ-орфографӣ бахшида шудааст.

Инак, ҳоло хусусияти се навъи вариантҳои калимаро дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ мухтасаран аз назар мегузаронем.

381 Н.М.Шанский. Лексикология современного русского языка, стр. 62.

382 В.А.Капранов. Фонетическая вариантность слов и синонимия. - В кн.: Лексическая синонимия. М., "Наука", 1967, стр. 137-141.

чиҳати таркиби овозӣ акси якдигарро дар ҳолати мувофиқати (ё наздики) маъно синоним шуморида (ин асосан ба калимаҳои решагӣ дахлдор), воҳидҳои луғавии решагии андак фарқкунандаро ҳамчун вариант шарҳ додан ба мақсад мувофиқ аст. Ба ақидаи мо, ҳангоми муайян кардани меъёри варинатнокии калима ва синонимҳо чунин навиштаи О.С.Ахмановаро ба роҳбарӣ гирифтани мумкин аст: "Шаклҳои фонетикӣ калима (фонетические варьирование слова) ҳамчун антитези оддӣ ва бевоситаи вариантҳои лексикӣ-семантикӣ он зоҳир мешавад". 390

Бояд иқрор шуд, ки байни синоним ва варианти калима чиҳати ҳақиқатӣ умумӣ ҳама доранд, ки маҳз онҳо боиси сар задани ихтилофи ақидаҳо мегарданд. Чунинчи: 1) ба як ҳиссаи нутқ тааллуқ доштан; 2) як вазифаи синтаксисиро адо кардан; 3) дар луғатҳо дар моддаҳои алоҳида зикр ёфтани ва ғ. Аммо дар баробари ин, нишонаҳои ҳаммавҷуданд, ки синонимҳоро аз варианти калима ҷудо мекунанд: а) синонимҳо аксар калимаҳои наздикмаъноянд, вале варинатҳои калима айнияти семантикӣ доранд. Муқоиса мекунем: хав//хаф, шoла, ли (дар ифодаи мафҳуми "ғарам" ҳамчун синоним наздикмаъноянд), ман//ма//мън//мъ (вариант); 2) синонимҳо калимаҳои шаклан дигару мазмунан баҳам наздиканд (калимаҳои болоро муқоиса кунед), лекин состави овозии варинатҳои калима бо тағйироти андак фарқ мекунанд (ман//ма ё мън//мъ); 3) синонимҳо дар забони адабӣ ва нутқи шевагӣ моҳияти услубӣ доранд. Чунинчи, ба ивази ота, бово омадани падар дар нутқи намояндагони шева. Вале вариантҳои калима аз ин вазифа то андозае озоданд.

Ин гуфтаҳо ба он далолат менамоянд, ки чи дар материали забони адабӣ ва чи дар заминаи материали шеваҳо байни синоним ва варианти калимаҳо хати ҷудокунанда ҷустан мумкин аст.

Калимаҳои омонимӣ ва сермаъно

Омонимҳо ҳамчун "калимаҳои шаклан (аз чиҳати состави овозӣ) яку мазмунан дигар" дар захираи луғавии шеваи ҷанубӣ мавқеи калон доранд. Аммо ба сабаби омӯхта нашудани лексикаи лаҳҷаҳои маъмур ин гурӯҳи лексикӣ-семантикӣ ҳам тамоман аз доираи назари аҳли таҳқиқ берун мондааст. Чанде калимаҳои синоним дар луғатномаи асару мақолаҳои Р.Л.Неменова, А.З.Розенфельд, О.Ҷалолов, Л.В.Успенская, М.Маҳмудов, Ҷ.Мурватов, А.Сӯфиев зикр ёфта бошанд ҳам, ба сабаби номуайянии принцип онҳо аксар бо полисемияҳо омехта шуда рафтаанд. Танҳо дар макети "Луғати шеваҳои ҷанубӣ" (ҳарфи "д") байни омонимҳо ва калимаҳои сермаъно ҳудуди муайян гузошта шудааст, ки материали мо қисман ба он истинод меёбад.

Калимаҳои омонимӣ ҳам мисли синонимҳо дар нутқи шевагӣ бо роҳҳои гуногун пайдо мешаванд. Яке аз ин роҳҳо, ки дар шева мавқеи нисбатан барҷастае дорад, заминаи фонетикӣ ба шумор меравад. Бо ин роҳ дар шеваи ҷанубӣ бештар калимаҳои омонимии якҷиҳӣ ба амал омадаанд.

390 С.Ахманова. Очерки по общей и русской лексикологии, стр. 213.

Ин ё он калима ба тағйироти муайяни фонетикӣ дучор шуда, на аз рӯи аналогия, балки тасодуфан бо калимаи дигар аз чиҳати шакл ҳамвазӣ пайдо мекунанд. Чунинчи: 1) ком (кадом) — ҷонишини савоӣ; 2) ком (коми даҳон) — исм 391; 1) ба (баъд) — зарф; 2) ба — пешоянд; 3) ба (бӯса) — исм ва ғ. Аз бобати интишор аъзоҳои ин қабил ҷуфти калимаҳои омонимӣ баробар нестанд. Аксар аъзоҳои бо тағйироти фонетикӣ ба қрлаби матлуб даромадааст, дар ҳудуди нисбатан васеъ интишор ёфтааст. Масалан, "ком"-и якум қариб дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ вохӯрад, "ком"-и дуум мувофиқи материали мо дар Мӯминобод (ш-к.) ба назар расид. Дар ҳар ҳол, "ком"-и дуум чандон ҳудуди васеъ надорад, чунки дар лаҳҷаҳои Қаротегин ва ваҳийӣ-қаротегинӣ онро, асосан, калимаи кос (коси даҳон) иваз мекунанд. Ҷуфти омонимҳои болоро дар ҷумла аз назар мегузаронем: у-ра ком ваҳтеда, ком кампир баста-йиш (ш-к., Ғеш); Карим-ай, Зариф-ай, бьгу ком-йиш боша (ш-к., Қулаҳмади); ком-ым кати йакта-ш-а фучидъм (шк, Мӯминобод).

Аз гурӯҳи дуум "ба"-и аввал як андоза ранги умумӣ дошта, "ба"-сонӣ (пешоянд) ҳама дучор меояд. 392 "Ба"-и сеюм бошад, танҳо дар Бадахшон қайд шудааст. 393 Барои дуи аввал мисолҳо меоварем: кадум ваҳте қишлоқи шъмо қади мо бой шит, ба (баъд) бийо гав зан (в-қ., Кӯл); ба (баъд) ваҳте ки дохтъм, и мардак ай фарйод мунд (в-қ., Кӯл); ба шумо гуфтъм-ку (в-қ., Кӯл).

Дар шеваи ҷанубӣ аъзои силсилаи калимаҳои омонимие, ки дар заминаи тағйироти фонетикӣ пайдо шудааст, метавонад, вариантҳои дошта бошад. Худ аз худ равшан аст, ки варианти он ба силсилаи омонимҳо дохил намешавад. Масалан, калимаҳои ба (баъд), қор (қорд), ком (кадом), дав (дафъа) ва монанди инҳо бо он сабаб ба ҳукми омонимӣ даромадаанд, ки дар ҳамаи шаклҳо калимаҳои ба (пешоянд), қор (исм), дав (асоси замони ҳозираи феъли "давидан") мувофиқати зоҳирӣ доранд, вагарна онҳо дар лаҳҷаҳои алоҳидаи ҷанубӣ (махсусан, дар гурӯҳи кӯлобии Ҳисор дар намуди ба ё д, қорд, кадом//кадум//кадъм, дафъа низ дучор меоянд, ки дар ин ҳол, албатта, аз доираи омонимҳои маъмур соқит мешаванд. Аз ин рӯ гуфтани мумкин аст, ки узви калимаҳои омонимие, ки дар заминаи тағйироти фонетикӣ пайдо шудаанд, дар нутқи шевагӣ характери нисбӣ дорад, яъне агар он дар нуқтае ҳамчун омоним ба назар гирифта шавад, дар ҷой ва мавриди дигар аз ин доира берун мешавад. Далели дигари ин ҳолат омонимшавии калимаҳои ман (ҷонишин) ва ман (воҳиди ченак) шуда метавонад. Ин ҷуфти омонимро танҳо дар ҳамон маҳалҳо ҷустуҷӯ кардан мумкин.

391 Калимаҳои ком (кадом) ва ба (баъд) аз ҳамхелҳои дигарии худ аз бобати талаффуз андак фарқ мекунанд; овозҳои о ва а-и таркиби онҳо як андоза кашишноктар ва қувватноктар ба гӯш мерасад, ки ин ҳанӯз ба асл наздик будани онҳоро хотирнишон менамояд.

392 Доир ба ҳудуди интишори ин воҳиди луғавӣ дар фасли пешоянду пасояндҳо маълумоти нисбатан аниқ дода шудааст.

393 Ниг.: А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 81.

кин аст, ки ҷонишини ман дар шакли пурра дучор меояд (мутаасси-фона, ин қабил маҳалҳо дар доираи шеваи ҷанубӣ чандон бисъёр не-танд). Дар ҳолатҳое, ки ман бо ма, мън ва мъ иваз карда мешавад, аз хусуси ҷуфти омонимии ман-и якум ва ман-и дуюм ҳочати гап намемонад.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дар шеваи ҷанубӣ силсилаи омонимҳое низ ҷой доранд, ки ҳамаи аъзоҳои онҳо маҳз ба туфай-ли амали қонунҳои фонетикӣ сурат гирифтаанд. Калимаҳои ко - 1 (канӣ) ва ко - 2 (хучо), кавгир - 1 (кабкгир) ва кавгир - 2 (кафгир, як лаҳзаи чиллакбозӣ) аз ҳамин қабиланд. Ҷуфти омонимии аввал дар доираи лаҳҷаи ваҳиёӣ-қаротегинӣ (Тавилдара) дучор омадааст: ко, ҳуй -уш къне, чап-ъш накъне таг-ш-а; карта ко ши? Аъзоҳои ҷуфти омонимии дуюм бошанд, дар масофаи дур, масалан, яке дар Зелолаки Кӯлоб ("кавгир" -и якум), аммо дига-ре дар Лангари Шоҳи райони Фарм дучор омадаанд. Бо вучуди ин, тағйироти овозии таркиби онҳо дар заминаи як қонуни фонетикӣ (яъне дар байни садонок ва ҳамсадои ҷарангдори "г" ба сонори "в" табдил ёфтани "ф" ва "б") ба амал омадааст.

Сарчашмаи дигари пайдоиши ҳодисаҳои омонимӣ сермаъноии калимаҳост. Маънои нав ё иловагии ин ё он калима бо мурури за-мон аз асл дур рафта, хоси предмету ҳодисаҳои дигар шуда мемо-над. Мо гумон мекунем, ки қатори калимаҳои омонимии гъл (гул) (касалии бачагона, сурхча), кат(кат)-кат (хавозаи тоқ дар Фатҳ-бод, Қалъаи Лаби оби Фарм) ва кат дар маънии тобут (Дар Санг-тӯдаи Данғара), шикорчи (пахлавон) - шикорчи (сайёд) ва мо-нанди инҳо дар шеваи ҷанубӣ маҳз бо ҳамин роҳ пайдо шудаанд. Аксари ин калимаҳо, ки умумихалқианд, дар шева маънои иловагӣ гирифта, бо он ҳам маълум гаштаанд. Дар баъзе мисолҳо байни аъ-зоҳои якум ва дуюм (ё сеюм) як навъ алоқаи манъноӣ ҳис шавад, дар баъзе дигар он ришта тамоман бурида шудааст. Ин ба вақти ҷудо шудани ин ё он калима ба ҳиссаҳои маъноӣ вобастагии калон дорад. Агар ин процесс барвақт сар шуда бошад, пас алоқаи маъноии аъзоҳо ҳам ё ниҳоят суст ва ё тамоман барҳам хӯрдааст. Дар акси ҳол робитаи маъноии байни аъзоҳоро ҳанӯз мушоҳида кардан мум-кин аст. (Дар хусуси омонимҳое, ки бо кат силсила пайваستاаст, мулоҳиза фармоед).

Ниҳоят, омонимҳои лексикӣ дар шеваи ҷанубӣ ба туфайли му-соидати шаклҳои морфологӣ (қолабҳои калимасозӣ) низ зӯхур ҷар-даанд. Дар ин бобат, пеш аз ҳама, роҳи аффиксацияи калимасозӣ ба назар намуда меистад. Калимаи бъвак (гоҳе бъвък) дар қисми лаҳҷаҳои Қаротегин ва ваҳиёӣ-қаротегинӣ аз намунаи ҳамин қолаб аст. Чунон ки дар фаслҳои терминологияи ҳайвонот ва паррандаву ҳашарот қайд кардем, ин калима бо ду маънои мустақил, яъне пӯс-ти гӯсолаи мурдае, ки ба дарунаш коҳ пур карда, ба наэди очагов мегузоранд ва як занбӯри майдаи сиёҳтоб 394 истифода мешавад. Аммо духӯрагии маънои ин калима натиҷаи инкишофи семантикӣ на-буда, балки роли суффикси ак (-ък) ҳисоб месбад, зеро решаи ка-лимаи мазкур дар он ду ҳолати омонимӣ аз рӯи тахмини мо (ниг.

394 Ин навъ занбӯрро дар Орҷоникидзеобод бунгак//бънгак мегӯянд.

ба фаслҳои номбурда) фарқ мекунад. Калимаҳои омонимии чакалак-1 ба маънии моли майда дар Қаротегин, Кӯлоб ва чакалак -2 ба маъ-нии партгоҳ, дарахтзор дар Даштиҷум (ш-к.), чапарък - 1 дом барои доштани кабк (Даштиҷум) ва чапарък -2 чапари хурд, дари хурди ҳел (Даштиҷум) ва монанди инҳоро маҳсули ҳамин қолаб шу-моридан мумкин аст.

Шакл ва воситаҳои морфологӣ дар ташаккули калимаҳои омо-нимии сохта ҳарчанд муҳим ва асосӣ ҳисоб ёбанд ҳам, онҳо бо маъ-ноӣ решаи калима мувофиқат пайдо мекунанд. Сарфи назар аз он ки асос ва ё решаи ин ё он ҷуфти калимаҳои омонимӣ ягона ва ё гуно-гун аст, аксар дар маркази семантикаи онҳо хислату аломази пред-мет, амал таҷассум мешавад. Масалан, дар деҳаи Кичикзӣ (в-қ.) калимаи раҳдавък ба сифати омоним дар ду ҳолат ба қайд ги-рифта шудааст: 1) раҳдавък - як навъ гиёҳест (алафест), ки мисли навдаҳои тоқ дар сари роҳҳо паҳн мешавад; 2) раҳдавък - паррандаест, ки ҳамеша дар сари роҳҳо пайдо мешавад.

Бо роҳи калимасозии мураккаб ҳам калимаҳои омонимии зиёд пайдо мешаванд. Намунаи онро дар "Макети луғати шеваҳои ҷанубӣ" (ҳарфи "д") бисъёр пайдо кардан мумкин аст. Масалан, калимаҳои омонимии дарбадар - 1 (кӯлобии Ҳисор, кӯлобӣ, қаротегинӣ, ва-ҳиёӣ-қаротегинӣ) 395 дар маънии дайд у, сакалту, дарбадар-2 396 (к-қ.) ба маънии ҳамсоя, намунаҳое мебошанд, ки бо тарзи копулятивии ка-лимасозӣ ташаккул ёфтаанд. Чанд мисол: мън у ваҳ дарбадар бъдъм (в-қ., Кулумбаи Поён); мо бо ун кас дарбадар-ем (к-қ., Окбӯрӣ):

Ё худ калимаҳои омонимии дасмол, ки дар қолаби навъи ка-лимасозии детерминативӣ (исм + асоси замони ҳозираи феъл) асос ёфтаанд, маъноҳои гуногунро ифода менамоянд. Чунончи, дасмол -1 (Кӯлоб) ба маънии рафғанмол (латгаи махсусест, ки ба воситаи он аз рафғандони ҷувоз рафған мегиранд), дасмол - 2 (к-қ., Шӯриён) ба маънии дастрӯймол ва дасмол - 3 (к-қ., Тӯда) ба маънии молиш (дасмол кардан - молиш додан) истифода мешаванд. Умуман, бо тарзи морфологӣ силсила пайвастании калимаҳои омоними-ро дар шеваи ҷанубӣ сермаҳсул ҳисобидан мумкин аст.

Калимаҳои омонимӣ аз рӯи мансубият ба ҳиссаҳои нутқ ҳам хеле гуногунанд. Чун қоида, исмиҳо ба сифати аъзоҳои силсилаи ка-лимаҳои омонимӣ аз ҳама бештар истифода мешаванд. Баъзе аз он-ҳоро интихобан зикр менамоем: 1) алоқа - ҳудуд, территория (Бадахшон), 2) алоқа - алоқа, муносибат (дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ); 1. бал - қанот, бол (Бадахшон), 2) бал - биръ-ён (Бадахшон); 1) луби - лӯбиё (дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷану-бӣ), 2) луби 397 - ҷӯби нимсӯхта (дар баъзе маҳалҳои Қаротегин) 398, 1) лош - пасмондаи ҳисли полиз ё дарахтони мевагӣ (ш-к., Даш-тиҷум), 2) лош - бахшиш, инъом, тӯҳфа (ш-к., Хонақоҳи Ховалинг).

395 Дар баъзе маҳалҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ шакли дарбадар низ қайд шудааст.

396 Ниг.: Луғати шеваҳои ҷанубӣ (макети ҳарфи "д"), саҳ. 35.

397 Дар Мӯминобод (ш-к.) варианти лъвик//левик низ ҷой дорад. Дар Орҷоникидзеободу Файзобод намуди луби маъмул аст.

398 А.З.Розенфельд. Говоры Каратегина, стр. 79.

Қисман исмҳо бо дигар ҳиссаҳои нутқ шаклан мувофиқ афтада, калимаҳои омонимиро ба вучуд меоваранд. Чунончи: исми бо сифат: 1) ланг — эндемия, касалии сирояткунанда (дар ҳама маҳал), 2) ланг — як навъ машрубот ё воситаи сархушкунанда, 3) ланг — одами маъюблӣ (қ., Чафр), 1) кур — гор (в-қ., Кулумбаи Боло), 2) кур — нобино (дар ҳама маҳал), 1) хъра — як навъ ҳашарот (қ., Навди); 2) хъра — доғар, ҳароб (қ., Навди); 1) шух — порасангҳои тегадоре, ки дар сари кӯҳу шахҳо овозон шунада мепстанд (қ., в-қ.); 2) шух — шӯх, бебок (дар ҳама маҳал) ва ғ.; исми бо шумора: 1) шаст — асбоби моҳигирӣ, 2) шаст — шаст (шумора); исми бо феъл: 1) гъзар — гузар, маҳалла (қ., Тегирман), 2) гъзар — гузар (феъл), исми бо зарф: 1) авул — авул (қ., в-қ., к.), 2) авул — аввал (Бадахшон) 399 ва ғ.

Ҷуфти омонимҳое, ки танҳо аз сифатҳо, шумораҳо, ҷонишинҳо, феълӣ зарф ва ё калимаҳои ёридиҳанда сурат афта бошанд, чандон фаровон нестанд.

Масъалаи дигар муқаррар кардани характери муносибати узвҳои ҷуфти калимаҳои омонимӣ мебошад. Калимаҳои омонимӣ на фақат аз рӯи маъно фарқ мекунад, балки аз рӯи интишори локалӣ, имкониятҳои калимасозӣ ва ифодаи маъно ҳам як хел нестанд. Дуруст аст, ки дар маҳали алоҳида, гурӯҳи лаҳҷаҳо ва ё дар тамоми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ ҷуфтҳои омонимии баробаристеъмол дучор меоянд. Аммо мушоҳидаҳои мо аз рӯи материали гирдомада ва намунаи луғати шеваи ҷанубӣ (макети ҳарфи "д") ба он далолат менамоянд, ки аксари ҷуфтҳои омонимӣ аз ин ё он ҷиҳат тафовут доранд. Муҳимтарини онҳоро мухтасаран зикр менамоем.

1. Аз бобати ҳудуди интишор. Яке аз аъзои ҷуфти омонимӣ дар ҳудуди васеъ маъмул буда, дигаре мумкин аст, дар қисми лаҳҷаҳо ва ҳатто як маҳали ҷудогона истеъмол шуда метавонад. Масалан, калимаи шух ба маънии "шӯх", "бебок" дар тамоми масоҳати паҳлавии шеваи ҷанубӣ маъмул бошад, пас шух ба маънии "порасангҳои қирдоре, ки дар сари кӯҳу шахҳо овозон шунанд", на дар ҳама ҷо воқеъуранд. Ё худ калимаи кънъск ба маънии "хасис", "мумсик", "чашмгурусна" дар лаҳҷаҳои доираи Кӯлоб, кӯлобии Ҳисор, ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва қисман Қаротегин дучор ояд, айни ҳамин калима ба маънии "пасмондаи рафған дар дег, ки дар натиҷаи нашустан рӯяшро пӯпанак гирифта, бӯй пайдо мекунад", дар баъзе маҳалҳои Қаротегин ва ваҳиёӣ-қаротегинӣ (аз ҷумла Нӯшор, Навдонак) ба назар мерасанд. Намунаи ин қабил силсилаҳои омонимиро боз ҳам зиёдтар овардан мумкин аст.

2. Аз бобати имконияти калимасозӣ. Аз ду калимаи омонимӣ яке дар ташаккули калимаву таркибҳои нав васеъ истифода шавад, дигаре танҳо бо намуди ибтидоӣ маҳдуд мемонад. Чунончи, калимаи лоқ ба маънии сару либос, пойафзол, латтаюра боз дар таркиби калимаву таркибҳои "лоқшуйи", "лоқъ пар", "лоқъ луқ" ва ғ. зикр гардидааст, ки дар ин мавридҳо ҳам аз маънои аввала ҷаҳда нест. Аммо ҳудуди ҳамин калима ҳамчун яке аз тарминҳои бозии бачагонан "чилакдангал" (в-қ., Лангари Шоҳ) дар ин ҳолат ба

399 А.З. Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 81.

қайд гирифта шудааст.

3. Аз бобати маъно. Аз аъзоҳои ҷуфти калимаҳои омонимӣ яке метавонад сермаъно бошад дигаре бо як маъно истифода шавад. Чунончи, калимаи кънда ба сифати яке аз аъзоҳои ҷуфти калимаҳои омонимӣ бо се маънои алоқаманд дучор омадааст: а) қисми доёнии танаи дарахт (дар ҳама маҳал); б) қафаси сина (ш-қ., ғ-қ., Данғара — Ховалинг); в) маҷозан "ғафс", "лаванд" (в-қ., Ҳичборак; ғ-қ., Ғичовак); мисолҳо бо маънии сеюм: аспӣ тъ къндатар-ай, ай Нуридин давъид — ай (Ҳичборак); акай Собир йа одами кънда-ай, ки хиш ка-да кор надорад. Вале кънда ҳамчун аъзои дигари ҷуфти омонимӣ асосан бо як маъно — "реша, авлод, зурриёт" маъмул аст: кънда-шу ай ҳами ҷой-йу хуна-шу Къбиш-кнда (ш-қ., Каҳдара): кънда-ш, ки ҷорводор гъзаштаги (зоти молро) медона (ғ-қ., Шулушту). Ногуфта намонад, ки аз ин ду калимаи омонимӣ дар калимасозӣ ҳам бартарии аввал ҳис карда мешавад. Чунончи: къндара-ча, кундабед, къндабод, къндагарми ва ғ.

4. Аз бобати вариантнокӣ. Дар шеваи ҷанубӣ чунин ҷуфтҳои омонимие кам нестанд, ки агар яке аз аъзоҳои онҳо бо варианти фонетикӣ дучор ояд, дуюмӣ бо як намуди дигар воқеъурад. Барои мисол калимаҳои омонимии кънъск — 1 ва кънъск — 2-ро ҷудо кардан мумкин аст. Аввалин дар маҳалҳои алоҳида бо вариантҳои мънъск ва чънъск ҳам қайд шудааст. Лекин дуюмӣ танҳо дар ҳамин шакл сабт гардидааст.

Бояд гуфт, ки тағйироти шаклӣ ё маъноии ин ё он аъзои силсилаи омоними новобаста аз силсилабандии омонимӣ рӯи медиҳад, зеро ҳар кадоми он чун воҳиди мустақили лексикӣ дар ҷараёни инкишоф аст. Бисёр вақт ин ё он калима ба сифати омоним истифода шуда, бо дигар калима ба силсилаи синонимӣ медарояд. Масалан, аз калимаҳои омонимии ҳавоборонак — 1 ва ҳавоборонак — 2 аввалин (тӯқумшуллук) бо вучуди ҳудуди васеъ доштан (лаҳҷаҳои Кӯлоб, қисман ваҳиёӣ-қаротегинӣ, Кӯлобии Ҳисор ва Қаротегин) дар баъзе маҳалҳои соҳили ҷаби Сурхоб (в-қ.) бо калимаи мамайборунак ҳамрадиқ мешавад. Дуюмӣ бошад, бо маънии "як навъ алафи танаи борик ва баргҳои часпақдошта" дар территорияи нисбатан танг (Файзобод) тоқа истифода мешавад. Аммо хусусияти омонимии ин калима чандон барданом нест, чунки хоҳ-нохоҳ дар маҳали дигар ҳаммаъноии худ сар ба сар мешавад.

Калимаҳои омонимӣ ҳамчунин аз бобати вариантнокӣ ҳам баробаранд: агар яке аз онҳо дар маҳали муайян бо як намуди фонетикӣ дучор ояд, аъзои дуюм бо чандин навъҳои овозӣ воқеъурад. Ҳамин тавр, дар шароити шева, алаҳхусус дар шароити шеваҳое, ки дар территорияи васеъ паҳн шудаанд, ислоҳоти калимаҳои омонимӣ мустаҳкам давом намекунад.

Силсилаи калимаҳои омонимӣ дар шеваи ҷанубӣ аз нуқтаи назари таркиби лексикӣ ба чунин гурӯҳҳо тақсим мешавад.

1) Омонимҳое, ки танҳо аз калимаҳои умумихалқӣ ташаккул афтаанд: мап — ҷонишини шахсӣ (дар баъзе маҳалҳо), мап — воҳиди чинак (ш-қ.); агар "мап" нашоавад, пех — ӯш мекъном; навохтан — ҳақорат кардан, навохтан — навохтани асбобҳои мусиқӣ: а) търа ба ин корн кардаги-т наменавозан-ът (қ., Қалъанак); б) Айнад, тора-биги, бйнавоз (қ., Қалъанак); алоқо — ҳудуд, территория (Бадахшон),

алоқа — алоқа (дар ҳама ҷо) ва ғ.

2) Омонимҳре, ки яке аз аъзоҳои онҳо калимаи умумихалқӣ бошад, аъзои дигар воҳиди луғавии хоси шева ҳисоб меёбад: луби (дар ҳама ҷо) — лӯбиё, навъи зироат, луби (баъзе маҳалҳои Қаротегин) — чӯби нимсӯхта; авул (дар ҳама ҷо) — авул, авул (дар Бадахшон) — аввал; кута (дар ҳама ҷо) — кӯтоҳ, кута (дар баъзе маҳалҳои Кӯлоб ва Қаротегин) — сағи нар (калон) ва ғ.

3) Омонимҳре, ки аъзоҳои онҳо танҳо аз воҳидҳои луғавии хоси шева таркиб ёфтаанд: лос (ш-к., Даштиҷум) — қилтиқи (суки) сараки гандум, ҷав; лос (в-к., Шулушту) — ҷисми (гӯшти) ҳайвони ҳароммурда: пеши қапқон — да иқа лос — а бар мон, рубаҳ ба буйи ҳарому омада мезана; лош (ш-к., Даштиҷум) — пасмондаи ҳосили полиз ё дарахтони мевадор, лош (ш-к., Хонақо) — бахшиш, инъом, тӯҳфа; ҳамай гъзаштагиҳо — т — а бгу, ба (баъд) да ту лош метъм: ҷъздък (ш-к., Вайдара) — ҷингиламӯй, фатиламӯй, марғуламӯй; ҷъздък (в-к., Нӯшор) — ҷазза; ҷъздък (в-к., Лангари Шоҳ) — як навъ ҳаршарот; бъвак/бъвък (в-к., Кичикзӣ) — занбӯри сиёҳи бӯрранге, ки шира мемакад: бъвак/бъвък (маҳалҳои Қаротегин, қисман ваҳийӣ — қаротегинӣ ва шимолии Кӯлоб) — пӯсти гӯсолаи мурдае, ки ба дарунаш коҳ пур мекунад. 400

Ҳоло силсилаи калимаҳои омонимӣ дар шеваи ҷанубӣ аз ҳисоби воҳидҳои луғавии иқтибосӣ ҳам афзуда истодааст. Намунаи ин равиш ҷуфти омонимҳои касир — 1 (ба маънии таъсир, асар) ва касир — 2 (ба маънии кассир) шуда метавонад: касири бахшии идарам газаштай (к-х., Мингичар); касир омада боша, акай Сафарали? (ш-к., Кӯлдара). Аз инҳо аъзои дуҷум, яъне калимаи русӣ, дар тамоми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ мустақмал буда, аъзои аввал дар доираи нисбатан танг паҳн шудааст. Дар шеваи ҷанубӣ силсилаи омонимҳре низ ба назар мерасанд, ки ҳар ду аъзоҳои онҳо бевосита калимаи русӣ ё советӣ-интернационалӣ мебошанд. Чунончи, калимаҳои омонимии завхос — 1 (хоҷагии советӣ, давлатӣ) ва завхос — 2 (мудирӣ хоҷагӣ ва анбор), ферма — 1 (ферма, хоҷагии мол) ва ферма — 2 (мудирӣ ферма) аз ҳамин қабиланд. Агар ҷуфти аввал дар натиҷаи тағйироти овозии аъзои якум (завхос $\angle$ совхоз) ба амал омада бошад, ҷуфти сонӣ ба тӯфайли кӯчиши маъно ташаккул ёфтааст.

Калимаҳои омонимӣ дар фонди луғавии шева аз ҷиҳати адад чандон зиёд набошанд ҳам, аз бобати маъно пайдору мустақкаманд.

Х
Х   Х

Чунон ки вариантҳои калима бо синонимҳо монанданд, омонимҳои ҳам бо сермаъноии калимаҳо (ҳодисаҳои полисемиявӣ) робитаи

400 Аз эҳтимолдур нест, ки аъзоҳои дуҷум ва ё сеюми силсилаи калимаҳои омонимӣ ҳамчунин дар маҳали якум, ва баръакс, аъзои якум дар маҳали дуҷум такрор шавад. Аммо дар ҷунин ҳолат ҳам ба дурустии таснифоти боло шубҳае нахоҳад буд, зеро факти асосӣ он аст, ки ин ё он омоним вобаста ба мавқеи алоҳида қайд шудааст.

наздик доранд. Ин аст, ки дар баъзе мавридҳо байни омонимҳо ва калимаҳои сермаъно худуд гузоштан душвор мегардад.

Сермаъноии калимаҳо ба васеъ шудани доираи маъноӣ онҳо саҳт алоқаманд аст. Дар захираи луғавии шеваи ҷанубӣ бисёр калимаҳои мавҷуданд, ки ба ғайр аз маънои аслии ва нахустини худ боз дар ифодаи мазмунҳои дигар истифода мешаванд. Албатта, таъносиби маъноҳои иловагии ҳамаи калимаҳо ҳаргиз як хел шуда наметавонад: калимаҳои ҳастанд, ки бо якду маънои иловагӣ маҳдуд мондаанд, баръакс воҳидҳои луғавии кам нестанд, ки маънои иловагии калима аз маънои аслии он сар зада, бо вай то андозае алоқавӣ худро барҷо медоранд. Чунончи, феъли таркибии рост кардан дар лаҳҷаҳои Қаротегин ба маъноҳои "бардоштан", "сохтан" нисбат ба девор ё хона низ кор фармуда мешавад: девори хона — ра рост кардем (қ., Ҳалқарф). Мисли ҳамин дар лаҳҷаҳои Кӯлоб калимаи тънък дар ифодаи маънои "суяқ" нисбат ба хӯрок ва пароканда қайд гардидааст, ки аз маънои аслии он чандон дур нест. Мисол бо маънои иловагии дуҷум: ҳами мардем йак тънък мешид, бад мефаҳмидем.

Андозаи материалҳо нишон медиҳад, ки дар фонди луғавии шеваи ҳам калимаҳои умумихалқӣ ва ҳам диалектизмҳои лексикӣ сермаъно шуда метавонанд. Вале сермаъноии калимаҳои умумихалқӣ бештар мушоҳида мегардад, ки ин чанд сабаб дорад: 1) калимаҳои умумихалқӣ қисми асосии (бештари) захираи луғавии ҳар як шеvaro ташкил мекунад; 2) калимаҳои умумихалқӣ чи дар доираи шеваҳои ҳамтип ва чи гуногунтип нобаробар ва ноҳамвор паҳн мешаванд; 3) дар бисёр мавридҳо ин ё он калимаи умумихалқӣ дар ин ё он маҳал на бо маънои аслии (якум), балки бо мафҳумҳои дуҷум ё сеюм маъмул аст (чунончи, маъноҳои паҳлавон, ҳайкал ва амсоли онро муқоиса кунед).

Сермаъноӣ ё васеъ шудани доираи маъно бештар аз ҳама ба исмиҳо ва феълҳои тааллуқ дорад. Қисми зиёди феълҳои дар ҷараёни нутқ ба ҳамдигар муносибати синонимӣ пайдо мекунад. Дар ин ҳол, аксар вақт мубодилаи маънои феълҳои ба вучуд меояд, як феъл дар як ҷо бо феъли дуҷум муносибати маъноӣ пайдо кунад, да ҷои дигар феъли сеюм феъли якумро иваз карданаш мумкин аст. Чунончи, дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб дар як маврид феъли кардан ба маънои "хӯрдан" омадааст: йа нъла ай ош да даҳан — ыш накард. Аммо дар лаҳҷаи дигар феъли гирифтани маънои "кардан" — ро адо кардааст: отам ба панҷо рафтаи, беҳи (вехи) йа дандун — ыш дард нагърифтаст. Чанд феъли дигарро аз назар мегузаронем: 1) расидан ба маъноии "пухтан": гъли тушка рехтан, ки гирифт, мераса. (ш-к., Ховалинг); 2) гърифтан ба маъноии "газидан": йаке сағи хъд — ыш гърифтай (ш-к., Дарнайчи); 3) кандан ба маъноии "афтодан": мак — таб — а пшондем ай сарака (аммо) деволь — а нақандем (ш-к., Мӯми — нобод); 4) ҷӯшидан ба маъноии "тафсидан", "гарм шудан": пышт — ыг афтов — да ҷушид? (ч-к., Давлатобод).

Имкониати дигар ҳиссаҳои нутқ дар ин бобат бо исми феълҳои баробар набошад ҳам, чандон маҳдуд ҳам нест. Аммо доираи маъноии қисме аз онҳо тадриҷан васеъ гашта бошад ҳам, маъноҳои иловагӣ чандон фаровон намешаванд. Масалан, дар тамоми лаҳҷаҳои гуногӯи Кӯлоб калимаи майда, асосан, бо ду маъноӣ: 1) хурд ва 2) кам

дучор меояд. Мулоҳиза фармоид: йа майда намак бийорен (ч-к., Давлатобод); ҳам майда танида истодай (ш-к., Мӯминобод); бача бсь-ор майда (ш-к., Ховалинг) ва ғ.

Сермаъноӣ ҳодисаи мутараққи аст. Декин берун аз матн муқаррар кардани ҳамаи маъноҳои иловагӣ номумкин мебошад. Чун дигар воҳидҳои лексикӣ-семантикӣ калимаҳои сермаъно ҳам моҳияти услубӣ дошта, дар ифодаи мақсадҳои эмоционалӣ ва экспрессивӣ истифода мешаванд.

Калимаҳои антонимӣ

Дар захираи луғати шеваи ҷанубӣ доираи калимаҳои антонимӣ нисбат ба омониму синонимҳо тангтар аст, зеро на ҳамаи воҳидҳои луғавӣ дорои унсурҳои тазод мебошанд. Ба ин хусусият зиёдтар калимаҳои ифодакунандаи сифатӣ соҳибанд. Чунончи: варав-калун, кьнда-давънд, танг-лоп, шум-нағз, рост-дурӯғ, ката-майда, ганда-ваҳилмърод ва монанди инҳо. Мисолҳо: аспӣ ть кьндатар-ай, ай Насрдин давънд-ай (в-қ., Ҳичборак): ҷумай занакӣ-ра даҳан-ъш лоп (васеъ) мийойа, ай мардакӣ танг (қ., Ниёзбегиён); одами кори-ра нарз мебинан, одами нокори-ра шум мебинан (ш-к., Мӯминобод); ана мин руз чиқа ки рост-у дуруғ дори, мегуй (ч-к., Саричашма); пила-ш йагрез-ай: йак-та ката-въ йак-та майда (ш-к.) ва ғ.

Силсилаи калимаҳои антонимӣ вобаста ба имконияти воҳидҳои луғавӣ ду хел мешавад: дуъзогӣ ва бисъераъзогӣ. Силсилаи дуъзогӣ, асосан, аз ду воҳиди зидмаъно иборат аст, яъне дар он танҳо як аломати манфӣ ва як аломати мусбат ҷой дорад: рост-дуруғ, съфед-сийо, бьдан-пас ва ғ. Аммо силсилаи калимаҳои антонимӣ бисъераъзо аз чанд воҳиди луғавии зидмаъно иборат аст. Дар шеваи ҷанубӣ ин гурӯҳ мақоми васеътаре дорад. Дар ин қабил калимаҳои антонимӣ таносуби ҷузъҳо-воҳидҳои зидмаъно як хел шуда наметавонад. Аз ҷумла, як силсила калимаҳои антонимие ҳастанд, ки ҷузъҳои муқобилшаванда ва муқобилгузорандаи дохилии онҳо, ё баробаранд ва ё бо як калима фарқ мекунад: олак, бад, ганда-хуб, ваҳилмурод, ката, калон, лъмб-майда, хурд, варав ва ғ.

Дар қисми дигари қаторҳои антонимӣ баъзан ба ивази воҳиди муқобилшаванда чанд воҳиди муқобилгузоранда ҷой дошта метавонад. Ҳамчун: хувру-бадру, хьнкру ва ғ. Ин шохиди он аст, ки дар шева ҳам силсилаи калимаҳои антонимӣ бо калимаҳои синонимӣ алоқаи зич дорад.

Калимаҳои антонимӣ дар шеваи ҷанубӣ бештар аз ҳисоби калимаҳои умумихалқӣ силсила мепайванданд (ин аз мисолҳои боло намоён аст). Калимаҳои хоси шева (диалектизмҳо) зиёдтар ба сифати яке аз аъзоҳои силсилаи калимаҳои антонимӣ истифода шуда, баъзе ба як маҳал ва қисме ба чандин маҳал мансуб буда метавонанд. Чунончи, калимаи олак ҳамчун антоними хуб, нағз бештар дар лаҳҷаҳои гурӯҳи Кӯлоб, ваҳиёӣ-қаротегинӣ, бадахшонӣ дучор ояд, воҳиди луғавии лъмб⁴⁰¹ ҳамчун тазоди хурд ва май-

⁴⁰¹ Калимаҳои лъмб (бълъмб) дар лаҳҷаҳои Балҷувон ва Саричашма (шимолии Кӯлоб) ба маънои "задан", "майда кардан" ҳамчун феълҳои фармоиш низ қайд шудааст. Ниг.: Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 159. Аммо дар ин ҳолат онро на ҳамчун антоними калимаҳои майда ва варави, балки чун унсурҳои омонимӣ маънидод карда, бо мафҳуми ката, калон чи андоза алоқаманд будани онро ҷустуҷу намудан лозим меояд.

да, асосан, дар лаҳҷаҳои Қаротегин вомехӯрад. Ба сифати хоси як маҳал бошад, ба таври намуна калимаи "ваҳилмърод"-ро нишон додан мумкин аст, ки ҳамчун антоними бад, ганда, олак дар қишлоқи Гардхами Ваҳиёи Поён (в-қ.) қайд шудааст: гъзашт-ку ваҳилмърод (яъне хуб), набоша ганда векор. Ҳамин гуна вазифаро дар лаҳҷаи Гармчашмаи Бадахшон калимаи йава (эҳтимол аз ёва бошад) адо мекунад. ⁴⁰²

Калимаҳои антонимӣ дар шеваи ҷанубӣ аз нуқтаи назари сохти морфологӣ ҳам ҷолиби диққатанд. Қисми зиёди воҳидҳои луғавии антонимиро калимаҳои содда (решагӣ) ташкил медиҳанд: олак, бад, ганда, ғажд-тоза ва ғ. Аммо материалҳо ба он далолат наменоянд, ки дар захираи луғавии шеваи ҷанубӣ антонимҳои ҳамреша низ кам нестанд. Онҳоро аз рӯи сохт ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст.

1. Антонимҳои ҳамрешае, ки ба воситаи суффиксу префиксҳо сурат ёфтаанд (калимаҳои сохта). Дар силсилабандии ин қабил антонимҳо, махсусан, роли префиксҳо калон аст. Ҳамчун: сара (хуб, нағз) - носара, балад/валад (шинос) - нобалад, хуш-но-хуш (бд.), баҳузур-беҳузур, ҷур (соз) - ноҷур, нъхси-бенъхси ва ғ.

2) Антонимҳои ҳамрешае, ки ҳамаи аъзоёни қатори онҳо дар қолаби калимаҳои мураккаб сурат бастаанд. Дар ин қабил калимаҳои антонимӣ тазоди маъно бештар ба зиммаи решаҳои аввал афтада, решаҳои дуюм (ё умумӣ) ба ягонагии предмет далолат наменоянд; бадру-хушро, кушодабез - тангбез⁴⁰³ (ғалбер ва элак), сояру-афтовру (нисбат ба макон), Сърхов-Хингов (номи даръёҳо) ва м. инҳо.

Бояд гуфт, ки антонимҳои, ки дар қолаби калимаҳои сохта ва ё мураккаб силсила мепайванданд, на ҳамеша ҳамреша шуда метавонанд. Масалан, дар ҷуфти калимаҳои антонимии кьнда (сустгард) - давънд (бидав); кафарбе (мағозан "хӯро") - чимхур (камхӯрок), тагов (доманаи кӯҳ, водӣ, мавзее, ки аз кӯҳ андак дуртар воқеъ гардидааст) - сарҳад (мавзее, ки ба кӯҳ наздиктар буда, ҳавояш хунуктар аст, ҷои баланд) ва монанди инҳо муносибати ҳамрешагиро намебинем ва ҳол он ки дар байни ин ҷуфти калимаҳо ҳам маънои хилоф мавҷуд аст: аспӣ ть кьндатар-ай, ай Насрдин давънд-ай (в-қ., Ҳичборак); мо кафарбе, шъмо чимхур (ш-к., Ховалинг); Ғаръм тагов-ай, Ҳалқарф сарҳад-ай (қ., Ҳалқарф) ва ғ.

Дар баъзе ҷуфтҳои антонимӣ ҷузъи содда ба ҷузъи мураккаб муқобил мешавад. Чунончи: ин-уш кенштар (дер) (аммо), ун-уш барвахтар-ай (бинобар ин) гъл каай (қ., Ҳалқарф).

Чи тавре ки мебинем, калимаҳои антонимӣ ҳам ба мисли калимаҳои синонимии омонимӣ дорои роҳи муайяни ташаккул ва таркибҳои лексикӣ мебошанд. Умумият ва тафовутҳои дохилии шевагиро дар ин бобат ҳамчун дар синониму омонимҳо дар интишори калимаҳои умумихалқӣ ва хоси шева ҷустуҷӯ кардан мумкин аст. Илова ба ин, мавқеи маҳалро ҳам набояд фаромӯш кард. Мо гумон мекунем, ки

⁴⁰² А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры ..., стр. 104.

⁴⁰³ Дар Данғара (ғ-к.) варианти катабез - майдабез низ ҷой доштааст.

латоғ (ба маънии "офтобру" дар Бадахшон), 404 нъшру-/нъшра /нашера (ба маънии "соярӯ" дар баъзе маҳалҳои Қаротегин ва Хисор), сойару-афтовру, тагов-сарҳад барин ҷуфти калимаҳои антонимӣ маҳз барои нишон додани мавқеъ ва хусусиятҳои маҳал дар заминаи қонунҳои дохилии инкишофи забон пайдо шудаанд.

ТАРАҚҚИЁТИ ТАЪРИХИИ ЛЕКСИКАИ ШЕВАИ ЧАНУБӢ

Лексикаи шеваи ҷанубиро аз нуқтаи назари тараққиёти таърихӣ ва ҷараёни ташаккул ба ду гурӯҳи калон ҷудо кардан мумкин аст: 1) калимаҳои тоҷикӣ-форсӣ (эронӣ); 2) калимаҳои инкишосӣ.

Маълум аст, ки калимаҳои тоҷикӣ-форсӣ қисми асосӣ ва бештари захираи луғавии ҳар як лаҳҷаи тоҷикӣ, аз ҷумла гурӯҳи ҷанубиро ташкил медиҳанд. Азбаски забони тоҷикӣ ба давраи нави инкишофи забонҳои эронӣ оид аст, бинобар ин фонди луғавии тамоми шеваҳои он, аз ҷумла шеваи ҷанубӣ, маҳз дар ҳамин ҷой ташаккул ёфтааст. Ба ин маъни асоси боигарии луғавии шеваи ҷанубии тоҷикиро метавон маҳсули давраи нави инкишофи забонҳои форсӣ ва тоҷикӣ ҳисобид. Бо вучуди ин, дар фонди луғавии шеваи мазкур калимаҳои эронӣ пайдо кардан мумкин аст, ки аз давраҳои собиқи инкишофи забонамон мерос монда, дар забони адабӣ ва шеваҳои дигари имрӯзаи тоҷикӣ тақрибан дучор намеоянд. Миқдори ин қабил унсурҳо чандон зиёд нестанд, вале ба ҳар ҳол, барои муайян кардани ҷиҳатҳои хоси шеваи ҷанубӣ далел шуда метавонад.

Яке аз калимаҳои қадима, ки дар қисми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дучор меоянд, унсури луғавии "чакал (дар баъзе маҳалҳои лаҳҷаҳои ваҳий-қаротегинӣ, қаротегинӣ "чақал") мебошад, ки М.С.Андреев онро тақрибан дар ҳамин шакл ба маънии қитъаи хурди заминни қорам дар шеваи Хуфи забони помирӣ қайд карда, асли вайро ба "чакла"-и санскрит пайвастааст. 405

Проф. А.З.Розенфельд ин калимаро дар нисбати лаҳҷаҳои Бадахшон қайд карда, "қитъаи замин" (участок земли) гӯён шарҳ додааст. 406 Дар материали луғавии шеваи ҷанубӣ бо маънои "порчаи замини серсанг" калимаи сохтаи чақалак (қ., Шиндара) қайд шудааст, ки, аз афташ, бо чақал алоқаманд аст.

Воҳиди луғавии бӯна//буна ҳамчун унсури таърихӣ дар лексикаи шеваи ҷанубӣ истемоли васеъ дорад. Аз тадқиқотҳо пайдоист, ки калимаи мазкур дар забони форсии миёна ба намуди бӯнаки истифода мешуд. Шояд таърихи ин калима боз ҳам қадимтар буда, шакли ибтидоии он ба унсури луғавии рачуапа, ки Л.Г.Герценберг тахти решаи рч бо мафҳуми "двор" (ҳавлӣ) барои забонҳои ҳинду эронӣ овардааст, 407 вобаста бошад.

404 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 123.

405 М.С.Андреев. Таджики долины Хуф, вып. 2. Сталинабад, 1958, стр. 27.

406 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 86.

407 Л.Г.Герценберг. Морфологическая структура слов в древних индоиранских языках. Л., "Наука", 1972, стр. 211.

Сарфи назар аз қадимӣ будани худ калимаи "бӯна"-и шеваи ҷанубӣ аз бобати маъно қариб бетағйир мондааст: он дар лаҳҷаҳои мазкур бо ҳамон маъно маъмул аст (хонавода, хоҷагӣ, ҳавлӣ) 408, ки дар давраи форсии миёна дошт. Калимаи бӯна дар адабиёти классикӣ ҳам маъмул буда, аз маънои қадимӣ ва имрӯзаи шевагиаш чандон дур нарафтааст. Аз се моддаи тафсири "Фарҳанги забони тоҷикӣ", ки дар нисбати калимаи бӯна//буна ҳ оварда шудааст, дутои он ба маънии "бӯна"-и шеваи ҷанубӣ (хоҷагӣ, хонавода, оила) алоқаманд метобад: 1) асбобу анҷом, рахти хона, мол; 2) манзил, хона, ошӯёна. 409

Назар ба маълумоти Ш.Кабиров калимаи бӯна (бӯна) дар "Таърихи Бадахшон" (асри XIX) ҳам тақрибан бо маънии имрӯзаи шевагиаш истифода шудааст: "... чун донист, ки бӯна, яъне хонавода ва аҳли аёл аз кӯтал гузашта, ба манзили расиданд"; "... лашкари ӯ дар ҳини убубри кӯчу бӯна аз кӯтал галаву мардуми туркияро... бо худ бурданд" (саҳ. 36. б). 410

Гумон меравад, ки решаи "бӯна//буна"-и шеваи ҷанубӣ бо калимаи мустақили бун баробар аст. Далели ин қиёс он аст, ки маънии калимаи бун аслан "бех, реша, асос" 411 буда, бо маънии бӯна хеле пайвастагӣ дорад, зеро ҳар як хоҷагӣ ё хонавода ба реша, авлоди (ба қавли намояндагони лаҳҷаҳои ҷануб кӯнда) муайян асос меёбад. Агарчи имрӯз калимаи бун бевосита ба ивази "реша", "авлод", "бех" ва ғ. наояд ҳам, дар таркиби калимаҳои сохта, мураккаб ё ибораҳо, аз қабилҳои бунъёд, баногӯш (∠ бунӣ гӯш дар шеваҳои банагӯш//банагуш, бунӣ гардан) ва амсоли ин тақрибан ҳамон маъниро далолат менамояд. Вале маънии "бӯна"-ро ба "бун" тамоман баробар ҳисобидан мумкин нест. Балки мафҳуми бӯна нисбат ба бун васеътар буда, он ғайр аз асос ё решаи хоҷагӣ (аҳли оила) инчунин ашъеи рӯзгорро дарбар мегирад.

Ба ғайр аз калимаҳои чақал ва бӯна дар шеваи ҷанубӣ боз чандин воҳидҳои луғавии дигаре мавҷуданд, ки ҳамчун осори қадима ба назар мерасанд. Ба ин қатор калимаҳои испор//сипор (дар форсии қадим *spara* 412, вёрсёк - пусти гӯсолаи мурдае, ки ба дарунаш коҳ пур мекунад (дар забони хӯтану соқ *vasaka* ка, дар яғнобӣ *wasa* ба маънии "гӯсола") 413, н. васа - набера (дар давраи қадим *parat, nafebr*; дар мунҷ. *pa-wes*), мойни - ҷурғоте, ки барои тайёр кардани ҷурғоти нав ба шири пухта меандозанд ва тухме, ки ба нишонаи сафедӣ ба зери мурғ мегузоранд (дар қадим *manda* ба маънии "қаймоқ", дар хоразмӣ *nbzy*, дар курдӣ *mayin*, дар ваҳонӣ *moV* ба маънии "ҷурғот"). 415

408 Дар хусуси маъно ва вазифаҳои ин калима ба фасли "Калимаву терминҳои ифодакунандаи ҳавлӣ" муроҷиат шавад.

409 Ниг.: Фарҳанг..., ҷ.1, саҳ. 212.

410 Ш.Кабиров. Калимаҳои гуфтугӯии халқӣ дар "Таърихи Бадахшон". Дар китоби: Мақолаҳо доир ба забон ва адабиёти тоҷик. Душанбе, 1972, саҳ. 4.

411 Фарҳанг..., ҷ. 1, саҳ. 212.

412 Муқ.қунед: Л.Г.Герценберг. Морфологическая структура..., стр. 218.

413 Ҳамон ҷо, саҳ. 277.

414 Ҳамон ҷо, саҳ. 208.

415 Ҳамон ҷо, саҳ. 205.

Воҳидҳои луғавии қайдшуда дар тӯли ҳазорсолаҳо чи аз ҷиҳати шакл ва чи аз ҷиҳати маъно, асосан, дар доираи таъбириоти миқдорӣ давом кардаанд. Ҳамаи он дигаргуниҳои овозӣ, зотан, ба қонунҳои фонетикии забонҳои эронӣ асос меёбанд, ки баёни ин масъала ба зиммаи тадқиқоти диахронӣ воғузур карда мешавад.

Гурӯҳи дигари лексикаи таърихии шеваи ҷанубиро калимаҳои ба ном "классикӣ" (забони адабии классикӣ) ташкил медиҳанд, ки нисбат ба қисмати аввал чанд баробар зиёдтаранд.

Дар байни силсилаи калимаҳои ба ном "классикӣ" лаҳҷаҳо унсурҳои ҳастанд, ки ба марҳилаҳои гуногуни тараққиёти забони адабии пешина мансубанд. Аз ҷумла, чунин воҳидҳои луғавииро пайдо кардан мумкин аст, ки чанд муддат дар осори хаттии пешина истифода шуда, баъдтар аз истеъмоли барномадаанд ва ё ниҳоят маҳдуд гаштаанд. Баръакс, як миқдор воҳидҳои луғавии дигаре ҳастанд, ки ба даврҳои охири тараққиёти забони адабии тоинқилобӣ тааллуқ дошта, ҳоло дар луғати шеваи ҷанубӣ боқӣ мондаанд.

Чунон ки маълум аст, забони давраи адабиёти классикӣ дар территорияи васеъ истифода мешуд. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дар байни гурӯҳи калимаҳои таърихии шеваи ҷанубӣ унсурҳои мутааллиқи маҳалҳои гуногуни собиқ вилоятҳои Мовароуннаҳру Хуросон дучор меоянд. Аммо азбаски забони адабии пешина ҳаргарафа тадқиқ нашудааст, гуфтан душвор аст, ки кадоме аз ин вариантҳо дар ташаккули лексикаи шеваи ҷанубӣ имтиёз дорад.

Зиёда аз ин, ҳанӯз ба таври қатъӣ муҳаррар набудани асоси шевагии забони адабии давраи классикӣ барои муайян намудани муносибати таърихии шеваи ҷанубӣ бо забони адабии пешина чандон имконият намедиҳад. 416

Аз ин ҷост, ки мо алҳол аз масъалаҳои мазкур сарфи назар карда, танҳо бо қайду ишораҳои баъзе ҷиҳатҳои калимаҳои, ки байни шеваи ҷанубӣ ва забони адабии пешина муштарак боқӣ мондаанд, маҳдуд менамоем.

Ба ин тарикҳ, рӯихати чанде аз силсилаи калимаҳои мазкур чунин аст: хамирмо(н), кола, ташт, делвоҳ//девлӯх, тута, хинг, анбу, путк, тундар//тандър, катхудо, пича, пазир, полидан, шероза, ҳанг, пийандар, мойиндар, зъре (ҳ), каманд, карсон//корсун, кос, қоч//қочала, қилк, қроҷидан, дърафш ва ғ.

Ин калимаҳоро бо шакле, ки дар адабиёти классикӣ истифода шудаанд, муқоиса кунем, се ҳолатро мушоҳида менамоем.

1. Калимаҳои, ки аз ҷиҳати шаклу маънӣ ба истеъмоли давраи классикӣ мувофиқат менамоянд. Ба сифати ҳамин гуна унсурҳои калимаҳои кола, ҳанг ва амсоли инро нишон додан мумкин аст.

Калимаи кола дар шеваи ҷанубӣ, пеш аз ҳама, бо мафҳуми умумии мол, матоъ, чизу чора истифода мешавад, ки айни ҳамин маъно дар адабиёти классикӣ маъмул будааст. 417 Мисоли зерин тақрибан бо ҳамин маънои "классикӣ" мувофиқат менамояд: у намечько кааст, ки кола-ш чи фалокате шидаст (в-қ., Ҳичборак).

416 Б.Г.Гафуров дар асари худ "Таджики" асоси забони адабии классикиро "лаҳҷаҳои хуросонӣ-осиё миёнаги (Хорасанско-среднеазиатский)" тахмин кардааст. Ниг.: Б.Г.Гафуров. Таджики (древнейшая, древняя и средневековая история). М., 1972, стр. 374.

417 Ниг.: Фарҳанг..., ҷ. 1, саҳ. 258.

Аммо калимаи мазкур дар шеваи ҷанубӣ доираи васеи интишор дошта, аз бобати маъно бо ба "ҳиссаҳо" ҷудо шудааст, ки аз хусусиятҳои дар фаслҳои номҳои сару либос ва ҳайвонот сухан рафт.

Калимаи "ҳанг" ҳам дар бештари лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ воҷуд меорад. Онро бо маънии "қувват", "иқтидор", "тавоноӣ" дучор омадем: акаи муҳ. алим, ҳанг надорӣ, агане меҳестӣ мерафтӣ (Файзобод).

Калимаи ҳанг дар "Фарҳанги забони тоҷикӣ" ("ҳанг"-и омонимии аввал) бо панҷ маъно зикр шудааст, ки яке аз онҳо (маънои чорум), "қудрат", "зӯр" аст. Байте аз Фирдавӣ: Зи ҳанги сипаҳдору чанги савор — Наёмад дуволи камар пойдор. 418

Калимаи мазкур дар лаҳҷаҳои дигар (махсусан, гурӯҳи кӯлобӣ, қаротегинӣ, ваҳийӣ-қаротегинӣ) бо воҳиди луғавии фара иваз мешавад, ки он ҳатто дар ҳуди Файзободу Орҷоникидзеобод ҳам истисно нест. Масалан, чунин ҳолат мушоҳида шуд, ки намояндаи шева ҳам "ҳанг кардӣ" ва ҳам "фара надорӣ" меояд. Ё худ ҳолатҳои аз калимаҳои "ҳанг" ва "фара" ба воситаи префикси бе — баробар сохта шудани сифатҳо (ҳамчун беҳанг//бефара ба маънии "беқувват", "заиф") ба назар мерасад.

Умуман, калимаи ҳанг ба замми маҳдуд будани территорияи интишораш дар айни як мавзӯ ба муродиҳои худ бархӯрда, аз бобати истеъмоли ҳам мавқеи худро суст кардааст.

Аз рӯи қайду маънидои Ҷ.Раҳматуллоев калимаҳои бора, пушта ва туридан —ро ҳам ба ҳамин силсилаи воҳидҳои луғавӣ дохил кардан мумкин аст. 419 Вале пушта —ро аз ин гурӯҳ соқит бояд кард, зеро чи тавре ки ҳуди муаллиф ишора кардааст, он "дар забони адабии ҳозира, адабиёти тореволюционӣ ва дар Ёхсу... баробар истифода шудааст". 420

Бар акси пушта калимаи туридан фақат байни лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ — Қаротегин ва қисман ваҳийӣ-қаротегинӣ, гурӯҳҳои Кӯлоб, кӯлобии Ҳисор ва адабиёти классикӣ муштарак буда, маънои "тарсидан", "рамидан" —ро ифода менамояд: гово турида чигина-ра гардондан, ма тайи чигина мандӣ (к-ҳ., Ёвон); одам ай чъшм-бш метура (ш-к., Ёхсу). 421 Дар луғатномаи А.З.Розенфельд калимаи мазкур "прогнать" тарҷума шудааст, 422 ки аз рӯи мушоҳидаи мо ин ҳам имконпазир аст, зеро бо маънои тарсу рамондан алс каманд мебошад.

Калимаи туридан дар адабиёти классикӣ айнан ба ҳамин маъно истифода шудааст. Аз ҷумла, дар ашъори Ҷомӣ ҳам дучор меоем: Мучиб чист, ки аз мо битуридӣ (Баҳористон, саҳ. 33). 423

Калимаи бора дар адабиёти классикӣ ба ҷумлаи силсилаи ҷуфтҳои омонимӣ тааллуқ дорад, ки маънои аъзои аввали он "девори қалъача", "ҳисор"; "девори шаҳр"; "хоктӯдаи баланд дар гирдо-

418 Фарҳанг..., ҷ. 2, саҳ. 730.

419 Ҷ.Раҳматуллоев. Намунаҳо аз лексикаи шеваи Ёхсу, саҳ. 179-180.

420 Ниг.: Ҳамон ҷо, саҳ. 180.

421 Ҷ.Раҳматуллоев. Намунаҳо аз лексикаи шеваи Ёхсу, саҳ. 180.

422 А.З.Розенфельд. Говори Каратегина, стр. 84.

423 Ҷ.Раҳматуллоев. Мақолаи номбурда, саҳ. 180.

гирди шаҳр ва ё қалъа" мебошад. 424 Маънои шевагии ин калима аз ҳамин сар занад ҳам, дар маҳалҳои гуногун тобишҳои хос пайдо кардааст. Ин аст, ки дар тафсиру тарҷумаи "бора"-и шевагӣ дар асарҳои матбуъ муҳолифате мебинем. Чунончи, Р.Л.Неменова дар ду маврид ҳам онро "край суфы" тарҷума кардааст: бора ду ваҷаби тоқа мешава-край суфы на две пяди от земли поднимается: инча фър натен, бар, тайи бора-да парто - здесь не бросайте, брось у края суфы. 425 Ба русӣ эзоҳи А.З.Розенфельд чунин аст: "шахта, обрыв: сари бора - на краю обрыва". 426 Маълумоти А.Сӯфиев низ чунин аст: бора - тепшачаи хурд. 427

Ч.Раҳматуллоев дар мақолаи худ он калимаро мухтасаран ин тавр маънидод кардааст: "баландӣ, қалъа"; дехтари лави бора-дар кокъла-т ситора. 428 Мисолҳои мо, ки аз қишлоқи Ҳичборак (в-қ.) сабт шудаанд, ба маънии "баландӣ, пуштаи нисбатан хурд" далолат менамоянд: қашқалдоқ да ҳаму бора чақоҷақ дора, сёр-ъш кайем; дина ай тайи бора ов дайро умад, дилиов нашидум: не акъ таҳ-таҳи бора-ш-ам рьжд кънан ва ғ.

Аз ин маънидодҳо ба хулосае омадан мумкин аст, ки калимаи бора дар шеваи ҷанубӣ, дар ҳақиқат, бо чандин тобишҳои маъноӣ истифода мешавад. Маҷмӯи ин тобишҳои маъноӣ ба як нуқтаи таърихӣ равона шавад ҳам, бо вучуди ин, "бора"-и шевагиро такрори бевоситаи "бора"-и классикӣ пиндоштан мумкин нест. Калимаи мазкур ба ҳар тобише бошад, дар бештари лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дучор меояд, зеро мафҳуми асосии имрӯзаи он, назар ба мушоҳидаи мо, ба ҷои ноҳамвор вобаста гардидааст. Таҳти мафҳуми "бора" нафақат баландиву тепшаҳои табиӣ, балки хоктӯдаҳои ҳам, ки болояш андаке ҳамвор аст, дар назар дошта мешавад. Ин аст, ки дар лаҳҷаҳои Кӯлоб ин воҳиди луғавиро ҳатто дар нисбати баландии канорҳои суфа ва лаби нон (барои нон) низ истифода мебаранд.

Бояд қайд кард, ки ин гурӯҳи калимаҳои шеваи ҷанубӣ бо вучуди айнияти шакли маъноӣ бо истеъмоли давраи классикӣ аз баъзе бобатҳо фарқ мекунад. Масалан, маънои калимаи кола нисбат ба эквиваленти давраи адабиёти классикиаш дар шеваи ҷанубӣ боз ҳам васеатар гаштааст. Ё худ калимаи ҳанг танҳо бо яке аз маъноҳои давраи классикӣ маҳдуд мондааст.

Калимаҳои ҷудогона ба қолабҳои морфологӣ даромада, боиси ба вучуд омадани унсурҳои нави лексикӣ дар шева гардидааст. Аз ҷумла, "ташт"-и классикӣ (тоси калони элсӣ, лаган, тағора) дар шеваи ҷанубӣ ба решаи дигар - нов васл шуда предмети нисбатан дигар гардидааст. Зиеда аз он, вай суффикси "-ак"-ро қабул карда (ташт+ак), хурдчи предметро ифода намудааст: се-чор-та кърта-ра дъруни таштак дохтем (в-қ., Саридашти Тавилдара).

424 Ниг.: Фарҳанг..., ҷ. 1, саҳ. 203.

425 Ниг.: Р.Л.Неменова. Кулябские говоры ..., стр. 112, 126.

426 Ниг.: А.З.Розенфельд. Говоры Каратегина, стр. 75.

427. А.Сӯфиев. Лексикаи Кангурт ..., саҳ. 239.

428. Ч.Раҳматуллоев. Мақолаи номбурда, саҳ. 179.

Дигар калимаҳо ҳам аз ягон ҷиҳат аз давраи классикӣ фарқ карда меистанд.

2. Гурӯҳи дуҷумро калимаҳои ташкил медиҳанд, ки нисбат ба истеъмоли давраи классикӣ дар шеваи ҷанубӣ бо баъзе тағйироти овозӣ ба қор бурда мешаванд. Чунончи, калимаи "анбон"-и адабиёти классикӣ ҳоло дар шеваи ҷанубӣ ба шакли анбу дучор меояд. Ин калима дар "Фарҳағги забони тоҷикӣ" "ҳалтачаи чармини сафарӣ"; озуқаҳалта; саночақ; анбона" маънидод шудааст. Шояд ин тафсири андаке аз эътидол гузашта бошад. Вале муҳиммаш он аст, ки ба сифати як навъ ҳалта тасаввур шудани предмет таъкид гардидааст, ки айни ҳамин маъно дар шеваи ҷанубӣ ҳам (на дар ҳама маҳал) истифода мешавад. Мисолҳоро муқоиса мекунем: Кунун замона дигар гашту ман дигар гаштам - Асо биёр, ки вақти асову анбон буд (Рӯдакӣ); сағ донд-ъ кавшдуз, дар анбу чи бьд (в-қ., Ҳичборак, Зарбулмасал); пеш ваҳ анбу мегъфтан, акъ занбила (қ., Чафр); нуни анбу бамаза-ай (в-қ., Хоҷаи Тавоф). Тағйироти шаклии калимаи мазкур (афтодани овози "н", мувофиқати "о" бо "у") дар заминаи қонунҳои фонетикӣ шева ба амал омадааст. Ҳаминро метавон илова кард, ки мувофиқати "о" бо "у" ҳанӯз пеш аз соқит шудани ҳамсадои "н" аз охири калима сурат гирифтааст, вагарна баъди афтидани "н" ин ҳолат имконнопазир мебуд.

Калимаи тундар//тундур - и адабиёти классикӣ дар шеваи ҷанубӣ бо чанд намуд вохӯрд: тандър (Қаротегин, лаҳҷаи ваҳиёӣ-қаротегинӣ, Бадахшон) ва ғ.

Тундар (тандър//тъндър) ба танҳрӣ маънии раъдро дорад, ки бо айни ҳамон маъно дар адабиёти классикӣ ҳам истифода шудааст: 429 Ёак тъндъре шъд, ки ҳама-ра ай хоб-ъш бедор кард (қ., Ҳалқарф); Аммо дар шеваи ҷанубӣ мафҳуми ягонаи раъду барқ бо таркибҳои тандър-у чароғак//чаҳмоқак (Кӯлоб), тъндър-у чароғак (в-қ.) ифода меёбад.

Калимаҳои пийандар (падари ўғай), мойиндар (модари ўғай), зъре (зиреҳ), карсун (табақи ҷубин), кърочидан (қут-қут кардани мурғ) ва монанди инҳо низ аз ҷумлаи воҳидҳои туғавии боло мебошанд, ки дар шакли падарандар, модарандар, зиреҳ, карсон, карочидан ва ғ. истифода шудаанд. Тағйироти овозии таркиби ин калимаҳо ҳам ба қонунҳои фонетикӣ шеваи ҷанубӣ пурра мувофиқат менамоянд.

Ба истиснои зиреҳ аксари калимаҳои номбурда аз унсурҳои фаъоли нутқ ҳисоб меёбанд. Вале дар ин оилсила воҳидҳои луғавие низ ҳастанд, ки дар мавридҳои муайян, аз ҷумла сабки фольклор, истифода мешаванд. Чунончи, калимаи дар забони адабиёти классикӣ маъмули бозургон (в-қ., Ҳичборак) ва бозъргун (қ., Ҳақимӣ; в-қ., Кулумбаи Поён) бо ҳамон маънои собиқаш (садогар, тоҷир) ҳангоми нақли афсона ба қайд гирифта шудааст; кампири айори ғалтк (ғалтон) тайи по ба дари хунаи бозъргун омад: йа бозъргун бьдас, йа ғъллом доштас; бозъргун бисйор хафа шид.

3. Дар шеваи ҷанубӣ чанде калимаҳои дигари таърихӣ ҳастанд, ки аз эквиваленти давраи адабиёти классикӣ аз бобати маъно андаке дур рафтаанд. Мисоли аввали ин калимаи катхудо шуда метавонад, ки дар шеваи ҷанубӣ дар вариантҳои фонетикӣ катху-

429 Фарҳанг ..., ҷ.1, саҳ. 526.

до//катхъдо (Кӯлоб, Қаратегин), кадхудо//катхудо (Бадахшон) дучор меояд. Дар "Фарҳанг" ин калима чунин шарҳ дода шудааст: 1) соҳиби хонаву ҷой, калони хонавода, сардори оила; 2) маҷмӯи мард, шавҳар; 3) соҳиб ва арбоби деҳ, оқсаққол, деҳхудо; 4) раис, подшоҳ; сардор; 5) вазир; 6) лоиқ, сазовор, муносиб, дархур. 430 Чунон ки мебинем, ин калима дар адабиёти классикӣ дорони маъноҳои зиёд буда, бо шеваи ҷанубӣ танҳо бо дуи аввали қаробатдоранд: калимаи мазкур дар шеваи ҷанубӣ ҳам бо ду маънои алоқаманд қайд шудааст: 1) сахӣ, олиҳиммат, дасткушод; 2) марди зандор, сарвари оила. Мисолҳо: мо одами сахи-ра катхъдо мегем (ш-к., Пушённи Боло); у катхъдо-ай, кай вақте биёйи, қабул-ът мекъна (в-к., Кулумбаи Поён); катхъдойи-ш зур-ай-у воре сарфаро нарафтестай (в-к., Ярхаб).

Дар ҷумлаи зерин, ки ба лаҳҷаи Андароби Горон тааллуқ дорад, калимаи катхудо (катхудозода) бар эзоҳи маънии худ омадааст: и одами меҳмондуст, катхудозода 431. Агар ин маъниҳоро бо он ду маънои собиқи калимаи мазкур андоза кунем, айнияти калимаҳо набинем ҳам, як навъ пайвастигии узвино мушоҳида менамоем. Бешубҳа, гуфта метавонем, ки маъноҳои имрӯзаи шевагии калимаи катхудо давоми инкишофи семантикаи дар адабиёти классикӣ доштаи он аст.

Калимаи катхудо дар шеваи ҷанубӣ, асосан, бо ду маънои давран классикӣ алоқаи семантикиро нигоҳ дошта, дар айни ҳол баъзе тобишҳои дигаре пайдо кардааст. Аз ҷумла, он бо феълҳои шудан ва кардан таркиб пайваста, дар намуди катхудо кардан (зандор кардан касеро,) , катхудо шудан (зандор шудан) дар адои амали муайян истифода мешавад.

Факт далолат менамояд, ки дар шеваи ҷанубӣ маънии "сахӣ", "олиҳимматӣ" – калимаи катхудо ниҳоят маъмул аст. Ҳатто шахсонро ҳам, ки сифати саҳигӣ, олиҳимматӣ ва меҳмоннавозиро берун аз хонаи худ зоҳир мекунанд, катхудо меноманд ва ин калима тадриҷан моҳияти этнографӣ пайдо кардааст.

Дар ин бобат маълумоти муаллифони асари "Таджики Каратегина и Дарваза" (фасли "шикор") ҷолиби диққат аст: "Одатан дастоварди шикорро байни қишлоқхӯре, ки намояндагони онҳо дар сайди коллективии бузи кӯҳӣ ширкат варзидаанд, вобаста ба миқдори шикорчиён тақсим мекардаанд. Гоҳе ҳиссаи аз ҳама бехтарин сайдро ба рӯҳонии маҳаллӣ (сановник) тақдим менамудаанд. Шикорчиёни ҳар қишлоқ дар навбати худ гӯшти расидаро байни ҳамдеҳагонашон тақсим мекардаанд. Баъзеҳо аз ин гӯшт шӯрбо пухта ба масҷид меовардаанд ва бо ҳамин гӯё расми худиро ба иҷро мерасонидаанд. Ҳамин гуна шахсонро ка(д) худо меноманд". 432

Дар деҳаи Ёли Даштиҷум (ч-к.) ба маънии "сахӣ", "олиҳиммат" калимаи каҳза низ қайд шудааст, ки яқин ихтисори "катхудозода" аст. Ҳарчанд катхудозода таърихан аз катхудо бо тобиши андаки маъноӣ фарқ мекунад (катхудо – шахси олиҳиммат, сахӣ, катхудозода – фарзанди катхудо, авлоди катхудо), ҳоло

430 Фарҳанг ..., ҷ. 2, саҳ. 377.

431 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 20.

432 Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 1, стр. 239.

дар шеваи ҷанубӣ семантикаи ин ду шакл то андозае омехтааст. Мисоле, ки дар боло аз лаҳҷаи Андароби Горон овардем, далели ин мударо шуда метавонад: и одами меҳмондуст, катхудозода.

Дар баъзе ҳолатҳо чунин ба назар мерасад, ки калимаи катхудо маънии "зани пазандаву созанда" –ро ҳам ифода менамояд. Вале дар ин маъно дар шеваи ҷанубӣ бештар калимаи катбону маъмул аст. Ин калима ҳам дар адабиёти хаттии пешин маъмул буда, дар "Фарҳанг" (дар шакли катбону) бо ду маъни қайд шудааст: а) соҳибхоназан, бонуи хона, хоним; б) зане, ки маъмули пухтупаз аст, сардори занони ошпаз. 433

"Катбону" –и шеваи ҷанубӣ асосан ба маънои дуҷуми "катбону" –и классикӣ наздикӣ дорад. А.З.Розенфельд ин калимаро дар Ваҳиё ва Яхакпаст (аз рӯи таснифоти мо гуруҳи ваҳиё-қаратегинӣ қайд карда, дар шарҳи он менависад: "хорошая хозяйка"; проворная, расторопная, умелая женщина" 434. О.Чалолов танҳо бо эзоҳи "катбону" қаноат карда, дар қавсайн ибораи "нисбат ба шахсони татом ва нонҳои болаззат мепахтагӣ" –ро илова намудааст. 435 Ин калима ба қисми бештари лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ хос буда, бо вариантҳои катбону//кайбону//кайвону 436 дучор меояд. 437

Калимаҳои катхудо ва катбону (кайбону) ба туфайли умумияти ҳиссаи "кат" ба ҳамдигар қаробате доранд. Ҳиссаи кат таърихан решаи мустақил буда, маънии "хона" –ро дорад. Маънии таърихӣ худ ва бону ҳам маъмул аст: аввали "соҳиб", "хӯҷаин", дуҷуми "зан" аст. Дар ин асос, катхудо –ро "соҳиби хона" (оила) ва "катбону" –ро " бонуи (зани) хона" маънидод кардан мумкин аст, ки ба шарҳи "Фарҳанг" тақрибан мувофиқ меояд. Ин ду воҳиди муайян дар як қолаби калимабандӣ рехта шудаанд: дар ҳар ду ҳам ҷузъи яқин ба дуҷум тобеъ аст. Ин аст, ки имрӯз ин калимаҳо дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ дар ифодаи мафҳумҳои наздик вомехӯранд.

Калимаи тутак//тутък//тутик ҳам дар шеваи ҷанубӣ аз ҷумлаи воҳидҳои луғавии таърихӣ буда, ҳам бо мафҳуми "най" ва ҳам ба маънии нисбатан конкретии "наи ҷӯлонӣ, ки аз қамиш сохта шудааст", 438 истифода мешавад: ку, йа тутък-а биги, би-каш (Кӯлоб). Агар ин маъниро бо эзоҳоте, ки дар "Фарҳанг" дар нисбати моддаи тутак//тўтак оварда шудааст, қиёс кунем, тақрибан тафовуте намебинем. Чунончи: "тутак//тўтак – сурнай, нае ки ҷўлонон менавозанд". 439

433 Фарҳанг..., ҷ. 1, саҳ. 525.

434 А.З.Розенфельд. Говоры Каратегина, стр. 78.

435 О.Чалолов. Гуруҳи лаҳҷаҳои тоҷикони райони Ёвоц, саҳ. 60.

436 Дар лаҳҷаи Конибодом ин калима дар шакли кайвонӣ дучор омада, занеро, ки дар маърақаҳо мутасадди ошмонист, ифода менамояд.

437 Дар Орҷониқидзеобод занеро, ки аз қафои арӯс рӯзи тӯй ба хонаи шавҳари ӯ равад, низ кайвону ё кайвона мегуфтаанд.

438 Г.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 163.

439 Фарҳанг ..., ҷ. 2, саҳ. 380.

Вобаста ба тутик аз хусуси тута ҳам чанд сухан гуфтан лозим меояд. Агарчи ин шакл дар "фарҳанг" сабт нашудааст, вале тахмин кардан мумкин аст, ки он моҳиятан аз тутак ҷудо нест. Ин махсусан аз ду ҷиҳат ҷолиби диққат аст: 1) шаклҳои тутак ва тута бо се овози аввал бо ҳам монандӣ доранд; 2) теалияҳре, ки ин ду шакл ифода менамоянд, аз рӯи баъзе аломатҳо шабоҳат доранд. Аз ҷумла, калимаи тута чунин предметҳоро номбар мекунад: а) карнаи (трубаи) печка: ҳама-ш шуда дъсат-а тута бӯд, ма кӯдоми шӯмо-да тийам у-ра; 440 б) мили туфанг; в) найчаи ришталеҷони дар асбоби корбофӣ 441; г) як навъ трубаҷае, ки аз танан буттаи куруш сохта, ҳангоми нонпазӣ ба воситаи он алови деғдонро пуф мекунанд; 442 д) қубурҳои хурд-хурди обгузаронӣ ва ғ. Пас, сарриштаи дуҷоми умумияти тутик ва тутаро дар он меояд ҷуст, ки ҳамаи предметҳои ифода мекардагии онҳо, сарфи назар аз калонию хурдӣ ё ғафсию борикӣ, дарунсӯроҳанд. Дар шароити ҳаёти имрӯзаи шеваи ҷанубӣ тутак дар ифодаи маънои анъанавӣ давом карда, тута ҳоси чандин предметҳои мушобеҳ шуда мондааст, яъне худуди онҳо ҷудо аст.

Вале дар ифодаи предметҳои навъи боло шаклҳои тутик ва тута дар шеваи ҷанубӣ танҳо нестанд. Ёадки аз рӯи моҳият бо онҳо калимаи таърихӣ "килк"-ро ҳам дар як қатор гузоштан мумкин аст. Воҳиди луғавии маъкур дар шеваи ҷанубӣ, пеш аз ҳама, бо ду маънӣ маълум аст: 1) як навъ буттаи ба қамиш монанд; 2) танаи пиёзи тухмӣ. 443

Ин предметҳо ҳам мисли най, мисли туфанг, карнаи печка ва ғ. дарунсӯроҳ ва ковоканд. "Ҳамнисбатӣ"-и калимаҳои тутик, тута ва килк танҳо дар ҳамин асос зоҳир мешавад, вале арна ҳар кадоми онҳо ҳоло нисбати предметҳои муайянанд ва якеро дар ҷои дигаре гузоштан мумкин нест.

Ногуфта намонад, ки калимаи килк бар акси тутик дар адабиёти классикӣ сермаъно ва сервазифа аст. Аммо чунон ки мушоҳидаҳои нишон медиҳанд, танҳо маънои аввали он (най, танаи қамиш) бо маънои имрӯзаи шевагии вай рост меояду бас. Дар навбати худ ҳамон маъно ба шева "меросмонда" ҳам як қадар васеъ гардидааст.

Калимаи каманд аз рӯи материали мо дар қишлоқҳои Дангар (в-қ) дучор омад, ки маънояш тасмаи миёнбандист: камандо да мағазно лав зааст. Аммо ин калима дар адабиёти классикӣ, назар ба маълумоти "Фарҳанг", бо чандин маъно истифода шудааст. Аз ҷумла: 1) арғамчине, ки нӯгаш ҳалқадавак дошта, барои гирифтани сайд ё душман ба кор бурда мешавад; таноб, арғамчин; 2) дом; 3) воҳиди ченак ба дарозии каманд; 4) киноя аз зулфи маҳбуба. 444

440 Ин мисол аз қисмати луғатномаи мақраи Ҷ. Мурватов (маҷмӯаи "Масъалаҳои забони тоҷикӣ", саҳ. 124) гирифта шуд.

441 Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 1, стр. 218, 220, 228.

442 Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2, стр. 230.

443 Дар лаҳҷаҳои Қаратегин калимаи "килки" низ мустақимал аст, ки маънии умумии "пиёзи тухмӣ"-ро дорад.

444 Фарҳанг..., ҷ. 1, саҳ. 532.

Чи тавре ки намоён аст, маънои шевагии каманд-ро танҳо ба маънои аввали дар классикӣ доштаи он алоқаманд кардан мумкин аст.

Дар шеваи ҷанубӣ боз чанд калима ҳаст, ки ё айнан ва ё бо шакли маънии андак дигаре дар "Луғати фурс" (асри XI) қайд шудаанд.

Калимаҳои капук//капък (як навъ паррандаи осмонранг), ғалибоч//алибоч (парранда), пука//пъка а) коҳмайдан зағир; б) лаққӣ, пургӯ, фоҷа (хамёза, аз ин рӯ: фоҷа кашидан-хамёза кашидан), сьмч(а) гор; б) кони тилло), ҳуҷ кардан (қабза кардан, бардоштан); пшк: пшқи мол (саргини моли майда) ва ғайра аз ҳамин силсилаанд. 445 Луғатшинос В.А. Капранов ин қабил воҳидҳои луғавиро аз ҷумлаи "диалектизмҳо"-и "Луғати фурс" ҳисобидоаст, чунки онҳо, назар ба қавли ӯ, минбаъд дар осори адибони доираи Ҳуросону Мовароуннаҳр истифода нашудаанд. 446 Шубҳае нест, ки чунин унсурҳои луғавӣ яке аз манбаъҳои муҳимми тадқиқоти диалектологияи таърихӣ хоҳанд гашт.

Чунон ки мебинем, аксари калимаҳои, ки барои забони давраи адабиёти классикӣ ва шеваи ҷанубӣ умумиянд, ба ҷумлаи воҳидҳои луғавии тоҷикӣ-эронӣ, яъне моли худӣ тааллуқ доранд. Азбаски шеваи ҷанубӣ он калимаҳоро бо ҳамин намуд бевосита аз забони форсии нав мерос гирифтааст, кофтукову ҷустуҷӯи шакли маъниҳои қадимтари онҳо аз доираи тафсилоти мо берун аст. Вале силсилаи калимаҳои меросӣ танҳо аз унсурҳои луғавии "худӣ" иборат аст, балки дар ҳаёти онҳо чандин воҳидҳои лексикии арабӣ ҳам бар ҷо мондаанд, ки ҷустуҷӯи таърихиашон аз аҳамият холӣ нест. Азбаски ин мавзӯ дар доираи калимаҳои иқтибосӣ махсус аз назар гузаронида хоҳад шуд, ин ҷо аз воҳидҳои луғавии арабие, ки ба воситаи адабиёти классикӣ ба шеваҳои тоҷикӣ мерос мондаанд, намуна меоварем.

Нъқроз - қайҷӣ, асбеби буриш; дар адабиёти классикӣ ба шакли миқроз истифода шудааст, ки ба асл баробар мебошад. 414 Мувофиқати овозҳои "м" ва "н" (мн) ба қонунҳои фонетикӣ шеваи ҷанубӣ асос меёбад; ин - вақт, ҳангом, маврид. ҳа. Дар адабиёти классикӣ ҳам айнан бо ҳамин шакли маънӣ омадааст. 418

Ғълба//ғълбък - зоғ; akka. Ин калима дар адабиёти классикӣ ба намуди "ғуроб" истифода шудааст. 449 Муаллифи "Луғати фурс" калимаи мазкурро бо шакли ғилба қайд намудааст, 450 ки аз ҷиҳати таркиби овозӣ ба "ғълба"-и шеваи ҷанубӣ хеле наздикӣ дорад.

445 Муқ. кунед: В.А. Капранов. "Луғати фурс" Асади Туси и его место в истории таджикской (фарси) лексикографии. Душанбе, "Дониш", 1964, стр. 148-149.

446 Ҳамон ҷо, саҳ. 149-150.

447 Фарҳанг..., ҷ. 1, саҳ. 696.

448 Ҳамон ҷо, саҳ. 745.

449 Ҳамон ҷо, ҷ. 2, саҳ. 658.

450 Ниг.: В. Капранов. "Луғати фурс" Асади Туси и его место в истории таджикской (фарси) лексикографии, стр. 148.

Тавила. Ин калима дар шеваи ҷанубӣ доираи васеи истемо-
ли дошта бошад ҳам (дар лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор бо муродифи худ-
лангар: лангар кардан бар меҳӯрад), аз асарҳои чопӣ тан-
ҳо дар қисми луғатномаи рисолаҳои А.З.Розенфельд "Говори Карате-
гина", "Бадахшанские говоры" ва мақолаи номбурдаи Ҷ.Раҳматулло-
ев қайд шудааст. Вале А.З.Розенфельд дар ду асараш онро
ба ду тарз маънидод кардааст: 1) тавила//тевила, лошадь на при-
коле: аспро тавила кардан привязать лошадь на прикол (дар Қаро-
тегин); 451 2) тавил (а): тавил (а) кардан А.Я. поручить, остав-
лять под чей-нибудь присмотр. 452 Лекин аз рӯи мушоҳидаи мо
калимаи мазкур танҳо ба асп дахл надошта, балки умуман ба ҳай-
воноти хонагии калон (аз қабилҳои хар, гов...), ки дар чарогоҳ бо
арғамчин дароз баста монда шудааст, вобастагӣ дорад. Шояд нати-
ҷаи ҳамин бошад, ки калимаи тавила боиси пайдо шудани воҳид-
ҳои луғавии тавила кардан, тавилгардун кардан гарди-
дааст: ҳоло бӯрем, говора тавилагардун кӯнем (ш.к., Ёхсу). 453

Калимаи мазкур дар осори классикон, назар ба маълумоти
"Фарҳанг" бо маъноҳои зерин омадааст: 1) ресмони дарозе, ки бо
он пои чанд аспро ба ҳам мебанданд; 2) саисхона, оғил, аспхона;
3) маҷ. гала, гурӯҳ. 454

Аз рӯи муқоиса маълум мешавад, ки тақомули маъноии кали-
маи арабии тавил (дароз) дар шеваи ҷанубӣ якранг давом накарда-
аст: агар дар гурӯҳҳои кӯлобӣ, ваҳийӣ-қаротегинӣ, Қаротегин алоқа-
мандона бо маънии собиқ инкишоф ёфта бошад, пас дар лаҳҷаҳои
Бадахшон (аз рӯи маънидоди А.З.Розенфельд) аз он хат андаке дур
рафтааст.

Ғайр аз ин, он дар шеваи ҷанубӣ бо вариантҳои тавила,
тевила ва тевала (в.қ., Лахш) қайд гардидааст.

Ҳамин тавр, силсилаи калимаҳои арабӣ ҳам дар тӯли ҳазор
соли тараққиёти забони тоҷикӣ яке аз заминаҳои "доду гирифт" -и
байни забони адабии хаттӣ ва шеваҳои гардидаанд. Аз ин рӯ ҳанго-
ми муайян кардани муносибати таърихии забони адабии пешина ва
шеваҳои тоҷикӣ ин заминаро ҳаргиз сарфи назар кардан мумкин
нест.

Калимаҳои, ки танҳо барои забони адабии пешина ва шеваҳои
имрӯза умумият доранд, метавонанд яке аз манбаъҳои муҳимми
тақмили фонди забони адабии ҳозира бошанд. Маълум аст, ки устод
С.Айни ҳамон ҷиҳатро ба назар гирифта, ҳар чи бештар гирд овар-
дани "калимаҳои классикона"-ро маслиҳат додааст. 455 Ин масъа-
ла, албатта, мавзӯи баҳси алоҳида аст. Лекин ҳоло танҳо метаво-
нем гӯем, ки аз шеваи ҷанубӣ миқдори чунин унсурҳои хеле пай-
до кардан мумкин аст. Бо вуҷуди ин, зарурати умумӣ кардани "ка-
лимаҳои классикона"-ро фақат ба шартҳои зебоии онҳо вобаста кар-
дан кофӣ нест. Балки ҳангоми тавсияи калимаҳои мазкур чандин
масъалаҳои дигарро низ ба назар гирифтани зарур мешавад. Аз ҷум-

451 А.З.Розенфельд. Говори Каратегина, стр. 84.

452 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 141.

453 Ҷ.Раҳматуллоев. Мақолаи номбурда, саҳ. 182.

454 Фарҳанг ..., ҷ. 2, саҳ. 299.

455 С.Айни. Мактуби кушода ба рафиқ Толлис. - "Шарқи
сурх", № 11, 1948, саҳ. 40.

ла, предмету ҳодисаҳои ҳастанд, ки исми онҳо дар забони адабӣ
ба тарзи тасвири ифода меёбад. Дар ин ҳол, агар аз шеваҳои
муҷаззатаре пайдо шавад, барои умумӣ шудани он кӯшидан мумкин
аст. Чунончи, калимаи "корсон" дар забони адабии имрӯза дучор
ояд ҳам, чандон серистеъмол нест: дар ҷои он бештар иборати "та-
бақи ҷӯбин"-ро истифода мебаранд ва ҳол он ки "корсон" ҳамчун
номи ягона барои предмети мазкур бештар мувофиқ аст. Вақтҳои
охир дар матбуот "бигиз"-ро бо "дарафш", "раъд" -ро бо "тундар"
ва ғ. иваз карда истодаанд, ки ин ҳам шоҳиди беш аз пеш дар за-
бони адабии имрӯза мавқеъ пайдо кардани калимаҳои шевагӣ-таъ-
рихист.

Вале, ба гумони мо, на ба ҳамаи калимаҳои таърихӣ, ки дар
шеваҳои тоҷикӣ боқӣ мондаанд, бо "чашми харидорӣ" нигоҳ кардан
мумкин аст. Масалан, мо дар иваз кардани калимаҳои маъмули за-
бони адабии имрӯза, аз қабилҳои халта, вақт (хангом, маврид),
қайҷӣ, қут-қут задан (кардан) ва ғ. бо воҳидҳои луғавии таъ-
рихӣ анбон (дар шеваи ҷанубӣ анбув//анбу), ҳин (дар шеваи
ҷанубӣ йин), миқроз (дар шеваи ҷанубӣ нъқроз), кароҷидан
(дар шеваи ҷанубӣ кӯроҷидан) ва амсоли ин чандон зарурате на-
мебинем.

Бояд гуфт, ки силсилаи калимаҳои адабии китобӣ ё "класси-
кона" дар захираи луғати шеваҳои барои дохил шудан ба забони ада-
бии ҳозира дар баъзи дигар навъҳои диалектизмҳои лексикӣ ҷои ав-
валро ишғол менамояд. Аммо ин талаботу принципҳои, ки умуман
нисбат ба калимаҳои шевагӣ ҷой доранд, ҳаргиз сарфи назар наме-
кунанд.

Калимаҳои, ки бо забонҳои помирӣ умумият доранд

Маълум аст, ки забонҳои помирӣ тоҷикӣ таърихан ҳамреша-
анд. Ҳарчанд ки имрӯз яке ба шоҳи шарқӣ ва дигаре ба гурӯҳи ғар-
бии оилаи забонҳои эронӣ тааллуқ дошта, аз ҳамдигар фарқ меку-
нанд, лекин сарчашмаи тараққиёти онҳо як аст. Аз ин ҷост, ки дар
забони помирӣ тоҷикӣ калимаҳои ҳамреша ниҳоят фаровон буда,
онҳо манбаи муҳимми тадқиқоти муқоисавӣ-таърихӣ ҳисоб ме-
ёбанд. Ба замми ин, дар фонди луғати забонҳои помирӣ бисёр унсурҳои
лексикӣ соф тоҷикӣ ҷой доранд, ки низ барои муайян кардани таъ-
сир ва муносибати мутақобилаи таърихӣ ин ду забон сарчашмаи
омӯзиш ба шумор мераванд. 456 Сарфи назар аз ин, шеваи ҷанубии
забони тоҷикӣ бо забонҳои помирӣ муносибати махсус доранд, ки ин
дар умумияти як силсила воҳидҳои луғавӣ зуҳур меёбад. Муносиба-
ти хешии забонҳои помирӣ ва тоҷикӣ, умуман, қаробати территория-
лии забонҳои помирӣ шеваи ҷанубии тоҷикӣ, махсусан, аз афташ,

456 Оид ба ин масъала Д.Карамшоев баъзе ишораҳо карда-
аст. Ниг.: Д.Карамшоев. О специфике заимствованных слов в
памирских языках (на материале шугнанского языка). - В кн.: Па-
мирские языки и фольклор, ч. 1, Душанбе, 1972, стр. 83-97.

сабабгори он шудааст, ки як қатор унсурҳои лексикӣ ба тарзи муштарак давом кунанд. Чунин воҳидҳои луғавиро барои яке асосиву барои дигаре иқтибосӣ шуморидан душвор мебошад, зеро, бино ба қайди аҳли тадқиқот, забонҳои помири собиқ ҳудуди васеъ дошта, қисми зиёди территорияи имрӯзаи шеваи ҷанубии тоҷикиро ҳам фаро мегирифтаанд. 457 Аз ин рӯ аҷаб нест, қисми воҳидҳои луғавие, ки барои забонҳои помирию шеваи ҷанубии тоҷикӣ умумианд, унсурҳои субстрат бошанд. 458 Бо вучуди ин, рафти инкишофи таърихӣ ба он далолат менамояд, ки барои маҳфуз мондани унсурҳои лексикии муштарак дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ вази забонҳои помири (алалхусус гурӯҳи рӯшонӣ шугноӣ) зиёд аст, вагарна ин ҳодиса ҳамчун яке аз хусусиятҳои фарқкунанда маҳзи ин шева шуда наменбаромад.

Ба ин тариқа, шеваи ҷанубӣ аз бобати нигоҳ доштани унсурҳои лексикологӣ муштарак бо забонҳои помири ҳам ба шеваи шимолӣ ва забони адабӣ муқобил меишанд. Аз тарафи дигар, таъсири зиёди шеваи ҷанубии забони тоҷикиро ба забонҳои помири наметавон инкор кард. Ин шева якҷоя бо гурӯҳи ҷануби шарқӣ (Ванҷу Дарвоз) барои гузаштани калимаву ибораҳои умумитоҷикӣ ба помири на фақат пули гузаргоҳ гаштаанд, балки худ низ таъсири пурсамаре гузоштаанд, ки ин масъаларо дар фасли унсурҳои муштарак истеъмол аз назар гузаронидан лозим аст.

Умумияти лексикии шеваи ҷанубӣ ва забонҳои помири ҳаргиз маънии айнияти пурраи воҳидҳои луғавиро надорад. Балки ҳангоми омӯзиши он ба назар гирифтани ду меъёр муҳим аст: 1) умумият ва тафовути шаклӣ; 2) умумият ва фарқияти маъноӣ.

Таҳти мафҳуми умумияти шаклӣ чунин воҳидҳои луғавие дар назар дошта мешавад, ки ҳам дар забонҳои помири ва ҳам дар шеваи ҷанубии тоҷикӣ бо таркиби овозии ягона истеъмол мешаванд. Аз ҷумла, калимаҳои ғажд (ифлос), таф (сари китф, қанот, бол), мак (хекиртак), ба (бӯса), фи (бели чӯбӣ), ли (ғарам), гиз (инҷ), марза (сарраф; сарҳад), сафора (замине, ки киштгардон накарда соли дуҷум зирбат мекоранд) ва ғайра аз ҳамин қабиланд. Агар баъзе хусусиятҳои овозии забонҳои помириро истисно кунем (аз қабилҳои овозии миёназабони к, ҷуфтҳои дарозу кӯтоҳии садонокҳо, ки дар баъзе аз ин калимаҳо зоҳир мешавад), воҳидҳои луғавии мазкур аз ҷиҳати шумораи фонемаҳо тақрибан айнияти комил доранд. Аммо калимаҳои бисъере ҳам ҳастанд, ки дар забонҳои помирию шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ аз нуқтаи назари фонетикӣ фарқҳои намоён доранд. Гоҳ ин ё он овози хоси помири бо фонемаҳои забони тоҷикӣ мувофиқат кунанд, гоҳе умуман таркиби кали-

457 Ба ин масъала дар вақташ И.И.Зарубин ишора кардааст. Ниг.: И.И.Зарубин. Вершиское наречие канджутского языка. Записи коллегии востоковедов, т. II, вып. 1. Л., 1927, стр. 314.

458 Ин фарзия дар мисоли фонемаи ь аз тарафи В.С.Соколова ва М.Маҳадов ҳам баён шудааст. Ниг.: В.С.Соколова. Исследование по фонетике иранских языков. Автореф. докт. дис. Л., 1954, стр. 33. М.Маҳадов. О фонеме "ь" в южных и юго-восточных говорах. В кн.: "Вопросы языкознания (Сб. статей). Душанбе, "Дониш", 1975, стр. 151.

ма таъбир меёбад. Чунинчи, мувофиқати фонемаи к-и забонҳои помири бо ш-и тоҷикӣ дар системаи овозии калимаҳои муайян ҷудой ба вучуд овардааст. Муқоиса мекунем: овшин (дар шеваи ҷанубии тоҷикӣ), обҳин (дар гурӯҳи забонҳои рӯшонӣ шугноӣ), овашк (дар гурӯҳи вахӣё-қаротегинии шеваи ҷанубӣ), оваҳк (дар Хуфурӯшон) 459. ҷӯби зервасса ва амсоли ин. Аммо мувофиқати овозҳои мазкур дар таркиби калимаҳои муштарак ҳодисаи ягона нест.

Дар баъзе мавридҳо ин ё он қонуни фонетикӣ, ки зотан ҳам барои забонҳои помири ва ҳам барои шеваи ҷанубии тоҷикӣ хос аст, дар яке зухур карда, боиси сар задани талаффузи духелаи як калима мегардад. Масалан, калимаи конок, ки ба ҳамин шакл дар лаҳҷаҳои ҷанубии Кӯлоб қайд гардидааст (ба маънии дарунрав, ишқамдари) дар забони шугноӣ (лаҳҷаи Хоруғ) ба намуди кунок истеъмол мешудааст. Қонуни фонетикӣ мувофиқати о бо у(о)у ки барои шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ ҳам истисно нест, маҳз дар варианти помири калимаи мазкур зухур карда, боиси фарқи талаффузи як унсур луғавии муштарак гардидааст. Гоҳ садонокҳои кӯтоҳи забони помири бо овози "ъ"-и шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ мувофиқат пайдо мекунад. Муқоиса кунед: бат//батак (дар забони шугноӣ), батък (дар ҷанубии Кӯлоб) — як навъ хуроки хамири, ки ба занҳои навзонида медиҳанд.

Бояд гуфт, ки қисман калимаҳо дар байни худ забонҳои помири бо вариантҳои фонетикӣ дучор меоянд. Дар ин ҳол талаффузи дар шеваи ҷанубӣ доштаи он калима қатори вариантҳои меафзояд. Чунинчи, барои намуна чанде калимаҳоро дар ҷадвали 5 пешниҳод менамоем.

459 Ниг.: М.С.Андреев. Таджикӣ долниш Хуф, вып. 2. Сталинабад. Изд-во Тадж. ССР, 1958, стр. 453, 449.

Лаҳҷаҳои ҷанубии тоҷикӣ		Гуруҳи Қӯлоб				Гуруҳи Қаротегин		роғӣ	Бадахшонӣ
		ш-к	ҷ-к	ғ-к	к-ҳ	қаротегинӣ	ваҳийӣ-қаротегинӣ		
Забонҳои помирӣ	шугронӣ	ров фай бат// батак сипорн	ров фи батък	ров - -	ров - -	ров	ров	ров фи батък	- фи бат
	рӯшонӣ (хуфӣ)	ров фай бат// батак сипорн	ров фи батък	ров - -	ров - -	ров	ров	ров фи батък	- фи бат
	язғуло-мӣ	рив//рев фийак -	ров фи батък	ров - -	ров - -	ров	ров	ров фи батък	- фи бат
	ишкошӣ-мӣ	успир	ров фи батък	ров - -	ров - -	ров	ров	ров фи батък	- фи бат
	вахонӣ	сипундр пуп нъпус	ров фи батък	ров - -	ров - -	ров	ров	ров фи батък	- фи бат

Бештари калимаҳое, ки байни забонҳои помирӣ ва шеваи тоҷикӣ умумиянд, аз ҷиҳати маъно мувофиқ меоянд. Намунаи онро дар сурҳои луғавие ҳам ҳастанд, ки дар ифодаи маъно дар забонҳои помирӣ ва шеваи ҷанубии тоҷикӣ фарқ мекунад. Гоҳо наздикии маъно ҳис тасвири М.С.Андреев, калимаи сафора дар водии Хуф маънии "Заминдари чанд вақт киштнокарда"-ро доштааст. 460 А.З.Розенфельд (Андаридааст, ки яке аз онҳо "Замини беҳосил" мебошад. 461 Аз ин ду маънидод дидан мумкин аст, ки тафовути маъноии калимаи "сафора" дар ду мавзӯе чандон зиёд нест. Аммо калимаи пех аз бобати ифодаи маъно дар забонҳои помирӣ шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ акси назар мерасад. Аз ҷумла, онро М.С.Андреев дар водии Хуф ҳамчун "як навъи пойфзол" шарҳ додааст, ки онро шаби тӯй ба шаҳ (домод) мелӯшонанд. 462 Лекин аз рӯи эзоҳи Р.Л.Неменова маълум мешавад, ки калимаи мазкур дар лаҳҷаҳои шимолӣ Қӯлоб асбоби ченак, ҷубе будааст, ки бо он занони ширнабат (пейвоз) миқдори ширро муайян мекардаанд; агар ман (воҳиди ченак) нашава, пех-иш мекунам. 463

Ба назар чунин мерасад, ки ифодаи "асбоби ченак" дар шеваи ҷанубӣ танҳо яке аз маъноҳои калимаи пех аст. Мушоҳидаҳои нишон медиҳанд, ки воҳиди луғавии мазкур дар ифодаи маъноҳои қисми таннаи зироат, ки баъди дарав дар замин боқӣ мемонад (лаҳҷаҳои Қӯлоб, қулобии Ҳисор) ва нарангушти пой хурӯс, ки нохунҳои тез доирад (Орчоникидзеобод) маъмул мебошад. Аммо бо ҳама ин сермаъноӣ калимаи "пех"-и шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ бо он маънои "пех"-и помирӣ мувофиқат намекунад.

Аз рӯи монандии зоҳирӣ шаклҳои йарч//арч ва йорч-ро ҳам ба ҳамдигар пайвастан мумкин аст. Аз инҳо варианти йарч//арч дар Қаротегин дучор ояд, йорч назар ба нишондоди М.С.Андреев, дар забони вахонӣ помирӣ вомерхӯрааст. Аммо аз бобати маънии вариантҳои мазкур аз ҳамдигар фарқ мекунад. Аз ҷумла, маънии йарч//арч "резини, фурӯравии хоку санг" аз кӯҳ буда (аз ин ҷо иборан йарч//арч катан низ мустаъмал аст), йарч-и вахонӣ ифодаи "пойгаҳ"-ро (дар забонҳои дигари помирӣ пайга $\angle$ пога) доштааст. 414

Дар истеъмоли калимаи қъръм//қъръмб (лаҳҷаҳои қулобии Ҳисор ва Қӯлоб ва қирумб (Хуф) ҳам тақрибан чунин ҳолат ба назар мерасад. Аммо бар акси ду калимаи боло алоқаи маъноии "қъръмб"-и тоҷикӣ бо "қирумб"-и помирӣ то андозае нигоҳ дошта шудааст. Чунончи, маънои ин калима дар лаҳҷаҳои Қӯлоб "кулӯлаи лои хушкида" ё умуман "кулӯх" бошад (да сари йак дъхтар қъръмб пар-

460 М.С.Андреев. Таджики долины Хуф, вып. 2, стр. 25.

461 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 131.

462 М.С.Андреев. Таджики долины Хуф, вып. 1, стр. 145.

463 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 87, 161.

464 М.С.Андреев. Таджики долины Хуф, вып. 2, стр. 452.

то), 465 дар забонҳои рӯшонӣ шугнонӣ вай "тӯдаи сангпораҳои аз кӯҳ ғайтида" ро ифода мекардааст. 466 М.С.Андреев дар хусуси ҳудуди интишори ин калима менависад: "Калимаи қърумб (қирум, қурумб ва ғ.) дар маҳалҳои гуногуни тоҷикнишин интишор ёфта, ҳатто дар байни қавмҳои туркзабон дучар меояд." 467

Ба ҳамин силсила калимаи йахдон//йахдун ро низ дохил кардан мумкин мебошад. Чолиби диққат аст, ки ин воҳиди луғавӣ дар баъзе забонҳои помири (М.С.Андреев, ҷ. 2, саҳ. 390) бо мафҳуми умумитоҷикии худ сероб, сарғаҳи даръё, пиръях мустаъмал бошад, дар шеваи ҷанубии тоҷикӣ маънии "сандуқ" ро дорад.

Унсурҳои лексикӣ, ки бо забонҳои помири умумияти истеъмолий доранд, дар ҳудуди интишори шеваи ҷанубӣ як хел нестанд. Дар ин бобат гурӯҳи Бадахшон, гуфтан мумкин аст, ҷои аввалро ишғол менамояд. Сабаби ин маълум аст: тоҷикзабонии Бадахшон бо намоёндагонӣ ҳамин забонҳои помири муносибати бевосита дошта, дар як территория зиндагӣ ба сар мебаранд. Ба назари мо, танҳо дар мисоли лаҳҷаҳои тоҷикии Бадахшон аз хусуси таъсири босамандаран забонҳои помири метавон сухан ронд, зеро омилҳои ҷуғрофӣ, тарихӣ, иқтисодӣ ва этникӣ ба ин шароит фароҳам овардаанд. Бесабаб нест, ки А.З.Розенфельд аз 1620 калимаи хоси лаҳҷаҳои тоҷикони Бадахшон бештар аз 240-тояш, ё худ 15 фоизашро ҳамчун унсурҳои бо забонҳои помири муштарақ маънидод кардааст. 468 Муаллиф ба ҳамин ҷиҳати лаҳҷаҳои мазкур ишора карда менависад:

"Лаҳҷаҳои Бадахшон аз бобати лексика нисбат ба дигар лаҳҷаҳои гурӯҳи ҷанубӣ шарқӣ фарқи зиёд доранд. Пеш аз ҳама, чун қоида, лексикаи лаҳҷаҳои Бадахшон аз "помиризмҳо", хусусан, аз калимаҳое, ки бо гурӯҳи забонҳои шугнонӣ-рӯшонӣ умумият доранд, саршор аст". 469 Ин андешаи тадқиқотчи ба ҳақиқати лексикаи лаҳҷаҳои мазкур мувофиқат менамояд.

Дар гурӯҳҳои дигари лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ бошад, теъдоди калимаҳои бо забонҳои помири муштарақ тадриҷан маҳдуд шуда мееравад. Сабаби ин ҳам равшан аст: онҳо аз забонҳои помири нисбатан дур буда, алоқаи худро ҳатто ба воситаи шеваи ҷанубӣ шарқӣ (Ванҷу Дарвоз) нигоҳ медоранд. Ба ин тариқа, умумияти лексикаи шеваи ҷанубӣ бо забонҳои помири, пеш аз ҳама, бо ду роҳ ҷараён мекунад:

1) Калимаҳое, ки бо ин ё он забони помири ва қисми бештари шеваи ҷанубӣ умумианд. Мисли: ғажд – ифлос, чиркин (дар рӯш. –шуг. низ ғажд), мак – хекиртак (дар рӯш. –шуг. низ мак), теф –қанот, бол; шона (дар рӯш. –шуг. низ теф), чъхт – рост (дар ишк. чъхт – сақфи хона), гурък – хом, меван попухта (дар ишк. низ гурък) ва ғ.

465 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 167. Бо лой алоқаманд будани ин калимаро аз он ҷо ҳам фаҳмидан мумкин аст, ки барои ифодаи як навъи девор бо ҷузъи қъръмб калимаи мураккаби "қъръмбдевол" ба вуҷуд омадааст.

466 М.С.Андреев, Таджики долины Хуф, вып. 1, стр. 18; вып. 2, стр. 390.

467 М.С.Андреев. Асари номбурда, ҷ. 1, саҳ. 18.

468 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 31.

469 Ниг.: Ҷамон ҷо.

2) Калимаҳое, ки бо лаҳҷаҳои алоҳидаи ҷанубӣ ва ин ё он забони помири умумият доранд. Мисли фи – бели ҷубӣ дар ҷанубии Кӯлоб, Роғ, Бадахшон, фэй дар рӯш. –шуг., фэй дар вах ба айни ҳамон маъно; ли – фарам дар Роғ, ҷанубии Кӯлоб, ли дар ишк. ба ҳамон маъно; ба –бӯса дар лаҳҷаҳои Бадахшон "ба" бо ҳамон маъно дар ишк. ва ҳоказо.

Шубҳае нест, ки қисми ин қабил калимаҳо чи дар доираи шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ ва чи дар доираи забонҳои помири бо маъноҳои аслии худ маҳдуд намеронанд. Чунончи, калимаи чъхт дар шеваи ҷанубӣ маънои маҷозӣ гирифта, дар таркиби иборати фразеологӣ фук-аш чъхт (ҳавобаланд, бодӣ) низ меояд. Мисли ҳамин калимаи фи ҳам дар таркиби иборати фи дар фи дар деҳаҳои Қаротегини Поён ба назар расид. Ё худ калимаҳое низ ҳастанд, ки дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар калимасозӣ ҳам иштирок менамоянд. (Чунончи, бо қъръмб сурат ёфтани қъръмбдевол аз ҳамин қабил аст).

Саволе ба миён омадана мумкин аст, ки оё чунин калимаҳо бо айни ҳамин хислатҳо дар забонҳои помири ҳам такрор меёбанд? Ба ин савол танҳо баъди ошноӣ бо тадқиқотҳое, ки ба лексикаи забонҳои помири бахшида шудаанд, ҷавоби қатъӣ додан мумкин аст. Мутаассифона, ин қабил тадқиқотҳо ҳанӯз ба майдон наомадаанд. Луғатҳои мавҷудаи забонҳои помири барои омӯзиши муқоисавӣ як андоза имконият бахшанд ҳам, ба талаботи лексикологӣ ҳанӯз батамом ҷавоб дода наметавонанд.

Дарвоқеъ, аҷаб нест, калимаҳои мазкур дар забонҳои помири ҳам чи дар ифодаи маъноҳои маҷозӣ ва чи дар калимабандӣ саҳме гузоранд. Аммо "маҳсулноки" и онҳо дар забонҳои помири, мумкин аст, ба тарзи дигар сурат гирад. Аз ин рӯ, умумияти қисман калимаҳо барои шеваи ҷанубии тоҷикӣ ва забонҳои помири хох-нохоҳ маънои нисбӣ дорад.

Байни шеваи ҷанубӣ ва забонҳои помири дар боби ибораҳои фразеологӣ (алалхусус фразеологизмҳои феълий) ҳам унсурҳои муштарақ мавҷуданд. Баъзе аз онҳо ҳам дар шеваи ҷанубии тоҷикӣ ва ҳам дар забонҳои помири дар маъно ё баробар меоянд ва ё бо лағжиши андак семантикӣ тафовут мекунанд. Чунончи, иборати мазмун гирифта дар шеваи ҷанубии тоҷикӣ ва забонҳои помири дар гурӯҳи шугн-рӯш. мазмун чигов) маънии "масҳара доштан", "ба ғазаб овардан" ро дорад. 470 Лекин иборати пат-пат кардан (дар рӯш. –шугн. пат-пат чигов) дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ маънии "лаққигӣ кардан" ро ифода намояд, дар забонҳои помири мафҳуми "гур-гур кардан", "истеҳзо кардан" ро доштааст.

Чи тавре ки мебинем, қисми бештари ин қабил ибораҳои фразеологӣ ҳам дар шеваи тоҷикӣ ва ҳам дар забонҳои помири сохти ягона доранд, яъне онҳо дар қолаби ҳиссаи номӣ + феъл (масдар) истеъмоли мешаванд. Аммо аз бобати ҷузъҳои лексикӣ-морфологӣ аксар вақт фарқ ба назар мерасад. Дар аксарияти ибораҳои фразеологӣ феълӣ ё феълҳои таркибии номӣ танҳо ҳиссаҳои номӣ бо варианти тоҷикӣ му-

470 Дар шарҳу маънидоди қисми помирии калимаву ибораҳои муштарақ аъзоёни шӯъбаи помиршиносии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Аф РСС Тоҷикистон лутфан мадад расонданд, ки ба ҳамаи онҳо изҳори ташаккур мекунем.

то), 465 дар забонҳои рӯшонӣ шугнонӣ вай "тӯдаи сангпораҳои аз кӯҳ ғалтида"-ро ифода мекардааст. 466 М.С.Андреев дар хусуси ҳудуди интишори ин калима менависад: "Калимаи қърӯмб (қирӯм, қурӯмб ва ғ.) дар маҳалҳои гуногуни тоҷикнишин интишор ёфта, ҳатто дар байни қавмҳои туркзабон дунер меояд." 467

Ба ҳамин силсила калимаи йахдон/йахдун -ро низ дохил кардан мумкин мебошад. Чолиби диққат аст, ки ин воҳиди луғавӣ дар баъзе забонҳои помирӣ (М.С.Андреев, ҷ. 2, саҳ. 390) бо мафҳуми умумитоҷикӣ худ сероб, сарғаҳи даръё, пиръях мустаъмал бошад, дар шеваи ҷанубии тоҷикӣ маънии "сандуқ"-ро дорад.

Унсурҳои лексикӣ, ки бо забонҳои помирӣ умумияти истеъмолий доранд, дар ҳудуди интишори шеваи ҷанубӣ як хел нестанд. Дар ин бобат гурӯҳи Бадахшон, гуфтан мумкин аст, ҷои аввалро ишғол менамояд. Сабаби ин маълум аст: тоҷикзабонони Бадахшон бо намоёндагонӣ ҳаман забонҳои помирӣ муносибати бевосита дошта, дар як территория зиндагӣ ба сар мебаранд. Ба назари мо, танҳо дар мисоли лаҳҷаҳои тоҷикӣ Бадахшон аз хусуси таъсири босамаран забонҳои помирӣ метавон сухан ронд, зеро омилҳои ҷуғрофӣ, тарихӣ, иқтисодӣ ва этникӣ ба ин шароит фароҳам овардаанд. Бесабоб нест, ки А.З.Розенфельд аз 1620 калимаи хоси лаҳҷаҳои тоҷикони Бадахшон бештар аз 240-тояш, ё худ 15 фоизашро ҳамчун унсурҳои бо забонҳои помирӣ муштарақ маънидод кардааст. 468 Муаллиф ба ҳамин ҷиҳати лаҳҷаҳои мазкур ишора карда менависад:

"Лаҳҷаҳои Бадахшон аз бобати лексика нисбат ба дигар лаҳҷаҳои гурӯҳи ҷануби шарқӣ фарқи зиёд доранд. Пеш аз ҳама, чун қоида, лексикаи лаҳҷаҳои Бадахшон аз "помиризмҳо", хусусан, аз калимаҳое, ки бо гурӯҳи забонҳои шугнонӣ-рӯшонӣ умумият доранд, саршор аст". 469 Ин андешаи тадқиқотчи ба ҳақиқати лексикаи лаҳҷаҳои мазкур мувофиқат менамояд.

Дар гурӯҳҳои дигари лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ бошад, теъдоди калимаҳои бо забонҳои помирӣ муштарақ тадриҷан маҳдуд шуда меоравад. Сабаби ин ҳам равшан аст: онҳо аз забонҳои помирӣ нисбатан дур буда, алоҳаи худро ҳатто ба воситаи шеваи ҷануби шарқӣ (Ванҷу Дарвоз) нигоҳ медоранд. Ба ин тариқа, умумияти лексикаи шеваи ҷанубӣ бо забонҳои помирӣ, пеш аз ҳама, бо ду роҳ ҷараён мекунад:

1) Калимаҳое, ки бо ин ё он забони помирӣ ва қисми бештари шеваи ҷанубӣ умумиянд. Мисли: ғажд - ифдос, чиркин (дар рӯш. -шуг- низ ғажд), мак - хекиртак (дар рӯш. -шуг. низ мак), теф - қанот, бол; шона (дар рӯш. -шуг. низ тсф), чъхт - рост (дар ишк. чъхт - сақфи хона), гурък - хом, меван попукта (дар ишк. низ гурък) ва ғ.

465 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 167. Бо лой алоқаманд будани ин калимаро аз он ҷо ҳам фаҳмидан мумкин аст, ки барои ифодаи як навъи девор бо ҷузъи қърӯмб калимаи мураккаби "қърӯмбдевол" ба вуҷуд омадааст.

466 М.С.Андреев. Таджики долины Хуф, вып. 1, стр. 18; вып. 2, стр. 390.

467 М.С.Андреев. Асари номбурда, ҷ. 1, саҳ. 18.

468 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 31.

469 Инг.: Ҳамон ҷо.

2) Калимаҳое, ки бо лаҳҷаҳои алоҳидан ҷанубӣ ва ин ё он забони помирӣ умумият доранд. Мисли фи - бели ҷубӣ дар ҷанубии Кӯлоб, Роғ, Бадахшон, фе й дар рӯш. -шуг., фе й дар ваҳ ба айни ҳамон маъно; ли - ғарам дар Роғ, ҷанубии Кӯлоб, ли дар ишк. ба ҳамон маъно: ба -бӯса дар лаҳҷаҳои Бадахшон "ба" бо ҳамон маъно дар ишк. ва ҳрказо.

Шубҳае нест, ки қисми ин қабил калимаҳо чи дар доираи шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ ва чи дар доираи забонҳои помирӣ бо маъноҳои аслии худ маҳдуд наменонанд. Чунончи, калимаи чъхт дар шеваи ҷанубӣ маънои маҷозӣ гирифта, дар таркиби иборати фразеологӣ фук-аш чъхт (ҷавобаланд, бодӣ) низ меояд. Мисли ҳамин калимаи фи ҳам дар таркиби иборати фи дар фи дар деҳаҳои Қаротегини Поён ба назар расид. Ё худ калимаҳое низ ҳастанд, ки дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар калимасозӣ ҳам иштирок менамоянд. (Чунончи, бо қърӯмб сурат ёфтани қърӯмбдевол аз ҳамин қабил аст).

Саволе ба миён омаданаҷ мумкин аст, ки оё чунин калимаҳо бо айни ҳамин хислатҳо дар забонҳои помирӣ ҳам такрор меёбанд? Ба ин савол танҳо баъди ошноӣ бо тадқиқотҳое, ки ба лексикаи забонҳои помирӣ бахшида шудаанд, ҷавоби қатъӣ додан мумкин аст. Мутаассифона, ин қабил тадқиқотҳо ҳанӯз ба майдон наомадаанд. Луғатҳои мавҷудаи забонҳои помирӣ барои омӯзиши муқоисавӣ як андоза имконият бахшанд ҳам, ба талаботи лексикологӣ ҳанӯз батамом ҷавоб дода наметавонанд.

Дарвоқеъ, аҷаб нест, калимаҳои мазкур дар забонҳои помирӣ ҳам чи дар ифодаи маъноҳои маҷозӣ ва чи дар калимабандӣ саҳме гузоранд. Аммо "маҳсулноқӣ"-и онҳо дар забонҳои помирӣ, мумкин аст, ба тарзи дигар сурат гирад. Аз ин рӯ, умумияти қисман калимаҳо барои шеваи ҷанубии тоҷикӣ ва забонҳои помирӣ хох-нохоҳ маънои нисбӣ дорад.

Байни шеваи ҷанубӣ ва забонҳои помирӣ дар боби ибораҳои фразеологӣ (алалхусус фразеологизмҳои феълий) ҳам унсурҳои муштарақ мавҷуданд. Баъзе аз онҳо ҳам дар шеваи ҷанубии тоҷикӣ ва ҳам дар забонҳои помирӣ дар маъно ё баробар меоянд ва ё бо лағжиши андак семантикӣ тафовут мекунад. Чунончи, иборати мазмун гирифтани дар шеваи ҷанубии тоҷикӣ ва забонҳои помирӣ дар гурӯҳи шугн -рӯш. мазмун чигон) маънии "масҳара доштан", "ба ғазаб овардан"-ро дорад. 470 Лекин иборати пат-пат кардан (дар рӯш. -шугн. пат-пат чигон) дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ маънии "лаққигӣ кардан"-ро ифода намояд, дар забонҳои помирӣ мафҳуми "гур-гур кардан", "истеҳзо кардан"-ро доштааст.

Чи тавре ки мебинем, қисми бештари ин қабил ибораҳои фразеологӣ ҳам дар шеваи тоҷикӣ ва ҳам дар забонҳои помирӣ сохти ягона доранд, яъне онҳо дар қолаби ҳиссаи номӣ + феъл (масдар) истеъмоли мешаванд. Аммо аз бобати ҷузъҳои лексикӣ-морфологӣ аксар вақт фарқ ба назар мерасад. Дар аксарияти ибораҳои фразеологӣ феълий ё феълҳои таркибии номӣ танҳо ҳиссаҳои номӣ бо варианти тоҷикӣ му-

470 Дар шарҳу маънидоди қисми помирии калимаву ибораҳои муштарақ аъзоёни шӯъбаи помиршиносии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АФ РСС Тоҷикистон лutfан мадад расонданд, ки ба ҳаман онҳо изҳори ташаккур мекунем.

вофикат карда, ёрид иҳандаҳои феълий ба ҳисоби калимаҳои хоси забонҳои помирӣанд. Аз мушоҳидаи мисолҳо маълум мешавад, ки ҳамчун "кардан"-и тоҷикӣ дар сурат додани ибораҳои фразеологӣ феълий ё феълҳои таркибии номӣ ёридихандаи "чиго"-и помирӣ ҳам хизмат доштааст (Намунаи онро дар мисолҳои боло мулоҳиза фармоед). Ин нуқта бояд мавриди омӯзиши алоҳида қарор гирад.

Унсурҳои луғавии муштаракӣ шеваи ҷанубии тоҷикӣ ва забонҳои помирӣ барои нишон додани қаробати ҳаёти моддию маънавий, ҷараёни зиндагӣ, ҷараёни меҳнат, урфу одат ва шароитҳои ҷуғрофӣ мардуми тоҷик далели барҷаста мебошанд. Ба ин маънӣ чунин воҳидҳои луғавӣ на фақат материали асарҳои лингвистӣ ҳисоб меёбанд, балки онҳо манбаи муҳими тадқиқоти экстралингвистӣ ҳам ба шумор мераванд.

КАЛИМАҲОИ ИҚТИБОСӢ ДАР ФОНДИ ЛУҒАВИИ ШЕВАИ ҶАНУБӢ

Як ҳиссаи муайяни фонди луғавии шеваи ҷанубиро калимаҳои иқтибосӣ ташкил медиҳанд. Воқеан, шевае ё забоне нест, ки аз таъсири лексикаи забони дигар батамом озод бошад. Аммо миқдори калимаҳои иқтибосӣ дар ҳамаи шеваҳо баробар нест. Агар аз ҳамин нуқтаи назар ҳам шеваи ҷанубиро бо шеваи шимолӣ андоза кунем, байни онҳо тафовути муайянеро мушоҳида менамоем. Бо вуҷуди ин, ҳаргиз гуфта наметавонем, ки теъдоди калимаҳои иқтибосӣ дар фонди луғавии шеваи ҷанубӣ ночиз бошад. Маҳдудияти муайян як андоза дар бораи калимаҳои иқтибосии туркӣ ба назар расад ҳам, дар фасли воҳидҳои луғавии иқтибосӣ арабию русӣ шеваи ҷанубӣ аз дигар шеваҳои забони тоҷикӣ ҳатто бартарӣ дорад.

Дар таркиби луғавии шеваи ҷанубӣ калимаҳои иқтибосӣ аз забонҳои пушту, урду, ҳиндӣ ва ҳатто англисӣ низ ба назар мерасанд. Аз ҷумла, Ю.И.Богорад калимаҳои зерини лаҳҷаҳои ҷанубии Қўлобро бо забони афғонӣ андоза мекунад: чапалоқ (Тагноб) — торсақӣ, шапалоқ (афғ. *چپله*) — чиламчи (Тагноб) — зарфи дастшӯӣ (афғ. *دستشویی*), дуқ-дуқ (Давлатобод) — резачорпо; лўк-лўк (афғ. *لوك*) — резачорпо гаштани асп), манги (Тагноб) — зарфи сафолӣ; як навъи кўза (афғ. *کوزه* ба маънии кўза), хълбут — шикастапора (афғ. *خولوت* ба маънии шикаста, порашуда) ва ғ. 471 Вале азбаски ин қабил калимаҳо аз ҷиҳати миқдор ночизанду бештар ба воситаи забонҳои помирӣ дохил шудаанд, аз тасвирашон сарфи назар карда, диққати асосиро ба шарҳи унсурҳои иқтибосии арабӣ, туркӣ ва русӣ медиҳем.

Азҳудкунии унсури луғавии забони дигар, чи тавре ки муҳаққиқон нишон додаанд, чор тараф дорад: 1) азҳудкунии фонетикӣ; 2) графикӣ; 3) грамматикӣ ва 4) лексикӣ. 472

471 Ю.И.Богорад. Южнокулябские диалектизмы, стр. 247.

472 Дар ин бора ниг. Новиков Л.А. О семантическом переформлении заимствованных слов в русском языке. — "Русский язык в школе", 1963, № 3; Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. М., "Наука", 1968; А.В.Калинин. Лексика русского языка. М., 1971, стр. 64-101.

тоҷикӣ шакли хат надорад, барои онҳо се навъи азҳудкунии унсури иқтибосӣ-фонетикӣ, грамматикӣ ва лексикӣ хос мебошад. Ин навъҳо дар ин ё он бобат бо забони адабӣ ва шеваҳои дигари тоҷикӣ мувофиқат намоянд ҳам, дар мавридҳои дигар аз онҳо фарқ мекунанд. Ҳар кадоми онҳоро мухтасаран аз назар мегузаронем.

Азҳудкунии фонетикӣ дар шеваҳои тоҷикӣ мавқеи намоён дорад. Аксарияти калимаҳои иқтибосӣ, пеш аз ҳама, ба тағйироти фонетикӣ дучор меоянд ва ҳол он ки ҳамон унсурҳо дар забони адабӣ меътавонанд, айнан қабул шаванд. Чунончи, калимаҳои русӣ-интернационалии поезд, станция, телефон, бригадир, галош, курорт ва ғ. дар забони адабии тоҷик ба ҳамин тарз кор фармуда шаванд, дар шеваи ҷанубӣ ба намуди истанса, пойёз, тилфун, бьригадир, келуш, курот ва ғ. дучор меоянд. Намунаи ин гуна мисолҳоро аз байни калимаҳои арабӣ ва туркӣ ҳам пайдо кардан мумкин аст.

Азҳудкунии фонетикӣ ҳодисаи тасодуфӣ набуда, балки ба мувофиқати қонунҳои дохилии ду забон асос меёбад. Ҳангоми қабули унсурҳои луғавии забони дигар шева ҳодисаҳои ҷудоғонаи онро сарфи назар мекунад ва ҳар чи бештар унификацияи онҳоро ба вуҷуд меоварад. Чунончи, забони арабӣ дорои чор овози *ز (ذ), ع (ظ), س (س), ع (س)*, се овози *س (ث), ن (ث), ع (س)* ва ду шакли *ط (ظ), ت (ظ)* мебошад. Аммо ҳамаи онҳо дар шеваи ҷанубӣ (ҳамчунин дар дигар шеваҳои тоҷикӣ) бо овозҳои тоқии *з, с, т* дода мешаванд. Чунончи: нъқроз — қайчӣ (дар ар. *نقر*), зот-авлод, бех (дар ар. *ذات*), Зухур — номи шахс (дар ар. *ظهور*), касир; каму касир (қ., Обигарм) — каму зиёд (дар ар. *كثير*), содиқ — номи шахс (дар ар. *صادق*), табох (дар даҳҷаи Обигарм)-пазанда (дар ар. *طباخ*) ва ғ.

Дуруст аст, ки шеваи ҷанубӣ баъзе овозҳои хоси забони арабӣро (аз ҷумла, ҳамсадоҳои *ع, ه* ро) ба дигаргунии андаки сифатӣ бар ҷо доштаанд. Вале ин ба сабабҳои муайян вобаста аст, ки аз хусуси он дар фасли "калимаҳои арабӣ" ишора хоҳем кард.

Айнан чунин ҳолат дар нисбати калимаҳои русӣ ва русӣ-интернационалӣ ҳам мушоҳида мегардад. Ҳангоми истеъмоли калимаҳои мазкур овозҳои хоси забони русӣ, аз қабилҳои *п, ш, ы* ба овозҳои тоҷикӣ *с, ш, и* иваз карда мешавад. Муқ. кунед: семин — цемент, сивет — цвет (ранг), сирк — ширк, борш — борщ, виставка — выставка ва амсоли инҳо.

Дар калимаҳои туркӣ, алаҳусус қисми ўзбекӣ, чунин ҳолатҳои фонетикӣро тақрибан мушоҳида намекунем, зеро системаи овозҳои ин забон бо системаи овозҳои забони тоҷикӣ хеле наздик аст, яъне дар он чун дар забони арабӣ овозҳои хоси фарқкунанда ҷо надорад, ки бисиси ивазшавӣ гарданд. Садоноки "ў"-и забони ўзбекӣ барои шеваҳои тоҷикӣ ба сифати ҳамин гуна унсур ҳисоб шавад ҳам, бо "ў"-и забони адабии тоҷикӣ ва шеваи шимолӣ омехта шуда меравад. Бинобар ин ивази овози мазкур дар шеваи ҷанубии тоҷикӣ айнан дар қолаби мувофиқати садоноки "у"-и забони адабӣ бо овози хоси шева ба амал меояд. Муқ. кунед: қъшқор — қўшқор, тьқъз — (чизҳое, ки ба арӯс дода мешавад, дар шимолӣ Қўлоб) — тўқуз, ук (чўби тиршаки кирга дар лаҳҷаи Чиргатол) — ўқ ва ғ.

Тағйироти боқимондаи фонетикӣ дар таркиби калимаҳои иқтибосӣ аксар дар натиҷаи мувофиқати бевоситаи овозҳое, ки дар ҳар ду забон мавҷуданд, рӯй медиҳад. Бештар чунин ҳолат ба назар мерасад,

ки овозҳои артикуляцияшон наздик ба ҳам мувофиқат мекунад. Чунончи, фонемаҳои лабудандонии ф, лабии б, пасизабонии чуқури "қ"-и арабӣ (ف) бо ҳамсадоҳои лабудандонии ҷарангдори в, пасизабонии чуқури "қ"-и шеваи ҷанубӣ мувофиқат мекунад. Калимаҳои лавз, нъҳс, махсат, қавза (дар ар. لفظ، نقص، بقصر، قبضه) барои ин намуна шуда метавонанд.

Овозҳои "о" ва "ё" -и забони русӣ бештар бо "у"-и шеваи ҷанубии тоҷикӣ мувофиқат пайдо менамоянд: пушта ∟ почта, чут ∟ ∟ счёт, палтун ∟ пальто, райпу ∟ райпо. Дар забони русӣ, ода-тан, дар аввал, байн ё охири калима як ҷо омадани ду ҳамсадо бисъёр мушоҳида мегардад. Шеваҳои тоҷикӣ аз рӯи табиати худ ҳангоми қабули чунин воҳидҳои луғавии забони русӣ ҳамсадоҳоро бо санонок ҷудо мекунад: хилеф ∟ хлеб, фиронт ∟ фронт, қулуб ∟ клуб, истаж ∟ стаж, испировка ∟ справка ва монанди инҳо.

Азхудкунии фонетикӣ ба дигар ҳодисаҳо низ алоқаманд аст.

Аз ҷумла, дар шеваи ҷанубӣ чандин калимаҳои арабие ҷой доранд, ки ба ҳодисаи метатеза (ҷойивазкунии овозҳо) дучор омадаанд. Чунончи, ав кол (дар ар. احوال), навло (дар ар. خلوة), калма (дар ар. كلمة) ва ғ. Ин ҳодисаи фонетикӣ дар калимаҳои русӣ ва туркӣ қариб ба назар намерасад.

Аз бобати зада калимаҳои иқтибосии арабӣ ва туркӣ, гуфтан мумкин аст, дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ батамом ҳазм шудаанд. Ҷолиби диққат аст, ки ҷои зада дар калимаҳои иқтибосии русӣ ҳам тағйир меёбад: дар аксарияти онҳо зада ба ҳиҷои охир меафтад. Чунончи: дагавор ∟ договор, бошпёрт // бошпёт ∟ паспорт, тарилка ∟ тарелка, катишка // тьшка ∟ картошка, испирафка ∟ справка ва ҳоказо. Бо вучуди ин, ҳолатҳои ҳам ба назар мерасанд, ки задаи калимаи иқтибосӣ чун дар забони русӣ нигоҳ дошта мешавад. Чунин ҳодиса, асосан, дар ошшим ∟ вообще, ниучили ∟ неужели, тўлка ∟ только барин калимаҳо мушоҳида гардид. Ин, албатта, тасодуф набуда, балки ба табиати задаи забони тоҷикӣ мувофиқ афтадааст. Ин калимаҳо дар забони русӣ зарф ё ҳиссачаанд. Чунон ки маълум аст, зарфу ҳиссачаҳо дар забони тоҷикӣ ҳам аз бобати ҷои зада фарқ мекунад, яъне задаи онҳо аксар вақт ба ҳиҷоҳои аввал ва дуюм меафтад. Пас, азхудкунии фонетикӣ на фақат бо роҳи ба қонунҳои забони қабулкунанда тобеъ шудани калимаҳои забони дигар, балки бо мувофиқати тасодуфӣ ё қонунии ҳодисаҳои дохили онҳо низ ба амал омада метавонад.

Дар байни калимаҳои иқтибосӣ воҳидҳои луғавие ҳастанд, ки тағйироти овозии таркиби онҳоро дар асоси ин ё он қонуни шеваи ҷанубӣ маънидоп кардан душвор аст. Калимаи айиропут ∟ айпурт (аэропорт) чунин хусусият дорад.

Назар ба ишораи аҳли тадқиқот чунин тағйироти калимаҳои иқтибосӣ маҳсули ду ҳолат буда метавонад: 1) аз рӯи тақлид ба калимаҳои ҳамвазну ҳамоҳанге, ки дар шеваи забони қабулкунанда ҷой доранд; 2) аз рӯи шуниди нодуруст. Аммо ҳар чи бошад, сабаби вайронии онҳоро дар асоси баъзе қонунҳои фонетикӣ шева маънидоп кардан мумкин аст. Чунончи, дар шеваи ҷанубӣ гоҳо аз охири калима ҳиҷоҳе, ки зада намегиранд, соқит мешаванд. Намунаи он калимаи албат ∟ албатта аст. Инак, чанде аз калимаҳои русӣ ҳам шояд ба эҳтимоли талаботи ҳамин қонун ихтисор шаванд.

Дар назари аввал калимаи силф (аз арабӣ صلف) бо ҳам гӯё натиҷаи "шуниди нодуруст" менамояд. Вале дурусттар мулоҳиза карда шавад, амалиёти қонуне ба назар мерасад, ки дар шеваи ҷанубӣ дар ҳар ҳол, ҷой дорад: он мувофиқати л ба н (л < н) аст: Мийонадъ (номи қишлоқ) ҳаст, ҳамуҷа силфи чорънда мехунъм (В.қ., Гирдхам). Бояд гуфт, ки намуди силф дар шеваи ҷанубӣ чандон маъқом дорад. Бо вучуди ин, намуди силф тасодуфӣ набуда, балки ба қонуни ишорашуда мутобиқ аст.

Ҳамин тавр, азхудкунии фонетикӣ калимаҳои иқтибосӣ дар шева ба чандин қонунҳои мавҷуда вобастагӣ дорад. Аммо ин чунин маъний надорад, ки ҳамаи калимаҳои иқтибосӣ дар шева ба тағйироти овозӣ дучор меомада бошанд. Баръакс, воҳидҳои луғавии шаклан тағйирнаёфта ҳам бисъёр ба назар мерасанд, ки намунаи онҳоро ҳангоми шарҳи ҳар кадом калимаҳои иқтибосӣ хоҳем овард.

Азхудкунии грамматикӣ. Калимаҳои як забон ба забони дигар омада, на фақат шакли фонетикӣ, балки бисъёр аломатҳои грамматикӣ худро низ тағйир дода метавонанд.

Пеш аз ҳама, чунин факт ҷолиби диққат аст, ки ҳангоми аз як забон ба забони дигар гузаштани калима баъзан шакли грамматикӣ он батамом тағйир меёбад. Масалан, тақрибан ҳамаи масдарҳои хели (породаи) якуми забони арабӣ, ки аз 40 зиёдтар шакл дорад (طلب، حزن، قتل، مسألة، شركة، ذكرى، جلوس) дар забони тоҷикӣ ҳамчун исми истифода мешаванд. Муқ. кунед: қатл, ҳузи, талаб, ҷаласа, зикр, масъала ва ғ. Ин ҳолат ба масдарҳои породаҳои дигар ва сифатҳои феълии забони арабӣ ҳам дахл дорад. Мисли ҳамин масдарҳои забони ўзбекӣ бо нишондиҳандаи -иш // миш низ дар шеваҳои забони тоҷикӣ, аз ҷумла баъзан дар шеваи ҷанубӣ, ба сифати исмҳои амал ба кор бурда мешаванд: оқмиш: оқмиш кардан, тухтамиш: тухтамиш кардан - истодан, қарор гирифтани ва ғ. Мисли ҳамин шаклҳои ҷамъи дугонаи забони арабӣ ва падежҳои забони русӣ сарфи назар карда мешавад. Сушт шудани ифодаи ҷамъи забони арабӣ бо суффикси -от (آت) маҳз дар шеваҳои тоҷикӣ оғоз ёфта, ҳоло ба дараҷаи ҳазмшавӣ мерасад. Аз ин рӯ дар шеваи ҷанубӣ калимаи хароҷот, ки аслан дар арабӣ дар шакли ҷамъ аст (муқ. кунед: خرج + آت) бештар бо мафҳуми танҳо истифода мешавад. Агар гӯянда ба воситаи ин воҳиди луғавӣ маънии купро ифода кардани бошад, аксар вақт онро бо суффикси -о ҷамъ мебардад, 473 яъне ба тарзи ҷамъи дукарата (ҷамъулҷамъ) истифода мебардад: хъроҷотой и вахто зийот шидай (ш.к., Кўлдара).

Дар забони арабӣ بنا لا ҷамъи ىة (духтар) ҳисоб меёбад. Аммо дар шеваи ҷанубӣ (Норак) ҳамин шакли ҷамъи калимаи мазкур дар таркиби иборати кавши банот зикр шуда, на фақат аз ифодаи куллийет маҳрум гардидааст, балки маънии наъси-фатҳи гирифтааст: кафши банот-кафши зебо, хуб: ба по-т кавши баноте - аҷаб роҳ рафтаготе (Фольклор).

473 Ин ҳодиса дар матбуоти даврагии мо ҳам ба назар мерасад. Ба калимаҳои арабии адабиёт, ахборот, маълумот ва м. инҳо, ки аслан дар шакли ҷамъанд, боз суффиксҳои ҷамъбандии тоҷикӣ-ҳо илова карда, ба намуди адабиётҳо, ахборотҳо, маълумотҳо истифода мебаранд.

Дар калимасозии тоҷикӣ фаъол истифода шудани воҳидҳои луғавии иқтибосиро ҳам як навъи азхудкунӣ ҳисобидан мумкин аст. Чун дар забони адабӣ ва шеваҳои дигари тоҷикӣ дар шеваи ҷанубӣ ҳам калимаҳои арабӣ, русӣ, туркӣ ва ғ. ба сифати ҷузъҳои калимаҳои сохта, мураккаб ва таркибӣ (бештар феълҳои таркибии номӣ) васеъ истифода мешаванд. Масалан, калимаи арабии шайтон (شیطان) дар шимолии Кӯлоб (Хонақо, Наврӯҳо ва ғ.) бо суффиксҳои -гар, -и (шайтунгари) ва -ак (шайтунак) воҳидҳои луғавии нав сохтааст. Равшан аст, ки дар ин ду ҳолат сухан аз мафҳумҳои гуногун меравад. Худи ҳамин реша дар мавриди дигар ҷузъи калимаи мураккаб (шайтунароба) шуда омадааст.

Калимаҳои русӣ ва туркӣ ҳам бо ҳамин навъҳои қолаби калимасозии забони тоҷикӣ мутобиқат менамоянд. Воҳидҳои луғавии мураккабе ҳастанд, ки аз ҷузъҳои русӣ ва тоҷикӣ сурат ёфта, анъанаҳои навро ифода менамоянд. Намунаи он калимаи камсамолтуй (комсомолтуй) аст, ки дар баробари тадриҷан ҷорӣ шудани анъанави нави тӯи арӯсӣ мавқеъ пайдо карда истодааст. Он дар шеваи ҷанубӣ ҳоло ҳарчанд серистеъмол набошад ҳам, аксарият аз мафҳуми вай бохабаранд: дхтъркалун (сардухтур) камсамолтуй мекӯна (в.к., Ярхаб).

Воҳидҳои луғавии мураккабе ҳастанд, ки ҳар ду ҷузъи онҳо калимаҳои иқтибосианд. Вале ҳамаи онҳоро бо роҳи грамматикӣ азхудшуда ҳисобидан мумкин нест. Масалан, доимулвақт (ар. دائم الوقت), оҳйоғ (ӯзб. оқйоғ) барин воҳидҳои луғавиро ҳаргиз дар шеваи ҷанубии тоҷикӣ аз бобати грамматикӣ ҳазмшуда шуморидан нашояд, чунки онҳо дар шакли тайёр ба истеъмоли мардуми мударомадаанд: да ин ҷа доимулвақт аскар-ай (Роғ, Хоҷағалтон): е, бесте, нишу бътъм, бо (боз) наган (нагӯянд), ки оҳйоғ дохтъм (в.к., Куглик).

Азхудкунии лексикӣ. Чи тавре ки аз тасвири боло ба назар мерасад, ҳама гуна калимаҳои иқтибосиро дар забони тоҷикӣ азхудшуда ҳисобидан дуруст нест. Балки фақат ҳамонҳое азхудшуда ба шумор мераванд, ки ба тамоми қоидаву қонунҳои забони тоҷикӣ мувофиқат карда бошанд. Ин нуқта ба азхудкунии лексикӣ ҳам пурра дахл дорад.

Лексикологи рус. А.В.Калинин вобаста ба азхудкунии лексикӣ калима чунин менависад:

"Калимаро аз бобати лексикӣ танҳо ҳамон вақт азхудшуда метавон ҳисоб кард, ки агар он предмету ҳодисаҳои хоси ҳақиқати ҳаёти русии моро номбар кунад, агар аз маъниву моҳияти он осори аз забони дигар будани вай чизе боқӣ намонад". 474

Агар аз ҳамин нуқтаи назар ба калимаҳои иқтибосии забони тоҷикӣ муносибат кунем, пас метавон бигӯем, ки аксарияти воҳидҳои луғавии забони арабӣ аз бобати лексикӣ батамом азхуд шудаанд. Дар шеваи ҷанубӣ ба ғайр аз воҳидҳои умумитоҷикӣ, ки аслашон арабист, боз калимаҳои ҷудоғонаи арабие ҳастанд, ки дар доираи ҳамин шева азхудшавии лексикиро аз сар гузаронидаанд. Чунинҳи, унсурӣ луғавии нъқроз//миқроз дар асл арабист (муқ. кунад: نقرز). Аммо он ба андозае ҳазм шудааст, ки намо

474 А.В.Калинин. Лексика русского языка, стр. 71.

яндаи шева арабӣ будани вайро ҳаргиз тасаввур намекунем.

Бояд гуфт, ки азхудкунии калима бо азхудкунии грамматикӣ он саҳт марбут аст. Воҳидҳои луғавии арабӣ арақ (عرق) ва расул (رسول) дар забони тоҷикӣ ҳар қадом соҳибмаъно буда, дар алоҳидагӣ истифода мешаванд. Инак, ин ду калима ба воситаи бандаки изофи алоқаманд гардида, дар лаҳҷаҳои Бадахшон ба як воҳиди томи лексиконидашуда табдил ёфтааст: арақи расул - номи як навъ растанӣ. 475

Табиист, ки қисмати бештари калимаҳои иқтибосии туркӣ ҳам дар шеваи ҷанубӣ ба ҳамин тарз ҳал шудааст, яъне онҳо аз бобати лексикӣ аз худ шудаанд. Чунинҳи, калимаи "қуйнак"-ро (аз ўзбекии қўйлак) дар лаҳҷаҳои Қаротегин ва ваҳийӣ-қаротегинӣ аз бобати лексикӣ метавон азхудшуда ҳисобид, чунки реалияи он - навъи куртаи мардона аллақай ба ҷараёни зиндагии мардуми мавзӯҳои номбурда даромада рафтааст. Ин калима дар асри гузашта барои лаҳҷаҳои Қаротегин шояд пурра ҳазмшуда ба шумор намерафт, чунки он вақт тасаввуроти "омад" будани куртаи мазкур ҳанӯз ҷой дошт. Вале имрӯз метавон гуфт, ки чунин тасаввурот комилан барҳам хӯрдааст.

Ин қабил калимаҳои аз ҷиҳати лексикӣ ҳазмшудаи туркиро аз таркиби луғати лаҳҷаи тоҷиксии маҳалҳои райони Ҷиргатол, ки бо қирғизҳо омехта ва ё наздик зиндагӣ мекунанд, боз ҳам бештар пайдо кардан мумкин аст.

Калимаҳои иқтибосии русӣ дар таркиби луғати шеваи ҷанубӣ мавқеи мустақкам пайдо карда бошанд ҳам, ҳоло на ҳамаи онҳо аз бобати лексикӣ азхуд шудаанд. Дуруст аст, ки қисме аз онҳо ба туйфайли тағйироти таркиби овозӣ ва маънӣ ҳамчун ҷузъи таркибӣ ба ҳазинаи луғавии лаҳҷаҳои мазкур даромадаанд. Масалан, калимаи чут (дар русӣ счет) ба замми он ки як навъ асбоби ҳисобкуниро ифода менамояд, дар таркиби фразеологӣ пайваста, маъниҳои дигарро ҳам адо мекунад: да чут наомадан (қ., Тегирми.)-маъқул нашудан, мувофиқ наомадан: Авдураим у Ҷавли-ра гирун бӯд, неке да чут-иш наомад.

Бо вуҷуди ин, қисме аз калимаҳои иқтибосии русиро ҳоло дар марҳилаи аз бобати лексикӣ азхудшавӣ ҳисобидан мумкин аст. Реалияҳои онҳо ҳарчанд ба ҳақиқати объективии зиндагии мардуми мударома мувофиқат кунанд ҳам, иқтибосӣ будани онҳо ҳанӯз тасаввур карда мешавад. Намунаи ин калимаи капуст (русӣ "капуста") дар маҳалҳои Қаротегин мебошад. Ҳарчанд реалияи он дар анъанаи зироаткории хоҷагии қишлоқи маҳалҳои мазкур ба расмият даромада бошад ҳам, сокинони ин ҷо ба "омад" будани ин калима ҳанӯз ҳам ишорат мекунанд, чунин ки то вақтҳои охир ба памадур//памадър (помидор) ва катъшка (картошка) низ чунин муносибат ҷой дошт. Аммо капуст на танҳо бо нисбатан нав будани худ, балки аз баъзе ҷиҳатҳои дигар ҳам аз памадур ва катъшка фарқ мекунад: памадур ва катъшка гӯё ба "ҷои холӣ" омаданд; ҳангоми интишори онҳо дар шеваи ҷанубӣ воҳиди луғавии рақобаткунандае мавҷуд набуд. Капуст бошад, дафъатан ба карам, ки як навъи зироати полезии маҳаллиро ифода менамуд, бархӯрд. Пас, маълум мешавад, ки барои аз бобати лексикӣ пурра азхуд шудани калимаи иқти

475 А.З.Розенфельд. Бадахшанские говоры..., стр. 80.

босӣ: танҳо бо ҳақиқати зиндагии мардуми қабулқунанда мувофиқат кардани реалияи он кифоя нест, балки ҳақиқати семантикӣ ҳам муҳим аст. Ба ин маънӣ таърифи В.А.Калининро доир ба шартҳои аҳдхудкунии лексикӣ вобаста ба забони тоҷикӣ, махсусан шеваҳои он, нисбатан қабул кардан мумкин аст.

Акнун таркиб ва хусусиятҳои маъноии ҳар як гурӯҳи калимаҳои иқтибосиро ба таври алоҳида мухтасаран аз назар мегузаронем.

Калимаҳои арабӣ

Калимаҳои арабӣ дар таркиби луғати забони тоҷикӣ, аз ҷумла шаҳаҳои шевагии он, таърихи дуру дарозе доранд. "Гурӯҳи аз ҳама қадимтари лексикаи иқтибосиро калимаҳои арабӣ ташкил медиҳанд", — менависад В.С.Расторгуева. 476 Сабаби ин маълум аст: арабҳо дар асрҳои VII—VIII Осиёи Миёна ва Хуросонро забт намуда, дини исломро саросар ҷорӣ карданд.

Калимаҳои арабиро дар ташаккули таркиби луғати забони тоҷикӣ яке аз заминаҳои муҳим ҳисобидан мумкин аст. Ин ба далелҳои зерин асос меёбад.

1. Хучуми арабҳо ба Осиёи Миёна ва Хуросон ба марҳилае роғст омад, ки дар таърихи тараққиёти забонҳои эронӣ гардиши сифатии бузург ба вуқӯъ пайваста буд: забони форсии миёна, ки тақрибан аз асрҳои I—V пеш аз мелод давом мекард, дар охири асри VII мелодӣ таназзул ёфта, ҷои худро ба форсии нав медод. 477 Ин забон, чунон ки аз таърих маълум аст, сарриштаи забонҳои имрӯзаи форсӣ, тоҷикӣ ва дари Афғонистон ҳисоб меёбад.

II. Муддати муайян забони арабӣ ҳам забони илму маданият ва ҳам забони дин ба шумор мерафт.

III. Дар асрҳои VIII—IX аллакай процесси дузабонӣ давом мекард. Хусусан, назар ба нишондоди академик Б.Г.Гафуров дар аҳди салтанати тоҳириҳо (солҳои 821—873) забони форсии нав қариб баробари забони арабӣ эътибор ва интишор дошт. 478

Иқтибоси калимаҳои арабӣ агар дар марҳилаи аввал аз шакли гуфтугӯии забони форсӣ-тоҷикӣ оғоз ёфта бошад, пас минбаъд бештар ба воситаи навъи хаттии он давом кардааст. Аз ин рӯ омӯзиши калимаҳои иқтибосии арабӣ барои равшан кардани саҳифаҳои таърихи ташаккули забони тоҷикӣ умуман манфиатбахш аст. Мутаассифона, омӯзиши ин масъалаи муҳим дар забоншиносии тоҷик то ҳол мавқеи сазовор пайдо накардааст. Агар баъзе мақола ва рисолаҳоеро, ки омӯзиши калимаҳои иқтибосии арабиро вобаста ба забони форсӣ фаро гирифтаанд, истисно кунем, алоқамандона ба забони тоҷикӣ ба масъалаи мазкур, асосан тадқиқоти Т.Бердиева бахшида шудаасту бас 479. Дар баъзе асарҳои дигар, аз ҷумла китобҳои дарсӣ, аз хусуси калимаҳои арабӣ ниҳоят мухтасар ёдоварӣ шудааст.

476 В.С.Расторгуева. Опыт..., стр. 151.

477 Дар ин бора ниг.: В.С.Расторгуева. Среднеперсидский язык. М., 1966, стр. 7.

478 Б.Г.Гафуров Таджики, стр. 335.

479 Т.Бердиева. Лингвистические и экстралингвистические причины арабских заимствований (по материалам прессы 20-х годов), ч. 1. Душанбе, 1971.

Омӯзиши калимаҳои иқтибосии арабӣ аз рӯи материали шеваҳои тоҷикӣ боз аҳамияти муҳим касб мекунад, зеро шеваҳои нисбатан ба забони адабӣ дар ин бобат низ фарқи муайян доранд. Вале шевашиносони тоҷик доир ба ин масъала, гуфтан мумкин аст, ки то ҳол қариб мувоҳила накардаанд. 480 Мо ҳам ҳоло дар асоси материали шеваи ҷанубӣ баёни ҳамаи хусусиятҳои калимаҳои арабиро ба зимма нагирифта, танҳо бо қайдҳои мухтасаре, ки барои таъкиди боз як ҷиҳати ин лаҳҷаҳо асос шуда тавонад, иктифо менамоем.

Калимаҳои арабӣ дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои мазкур дар давоми асрҳои зиёд ҳамчун як қисмати муҳимми сарвати лексикӣ истифода шуда, дар айни ҳол ба як қатор хусусиятҳо молик гаштаанд.

Як гурӯҳи калимаҳои арабӣ ба ҷумлаи унсурҳои умумитоҷикӣ мансуб буда, аз ҷиҳати миқдор хеле фаровонанд. Аммо ин қабил воҳидҳои луғавӣ дар шеваи ҷанубӣ нисбат ба забони адабӣ ва дигар шеваҳои тоҷикӣ бештар бо таърири таркиби овозӣ (фонетикӣ) фарқ мекунад. Онҳоро дар навбати худ боз ба чанд гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст.

1. Қисме аз онҳо мувофиқан ба қоидаву қонунҳои фонетикӣ шеваи ҷанубӣ кор фармуда мешаванд. Чунончи: мактав (дар ар. *مکتب*), талав (дар ар. *تَلَب*), қисм (дар ар. *قسم*), лавз (дар ар. *لفظ*), нуқс (дар ар. *نقص*) ва ғ. Дар байни ин қабил воҳидҳои луғавӣ калимаҳои ҳастанд, ки мутобиқан ба ягон қонуни умумӣ ва маъмул дар тамоми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ беистисно кор фармуда шуда метавонанд. Аз ҷумла, қонуни дар байни ду садонокӣ а ва ё пешу пас аз он ба в (w) мувофиқат кардани овозҳои ф, п, б 481 тақрибан бештари калимаҳои арабиро ҳам фаро мегирад: ҷавр (дар ар. *جبر*), лавз (дар ар. *لفظ*) ва ғ. Аммо ҳодисаҳои фонетикӣ ҳастанд, ки дар нисбати калимаҳои арабӣ ҳам калавида меистанд. Масалан, мувофиқати к бо г аз ҳамаи қабил аст. Дар натиҷа баъзе калимаҳои арабӣ гоҳо бо асли худ баровар оянд (фикр, ҳукумат), гоҳо фарқ мекунад (фигир, иъгумат).

2. Гурӯҳи дигари калимаҳои арабии умумитоҷикӣ дар шеваи ҷанубӣ бар акси забони адабӣ ва шеваҳои дигари тоҷикӣ бо ноияи овозҳои ҳалқии рӯяки *ع* (ҷарангдор) ва *ه* (беҷаранг) истемол мешаванд. Чунон ки маълум аст, ҳар ду ин овоз аслан ҳоси забони арабӣ буда, дар шеваи ҷанубӣ нисбатан суст ва мулоим садо медиҳанд. Ин овозҳо маҳз ба туфайли калимаҳои иқтибосии арабӣ ба шеваи ҷанубӣ ворид шуда, ҳатто баъзан ҳоси калимаҳои соф тоҷикӣ ҳам шуда мондаанд. 482 Намунаи калимаҳоро меоварем: ла *ه* м (дар ар. *له*), ла *ع* ин (дар ар. *لعين*): э ла *ع* ин, дам назада шин! (кӯҳ, Оқбӯрӣ), иърмат (дар ар. *عمره*): да рузи рушан ба иърмати

480 Баъзе ҷиҳатҳои калимаҳои арабӣ дар тадқиқоти муаллифи ин сатрҳо ва рисолаи номзадии Т.Мақсудов зикр шудаанд. Ниг.: Г.Джураев. Говоры таджикоязычных арабов. Автореф. канд. дисс. Тбилиси, 1969; М.Мақсудов. Лексика и фразеология исфаринских говоров таджикского языка. Автореф канд. дис. Душанбе, 1972, стр. 20—21.

481 Барои муфассалтар ошно шудан бо ин масъала ба боби фонетика муроҷиат шавад.

482 Доир ба ҳудуди интишор, хусусиятҳои фонетикӣ ин овозҳо ба боби фонетика нигаред.

худо намедонум (к-х., Эскигузар), мъ-очир (дар ар. *مؤچیر*);
йа ҳафтод-да бид вори, паништа-ш мъ-очир шид (қ., Хилмонӣ) *مؤچیر*
мат (дар ар. *مؤچیر*); *مؤچیر* мат тамоми руйи дънӣ-ра нун мета,
дир-у ча-м-а (к-х., Лангар) ва ғ.

Бо вуҷуди серистеъмоли овозҳои мазкур аз калимаҳои арабии
гоҳо соқит мешаванд. Ин дар ду ҳолат мушоҳида гардид: а) дар
мавриде, ки сарфи назар аз қонуни мавҷуда дар ин ё он маҳал овоз-
ҳои *ع* ва *ه* талаффуз намешаванд. Чунончи, калимаҳои муҳочир
(*مؤچیر*), айб (*عيب*), лаҳза (*لحظة*) ва амсоли
инҳо ҳам дар шакли ба талаффузи арабии наздик (мъ-очир) ва ҳам
дар намуди умумихалқӣ дучор гардидаанд. Ин, аз як тараф, ба ма-
сохати паҳншавии шеваи ҷанубӣ вобаста бошад, аз тарафи дигар, бо
заминаҳои иҷтимоӣ алоқаманд аст; б) дар ҳолате, ки амалиёти ин
ё он қонун дар маҳале қатъ ё суст гардидааст. Аз фасли фонетика
ба мо маълум гардид, ки дар лаҳҷаҳои Роғ, ҷанубӣ ва қисман шимо-
лии Кӯлоб, Бадахшон артикуляцияи овози ҳалқии *ح* суст аст. Ин ба
овозҳои *ع* ва *ه* ҳам дахл дорад. Аз ин ҷост, ки калимаҳои ҳоло
(*حالة*), хозир (*حاضر*), ҳарф (*حرف*), ҳақ (*حق*)
ҳикоя (*حكاية*), ҳомила (*حامله*) ва ғайраро дар лаҳ-
ҷаҳои Роғ, Бадахшон ва ҷанубии Кӯлоб (махсусан дар ҷамоати Са-
риҷашма) ба шакли оли, озир, арф, ақ, иқойа, омила ва м.
ин дучор кардем. Ба ин маънӣ ҳамин ки гап дар болои хусусияти ка-
лимаҳои арабии дар шеваи ҷанубии тоҷикӣ равад, чунин ҳодисаҳои фон-
етикиро ҳамчун аломатҳои хоси лексикӣ низ ба назар гирифтани ло-
зим меояд.

Дар байни калимаҳои арабии иқтибосие, ки зоҳиран умумито-
ҷикӣ шудаанд, бисёр воҳидҳои луғавие ҳастанд, ки дар шеваи ҷану-
бӣ тағйири маъно кардаанд. Баъзе аз ин унсурҳои луғавӣ бо маънои
асл як андоза алоқаманд бошанд, қисми дигар аз он хеле дур раф-
таанд. Чунончи, калимаҳои қотил, латифа, ҳазина, мақом//муқо-
мом, ғараз, хотир, манзил ва монанди инҳо қариб бо акси маъ-
нои асли истифода мешаванд. Барои он ки ин датево беасос намонад,
чанде аз ин воҳидҳои луғавиро бо асли арабии муқоиса мекунем.

Калимаи қотил (дар ар. *قتل*) ба решаи қатл (*قتل*)
алоқаманд буда, ҳамчун фоил дар забони арабии маънии "кушанда"
ро дорад. Мураттибӣ "Арабско-русский словарь" (*القاموس العربى*)
проф. Х.К. Баранов калимаи мазкурро дар ду шакли
омонимӣ қайд карда, бо маъноҳои "убийца", "убивающий", "убийст-
венный", "смертельный" эзоҳ додааст. 483 Аммо ин калима дар
баъзе маҳалҳои Қаротегин ва Обигарм бо маънии "гузаро", "гулдаст"
қайд гардидааст: бово-ш йа истой қотил бид (қ., Ниёзбегиён): бисё
истойи қотиле бид, ки қошғ метрошид (қ., Каҳдара); усто Аслон
дар достонгуӣи ҳамиқа қотиле бид, ки хеч гъфтан надонит (қ., Ёнахш)
Калимаи латифа (*لطفه*) дар луғати мазкур бо се маъ-
но қайд шудааст: а) возук; б) сӯхани латиф; латифа, ҳазл; в) тӯҳфа

483 Арабско-русский словарь (*القاموس العربى*)
Составитель, проф. Х.К. Баранов. Изд. третье, М., Государственное
издательство иностранных и национальных словарей, 1962, стр. 796.
Минбаъд ба тарзи "Арабско-русский словарь" истифода мешаванд.
484 Ҳамон ҷо, саҳ. 923.

Аммо дар лаҳҷаи қаротегинӣ дар қишлоқи Дуғур (Комсомолобор)
ба маънии як навъи зарф, қиф дучор омад. Мисли ҳамин калимаи
ҳазина (дар ар. *خزانة*) → 1) шкаф; 2) ҳазина, 485 дар
қишлоқи Анатурушаки Орҷоникидзеобод (к-х.) ба маънии рағрандо
ни дундаи ҷувоз қайд шудааст.

Калимаҳои арабии ҷудоғона на фақат аз асли худ дур шудаанд, балки
дар байни лаҳҷаҳои алоҳидаи ҷанубӣ бо чандин тобишҳои нави маъ-
но маъмул гаштаанд. Мисоли ин воҳиди луғавии мақом//муқо-
мом аст. Дар "Фарҳанги забони тоҷикӣ" бо ишораи "арабии" зиёда аз наҳд
маънии калимаи мазкур қайд шудааст. 486 Аммо тобишҳои, ки дар
нисбати ин калима дар шеваи ҷанубӣ ба назар расиданд, на ба маъ-
нои асли (истиқоматгоҳ) ва на ба маъноҳои сонии он рост меоянд.
Мисолҳоро муоина мекунем: иҷа "сергап" меган, агане ин хел ма-
қом да мо нест (қ., Фарм); то Фарма дига муқом гап мезанан (к-
х., Анатурушаки тоҷик). Равшан аст, ки дар ин ду мисол калимаи
мақом//муқом бо тобишҳои фарқкунанда (дар аввали ба маънии
"гап", "ҳунар", дар дуюмӣ ба маънии "навъ", "хел") истифода шуда-
аст.

Тағйири маъно инчунин ба калимаҳои хотир (дар ар. *خاتير*)
→ 1) фикр, андеша, идея, мафҳум; 2) ақл; 3) қон; 4) хоҳиш ва ғ. 487
ғараз (дар ар. *غرض*) → 1) мақсад, нишон, объект, кӯшиш;
2) ҳавасмандӣ; 3) чизи дарқорӣ ва ғ. 488, мъ-и тоҷ (*مؤچ*)
→ ниёзманд, касе ки ба чизе эҳтиёҷ дорад, 489 назм (дар ар.
نظم) → шеър, поэзия; тартиб 490, манзил (дар ар. *منزل*)
→ истиқоматгоҳ, хона 491, зарб (дар ар. *ضرب*) → 1) занн;
2) ташиш; 3) замқунӣ ва ғ. 492, иърба (дар ар. *حربة*)
→ ҷанг, маърака, моҷаро 493 ва ҳоказо низ хос аст. Аз ҷумла, хо-
тир ба маънои "одами шинос", "мададгор", ғараз ба маънии "мум-
кин", "эҳтимол", "шояд" мъ-и тоҷ бо маънии "асбоби рӯзгор", "зарф"
ва умуман "чизи лозимӣ"; 494 назм ба маънии "нисбат", манзил
ба маънии "қабр", "гӯр", "қабристон", зарб бо маънии "таъсир",
иърба ба маънии "ҷасорат", ҷадид ба маънии "ирвоғар", "дурӯв-
гӯй" ва ғ. омадаанд. Мисолҳоро аз назар мегузаронем: дар хори-
ҷа хотир надоншта боши, дар институт намедъройи (қ., Қалъанақ);
ғараз, имруз ай район одам мейойа (қ., Хилмонӣ); бира ба ба-
ма ай дунӣ замсойа мъ-и тоҷа бйор-иш (қ., Нимич); ма-и наз-
ми у майда (ш-к., Мӯминобод); манзилкан (қабркан) оли наумедай
(ш-к., Саричашма); хар хел одам иърба намекад, ки фор-да дъройа
(қ., Дегай); қати у гап назан, ҷадид-ай (Роғ, Хоҷағалтон).

485 Ҳамон ҷо, саҳ. 276.

486 Фарҳанг..., ҷ. 2, саҳ. 671.

487 Арабско-русский словарь, стр. 286-287.

488 Ҳамон ҷо, саҳ. 718.

489 Фарҳанг..., ҷ. 1, саҳ. 815.

490 Арабско-русский словарь, стр. 1035.

491 Ҳамон ҷо, саҳ. 1014.

492 Ҳамон ҷо, саҳ. 580.

493 Ҳамон ҷо, саҳ. 203.

494 Мъ-и тоҷ муҳтоҷ дар забони тоҷикӣ, аз ҷумла дар ше-
ваҳои тоҷикӣ, ҳамчун исми хоси номи одам низ истифода мешаванд.

Ҳангоми бо асл муқриси намудани калимаҳои арабии шеваи ҷанубӣ ҷиҳатҳои зеринро бояд ба назар гирифт:

1. Муносибати шаклҳои морфологӣ. Аз ин бобат калимаҳои қотил ва мъи тоҷ бо асли арабӣ чандон айният надоранд: он калимаҳо дар забони арабӣ дар шакли сифати феълии тарзи актив (қотил) ва пассив (мъитоҷ) бошанд, дар шеваҳои тоҷикӣ (инчунин дар забони арабӣ) ҳамчун сифат (қотил) ва исм (мъитоҷ) истифода шудаанд. Чунин ҳол дар калимаҳои боқимонда ҳам то андозае ба назар мерасад.

2. Муносибати семантикӣ. Чи тавре ки маълумоти фарҳангҳо шаҳодат медиҳад, қисме аз калимаҳои мазкур дар ася хеле сермаъно буда, ба тоҷикӣ, одатан, яке аз онҳо муносибат дорад. Аммо дар байни маънои аслии арабӣ ва тоҷикӣ риштаи алоқа дар баъзе ҳолатҳо равшан муосина шавад ҳам, дар мавридҳои дигар хеле суст ба назар мерасад.

Адади калимаҳои иқтибосие, ки шаклан умумитоҷикӣ ва ё ҳоси забони адабии тоҷикианду дар шеваи ҷанубӣ аз бобати маъно фарқҳо доранд, аз ин ҳам бештар аст. Табиист, ки ин қабил воҳидҳои луғавӣ яке аз аломатҳои ҳоси шеваи ҷанубӣ ҳисоб мешаванд, зеро қисми зиёдтари чунин унсурҳои лексикӣ дар забони адабӣ ё шеваҳои дигари тоҷикӣ дар маъно бо асли арабӣ мувофиқат менамоянд.

Чунон ки борҳо ишора кардем, лексикаи ҳоси шеваи ҷанубӣ таркибан ва таърихан гуногун аст. Инак, як силсила калимаҳои иқтибосии арабӣ ҳам теъдоди фонди лексикаи ҳоси шеваи ҷанубиро меафзоянд. Бо вучуди ин, махсусияти чунин калимаҳо барои шеваи ҷанубӣ мафҳуми нисбӣ дорад: онҳо дар шеваҳои дигари тоҷикӣ қариб дучор наоянд ҳам, қисман дар забони адабӣ, алалхусус забони адабии пешина, вомехӯранд.

Гуруҳи дигари калимаҳои иқтибосии арабӣ ҳоси шеваи ҷанубӣ буда, чи аз ҷиҳати ҳудуди интишор ва чи аз рӯи муносибати шакли маъно бо асл якранг нестанд. Масалан, калимаҳои ҳастанд, ки ҳам аз ҷиҳати таркиби овозӣ ва ҳам аз бобати маъно бо асли арабии худ мувофиқат менамоянд. Воҳидҳои луғавии фарас. *ийн*// *ен*// *ийн*, *лонас*, *ҷавал* *Ҷ* *ҷабал*, *мафлук*, *майшар* ва ғ. аз ин қабиланд.

Аз инҳо калимаҳои *ийн*, *майшар*, *лонас* қариб дар ҳамаи шеваи ҷанубӣ дучор омада, унсурҳои лексикӣ мафлук, фарас ва ҷабал (дар ар. *جبل* - *кӯҳ*) ҳоси маҳалҳои алоҳидаанд. Барои намуна хусусиятҳои шаклӣ ва маъноии *ийн* ва фарасро аз назар мегузаронем. Чунончи, дар "Арабско-русский словарь" калимаи фарас (*افراس* - *ҷамъ* *افراس*) бо ду маъно шарҳ дода шудааст: 1) асп, байтал; 2) истилоҳи шохм. асп. 495 Ин воҳиди луғавӣ дар қишлоқи Даҳанин Кӯлоб ҳам (ш.к.) ба маънии асп қайд гардидааст: фарас *йа* хел асп-ай, ки не мепара, не оста мерава. Мазмуни ҷумла дар ифодаи *йа* навъ асп омадани "фарас"ро таъкид намояд ҳам, бо асли арабӣ наздик будани онро ҳаргиз сарфи назар намекунад.

Калимаи *ҳин* (дар ар. *حين*, *ҷамъ* *احيان*) дар фарҳанги Х.К.Баранов бо ду маънои алоқаманд тавзеҳ ҷифтааст: 1) вақт; 2) лаҳзаи кулай. 496 Тақрибан айни ҳамин маъниҳо дар шеваи ҷанубӣ

495 Арабско-русский словарь, стр. 756.

496 Ҳамон ҷо, саҳ. 261.

нубии тоҷикӣ низ барҷо мондаанд. Мисолҳоро мулоҳиза фармоед: ҳоло *ийн* гандаги-*йай* (қ., Ҳалқарф); саҳари агар мекези, ба *ийн* нуни гарма мераси (ш.к.); олиҷабандак оли-ам истодаги-*ай* *ийн*-*йш* рафтаи, вайрон шидай (ш.к.); *ийне*, ки мо хундем, мочири бёд (в.қ., Гирдхам); ақу мо рафтим, ҳайни аму матаб ташкил шудан-да (ш.к., Саричашма); аму оли *ийн*-*йш*-*ай* зира-ра (ш.к., Сангдара) ва ғайра. 497

Бисёр калимаҳои арабӣ дар шеваи ҷанубӣ маънои худро андак дигар кардаанд, ки воҳиди луғавии аҷр аз ҷумлаи онҳост. Ин калима дар деҳаи Оби Лурди Комсомолобод (қ.) бо маънии "ҳақ", "ҳисса", "муҳд" ба қайд даромадааст: у *ино*-*нда* аҷрои осяб-а мекеди-ш. Дар забони арабӣ калимаи мазкур (*اجور*, *اجور*) маънии "мукофот", "подош" ва "музд"ро дорад. 498

Калимаҳои иқтибосии арабӣ, ки ба лексикаи ҳоси шеваи ҷанубии тоҷикӣ мансубанду мустақил истеъмол мешаванд, аз бобати алоқайи маъно бо асл марҳилаву даврҳои гуногуни дохилшавиро ба хотир меоваранд: аз баъзеи онҳо маънои асл зуд ба назар ҷилвагар шуда истад, аз қисми дигар чунин риштаи маъноиро ба душворӣ пайдо кардан мумкин аст. Чунин факт ҷолиби диққат мебошад, ки чараёни васеъ ё маҳдудшавии маънои калимаҳои арабӣ дар шеваи ҷанубӣ катъ наёфтааст. Вобаста ба шароит, талаботи давр, дигаргуниҳои этникии мардуми мо воҳидҳои луғавии арабӣ ҳам тадричан тағйири маъно мекунанд. Дар деҳаи Кӯли райони Гарм (в.қ.) ба чунин факти аҷиб вохӯрдём: калимаи "муазин" (дар ар. *موزن*) бар акси маънои собиқаш (ходими дин, азонгӯянда, шахсе, ки ба ибодат даъват менамояд) 499 дар ифодаи мафҳуми "ҷойхоначӣ" истифода мегардад. Албатта, пешакӣ ҳукм кардан душвор аст, ки калимаи мазкур дар ин маънии нав пойдор менамояд ё не. Вале чунин факт аён аст, ки калимаҳои иқтибосӣ, аз ҷумла, воҳидҳои луғавии арабӣ минбаъд ҳам бо тағйироти миқдорию сифатии маънои давом хоҳанд кард.

Чунон ки дар қисмати лексикаи феъл ишора рафт, дар ташаккули феълҳои таркибии номӣ саҳми калимаҳои иқтибосӣ умуман калон аст. Вале унсурҳои луғавии арабӣ дар ин бобат аз ҳама сермаҳсултар ҳисоб меёбанд.

Дар лексикаи феълии шеваи ҷанубӣ калимаҳои зерини арабӣ чун ҷузъи номии феълҳои таркибӣ бештар вомехӯранд: лат (дар ар. *ل*): лат кардан - задан, кӯфтан, фър (дар ар. *ف*): фър гаштан - давр задан, саёҳат кардан, қарор (дар ар. *ق*): қарор кардан - истодан, ман (дар ар. *م*): ман кардан - боздоштан, даст гирифтани, нигоҳ доштан, тавила (дар ар. *ط*): тавила кардан - бо арғамчин да-роз бастанӣ ҳайвоноти хонагӣ дар чарогоҳ, чаҳт (дар ар. *ح*): чаҳт кардан - даъват кардан, ҷар (дар ар. *ج*): ҷар шудан - гелидан, фуру рафтан, сур (дар ар. *س*): сур кардан - пеш кардан ва ғ.

497 Вариантҳои фонетикӣ калимаи "ийн"ро ҳамчун тафовутҳои дохилии шеваи ҷанубӣ ба назар гирифтани мумкин аст, чунки дар асли арабӣ танҳо як намуд зикр гардидааст.

498 Арабско-русский словарь, стр. 28.

499 Ҳамон ҷо, саҳ. 34.

Азбаски дар феълҳои таркибӣ бори асосии маъно ба зиммаи хиссаи номист, аксари калимаҳои арабӣ ҳам дар ин гуна мавридҳо аз асли худ чандон дур нарафтаанд. Чунончи, маънои калимаи лат дар арабӣ бо "заниш" алоқаманд аст. Чунин маъноро таркиби лат кардан ҳам ифода мекунад: момаш латъш кардай (ш.к.); тий-оқса гъриф, и. зан-а лат карт (ч.к., Саричашма); гулба латът мекъна, харъш (в.к., Кулумбаи Поён). Ё худ маънои калимаи та-вил дар асл бо "дароз", "дарозӣ" алоқаманд мебошад. Ин калима дар шеваи ҷанубии тоҷикӣ бевосита дар маънии "дароз" танҳо дар таркиби топоними "Тавилдара" (Дараи дароз) боқӣ монда бошад ҳам, дар ҳаёти тавила кардан аз он маъно тамоман ҷудо нест: бо аргамҷини дароз баста шудани ҳайвонот ишора ба ҳамон маънист: ма мерам, асп-а тавила кънум (ч.к., Учкул).

Феълҳои таркибие, ки ҷузъи номиашон калимаҳои арабист, дар шеваи ҷанубӣ мисли дигар воҳидҳои луғавӣ ноҳамвор ва нобаробар паҳн шудаанд. Ин, аз афташ, танҳо ба дараҷаи истеъмоли ҷузъи номӣ (калимаи арабӣ) сахт вобаста аст, чунки ёридиҳандаҳои тоҷикӣ дар ҳамаи маҳалҳо беистисноанд. Аз ин рӯ таркиббандии калимаҳои ман (∟ манъ), қарор, ҷар, фър, сур ва амсоли онро бо феълҳои ёвари тоҷикӣ (ман кардан, қарор кардан, ҷар шудан, фър гаштан, сур кардан) дар ҳама ҷо дучор оем, дар истеъмоли амн (амн кардан = омӯхта кардан), касрат (∟ касрат шудан = афзудан, бисъер шудан) маҳдудияти территориявиро мушоҳида меҷамоем: амн кардан дар Қўшағба (в.к.) ва касрат шудан дар доираи Оби-гарм (қ.) ба қайд даромадаанд.

Чунон ки маълум аст, забонҳои тоҷикӣ ва арабӣ на танҳо аз бобати ба оилаҳои гуногун тааллуқ доштани худ, балки аз ҷиҳати системаи грамматикӣ ҳам фарқ мекунанд: забони тоҷикӣ ба ҷумлаи забонҳои аналитикӣ тааллуқ дошта, арабӣ ба гурӯҳи флективҳо дохил мешавад. Ин аст, ки ҳангоми иқтибоси калимаҳо бисъере аз хусусиятҳои флективизми забони арабӣ барҳам хӯрдаанд. Ин ҳолат тадқиқотчиёро водор намудааст, ки ба омӯзиши калимаҳои иқтибосии арабӣ дар забони тоҷикӣ аз ду ҷиҳат назар кунанд: 1) аз нуқтаи назари забони тоҷикӣ; 2) аз нуқтаи назари забони арабӣ. Т.Бердиева маҳз роҳи дуҷумро интихоб намуда, дар рисолаи худ хусусиятҳои калимаҳои иқтибосии арабиро дар миқёси як марҳилаи муайяни тараққиёти забони адабии тоҷик (солҳои 20-ум) акс кунанда аст. 500 Зотан, чунин усулро дар материали лаҳҷаҳои тоҷикӣ ҳам метавон истифода кард. Аммо ин масъала мавзӯи омӯзиши алоҳида аст. Бинобар он мо дар тафсилоти худ, асосан, бо нишон додани ҷиҳатҳои тоҷикишудаи калимаҳои арабӣ қаноат мекунем. Бо вучуди ин, мухтасаран инъикоси баъзе хусусиятҳои арабии калимаҳои иқтибосии арабиро хотирнишон кардан аз ғоида ҳолӣ нест.

Пеш аз ҳама, ҳаминро гуфта метавонем, ки воҳидҳои луғавии арабӣ дар шеваи ҷанубии тоҷикӣ на дар ҳамаи породаҳои феълӣ забони арабӣ истифода мешаванд. Аз ҳама бештар, чунон ки дар боло зикр кардем, масдарҳои породаи якум ба сифати исмҳо дучор меоянд. Дар баробари ин, гоҳо масдарҳои породаҳои дигар ҳам ба назар бермеҳуранд. Чунончи, бо намуди масдари породаи дуюм (

500 Т.Бердиева. Лингвистические и экстралингвистические причины арабских заимствований, ч. 1. Душанбе, 1971.

маҳо вомехуранд: ма мерам, асп-а тавила кънум (ч.к., Учкул); акай ма лим, къчо-да та ин-ът кардан? (ш.к., Муминобод); оли, та-чиб шъдем, и чи орд-ай (ш.к., Ховалинг).

Чун дар забони адабии тоҷикӣ дар шеваи ҷанубӣ ҳам калимаҳои арабӣ дар шакли сифатҳои феълӣ породаҳои якум ( ) дуюм ( ) ва сеюм ( ) зиёд дучор меоянд. Мисолҳоро аз назар мегузаронем: мийон-ъм ма-иб-ай; ма-иб-идаги, ай бънг ғалтидаги (в.к., Лангар); уво-ра мъочиро кардан-шу (в.к., Сасиқбулоқ); йа ҳафтота бъд, вори паншт-аш мъ-о-чир шид (к., Хилмонӣ); ай рузе, ки со-иби зақл шидъм, и ҳамтари сийаҳ-ай (ш.к., Муминобод); неки машоқи зур-ай (в.к., Оқсой); котиб ай сь-ар-ай хурдестай (в.к., Хиҷборак); бово-м бьсйо истой қотиле бъд, ки қошъ метърошид (қ., Каҳдара) ва ғ. Инчунин дар ҳамин ҳолатҳо калимаҳои мъ-о-сил-элчӣ, намоян-да, завчӣ (в.к., Сарикенча), табох-пазанда, ошпаз (ш.к., Токак; к., Ёнахш, Мискинобод), мафлук-фартут, барҷоманда (в.к., Хиҷборак), ғасол-покшӯй, мурдашӯй (ш.к., Ховалинг), косъб-ҳунарманд, дӯзанда (в.к., Кулумбаи Боло) қайд шудаанд.

Ниҳоят, дар шеваи ҷанубии тоҷикӣ калимаҳои арабии ифодакунандаи макон, ки дар қолаби ва рехта мешаванд, низ бисъеранд. Аз ҷумла, калимаҳои манзил-қабр (дар ҳамаи гурӯҳҳо), матлаб-мақсад, ният (к.к., Эскигузар), мағал-ҷои хо-би гӯсфандон дар назди хиргаҳ (в.к., Оқсой), маскан-ҷой, манзил (в.к., Лангар) ва ғ. аз ҳамин қабиланд.

Калимаҳои арабӣ соҳаҳои гуногуни ҳаёти маънавӣ ва маишии мардуми моро фаро мегиранд.

Калимаҳои туркӣ

Калимаҳои туркӣ дар шеваи ҷанубӣ аз ҷиҳати миқдор мисли воҳидҳои луғавӣ: забони арабӣ чандон фаровон набошанд ҳам, таърихи дохилшавии онҳо низ чандин садсолаҳоро дарбар мегирад. Шеваи ҷанубӣ аз бобати фаро гирифтани калимаҳои туркӣ (асосан ўзбеки ва қирғизи) як хел нестанд. Агар лаҳҷаҳои мазкурро дар ин бобат ба дараҷаҳо тақсим кардан ҷоиш бошад, пас ҷои аввалро ба гурӯҳи Қаротегин дода, лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор, ваҳиёу қаротегинӣ ва кӯлобиро паси ҳам баъди он гузоштан мумкин аст. Ин сабабҳои таърихӣ, иқтисодӣ, ҳудуди ҷуғрофӣ ва ғ. зич алоқаманд мебошад.

Муаррихи номи тоҷик. Б.Ғафуров дар асари худ "Таджики" ба алоқаи зичи тоҷикону ўзбекон дар гузашта ишора намуда, чунин ме-нависад: "Махсусан, халқҳои тоҷику ўзбек, ки дар заминаи умумияти этникӣ ташаккул ёфтаанд, байни худ алоқаи зич доранд. Дурдонаҳои маданияи халқи тоҷик дастраси ўзбекон буданд. ҳамчунон ки комъебиҳои маданияи халқи ўзбек аз тарафи тоҷикон ҳам ба таври васеъ аз худ карда мешуданд: характери маданияти моддӣ, урфу одат, санъати халқӣ = ҳамаи инҳо чунон наздиканд, ки фарқ кардан душвор аст. Таърихи қадимтарин, қадимӣ ва, аз бисъер ҷиҳатҳо, асримиёнагии ин халқҳо ниҳоят наздик ва аксар айниқдор буда, дар айни як территория инкишоф ёфтааст". 501 Ин аст, ки бар акси калимаҳои ара-

501 Б.Ғафуров. Таджики, стр. 3.

би иктибоси вохидҳои лугавии турки дар шароити муносибати тамоми ман дигар чараён кардааст. Аммо чунин муносибату шароит барои хар як маҳали тоҷикнишин то андозае ба тарзи хоса фароҳам омадааст. Чунончи, тоҷикони Қаротегин, Кӯлоб ва Дарвоз аз маҳалҳои асосии ўзбекнишин дур афтада бошанд ҳам, алоқаи онҳо дар гузашта мунтазам давом кардааст. Ба хотир меоварем, ки рафтуоии мардуми кӯхистони тоҷик ба водии Фарғона, шаҳрҳои Тошканду Самарканд ханӯз то ба Россия ҳамроҳ гардидани Осиеи Миёна давом дошта, минбаъд ба туфайли вусъати ёфтани саноати пахтаозакунӣ хеле қувват гирифтааст. Натиҷаи ҳамин рафтуоии бардавом аст, ки ҳатто дар районҳои алоҳидаи водии Фарғона бо номи "қаротегинӣ" маҳалҳои махсус ташкил ёфтаанд, ки имрӯз ҳам аз бобати лаҳҷа аз тоҷикони маъзеъҳои дигари ин водӣ фарқ мекунанд. 502 Қисми ҳамин тоҷикон риштаи хешу табориро аз сокинони Қаротегин ханӯз ҳам нақандаанд, ки ин ҳам барои давом додани алоқаи ўзбекону тоҷикони водии Қаротагин боис шуда метавонист.

Ҳамзистӣ ва муносибати дӯстонаи мардуми тоҷикзабон умуман бо қавмҳои туркнаҷод дар ҳуди масоҳати пахшавии шеваи ҷанубии тоҷикӣ ҳам аз асрҳои гузашта мушоҳида мегардад. Аз ҷумла, дар ҷанубии Кӯлоб, Ёвон, Орчоникидзеобод, районҳои Ленин ва Ҳисор, инчунин Чиргатол ҳамин ҳолат ба назар мерасад.

Ба ин тариқа, унсурҳои лугавии туркие, ки дар шеваи ҷанубӣ мавҷуданд, ҳамчун натиҷаи алоқаи бардавоми иқтисодӣ, сиёсӣ, территориявӣ ва ҳатто хешу табории қавмҳои туркнаҷоду тоҷик ба назар мерасанд.

Калимаҳои турки дар фонди луғати лаҳҷаҳои мазкур нисбатан кам бошанд ҳам, барои муайян кардани муносибати онҳо бо забонҳои турки меъёри муҳим шуда метавонанд. Чунин калимаҳо ба фонди луғати шеваи ҷанубӣ, аз афташ, бо ду роҳ дохил шудаанд: а) бо роҳи бавосита, яъне ба воситаи забони адабӣ ё шеваҳои дигари тоҷикӣ, алаҳусус шеваи шимолӣ; б) бевосита аз забонҳои турки.

Вобаста ба ҳамин дар шеваи ҷанубӣ ду гурӯҳи калимаҳои туркиро дучор меоем:

1. Калимаҳои туркие, ки қариб дар ҳамаи шеваҳои тоҷикӣ дучор меоянд, яъне умумихалқианд. Онҳо ҳатто дар байни ҳуди шеваи ҷанубӣ ҳам умумӣ ҳисоб меебанд: ойлик, оқсақол, чатоқ, қавик, (қавоқ), қош, қъдък (қудуқ), қътан (қўтан), қърут (қурут), туғай ва ғ. Ин қабил калимаҳо ба соҳаҳои гуногуни зиндагӣ тааллуқ доранд.

II. Калимаҳои туркие, ки асосан, дар доираи шеваи ҷанубӣ ба назар мерасанд. Чунин калимаҳо аз ҷиҳати ҳудуди интишор ду ҳел мешаванд: а) калимаҳои туркии хоси ҳамаи маҳалҳо. Намунаи ин калимаҳои қизиқ, арқан, ҳарқан (тахтапушт) мебошанд. 503 б) калимаҳои туркии хоси як ё якчанд маҳали наздик. Чунончи: чо...

502 Дар ин бора ниг.: Ғ.Ҷўраев. Доир ба ҷамъбасти экспедицияи шевашиносии водии Фарғона. Ахб. Аф. РСС Тоҷикистон. Шўъбаи фанҳои ҷамъиятӣ. Душанбе, 1965, № 4 (42), саҳ. 78.; Ч. Мурватов. Шеваҳои тоҷикони атрофи Андӣҷон. Душанбе, 1974, саҳ. 7-9.

503 Гурӯҳи лаҳҷаҳои Бадахшон аз ин таснифот як андоза истисноанд.

бош — мавриде, ки дар бузқашӣ ду савор бузуро ба ду тараф ҳам шуда аз ду тараф мекашанд (Ҷ.к., Доғистон), ыгър — аспӣ наре, ки барои наслири парво мекунанд (Ҷ.к., Доғистон), чалък — болишта, ки зери зини асп (В.к., Сарикенча). қъръғ — асбоби махсусе, ки барои доштани аспони гала истифода бурда мешавад (қ., Ниёзбегиён). тъқъзак — болоиҳам чидани курпа (ҷанубии Кӯлоб), чатқал — омехта, ҳархела (қ., В.к.) ва м. инҳо.

Чунон ки мебинем, таркиби ин калимаҳо ҳам як ҳел нест. Онҳо дар ифодаи предмет, ҳодисаҳои гуногун омада, ба захираи диалектизми лексикӣ маҳал (ё лаҳҷаи) ҷудоғона дохил мешаванд.

Ба ҷуз лаҳҷаҳои боло калимаҳои турки дар фонди луғавии шеваи ҷанубӣ боз ба хусусиятҳои зерини истемолӣ молиқанд:

1. барои фарқ кардани предмети якнамӣ, ки ба ду ҷинс (зану мард) тааллуқ дорад. Масалан, дар кишлоқҳои Шул ва Қазноки Ғарм (аз шеваи Қаротегин) калимаи тоҷикӣ курта бештар хоси куртаҳои занона буда, куйнак (қ. қўйлак) ба куртаи мардон оид гардидааст.

2. барои ифодаи ин ё он намуди як предмет. Чунончи, дар Чиргатол (В.к., Сасикбулоқ) дар ифодаи рағани сафед "оғйоқ" ё "руғани ағйоқ" истифода мешавад.

3. бо ёридиҳандаҳои феълии тоҷикӣ алоқаи лексикӣ-синтаксисии мустаҳкам дарпайваста, дар ифодаи амалҳои гуногун истифода мешаванд: қиста; қиста кардан — танг кардан (В.к., Сарикенча), қъшоқ; қъшоқ кардан — гўсфандони ба гардани якдигар бас ташуда (қ., Ниёзбегиён), аралаш//алдараш; алараш//алдараш кардан (шудан) — чизеро омехта кардан (ш.к., қ., Эскигузар), арқан; арқан кардан — ба пушт гирифтани (қ., Тегирмӣ), сурамиш; сурамиш кардан — пурсидан, ҷустуҷў кардан (В.к., Нимич) ва монанди инҳо.

Табиист, ки қисме аз калимаҳои турки ҳам, чун унсурҳои лексикӣ забони арабӣ, ба таркиби луғати шеваи ҷанубӣ ворид гашта, бо тағйир шакли маъно намондаанд. Танҳо ҳуди калимаи аралаш 504 бо варинатҳои аралаш (ш.к., Ховалинг, В.к., Тавилдара), аралаш (қ., Яхч), алара (ш.к., Мўминобод), арла (ш.к., Зираки), алдараш (қ.х., Ёвон, Орчоникидзеобод) истифода мешавад. Калимаҳои сал, кекса, қутан, овсақол (қ. оқсақол), кутарма, элчи ва ғ. қисман ё пурра тағйир маънии кардаанд. Аз ҷумла, моҳияти маънои калимаи сал (дар ваҳиёи қаротегинӣ, қаротегинӣ), тал (ҷанубии Кӯлоб) дар шеваи ҷанубии тоҷикӣ, назар ба туркиаш андаке тағйир ёфтаасту бас. Дар луғатномаҳои туркии каллимаи мазкур "амад" шарҳ дода шудааст. 505 Айни ҳамин маъни дар луғати тоҷикӣ-русӣ ҳам такрор ёфтааст. 506 Муаллифи "Персидско-русский словарь" М.А.Гафаров бошад, таҳти моддаи "Плот, паром, барка, судно, корабль" чунин менависад: "Плот, паром, барка, судно, корабль". 507 Вале дар шеваи ҷанубии тоҷикӣ калимаи сал

504 Ниг.: Ўзбекско-русский словарь, стр. 37.

505 Муқ. кунед: А.Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. 1. М., 1968, стр. 689. В.В.Радлов. Опыт словаря тюрских наречий, т. 4, ч. 1. М., 1911, стр. 343.

506 Таджикско-русский словарь, стр. 337.

507 М.А.Гафаров. Персидско-русский словарь, т. 1. М.,

1914, стр. 469.

(ё тал) нақлиёти махсуси даръёгузарро ифода менамояд, ки аз лўст-
хон дамкардаи барзагов, ки болои ҷўбҳо маҳкам карда шудааст, иб-
рат мебошад. Ин реалия аз амад як андоза фарқ кунад ҳам, моҳия-
тан бо он баробар аст. Калимаи сал ё тал, чунон ки дар забон-
ҳои турки аз рӯи маълумоти лугатномаҳои мазкур ба назар мерасад.
Дар шеваи ҷанубии тоҷикӣ ҳам ба сифати ҷузъи калимасоз низ исти-
фода шудааст: яке аз деҳаҳои собики назди шаҳри Норақро Талкаш
меномиданд, ки ифодакунандаи касбу машғулиятҳои мардуми он
маҳал мебошад.

Дар шеваи ҷанубӣ ҷой доштани вариантҳои сал//тал ду тах-
минро илқо менамояд: 1) мувофиқати ҳамсадоҳои пешизабонии сал;
2) натиҷаи шунд ё талаффузи нодуруст, ки ҳамчун яке аз сабаб-
ҳои азхудкунӣ қайд кардем.

Намунаи калимаҳои туркие, ки маънии худро хеле тағйир до-
даанд, овсақол//оқсақол мебошад. Дар лугати ўзбеки-русӣ
(саҳ. 313) чунин эзоҳи калимаи оқсақол ро мебинем: а) бело-
бородый старик; 2) оқсақол (старейшина, староста). Аммо дар до-
ираи лаҳҷаҳои Кўлоб ва қисман ваҳиёӣ-қаротегинию қаротегинӣ ов-
сақол ба маънои "хостгор", "миёнрав" низ кор фармуда мешавад.

Калимаи кекса//кикса//кеска дар маънои аввал бо асли
ўзбекӣ (одами пир) мувофиқат кунад ҳам, тадриҷан васеъ шуда,
дар ифодаи "дово" "фиреб нахўрданӣ", "пухтакор" (қ., Янғорлик)
ва "лўстгафс" (в-қ., Ярхаб) низ истифода гардидааст: у занак бисй-
ор кекса-ай-де, фиреб-ъш дода наметонъм.

Калимаҳои туркии иқтибосиро аз рӯи мансубияти забонӣ ме-
тавон ба ду гурӯҳ ҷудо кард: калимаҳои туркӣ-ўзбекӣ ва калимаҳои
туркӣ-киргизӣ. Агар гурӯҳи аввал бештар дар лаҳҷаҳои кўлоб, кў-
лобии Ҳисор мақом дошта бошад, гурӯҳи дуюм (туркӣ-киргизӣ), асо-
сан, хоси Чиргатол (ваҳиёю қаротегинӣ) ва Қаротегин (Боло ва Мо-
байн) ҳисоб меёбад. Шубҳае нест, ки доираи унсурҳои ўзбекӣ на-
зар ба киргизӣ хеле васеъ аст. Бартарини аввалӣ, ба назари мо,
ба тавассути се имконияти реали ба вуқӯъ омадааст:

1) аксарияти он унсурҳои лексикии ўзбекӣ, ки дар шеваи
ҷанубии тоҷикӣ ҷой доранд, дар айни ҳол умумитуркӣ буда, ба ин
шева маҳз бо шакли ўзбекишон ворид гаштаанд. Аз ин рӯ мо, ма-
салан, калимаҳои ойлик, арқан ва амсоли онҳоро, ки бидуни шуб-
ҳа дар забони киргизӣ ё бо ҳамин шакл ва ё дар намуди андаке ди-
гар мавҷуданд, ҳамчун унсурҳои туркӣ-ўзбекӣ маънидод мекунем;

2) гуфтан мумкин аст, ки калимаҳои ўзбекӣ аз ҷор се ҳис-
саи территорияи шеваи ҷанубиро фаро гирифта метавонанд ва ҳол
он ки унсурҳои лексикии киргизӣ аз доираи як ҳиссаи он чандон
берун намераванд:

3) калимаҳои туркӣ-ўзбекӣ аз ҷиҳати мансубияти шевагӣ
гуногунанд: дар маҳалҳои ҷануби Тоҷикистон бо номи турк, лакай,
дурман, қарлук, барлос ва ғайра қавмҳои туркнажод зиндагӣ ме-
кунанд, ки лаҳҷаҳои онҳо низ таҳти мафҳуми "забони ўзбекӣ" мут-
таҳид мешаванд.

Метавон гуфт, ки ҳам калимаҳои туркӣ-ўзбекӣ ва ҳам во-
ҳидҳои луғавии туркӣ-киргизӣ аз ҷиҳати маъно ва реалияҳои ифо-
да мекардагӣ худ ҷолиби диққат буда, соҳаҳои гуногунро дарбар
мегиранд. Аммо агар аз ин бобат калимаҳои туркӣ бо калимаҳои

иқтибосии арабӣ муқоиса карда шаванд, тафовути зиёдеро мушоҳи-
да кардан мумкин аст. Маълум мешавад, ки ҳангоми иқтибоси кали-
ма бештар соҳаҳои мадди назар мебаранд, ки маҳз бо онҳо як халқ
бо халқи дигар муносибат дармепайвандад, ба халқи дигар зиёдтар
унсурҳои лексикии соҳаҳои дода мешавад, ки як халқ маҳз бо ҳамин
соҳаҳо машҳур аст. Ба ин маънӣ, агар ба ҳаёти калимаҳои иқтибо-
сии туркӣ назар андозем, унсурҳои лексикии ифодакунандаи соҳаи
ҷорводориро бештар мушоҳида мекунем. Ин қабил калимаҳо бевоси-
та номи ҳайвонро ифода накунад ҳам (чунки аксари номи ҳайво-
нот дар лексикаи шеваи ҷанубӣ умумитоҷикӣ), ба навъ, хусусият ва
тариқи парво кардани онҳо оиданд. Чунончи ғўр (қ-к., Доғистон)
— аспӣ наре, ки барои наслгирӣ парво мекунанд, қўрғ (қ., Ниёз-
бегиён) — асбоби махсусест, ки барои доштани аспони гала истифо-
да бурда мешавад, қўзил (қ., Ниёзбегиён) — аспӣ хокистаранг,
қўшоқ (қ., Ниёзбегиён) — гўсфандони бо ҳам басташуда, кийик
(в-қ., Ярхаб), куйук (ш-к., Ғеш) — оҳуи даштӣ ва ғ. Ин миқдорро
бўка//буқа, қатик, қўрут//қурут, қўтан//қутан барин

воҳидҳои луғавӣ, ки дар шеваҳои дигари тоҷикӣ низ мустаъма-
ланд, боз ҳам меафзоянд. Вале ҳудуди интишори ин калимаҳо дар
шеваи ҷанубӣ баробар нест. Масалан, калимаи қатик дар баъзе
шоҳаҳои лаҳҷаи кўлобии Ҳисор, кийик дар маҳалҳои алоҳидаи дои-
раи Кўлоб ва ваҳиёӣ-қаротегинӣ ба назар мерасанд. Баъзе аз кали-
маҳои болоро дар таркиби ҷумла мулоҳиза мефармоём: иқа ай ҷойи
қўтан санглар канда бийо (қ-к., Шаҳрибарбар); хўрмайи рўған-ъ
қўрут ай раҳ кўнора мун (ш-к., Ғеш); ай ҳаму чақа-да қатик ши-
рин-ай (в-қ., Анатурушаки тоҷик); пештар қўрут мекарда бўдастан
(в-қ., Лангар); ҳамуйе, ки ҷуло-да ҳастак, куйук-ъш меган, уйе,
ки ҳайлоқо-да ҳастак, нахчир меган (ш-к., Ғеш) ва ғ.

Тақрибан ҳамаи он калимаҳои соҳаҳои мадди, аз нуқтаи
назари шеваи ҷанубии тоҷикӣ ба ҷумлаи исмиҳои мансубанд. Аммо
калимаҳои иқтибосии исмиҳои туркӣ одатан зиёд буда, ба соҳаҳои гу-
ногун ҷудо мешаванд. Аз ҷумла, ба ин доира воҳидҳои луғавии ифо-
дакунандаи узви бадан: арқан — тахтапушт, чалалоқ — шалалоқ
(в-қ., Кулумбаи Боло), қўчоқ — оғуш (қ-к., Учқул), қавақ — қа-
воқ (қ-к., Учқул); номҳои сару либос ва асбоби анҷоми дундагӣ:
тўқъзак — сару либоси ба арўс додашаванда, ҷорук — навъи пой —
афзол; исмиҳои гуногун: ойлик — моҳона, кўч — қувва (қ-к., До-
ғистон), давуш — овоз, садо (к-қ., Эскигузар), қама — ҳабс (в-қ.,
Ҳичборак), туғай — беша, ҷангал ва м. ин низ тааллуқ доранд.

Калимаи уқ барои ҳамаи шеваи ҷанубӣ хос набошад ҳам, дар
маҳалҳои ҷудогона бо маъноҳои фарқкунанда дучор омад. Аз ҷумла,
он дар Оқсой (в-қ.) ба маънии "ҷўби рости хирғаҳ", аммо дар Ду-
оби Болои Файзобод (қ-к.) дар ифодаи "тири милтиқ" ба қайд даро-
мадааст. Мисол бо маънии дуюм: милтиқ-ш-а мекован, дъ уқ мейо-
ван, ай лагандъш уқ найофтан.

Воҳидҳои луғавии қўрчов (нақши девори хиргоҳ), кумочқа-
зон (як навъ нон, ки хамири онро дар дег ё тоба андохта дар зери
алав гўр мекунанд), қошқўлоқ (навъи зарф), ағйоғ//оҳйоғ (рав-
ғани пахта) ва ғ. бештар дар доираи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ
ва қаротегинӣ ба назар расидаанд, ки, аз афташ, онҳо самаран му-
носибати забони киргизӣ бо лаҳҷаҳои тоҷикӣанд.

Дар доираи калимаҳои иқтибосии туркӣ сифатҳо ҳам гурӯҳи алоҳидаеро ташкил медиҳанд. Дар баробари калимаҳои маъмули арабӣ лаш (омехта), қизик (ачаб), туғри (дуруст), йош (ҷавон), беш (хонила), чатоқ (галат, нодуруст) инчунин очъқ – рӯнроғ, ғъз (хонила), чатоқ (галат, нодуруст) инчунин очъқ – рӯнроғ, (в-қ, Сасикбулок), кетардайдӯ-оварагард (қ, Вайдара), чатқал – омехта, ҳархела (в-қ, Кӯл), йарамас – ноқора, ноухда-баро (қ, Шул) барин воҳидҳои луғавии сифатие дучор меоянд, ки дар дохили шеваи ҷанубӣ тафовутҳои лексикиро ба вуҷуд меоваранд. Чунончи, воҳидҳои луғавии йарамас, чатқал, кетар, асосан, дар маҳалҳои ҷудогонаи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва қаротегинӣ ба назар расидаанд: иё одами йарамасан 508, қати иё йак чо на-мешем (қ, Шул); унча чатқал, ҳар чиз бисёр-ай (в-қ, Кӯл); и сағ кетар-ай, намун-ёш бӯдроёя (қ, Вайдара) ва ғайра.

Дар лексикаи шеваи ҷанубӣ чанде феълҳои низ ба назар расанд, ки асоси онҳо феълҳои забони ўзбекӣ ташкил медиҳанд. Феълҳои соддаи боқидан (қ, в-қ) – бонӣ кардан, сиқондан (қ-ҳ, Анатурушаки тоҷик) – фишурдан, тикондан (қ-ҳ, Анатурушаки тоҷик) – хастан, халондан аз ҳамин қабиланд: гуспанд-а мебоқем (в-қ, Куглик); ҳамика, ки месика, мехона (Анатурушаки тоҷик). Дуруст аст, ки аз инҳо тикондан ва сиқондан дар тоҷикӣ як андоза маъноӣ маҷозӣ гирифтаанд. Аммо боқидан бо маъноӣ дар забони ўзбекӣ доштаи боқмоқ пурра мувофиқат менамояд.

Аз калимаҳои номустақилмаъноӣ иқтибосии туркӣ дар гурӯҳи лаҳҷаҳои Қаротегин, ваҳиёӣ-қаротегинӣ ҳар вақт воҳиди луғавии ишқилиб дучор меояд, ки муродифи калимаву таркибҳои мода – лии хулоса, ба ин тариқа, қор карда ҳисоб меёбад: ишқилиб ки, дар ин ҷоҳо ҳич ки ба печка зиндагонӣ карда наметавона (в-қ, Куглик).

Ниҳоят, унсурҳои лексикии туркӣ таркиби луғавии шеваи ҷанубиро бо роҳи калимасозӣ ҳам бой кардаанд. Намунаи унсурҳои иқтибосии туркиро ҳам дар қолаби калимаҳои сохта ва ҳам дар қолаби калимаҳои мураккаб пайдо кардан мумкин аст. Чунончи, қ-т-ш-қорақ (қ, Ниёзбегиён) – исми ҷузъи чигина, қорвонбоши (қ-ҳ, Шӯр) – сардори қорвон, кесакдевол (в-қ, Хонт) ва ғ. Дар ин мисолҳо ҷузъҳои бош (сар), кесак (қулӯҳ) дар маъно ба асли туркӣ худ мувофиқат қунанд ҳам, қъшқор то андозасе дур рафтааст ва ба туфайли васл гардидаи суффикси тоҷикӣ – ак нисбати предмети дигар гаштааст. Аммо айшата (падарошно) барин калимаи таркибан мураккабро (ашно+ата) ба ҳеҷ ваҷҳ маҳсули қолаби калимасозии тоҷикӣ шуморидан мумкин нест. Ин лексема, ки дар байни тоҷикони маҳалҳои Чиргатол маъмул аст, ҳамчун воҳиди тайёр аз забони қирғизӣ иқтибос гардидааст. 509

508 Дар луғавии ўзбекӣ-русӣ (Ўзбекско-русский словарь) калимаи мазкур ҳамчун воҳиди луғавии сермаъно ҷуни маънидод шудааст: ярамас 1. Негодный, непригодный, никудышный; 2. перо, плохой, негодный, мерзкий: //негодник; негодья, мерзавец; ярамас одам – негодный человек, негодья, сах. 573–574.

509 Назар ба маълумоти ходими илмии шӯъбаи таърихи забон ва лаҳҷашиносии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ Аф РСС Тоҷикистон Б.Бердиев калимаи "айшата" байни тоҷикӣ қирғизӣ муштарак будааст.

Калимаҳои иқтибосии туркӣ дар баъзе мавриду маҳалҳо боиси пайдо шудани силсилаи воҳидҳои луғавии синонимӣ, омонимӣ ва антонимӣ гаштаанд, ки аз ин хусус дар фасли қабатҳои лексикӣ-семантикӣ ишора рафтааст.

Калимаҳои русӣ ва русӣ-интернационалӣ

Таърихи калимаҳои русӣ ва русӣ-интернационалӣ бар акси воҳидҳои луғавии арабӣ ва туркӣ дар захираи луғавии шеваи ҷанубии тоҷикӣ чандон дуру дароз нест. Бо вуҷуди ин, ки калимаҳо нисбат ба унсурҳои лексикии иқтибосии туркӣ аз ҷиҳати миқдор афзунтаранд. Метавон гуфт, ки маҳз ҳамин гуна воҳидҳои луғавӣ дар системаи лексикаи забони тоҷикӣ, умуман ва дар фонди луғавии шеваи ҷанубӣ хусусан, яке аз манбаъҳои тағйироти ба назар намоёни миқдорӣ гаштаанд.

Доҳилшавии калимаҳои русӣ ва русӣ-интернационалӣ ба шеваҳои тоҷикӣ, аз ҷумла гурӯҳи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ, гуфтан мумкин аст, ки қариб дар шароити якхела давом мекунад, зеро зарурати иҷтимоӣ, ки боиси иқтибоси воҳидҳои луғавии мазкур мегардад, барои ҳамаи маҳалҳо тахминан баробар аст. Бесабаб нест, ки В.С. Расторгуева қисми калимаҳои иқтибосии русӣ ва русӣ-интернационалиро ба фонди умумитоҷикӣ нисбат медиҳад. 510

Иқтибоси калимаҳои русӣ ва русӣ-интернационалӣ ба забони тоҷикӣ ҳанӯз то Революцияи Октябрь оғоз ёфта бошад ҳам, баъди ғалабаи инқилоб ниҳоят фаровон гардид. Тантанаи ҳаёти социалистӣ, тараққиёти рӯзафзуни илму техникаи советӣ процесси ба забони миллатҳои гуногуни мамлакатамон доҳилшавии калимаҳои русиро хеле тезонд. Вале аз ин бобат дар байни забони адабӣ ва шеваҳои тоҷикӣ як навъ тафовут ба назар мерасад. Аз ҷумла, қисми зиёди калимаҳои русӣ ва русӣ-интернационалӣ чи барои забони адабии тоҷик ва чи барои лаҳҷаҳои тоҷикӣ муштарак бошанд, қисми дигар бештар хоси якеанд. Аз ин рӯ, ду роҳи ба шеваи ҷанубӣ доҳил шудани калимаҳои русӣ ва русӣ-интернационалиро қайд кардан мумкин аст: 1) расмӣ; 2) ғайрирасмӣ.

Бо роҳи расмӣ чунин воҳидҳои луғавӣ ворид шуда истодаанд, ки зарурати онҳо ҳаёти социалистии мардуми тоҷик тақозо дорад. Ин қабил калимаҳо хеле бисёр буда, ба соҳаҳои гуногуни зиндагӣ оиданд.

Бо роҳи ғайрирасмӣ бошад, унсурҳои луғавии русӣ ба тариқи индивидуалӣ доҳил мешаванд, яъне онҳо дар ибтидо талаботи шахсонӣ ҷудогонро қонеъ карда, тадриҷан дар қатори диалектизмҳои лексикӣ ҷой мегиранд. Калимаҳои севодка $\angle$ сводка (маълумот), культурни $\angle$ культурный (маданӣ), килас $\angle$ класс (синф) римон $\angle$ ремонт (таъмир), обши $\angle$ общий ё вообщем (умумӣ ё умуман), сапсем $\angle$ совсем (тамоман), даким $\angle$ документ (ҳуҷжат) ва ғ. аз ҳамин қабиланд. Намунаи мисолҳои меорем: қаротегинӣ-паротегинӣ нест – тай, ҳама сапсем тоҷик-ай (қ-ҳ, Эскигузар); дубой одам пёрсаку гав мезанам, мегаку намепёрса (қ-ҳ, Мағмурот); гъчо лодирӣ қорғирез (қ, Навдӣ); лишат-шун менъм пиравшун-а (в-қ, Фатҳобод).

Дар назари аввал чунин менамояд, ки калимаҳои гурӯҳи дуюмро аз доираи таркиби лугати лаҳҷаҳо берун андозем, зеро он бештар хоси нутқи фардҳои ҷудогонааст. Вале фактҳо акси инро далолат менамоянд. Як навъ ҳисоби нопурра нишон дод, ки дар материали шеваи ҷанубӣ тақрибан 20-25 фоизи калимаҳои иқтибосии русиро унсурҳои гурӯҳи дуюм ташкил медиҳанд. Дар бештари маҳалҳо қисми зиёди калимаҳои мазкур аз унсурҳои фаъоли лексикӣ буда, ҳатто дар нутқи намояндагони қўҳансол ба ивази муродифи тоҷикӣ худ истифода мешаванд. Истеъмоли калимаҳои ремонт (таҷикӣ худ истифода мешаванд), обши (умуман, хулоса), ниуҷили (намир), сапсим (тамоман), обши (умуман, хулоса), ниуҷили (наход, мъшай (халал), тошни//тушни (аниқ), полни (тамоман, пурра) ва ғ. аз ҳамин қабиланд. Албатта, дараҷаи истеъмоли калимаҳои мазкур дар нутқи одамони синну солашон гуногун, касбу кори гуногун ва маҳалҳои гуногун ба як намуд нест. Масалан, дар пиронсолон камтар, аммо дар ҷавонон бештар, дар одамони бо техника сару кордошта (шофёр, тракторчи, харрот, электромонтер...) зиёдтар, вале дар колхозчи камтар, дар одамони шаҳру посёлканишин бештар, лекин дар мардуми деҳотӣ маҳдудтар шуданаш ногузир аст. Бо вучуди ин, ҳар чи бошад ин қабил калимаҳои талаботи намояндагони лаҳҷаро батамом қонеъ карда, ба ин васила дар нутқи шеваи роҳ меёбанд. Аз ин рӯ онҳоро маҳз дар лаҳҷа унсури иқтибосӣ метавон ҳисоб кард. Ногуфта намонад, ки як тафовути шева дар бобати калимаҳои иқтибосии русӣ аз забони адабии тоҷик низ, пеш аз ҳама, дар ҳамин ҷо зоҳир мегардад.

Лаҳҷаҳои гурӯҳи ҷанубӣ аз бобати ҳудуди интишори калимаҳои русӣ ва русӣ-интернационалӣ аз ҳамдигар чандон фарқ намекунанд, зеро ин қабил унсурҳо, чунон ки дар боло ишорат рафт, дар ҳар як маҳал мушоҳида мешаванд. Аммо аз ҷиҳати таркиби овозӣ баъзан дар байни лаҳҷаҳои мазкур фактҳо ба назар мерасанд. Муқриси кунед: район (ш-к., Мўминобод), 511 район (қ., Тегир-ми) – район, лухкавой (ш-к., Ховалинг), лъхкабой (ш-к., Кадучӣ), лихкавой (ш-к., Давлатобод) – мошини сабукрав, комбай (ш-к., Момандиён), комбайн (в-қ., Кўл) ва ғ. Шакли нисбатан тағйирёфтаи калимаҳои русӣ зиёдтар дар нутқи калонсолон мушоҳида мегардад. Ҷавонон бошанд, бештар кўшиш менамоянд, ки ба асл наздик талаффуз кунанд. 512

Ба ин тариқа, унсурҳои иқтибосии русӣ ва русӣ-интернационалӣ дар лаҳҷаҳои шеваи мазкур доимо тағйирёбанда ва афзоянда буда, бар акси воҳидҳои луғавии иқтибосии туркӣ тамоми гурӯҳҳои фаро мегиранд.

Калимаҳои русӣ ва русӣ-интернационалиро аз рӯи мазмун ба чунин калимаҳои мавзӯӣ тақсим кардан мумкин аст:

1. Калимаву терминҳои сиёсӣ: партия/партия, камунизм/коммунизм, социализм/социализм, камунис/коммунист, балшивик//болшивик/большевик, комсомол/комсомол, пионер ва ғ.

511 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 124.

512 Дар бораи тағйироти фонетикӣ калимаҳои иқтибосии русӣ ва русӣ-интернационалӣ дар фасли "Фонетика" муфассалтар сухан рафтааст.

2. Калимаҳое, ки ба техника, нақлиёт тааллуқ доранд: мошин/машина; автомобиль, лихкавой//лухкавой/легковой (мошини сабукрав), комбайн//комбайн, трактор/трактор, лодка/лодка (заврақ), кўлопан/клапан, айратик/электрик (ш-к., Корея), лампа/лампа, савет/свет, метро, автобус/автобус, самалут/самолёт, маласанет/велосипед, агрегат, айиропут//айпорт/аэропорт.

3. Калимаҳое, ки сару либос, асбобҳои рӯзгориро ифода менамоянд: кирзи/керзовой (мўзаи корӣ), потинка//питинка/ботинка, палтум//палтун/пальто, кўфайка/фуфайка, адиёол/одеяло, кастун/костюм, кўрепҷарчи/крепҷаржет, лапатка/лопата (бел), чутка/шетка, устал/стол (стул), самовор/самовар, пирмус/примус, бонка/банка (чова, зарфи керасингири), панор/фонар (чароғ), ешък/ящик 513, каравут//кравот/кровать, тарилка/тарелка, пешка/печка.

4. Калимаҳое, ки ба соҳаи маориф, илм, маданият тааллуқ доранд: газет/газета, қулуб/клуб, математика/математика, килас/класс (синф), асфарастур/аспирантура, селхос/селхоз (номҳои кўтохшудаи Институи хоҷагии қишлоқ), институт/институт.

5. Калимаҳое, ки ба соҳаи хоҷагии қишлоқ мансубанд: калхос/колхоз, агарот/огород (қитъаи заминӣ обҷакорӣ, полез), фурма//фирма//фърма/ферма, пълуг/плуг, култиватир/культиватор ва ғ.

6. Терминҳои тиб: кўралин (в-қ., Оксой) – доруе, ки барои табобати хайвонот истифода мешавад: наркос/наркоз, апърасийа/операция, укол, карелка/горелка, рангин/рентген ва ғ.

7. Номҳои хўрокворӣ: хилеп//хилеф//хълеп/хлеб, тушка//картушка/картошка, капъст/капуста (карам), испирт/спирт ва ғ.

8. Номҳои ҳуҷҷат: белат//билат/билет, испиравка//испирафка/справка, путийофка/путевка, бошпърт//бошпурт/паспорт ва ғ.

9. Номҳои маъмурӣ: облас/область, район/райун//район 514 ва ғ.

10. Калимаҳое, ки воҳидҳои ченаки вазиро нишон медиҳанд: кило/килограмм, сентир/центнер 515, шот/чут/счет, гирам/грамм.

11. Номҳои идора ва дўконҳои савдо: магазин, ларок/ларек, райну/райно, хозмаг/хозмат ва ғ.

12. Терминҳои соҳаи ҳарбӣ: камандир/командир, солдат/солдат, фурун//фиронт/фронт, медал, ордел/орден, лаган//лаганд/наган, атрат/отряд ва ғ.

513 Калимаи ешък/ящик дар лаҳҷаҳои Ёвон бо "сандуқ" ва дар баъзе маҳалҳои Ҳисор бо "соғу" иваз мешавад.

514 Р.Л.Неменова. Кулябские говоры..., стр. 124.

515 Калимаи сентир ба маънии "марказ" низ фаҳмида мешавад: ай сентир-ида иҷа салқш-ай (в-қ., Сасиқбулоқ).

13. Терминҳои ифодакунандаи вақт: сикунд / секунда, минут // мунут / минута.

14. Номҳои корхона: завут / завод, фабрика, артил / артель, ателъе.

15. Номҳои ифодакунандаи касбу ҳунари шахс: завбъза / завбаза (мудирӣ анбор), фърма / ферма (мудирӣ ферма), бъргат / бригадир, учочик / счётчик (ҳисобчӣ), завъч / завуч (мудирӣ қисми илмӣ), директор / директор, шофир // шофёр / шофёр, лотчик / летчик ва ғ.

16. Номҳои ҷамъомад, гурӯҳ: кампанийа / кампания, комиссийа / комиссия, канфиренсийа / конференция.

17. Номи ҳар гуна предмету ҳодисот: исмин / смена, ухадной / выходной, нальк / налог, пушида / почта участка / участка, логир / лагерь, компълък / комплекс, пинса / пенсия, фундам / фундамент, отпъска / отпуск, севодка / сводка, шипийон / шпион, очир / очередь, истаж / стаж, дагавор / договор, нъмър / номер, норма / норма ва ғ.

Чи тавре ки мебинем, калимаҳои иқтибосии русӣ ва русӣ-интернационалӣ тақрибан тамоми соҳаҳои зиндагии мардуми моро фаро гирифта, дар нутқи шеваи беш аз пеш актив шуда истодаанд. Ҷамъбасти мушоҳидаи материал чанд лаҳзаи зеринро низ хотирнишон менамояд.

1. Дар шеваи ҷанубӣ аксарияти калимаҳои русӣ, русӣ-интернационалӣ бо маънии аввали худ маълуманд. Чунончи, калимаи машин / машина асосан чун воситаи нақлиёт (машинаи бъркашон) маъмул аст. Дигар маъниҳои ин калима (станок, воситаи дарздӯзи ва ғ), ки дар нисбати забони адабии тоҷик дар луғати тоҷикӣ-русӣ (саҳ. 211) оварда шудааст, ё дучор намеоянд ва ё дар шакли дигари фонетикӣ (мошина) ба назар мерасанд.

2. Дар натиҷаи таъғироти фонетикӣ ва ё духӯра шудани маъно аз ҳисоби калимаҳои русӣ-интернационалӣ дар шеваи ҷанубӣ ҳодисаҳои омонимӣ, полисемӣ ба вуҷуд омадаанд. Чунончи, сентир аз ҷиҳати этимологӣ бо ду калимаи русӣ мувофиқат менамояд: 1 центнер; 2) центр (марказ): соли гъзашта, бача-м, а ай гектар зъмин сат сентир катъша гърифтем (қ., Ҳалқарф); ай сентир-нда иҷа салқин-ай (в-қ., Сасиқбулоқ). Мисли ҳамин калимаи фирма (фирма//фърма) низ бо ду маъно истифода мешавад; 1) ферма дар соҳаи чорводорӣ дар колхозу совхозҳо; 2) мудирӣ (роҳбарӣ) ферма: ийо фирма (дар ферма) бъдан, ба (баъд) нав умаан (в-қ., Лангар); дъхтари фърма-ра гирум-ай (ш-қ., Ховалинг) 516 ва ғ.

3. Баъзе исмҳои русии ғайришаҳс ташхисонда шудаанд. Намунаи ин калимаи атрат (отряд) мебошад, ки дар шеваи ҷанубӣ ба маънии "аскари сурх", "фидой" истифода шудааст: йаке ака-м атрат шид, Исмаат коршап кард (ш-қ., Султоналии Балҷувон).

4. Воҳидҳои луғавии ҷудогонаи русӣ маънои маҷозӣ низ пайдо кардаанд. Масалан, калимаи палитка (/ политика) ба ғайр аз ифодаи маънои "сиёсат" ҳамчунон бо мафҳуми "ҳила", "макр", "фиреб" низ ба кор бурда мешавад: зан-ш-а мега, ки палиткайи дигар аймо дар раҳрав намешава (в-қ., Кӯл).

5. Калимаҳои алоҳидаи русӣ бо бандҳои изофӣ ба исми тоҷикӣ тобеъ гашта, дар ифодаи нави махсуси ягон предмет ба истифода даромадаанд. Аз ҷумла, унсурӣ луғавии чернил (чернила) дар состави ибораи "қалами чернил" бо мафҳуми "қалами бунафшранг" (ш-қ., Муллоқонӣ). 517

Унсурҳои луғавии иқтибосии русӣ ва русӣ-интернационалӣ дар шеваи ҷанубии тоҷикӣ ҳам тадриҷан яке аз манбаъҳои калимасозӣ шуда истодаанд.

X X X

Тафсилоти фасли "Лексика" ба ҷамъбаст ва хулосаҳои зерин водор менамояд.

1. Таъриқи луғавии шеваҳои тоҷикӣ, аз ҷумла шеваи ҷанубӣ, ниҳоят бой буда, ду қабати асосӣ — калимаҳои умумихалқӣ ва ҳоси шевари фаро мегирад. Ба ин маънӣ, таҳқиқ ва ҷамъбасти мукаммали ҳар ду ин гурӯҳ на фақат барои тақомули лаҳҷашиносӣ, балки барои равнақи илми лексикология ва лексикографияи тоҷик ҳам аҳамияти муҳим дорад.

2. Чунон ки дар муқаддимаи боби "Лексика" ишорат рафт, ягонагии системаи шеваи ҷанубӣ на фақат ба умумияти хусусиятҳои фонетикӣ грамматикӣ, балки ба ҳодисаҳои лексикӣ низ асос меёбад. Ин умумияти лексикӣ ҳам бо фонди калимаҳои умумихалқӣ ва ҳам бо захираи воҳидҳои лексикӣ ҳоси шева (диалектизмҳои лексикӣ) муқаррар карда мешавад. Чунончи, калимаҳои дегдон, испор // //сипор, ғажд, ҷурғот, чака, гизала, арғъшт, пайидан ва монанди инҳо, ки тақрибан дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дучор меоянд, дар баъзе лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ бештар бо лексемаҳои оштон (/ оташдон), оҳани ҷуфт, ифлос, ё чиркин, қатик, сузма, баҷчал, бозӣ, тит кардан иваз карда мешаванд.

3. Шева ҳамчун шакли территориявии забони умумихалқӣ ҳамеша бо забони адабӣ муқобил гузошта мешавад. Сарфи назар аз он ки таъсири мутақобила байни забони адабию шева мӯлати мадиде давом мекунад, оқибат марҳилаи тадриҷан маҳдуд гаштани шева фаро мерасад. Барои шеваҳои тоҷикӣ, аз ҷумла шеваи ҷанубӣ, ҳамин гуна марҳила, гуфтан мумкин аст, ҳанӯз аз он даме, ки бо тақозои сохти нави иҷтимоӣ вазифаҳои ҷамъиятии забони адабӣ ва сеъ гардид, оғоз ёфтааст. Маҳз дар ҳамин давра омӯхтан ва гирд овардани луғати лаҳҷаҳо барои муқаррар кардани муносибати шеваҳои забони адабӣ аз нуқтаи назари забоншиносии иҷтимоӣ (социлингвистика) далелҳои ҷолиби диққат дода метавонад.

4. Шеваи ҷанубӣ, мисли шеваҳои дигари забонамон ба забони адабӣ муносибати сепративӣ-яктарафа дорад, яъне дар он баъзе фактҳои грамматикӣ ва лексикӣ забони арабиро дучор омадан мумкин аст, ки дар шеваи дигар айни ҳамон ҳодисаҳо эҳтимол тақрор намеёбад. Масалан, калимаҳои бисъёр, баъд ва амсоли онҳо қатъи назар аз вариантҳои фонетикашон дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ҳам

чун дар забони адаби серистемоланд ва ҳол он ки дар қисми лаҳҷаҳои шеваи шимоли айни ҳамон калимаҳоро бештар воҳидҳои луғавии мул ва сонӣ иваз мекунад.

5. Шеваи ҷанубӣ, чи тавре ки дар муқаддимаи умумӣ қайд гардидааст (саҳ. 18-19) ба чор лаҳҷаи калон ҷудо мешавад, ки ҳар кадоми он дар дохили худ боз чандин гурӯҳҳои дигарро муттаҳид менамояд. Вале ин таснифот дар қисмати лексика як андоза шартӣ ба шумор меравад, зеро изоглосси воҳидҳои луғавӣ гоҳо бо терри-торияи ин ё он гурӯҳ пурра мувофиқат намекунад. Масалан, калимаи ота/ата, ки ҳамчун аломати фарқкунандаи гурӯҳи лаҳҷаҳои Қӯлоб (яқоя бо қӯлобии Ҳисор) зикр кардем, дар баъзе маҳалҳои Қаротегини Поён ҳам дучор меояд. Ё худ калимаи "угам"-ро ҳаргиз танҳо хоси гурӯҳи қаротегинӣ (яқоя бо вахией-қаротегинӣ) маънидод наметавон кард, чунки ҳудуди интишори он то маҳалҳои шимолии Қӯлоб мерасад. Вале ин ҳел ранг гирифтани хатти изоглосси баъзе воҳидҳои луғавӣ принциби таснифоти дохилии шеваи ҷанубиро умуман халалдор намекунад: лаҳҷаҳои ҳар як забони миллии на фақат бо умумияти генетикӣ, балки бо муштаракии ҳодисаҳои ҷудогона низ силсилаи яклуктро ташкил медиҳанд. Аз ин рӯ, ҳангоми таснифи шеваю лаҳҷаҳо унсурҳе, ки аз сарҳадди як лаҳҷа ба ҳудуди лаҳҷаи дигар гузашта чандон дур намераванд, бояд мустасно бошанд. Дар акси ҳол байни лаҳҷаю шеваҳо ҳудуд гузоштан ниҳоят душвор мегардад. 518

6. Таърихи ташаккул ва инкишофи таркиби луғати шеваҳои тоҷикӣ, аз ҷумла лаҳҷаҳои гурӯҳи ҷанубӣ, ду давраро дарбар мегирад. Дар давраи якум, ки то Революцияи Октябр давом кардааст, таркиби луғавии шеваи мазкур бештар бо тамоли ба ҳиссаҳо ҷудошавӣ тараққӣ карда бошад, дар давраи дуюм, яъне баъди Революцияи Октябр тадриҷан ба муттаҳидшавӣ ва наздикшавии гурӯҳҳои лаҳҷаҳо рӯ ниҳод. Ин ҷараёни таърихӣ, ки ҳамагӣ инчун бештар аз панҷоҳ солро фаро мегирад, боиси таъбир ёфтани таркиби луғати шеваи ҷанубӣ гардид. Ба ин маъни таъбироти ба назар намоёни лексикӣ шеваи ҷанубиро бе ҷараёни экстралингвистӣ тасаввур кардан мумкин нест. Муҳимтарини он таъбирот аз инҳо иборат аст: 1) Аз истемол баромадан ва ё тамоман маҳдуд гаштани чандин калимаву ибора: қозӣ, муфти, мирохур, даҳбошӣ, йузбошӣ ва ғ.; 2) Ба фонди ғайрифасол гузаштани баъзе калимаву терминҳо, ки собиқ амалиёти гуногуни одам, процесси кор, хоҷагидорӣ ва ғайраҳо ифода мекарданд. Чунончи, пех — воҳиди ченаке, ки вазифаи ширченкуниро адо мекард, ганҷ — ба маънии "шир" ва ғ.; 3) Таъбир ёфтани маънии баъзе калимаҳо. Масалан, дар маҳалҳои адоқдаи соҳили чапи Сурхоб калимаи "муғазин" ба маънии "ҷойхоначӣ" истифода мешавад; 4) Истифодаи миқдори зиёди калимаҳои русӣ ва русӣ-интернационалӣ; 5) Афзудани ҳодисаҳои параллелизм ва синонимҳо дар натиҷаи сар ба сар шудан бо забони адаби ва шеваҳои дигари тоҷикӣ ва монанди инҳо.

Ҳамаи ин бори дигар шаҳодат медиҳад, ки системаи лексикӣ шеваи ҷанубӣ чандин ҷиҳатҳои омӯзиш дорад.

518 Дар вақтиш младограмматикҳо ба чунин як муаммон сарбаста бархӯрда, воқеияти лаҳҷаҳоро умуман инкор карда буданд.

ФЕХРИСТИ ДИАЛЕКТИЗМҲОИ ФОНЕТИКӢ*

— А —

абарун (оборона) 83
Абдураҳим 60
авезон 81
авоз 41, 81
ага 64
агане 43, 64
агроном 80
адйол 83
адил (отдел) 83
адир 58
аждар/аждъҳор 68
аждахол 81
ажғол/аҷғол 68
ак 63
акеи...(акаи...) 71
акъ 73
алоу 72
алвосир 65
амбрут/амрут 75
амбър 47
амиқа 78
амра 41
анга (янга) 63
ангър/ангур 48
ангур 40, 48
апел ... (апай...) 71
апилка 83
арар/зар-зар 60
арахчин 68
аристон 83, 84
арза 76
аруҷи (оружие) 84
арғашт 46
асавул 63
асбун 73
аскол (осколок) 83
аспаки 42
астағу (устухон) 81
аткас 81, 83
афтимити 71
афтов 41, 81

ах (ях) 63
ақл 60
ақов/ҳақов (уқоб) 81
ағ 41
ағлон (алвон) 76
ағо 43
ағр 64
алобат (аломат) 81
ақот 72
ағро/ағроҳ 75
ағсонек 72
ағсуна 69
ағгон 69

ағғол/авол 75

Б

ба 67
бад 52
бад / бағд 58
бадан 50
бади 50
бажги 69
баз (боз) 81
байд 69
балич 81
балниса 82
бало 50

бара 50
барои 81
барешум/бърешум 76
бармол 64
баст 67
баста 75
бафо (вафо) 81
бахчи 43
бача 43
бачаҳак 72
бачек 72
бачи...(бачаи...) 71

* Дар қавсайн шаклҳои адаби нишон дода шудаанд.

бағож/бағоч 68
бад/баад/бағд 45
базе/бағзе 58
бод 53
бодом 51
бодом/бодум 41
бозі 42
бозор 41, 65
боли...(болои...) 72
боло 71
бондан (мондан) 81
бор 65
борик 51
борон 51
борун 64
бошпърт 83
биринч 42
буйро 76
будана 81
бувор (баҳор) 62
бъби/биби 42
бъги 64
бъгИрен 42
бъгу 50
бъд 52
бъдав 50
бъз 47
бъзгар 76
бъзург 64
бъданд/бълан 44, 46, 47
бълинг 48
бъмбърьм 75
бъни 46, 47, 50
бъпечун 42
бър 52
бъринч 47
бъргат 48
бърмад 74
бъчин 42
бъфет 83
бъғалгир/бұғалтир 83
бъзгола 75
бъҳор/буҳор 61

В

ва/ва 67
вагзал 82
вазур//базур 67
валад/балад 67

вām/ваам 45
вар/бар 67
варам 65
вардошт 67
вархурд 67
Варониç 84
васаришта/басаришта 67
васкат 65
ватан 65
ватандор 66
вахт 64, 68
вах/вахт 73
вачдон,(виçдон) 66
ваçда 65
Вәли 44
вәрак 43
вәçаw43
вега 41
вейрон 66
вейру/веру 73
вейрун 65
вега 67
вегуна/бегуна 67
ведор 67
вези.../бези.. 67
векор 67
вехи, вехи/бехи 66, 67
веҳида/беҳида 67
ви/ави 67
вижгун (виçдон) 68
во/аво 67
воре/-вори 67
вуні/буни 67

Г

гадо 50
газар,(гузар) 75
газит/газет 83
гандъм 45
гардан 43
гарми...(гармии...) 72
гарон 50
гаръм 73
гастиниса 83
гаҳвар 76
гаw 41
гаwзани 61
гәлагow 44
гелос 51
гилос 41

гивох 43
гир 52
гиром 80
гячр 42
гом 64
гоу,гау 70
gow/гaw 65
гул 37, 39
гул 39
гулак 69
гулак 51
гусала 81
гусалаҳак 72
гуш 40
гуша 51
гуши...(гушаи...) 71
гушт 40
гушък 47
гъл 37, 39, 45, 47
гълай кардан 83
гълем 42, 46
гълун 75
гъмон 50
гъно 50
гъре 47
гърьфт 50
гърьфтан 61
гъчо/гичо 69

Д

да 64
даан/даҳон 61
давернос/давернос(доверенность) 83
давқър 48
дағавариса кардан 83
давowор 83
дад (дод) 81
дайро 75
дакъмен 83
дәдън 48
дәфъжәк 68
дәра 50
дәрай Мұчҳарф 71
дәрдәи 41
дәрвоза 81
дәрман 63
дәҳ-та 62
дәшвор 81

дәи/даан 45
дәр 43, 52, 71
дәра 43
дәргow 65
дәр мини...(дәр миенәи...) 71
дарун 45
даҳан/дән 61
дә (дәр) 75
дәвидум 44
дәри...дәруни.../дәрәни...44
девол 81
девор/девол 41
дег 41, 53
дего 51
дәр 53
дәвләх 76
дәw 64
дәwдор, 64
дәwуна 74
дәwол 71
дәга 42
дига 64
дигар 50
ди//дийа 41
дид 52
дида 50
дидор 50, 51
дйор 42
Дий гилмон 74
дила 83
дида/дела(дело) 83
дига 42, 50
дируз 48
дитор 81
дод 53
донек 72
доно 51
дор 53
дәри 81
дору 40, 51
дәст 75
дуд 40, 52
дудо 51
думод 40, 51, 78, 79
дуно 79
дур 76
дурі 52, 53
дуст 40

ду 39
лъ 39
дъга 47, 48
дъл 45, 47
дъмод 48
дъмъла (дунула) 81
дън 75
дъга 47
дърахт 46, 47, 50
дъраш 69
дърмад 74
дъроз 45, 47, 50
дъру (дарун) 73
дърума 44
дърун 47, 50
дъст 46, 47
дъстархун 47
дътавақа 61
дъхта (духтар) 64
дъхтар 45, 46, 61
дъхтър/дъхтур 48, 83
дъшамбе/дъшамби 75
дъшмон (дашном) 76
дъξо 58

Е

е 41
езанги 81
езма 41
ей 41
емом 81
емон 81
естод/истод 41
еча/хеча 41
ешик/есчик 81
езъм/хезъм 100
есйов 74

Ж

жирай (гил) 68
жола/чола 68
жърнал 68

З

зардак 43
замбър 46
зандолу 40
зандоли 81
зардолу 40

зардоли 43
захъм 73
зача 43
задийан/задийан 44, 45
зенак 44
зэни тэгойи/зэни тағои 43
зелол 41
зерав 41
зивена 72
зивина 83
зийун 42
зин 42
зомин 80
зону 40
зубун 80
зуд 40
зур 40
зъванит мекъна 82
зъмин 46, 47
зъттар 75
зъгер/зиғир 41

И

идори...(идораи...) 61
изъм 41
илав 81
илав42
иликтрик 83
илтибос (илтимос) 81
имед/имид 81
интийон (имтихон) 81
инчинер 84
искалот (склад) 83
исмин 72
Исмун/Исмун 81
испировка 83
истақа (истода) 63
исто 81
исто/истоз 42
истакон 83
истаро 61
исън 75
ита 42
ишом (нишоб) 81
иғбол 68
иқа 42, 78
ичаҳо 61

К

каа (карда) 63
каҗ 80
каағи (кардағи) 63
кадоғи (кардағи) 44
кадъм 48
каду 40
калела/калила 41
калол (кулол) 81
калхос 82, 84
калхост 75
калхосчийон 61
калу/калун 40
калун/калон 78
камандир 82
камисийа 82
кампир 42
камунис 82
камсамол 82
канзул 81
капей... (капай...) 71
капи...(капай...) 71
кар (кор) 81
картышка 48
кастун 81
кат 52
ката 43, 50
катальк/катилак(котелок) 83
кашол 50
каҳдон/кадон 47
каду/каду 43
кэлон 44
кэниз 44
кэра (кара) карда 43
кэсе 43
кэсал/касал 43
кэшид/кашид 43
кэшидум 44
Карим 45
кабут 45
кож кашидан 68
Кийиф (Киев) 64
китоб 42
китоб/китов64
китов 50
книшка 64

каме 78
кори 42
корча 64
кос 41
котиб 41, 51
куза 40
кузи...(кузай) 71
кур 40
курпи... (курпай...) 71
куча 51
куҳнор 62
кучо 71
къда 81
кълет 48
къ 71
къли 63
кънда 46
кърм 47
кърор 83
кърта 45, 47
къртеқ 72
кърти...(къртаи...) 61
къръм/киръм 73
кътид 53
къшод 41
къшол/кэшол 45
къшт 56
къҳ 48, 61
къҳна 48, 71
Къҳнабой 71
къҳпора 71

Л

лагир 83
лампочка 83
лата 43
лафка 43
лақам (лакаб) 81
лаҳз 69
лэғат 44
лечиса мекънан(лечиться) 83
лич 42
лозир 71
лозмини 75
лойоли 81
локи 41
лоқ/лок 68

льмб 48
льч 42
льхкабой (легковая) 83, 84
Льгур 72

М

ма(мо) 81
ма/мъ/мън 73
мазифа (вазифа) 82
майда 63
майлаш 63
майдахак/майдайак 60
майдэхак 43
майлис 63
мактаб /мактав/мактав 64
мал(мол) 81
масқара/маскара 68
матасикл 83
маѣ 80
маѣ 41
маѣшийат/маѣшат 76
маѣкам 58
маѣим 81
маѣлим 75
маѣне 58
маѣкул/маѣкъл/маѣкъл 58
мэлах 44
мэлолранг 44
мәлим/маалим/маѣалим 45
мева 65
мега 63
меган 63
медъройа 43
мёмун /мёмон/ меймон 72
мейдун/майдун 72
меѣа 65
меѣмон 62
меѣмондуст 62
меѣмун/меѣмун 58
меѣточ 59
мидал 83
мижа/миѣа/миѣа 68, 83
мимхуна/мимунхуна 41, 78
мимун 41
мина 72
мол 71
молия 71

могин 83
мойни 41
мома 41
мондэги 43
му 40
муждавна 68
мужък (навън нахѣд) 68
мурин 75
муза 40
мунд 80
мъ 71
мълеса 83
мълчар 48
мън 47
мърѣаки 42
мъслахат 62
мъхпар (мурѣпар) 82
мъшрул (машѣул) 82
мъѣтал 48
мъѣлат 59
мъѣточ 59
маѣалим/маѣалим/мәлим 58, 59

Н

назар ба 71
нальг 48
нальк 83, 84
насийат 63
нахчир 43
нахѣт 48
наѣлат 76
наѣс 70
нэ-(на...):нэмебина,нэрафтак 43
нъмоз 44
нигаѣ 80
нимис 83
номус 80
нубат 40
нуват 76
нум 41, 78
нун 40, 79, 80
нунбанди 42
нъ 45
нъмак 47
нъхс 68
нъш 48
нъшеб 42
нъвасахак 72
нъкроз 81

О

одам 71
одэмо/одамон 43
одъх 48, 83
оли 76
олича 81
омадем 44
омаѣа 63
омъхта 48
ойингар (оѣангар) 62, 63
опчицит/опшицит(общезитие) 83
опчи (общий) 83
орд 41
ордин (ордеи) 83
остон 75
ота 60
отаги 48
осуна 76
офт/йофт 63
офтам (ѣфтам) 63
охи 64
охъ/охир 41
ошнойи 74
оѣ/об 74
оѣ/ов 41, 64
оѣард 64
огел/йагел 63

П

падарка 82
палтун 75
памадур 83
пам/паам 45, 61
папирус 83
пармона (парвона) 72
парохут/фарохут 84
пас 52
пасачир 84
пат 52
патинка 83
патык 50
пахта 71
паша 50
пашъм 73
пахлавон 62
пахм/пам/пахам/пахъм 61
пэдар 43
пэри (пари) 43

пэси... 44
пешин 51
пешток/пешток 68
пешуни 42
печак 51
пила 71
пилимот 83
пилон 80
пир 42, 52
пири 50
пиро/пирон(перо) 83
пих 42
пийова 42
пиола 42
пишак/пъшак 42
плон/пилон 83
погиза 69
пък 53
поки 43, 81
покиза 41
полез 81
пореса 41
потшо 71
поча 41
пуни дийа 74
пуст 40
пушта/пушида (почта) 83
пъгойи 63
пър 52, 71
пърчин (пружина) 83
път 52
пъч 52
пъчен (печенье) 4
пъшок 48

С

сабаб 75
сабък 45
сабък/сабук 65
сали... (саллаи...) 71
салѣин 72
самовор 83
самѣрот (самѣрот) 82
самсим 84
сар 43, 52
сател 81
сатил 51
сатта 75
сѣт /сѣт /соѣат 45
сѣфед 45

сафил 50
 сафхос 83
 саҳат 61
 са^hат 58
 са^hат/саҳат 60
 сәри... 44
 сәтил 44
 сә^hарӣ 43
 сә^wор 44
 се 41
 сев/се^w 64
 сер 53
 серӣ 51
 сечък 41, 51
 сийа 42
 сийат 63
 синтир (центур) 83
 сир 42
 сич 42
 сихак сихък 48
 соат/соҳат 60
 Соле^h 58
 соф 52
 со^zат/со^hат 58
 со^hиб 58, 60, 61
 со^zат (соат), сат 59
 сурат 40
 сутка 83
 Суҳроб 62
 сьзон 83
 сьм^h/сьб^h 58
 сьни... 75
 сьнф 47
 сьпорд 75
 сьтхон/сутхон(устухон) 76
 сьтора 47
 сьтѣмб 75
 сьфед 48, 50, 51
 сьфед/сэфед 45
 сьхан 46, 50
 сь^hат 47, 60
 сь^hар 47
 сь^hм 76

Р

рәйи (раи дур), раҳи дур 27
 райис, ра^zис 63
 рани (раненный) 83
 расийа (расида) 63

рафтои 12
 ра^z 80
 раҳ 41, 61
 раҳаки 48, 61
 ра^hиун 80
 ра^hиун/ра^zиун 58
 ра^hмат 58
 ра^wған 65
 римун 83
 ришата 42
 ром(рама) 83
 роҳ-ро 62
 ру 40
 руба^z 81
 рубоҳ 61
 руз 37, 40, 72
 рузан 76
 ру-й-и... 71
 ручки... (учкаи...) 71
 рушод (руи кушод) 78
 руға 73
 руган 40, 61, 76
 рьжд 48, 68

Т

тапак 50
 тарми...(тарман ...) 72
 таф 52
 та^w 64
 та^wар 64, 67
 тавар/та^wар 64
 тацайи... 71
 таъък 43
 тараф 44
 тәги... 44
 тәни... 44
 тәраф 44
 тәгора 43
 телефун 80
 тоша 41, 51
 төға 71
 тик 52
 тир 42
 тит 52
 тийор 81
 тийоқ 81
 тилох (т^uлох), тьлох 42
 тилфон/тишфн 83

тирмо 41
 тирмоҳ 62
 тифо 42
 тоби (тобуи...) 72
 тоби 43, 71
 тои 80
 тоф 41
 тоқа 51
 тоқи 41
 тоқин 75
 туйдор 71
 тунист 40
 тут 40
 тута 51
 тува 51
 тугай 43
 ть 45
 тьгма 71
 тьмба 47
 тьн 75
 ть^hмат 58, 59
 ть^hом/ть^oм 58
 тьшка катьшка 83
 тьшке 47
 тьреза 42, 45, 47
 тьт 50
 тьхьм 73

У

у 40
 уи 40
 убарги 40, 48
 узбак 40
 узбакобод 40
 урди... (урдан...) 71
 усал 40
 усу 40
 укьс 48, 63
 улави 40
 ума(д) 78
 уи 80
 уно 80
 устағун 68
 ушюр 40
 ум 40
 уғурак 40
 уқд 40
 уқд 40
 урғо 71

уҳо 40
 уво 40

Ф

файрод 75
 фалхор 81
 фаро 71
 фарби 41
 фарх 68
 фаҳер 81
 фатир 50
 фатир 44
 фанар 44
 фәтир 44
 филмут 84
 фирча 81
 фиръ/фиргир 69
 фиъло/фикир 73
 фьрма 48, 71, 83
 фьрт 48
 фьреб 47
 фьшаст 75

Х

хамир 71
 халита/хаалта 42
 хан 52
 хат 52, 72
 хафа 50
 ха^w(хоб) 81
 хийол 81
 хилел 84
 хилел 42
 х-амир/хамир 43
 хэлиа 43
 хэроҷот 44
 хе 41
 хел 41
 холидъм 41
 хош 41
 хира 42
 хирман 42
 хит 42, 52
 хок 41
 холен...(холави...) 71
 хоша 71
 хэроқ 48
 хьрзо 41
 хо^w 64
 хун 40

хуни ... (хонаи...) 71
хуна 40, 41, 71
хутък 51
хувар/хор (хоҳар) 62
хъда 81
хълдъски 79
хълеф 84
хъмърч 48
хън 48
хънък 47
хърдан 48
хърок 48
Хъсраъ бек 65
хъсьр 50
хъттун 64, 75
хътшун /хъ-шун (худашон) 64
хъшру 48
хъшт/гъшт 47

Ч

чанта 64
чанқа 78
чапа 50
чапку 81
часобой (часовой) 84
чач 52
чақун 51
чийан 81
чирог 72
чирог/чарог 42
чо (кучо) 71, 78
чормағз (чомағ) чомақ 74
чоҳ 61
чум 78
чъз 46
чъл 46
чъка 50
чъкидан 48
чъкла 81
чълбър 46
чърк 46
чъхт 48
чъшим (чишим) чишим 46
чъқар 46, 50, 51

Ш

шаш 52
шаҳвар 76
шағм 58

шаҳ 81
шав 67
шәр/шаар 45
шероз 42
шәпидум 44
шид 42
шила 42, 81
шинг 42
шингунӣ 78
шиндил 75
шир 42, 71
шира 50
ширин 50
шиша 50
шиши...(шишай...) 72
шиштиян/шъштиян 42
шикам/шъкам 42
шикор/шъкор 42
шикоргā 42
шипанг 42
ширин 42
шо 71
шола 41
шонек 72
шоту 40
шох 53
шун (нишон) 77
шуна 78
шур 52
шухӣ 51
шъд 42
шъд(шъд), шид 46
шъкаст 46
шъкор 50, 53
шъла 47
шътър 50
шъг/шуг 46

Ғ

ғажд 68
ғалимат 81
ғалтък 47
ғамчидан (гавчидан) 81
Ғаръм 73
гежак 68
ғелидан 41
ғажак 68
ғълд^ирак 42
ғъндъчин 75

Қ

қаб(а)ма 81
қаламфърт 75
қайи/қати 63
қалдама 76
қарор 43
қати 50
қадам (қадам) 43
қәти 43, 44
қонун 80
қошиқ/қошъқ 46
қошъқ 51
қоғати/қоғотӣ 81
қоғаз 43
қибоб 42, 75
қъда 41
қълтуқ 47
қънғола/қънғола 68
Қърған 81
қъчоқ 41, 45, 50

Ҳ

ҳаво 61
ҳавли 61
ҳадаҳа 61
ҳажда/ажда 68
ҳазор 61
ҳайвон (айвон) 61
ҳама 61, 62
ҳакъ/акъ 61
ҳами 51
ҳама/ҳамро 61
ҳамсойа/амсойа 60
ҳаму 61
ҳана/ана 61
ҳар 61
ҳармийа (армия) 61
ҳарча/арча 61
ҳарус/арус 60
ҳаф/аф 73
ҳафт/афт 61
ҳаш-аш 73
ҳашт 61
ҳәми/ҳами 42
ҳәмун 44
ҳевар 61
ҳелак 61
ҳелак/елак 61
ҳеч 61

ҳечка/ҳичка/ҳишка 41
ҳеч (ҳеч), ҳиш 41
ҳичка (ҳишка), ичка 61
ҳоб (об) 61
ҳомад (омад) 61
ҳорд (орд) 61
ҳостин (остин) 61
ҳуй 61
ҳуч кардан 60
ҳърғай 60

Ҷ

ҷабоб 75
ҷай (чай) 81
ҷамоат 71
ҷамосат (ҷамоҳат), ҷамосат 58
ҷамоса 58
ҷағма 75
ҷебък 47
ҷеран 42
ҷигар 42
ҷура 40
ҷурби 76
ҷурнал/журнал 83, 84
ҷучурни (дежурный) 68
ҷъмбидан 75
ҷъррот (ҷуррот), ҷиргот 46
ҷъғел 41

ҳад 58

ҳаким 50

ҳакими... (Ҳаким ...) 72

ҳалаф (халаф) алаф 58

ҳанар/ҳънар 58

ҳамсойа 58

ҳанг 58

ҳармат 75

ҳарус (ҳарус), арус 55

ҳатийот 59

ҳатимол 59

ҳағло/ағло 75

ҳақ 58

ҳақл/ҳақл 58

ҳақл (ҳақл), ҳақл 59

ҳъда 59

ҳен/ҳин 58

ҳила 58

ҳисоб 60

иисов 42, 58
иичра 58
иосил 58
иота 60, 58
иълба 58

Е

Еадир 58
Еаломат 71
Еанор/анор 59
Еасп/асп 58
Еаспон/аспо 59
Еакл 60
Еид 42, 58
Еизо 42
Еилим 73
Еильм 73
Еисмун 42
Еолам 58
Еъмид 58
Еъмр/ъмр 45
Еъмр/умр 73
Еъшр 58

W

wa 67
wазир/вазир 65
wазур 67
wайрон 63
wалад 67
wанд 67
wар 67
wаргаштан/баргаштан 67
wардошт 67

wархърд 67
wасаришта 67
wаст 67
wатан 67
wтан/ватан 67
wахи 67
wахан 67
wахт 65
wахт/wахт 67
wэзир 43
wега 67
wега/wега 66
wегуна 67
wедор 67
wези... 67
wейрун 72
wекор 67
wерун 72
wехи/wехи 67
wехъда 67
wи 67
wин 67
wo 67
wore 67
wуни/wони 67
wуреш 67

Ъ

ъзангу 45
ъмъми/ъмъми 45
ъмедвор/ъмедвор 45
ъсто 45

ФЕХРИСТИ КАЛИМАВУ ГАРКИБХОЕ, КИ ДАР БОБИ "ЛЕКСИКА" ИСТИФОДА ШУДААНД *

А

абата 99
ави 195
аџи 201
азлод 200
аво 195
аврат 197
авратина//авратина 197
автобус 291
авул 246, 248
авһол 272
агарот 291
агрегат 291
ада 195
адо 202
адиб 162
адийол 291
адрасмон 190
айб 276
айшата 288
айратик 291
айиропут 272
айиропут//айпорт 291
айол 197
айри 111
ака//ако 195, 204
алаби 122
алас кардан 223
алас шудан 223
алахон 223
алахон кардан 226
алахон шудан 223
алара//алдараш 285
алафвара//алафзор 240
албат 272
алвомир 143
алдараш 285
алибоч//ғалибоч 175, 261
аловхона 102
аловшур 135
алочия 115
алоқа 245, 247
алғанчир 185
алғънчор 185
ама 195, 204, 204
амак 195, 204
амаки 204
ами 282
амоч//омоч//умоч 181
амрџтак//амрут 185
амуна 191, 192
анбон//анбун 263
анбу 98, 135, 257
ангай шаҳ 90
ангуштарин 164
анфарастур 231
анчанък 135
апа 195
апърасийа 291
ара 186
арара 285
аралаш 285, 289
арасот 233, 234
арақ 275
арақи расул 275
арбада 98
арвоҳак 176
артил 292
арус 196
арф 278
арғъшт//арғушт 96, 293
арқавара 210, 212
арқан 99, 284, 286, 287
арқан//ҳарқан 229
арқан кардан 231
аси 144
асп 167
аспи сибирак 168
аспи чалиш 168

* Дар тартибу танзими қисми "Фехрист" ходими илмии шӯъбаи таърихи забони тоҷикӣ ва лаҳҷашиносии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Аф Тоҷикистон Қ.Юнусов кӯмак расондааст.

агши чива 167
агши чойдори 168
агши тақа мекардаги 125
ата 195, 199
атоли башир 144
атрат 291, 292
афсан 130
афтова 123
афтову 252
ача 195
ашки майрам 165
ағйок 144
ағйог//охйог 287
ақ 278
ақлак 208
ачр 281

Б

ба 232, 243, 264, 269
бад 205, 213, 214, 229, 231
бадру 251
бадугам 236
базан 240
базок 124
ба кардан 226
балавдун 135
балад//валад 251
баланд 178
баланзуком 135
баландмақом 135
балшивик 291
банагуш 253
бандък 134
барак 168
бараки 136, 141
баргак 164
барги чокак 183
бардари 109
барзангил 97, 201
бармол 96
бародар 200
баромад кардан 225
бастик 130
бат//батак//батък 265
бача 93
бачавара 93
бачо 199
баҳтур//батър 178
баҳузур 251

бачги 173, 182
баччал 293
бачедък 170
бачо шидан 225
баҳазов 208
баҳд 243
бева 196, 198
бедуна 183
белат//билат 291
белдандун 208
бенъсхи 251
бефара 229, 255
беҳанг 255
беҳузур 251
бигиз 263
бийор//бийор 202
бизгак 174
бини 165
бисйор 234
бича 168
бобо 200
боби/ бо и //бово//бобо 195, 200
бова//аво//во 233
бово 242
бово//аво//во 89, 200, 231
боф кардан 225
бойли//курбойли 175
бойов 171
бозургун//бозъргун 257
бол 245
болиштак 182
бонка 291
бора 255, 257
борик 205
ботхърак 174
бохчун 196
боша 109
бошпърт//бошпурт 272, 291
боғълмасев 185
боқидан 218, 298
бокиле//боқеле 187
бози 293
буби//биви//ови/ви 195, 190
бубинак 146
бувак 90, 169, 232
бувък 90, 169, 176, 177
бугалак 177
буйак 131
буйи нон 165
буза 150

бун 263
бунгак//бънгак 244
бунъед 253
буни гардан 253
бурлуштак 184
бъвак 244, 248
бъд 236
бъйор 195
бълан 205
бълинг 105
бъна 96, 98, 101, 229, 253
бънг //бунг//бонг 103
бнак 252
бънкув 124
бъникаш 182
бъноғ//въноғ 163
бъригадир 271
бъргат 292
бърсоқ 143
бърч 105, 186, 233
бъсийор 234
бъгма 109
бъғъз 287
бъғъзак 187
бъқа//буқа 287
бъшол 190
бъхък 169
бригадир 271

Б

барав 250, 205
барави 97, 229, 231, 232
байрон 229, 235
вал 181
вармосидан 218, 226
вахилмърод 251
вақт 263
веҳстанг 210
вистаэка 271
воғ 173
възъръмбидан// зърмидан 221
върсък 97, 98, 169, 232, 253

Г

гадик 210
газдуд 194
газит 291
гарди
гарди ка 188
гарелка 291

гала 167
галдир 211
галош 271
ганда 205, 231, 253, 250, 251
гандамоҳ 216
гандъм 186
гандъмка 200
ганч 95, 145, 228, 294
ганчур 102
ганчурхона//ганчулхона 102
гаронмоя 139
гашничак 164
гаштан 231
гаҳна 123
гиз 264
гисала 210, 211, 212, 231, 293
гизала шидан 225
гиздандун 208
гирда 171
гирда//гирдача//гърдача//140, 141
гирдакча 140

гиребон 153
гирифган 249
гис 190
гов 176, 184
говаки ови 176
говзамбур 176, 184
говангур 184
говук 176
гулак 199
гурдай гов 184
гурез кардан 25
гур-чер 152
гуш 94
гушак 133, 233
гушвора 163-164
гушвораи нати 165
гушдъройаг 178
гушък 131, 135
гъзар 246
гъзък 211
гъл 244
гълбарсар 148
гълка 188
гъли ка 188
гълъмбандък 164
гънди 141
гъраҳа 163
гърбак 182

гърги олтой 166
гърда//гърдак 157, 162
гърдача//гирдакча 141
гърифтан 249
гърсават 134

Д

да 97
дав 243
дав кардан 225
давт 134
давуш 287
давънд 250, 251
дагавор 272, 292
дада//да 201
далда 96
далда//дилида 143
далдасанг 130
далел//далил//дълил 127
далелдор 127
далелчув 127
дамқал 123
дангал 135
дангала 96
дангал кардан 224
дангалчув 135
дангича 143
дар//да 138
дарав 231
дарафш 263
дарбадар//дарвадар 245
дарйо 237, 240
дарза 180, 184
даст 94
даст дъст 238
дастак//дъстак 106
дасмол 245
дастмоя 139
дақим 289
дафза 243
девдор 186
девлох 117, 170
девчuw 127
делвох 127
делвър 116
дегдон 89, 110, 293
дегдон//декдун 109
дегдони гирдачабанди 110
дегдони калун 110
дегдони лъмб 110

дегдони нонбанди 110
дегдони чапотибанди 110
дегдуни чойчушони 110
дегдонхона 102
дегдунча 110, 111
дегдончай гардонак 111
девнаранг 228
девонафеъл 228
девонафалчоп 228
девонаху 228
декун//декън//дукон 105, 106
дегмонак 135
дийор//дъйор//дъйорги//дорги 96
дийор//дийорги//дорги 205, 229
дила 150
директир 292
додар 195, 200
додан 223, 237
додари варави 201
додо 201
доимулвақт 274
дос 182, 228
дослеса 228
досткаш 228
досрънда 228
дохунда 235
доғ кардан 231
дукон 187
дулък 123
думбура 135
дунан 168
дуруғ 250
дур шудан 231
дуг 145, 146
дъбор 201
дъвол 127
дъгоник//дъгони//дъгоника //
дъгуник//дъгънък //дъгоники//
дъгуника 238
дъда//да 201
дънан 168
дъмағза 135
дъмод//домод 196
дъпаха 185
дърав 228
дъравгар 228
дърда 144
дърда//дърди 146
дърди 144, 146
дъроз 205

даруғ 250
дъръст 231, 233, 236
дъс 90
дъст 94
дъстадорък 122
дъстнихол 183
дъстмолик 140
дъхтар 94
дъхтарборун шидан 225

Е

евар//ҳевар 203
езор 156
елчи 285
есйов//асйов 94, 99
ергачак//ергечак 113
ешък 291

Ж

жиб//жип//жиф 105

З

зедан 220, 223, 229, 231, 236
зедан кардан 225
завбъза 292
завут 292
завъч 292
завхос 248
заиф 198
зали//залич 173
зан 196, 240
зани евар//ҳевар 204
замбила 97
замбър 176
замч 194
запуска 148
зарб 279
зардак 189
зардолу 149, 185
зебигардан 164
зейрав//заррав//зирав 106
зика 212
зикапуш 212
зина 135, 236
зирех 255
зоҳ 175
зоҳсар 175
зоғи қърни 175
зоғнул 231

зоғолпо 208
зот 271
зурриёт 200
зуф 190
зуҳур 271
зъд//зуд 231
зълфак 168
зъре 257
зъриҳ 164
зъгерхърак 174

И

икойа 278
изҳор//изор//ҳезор 156
институт 291
искирт 191
исмин 292
испеди 139
испирт 291
испиравка//испирофка 291
испировка 272
испор 182
испор//сипор 180, 252, 293
истаж 272, 292
истанса 271
ифлос 231, 293
ишқилиб 288

Й

йава 250
йактайи 154
йактак 154
йазна 196, 204
йактакчелак 154
йалама 144
йалм 193
йанга 196, 200, 203
йангай арус 89-90
йапағу 168
йарамас 288
йахдон 135, 236
йахдон//йахдун 267
йарч//арч 267
йарч//арч кандан 267
йобиз 193
йолтой 170
йом 97, 127
йош 288

К

ка 188
 каар 167
 кабод 187
 кабоды//бодках 187
 кабут//кабутлем//кабутранг//
 кабутов//кабутхел//кабутчоп 240
 кавг 172
 кавги пьштаги 172
 кавги хилол 172
 кавги хилол//кавги улор 172
 кавгбацги 172
 кавгир 244
 кавдан 209
 кавки моткин 166
 кавки наркин 166
 кавкушак 130
 кавлък 123
 кавши банот 273
 кадом//кадум//кадъм 243
 каду 148
 кадхудо//кадхъдо 257
 кайвони 259
 кайин 134, 190
 каки 135
 каладикак кардан 224
 каланд 182
 калатут 183
 калила 184
 калила//калела//кълела 184
 калмург 175
 калон 182, 205, 213, 229, 231, 233, 236
 калони лъмб 236
 калц//калф 194
 калтатой 168
 калгача 154
 калтурни 289
 калун 250
 калуш 271
 калък 123
 калхос 291
 калгъдора 122
 каманд 157, 260
 камандир 291
 камали 120
 камол 190
 камон 132
 камони аланазари 133

камони бухори 133
 камони давлатободи 133
 камони самарқанди 133
 камони фарангии бухори 133
 камони шаҳрисабзи 133
 камони шохак 133
 камони ҳалиободи 133
 камонғулак 132
 кампанийа 292
 кампир 198
 камсамолтуй 274
 каму касир 271
 камун 236
 камунизъм 290
 камунис 290
 канак 210
 кандан 249
 канос 210
 каноч 231
 каноч//къноч 125
 канферинсийа 292
 кашлук 123
 капук//капък 261
 капуст 149, 189, 275
 капък 173
 капъст 291
 каравут 291
 карам 149, 189, 275
 карбаш//карваш//карбич 179
 кардан 223, 224, 237, 249, 259, 270
 карк 214
 карксанг 130
 кароғ 173
 карочидан 257
 карочидан//кърочидан 263
 карсон 257
 карсун 257
 карсуни хамир 122
 картошка 149
 касир 248, 271
 касрат 282
 касрат шудан 282
 кастун 291
 кат 244, 259
 ката 182, 205, 231, 233, 250
 ката//катанак 213
 катабез 251
 катбед 187
 катак 114

катбону//кайбону//кайвону 259
 катбону 259
 катишка//тъшка 272
 катъшка 275
 катхудо 258
 катхудо//катхъдо 212, 257, 258
 катхудо кардан 258
 катхудо шудан 258
 катхудоцода 258
 катхъдо 98
 кафарбе 251
 кафгир 244
 кафидан 232
 кафк 178
 кафча 123
 кахза 258
 качалпо 208
 качал//качалпо 208
 качкорд 129
 каш 106, 228
 кашкул 123
 каштал 162
 каштал//къштал 162
 каҳ//коҳ 241
 каҷаг 135
 каҷала 211
 кекса 285
 кекса//кикса 286
 келарск//килас//кескелдърък 179
 келас//келаск 179
 келди 135
 кели 130
 келиги 111
 келин 196, 229
 кенҷаги//кенҷъги 232
 кенҷъки 231
 кепанак 154
 керага 116
 кесакдевол 117, 118, 288
 кетар 288
 кетман 125
 кийик//куйук 287
 килос 289, 291
 килат//килет 235
 килк 260
 килк//кълк 189
 килик 189, 260
 кило 291
 кирзи 291
 китиф 152

китифак 152
 кифтак 152
 ко 244
 коза 116
 кокушак 174
 кола 151, 167, 254, 256
 ком 229, 243
 комбай//комбайн 290, 291
 комисийа 292
 компълък 292
 комсомол//камсамол
 конок 265
 копрук 176
 копрък 233
 копук 174
 копърък 231
 кор 243
 кора 123
 корвонбоши 288
 корвунхаваркънък 175
 корд 243
 кордчасангзан 129
 корсоз 212
 корсон 263
 корун//корунак 174
 кос 104, 105, 229
 косалесун 99
 қосъб 283
 котиб 283
 кошона 101
 қоҷ//қоч//қоҷала 208
 қоҷкур 208
 куба 125
 кувак 125, 162
 куз//кузала 207
 куйлак 153
 куйнак 153, 230, 275, 285
 кукалак 177
 кушак 187
 кукук 174
 кули 108, 227
 култиватир 291
 кулук//кълък
 кумок 106
 кумочқазон 141
 кунак 265
 кунаргу 145
 купак 169

купалоқ 178
купрык 236
купчик//купчык 162
кур 191, 246
кура 89, 170
курак 236
курак//кърк 185
курбойли 175
курбоша 175
куркътан 175
курорт 271
курот 271
курпачай қарамидуз 162
курпачай қроғ 162
курпаша 177, 178
курта 153, 285
курум 190
курчаки бодкуни 124
курчаки овдиҳи 124
курғанак 191
курғаньк 191
кусик//кусук 187
кутарма 285
кучукак 178
кучула//качила 178
кушодабез 251
куҳнаву кола 152
къландък 106
кълва 101
кълет 96, 213, 229
кълет кардан 223, 224, 226
кълет шудан 273, 224
кълй 109
кълй//кълисоф 124
кълйбадъндуна 109
кълисоф//килисоф 130
къллопан 291
кълоч 163
кълухдевол 117, 118
кълухмурут 185
кълнда 250, 251, 253
кълндак 135
кълндалаки 130
кълноч 125
кълньск 210, 247
кълньск//канос 210
кълнч 229
кълр 194
кълречидан//кълроқидан 97
кълриа 178
кълроқидан 218, 257

кълроқидан//кълровчидан 221
кълрт 193
кълрт шудан 224
кълрта 97, 230
кълрта//курта 160
кълртай алвон 160
кълртай гълдузи 160
кълртай кълтифак 160
кълртай мъллойи 153
кълртай пар-пар 160
кълртай пешчоқак 160
кълртай узбаки 160
кълртачакан 160
кълрк 172, 184, 236
кълрк//кърк 215
кълркчидан 219
кълрч 135
кълрчак 208, 231, 232
кълрчак//курчак 124
кълрчаки ордгири 124
кълрчакбод 188
кълрчакбод кардан 224
кълрчакдандун 208
кълрчакча 135
кълта 170
кълтидан 147, 220, 221, 231, 236
кълтидан//кутидан 218
кълтифи 153
кълт-кълт 147, 174
кълткълтак 173, 174
кълтък 124
кълтъфак 159
кълфайка 291
кълхидан 222
кълч 287
кълчхар 170
кълчвел 170

Л

лавак 123
лавбанд 135
лавз 272, 277
лавкашак 187
лавхур 212
лаган//лаганд 291
лагантавақ 123
лайс 193
лаков 143
лал 171, 184
лал//лар 174

лалалос//ларалов 171
лали адири 171
лали хафак 171
лалихона 102, 171
лалчини 171
ланг 208, 246
лангар 168, 272
лангар кардан 231, 262
лампа 291
лапакаду 189
лапатка 291
лапид 221
лапидан 219
лапов 193
ларок 291
лат 282
лата 159, 161
латифа 123, 278, 278
лат кардан 224, 226, 282
лафка 185
лафка//лафака 150
лафказардоли 185
лахчид 221
лашмак 185
лаж 185
лақ-у луқ 152
лаҳмов 193
лаҳча 278
ла й м 277
ла з ин 277
ла з л 172
ли 97, 191, 192, 242, 264, 269
либоси шаҷаҳт 151
ливадъста 127
ливос 151
литондан 220
лиф 135
лификаду 189
лифтоқ 190
лижкавой//луҳкавой 291
лиштан 218
лиштан//льштан 220
лжак 131
логир 292
лодка 291
лойдевол 119
лойрез 114
лозър 194
локи 118, 156, 157

лолаҷағак 190
лос 148
лотчик 292
лоханд 221
лохондан 220
лочак 231
лочак//личък//личак 208
лош 248
лош//лошак 183
лошак 189
лошакчини 183
лоши 189
лоқ 151, 152, 246
лоқафтовкълни 151
лоқдузи 151
лоқ пар 151, 152, 246
ло нас 280
луби 186, 24, 248
луви 245
лук-лук 270
лунги 161
лумбаз 119
лус 210
лухи 183,
лухи//лихи//льхи 183
луҳкавой//льҳкабой//лиҳкавой 290
луҳчидан//леҳчидан//льҳчидан 219
лучондан 220
лъвик//левик 245
лънги 156, 157
лъмай 179
лъмб 96, 182, 205, 213, 229, 231, 233
лъмбид 221
лъмбидан 220
лъхч//лехч 219
лъхчидан//луҳчидан 219
лъхчидан 220
лъхш 219
лъхшид 221
лъхшидан 219, 220, 221
лъхшидан//льхчидан 218
лъшкидан 218
лъшм 219
лъшмидан 219, 220
лъшп 219
лъшпидан 219, 220
лъшт 221
лъштан//лиштан 219
лъқид//луқид 221
лъқондан 220

М

ма 97
 ма//моҳ 200
 майда 250, 249
 майдабез 251
 майдаҳаки 229, 231, 232
 мавлък 134
 мазмун гирифтан 270
 мазмун чигон 270
 мак 264, 268
 макайи 187
 мактав 277
 маланг 212
 маласапет 291
 мамайборунак 247
 маън 94, 247, 281, 282
 маън//ма//мън//мъ 238, 242, 244
 манги 223, 270
 манзар 193
 мангича 123
 манзил 278, 279, 283
 манзил//манзилгоҳ 226
 ман кардан 226, 281
 манур 149
 манча 135
 марвон 209, 231
 марза 264
 маска 143, 145
 маскан 283
 масло 144
 мастак 172
 мастак//ширмастак 172
 математика 291
 матлаб 283
 мафлук 280, 283
 маҳсат 272
 мачак 232
 машк 134
 машоқ 283
 мағал 283
 мағзи 162
 мақом//муқом 278, 279
 маҳ//моҳ 241
 маҳър 97, 99, 194
 маъшар 280
 маъиб 283
 медал 291
 мелақ//милақ//моълък 134
 мемунхуна 101

метро 291
 мехи дуғкаш 127
 мийонбанд 156
 мийунбадар 207
 милтиқ 236
 миназиҳи 187
 минут//мунут 292
 миқроз 261
 миқроз//нъқроз 263
 модар 200
 модарандар 257
 модел 143, 146
 меделоба 143
 мойа 139, 140
 мойаги 140
 мойиндар 257
 мойиндар//мойъндар//
 моҳиндар 196
 мойни 145, 253

мойник//мойни//муни//
 монук 137, 140, 145
 моқък 172
 мол 167
 молачув 181
 мома//мума 195
 мома//мъма//мума 199
 момоборонак//мамайборунак 178
 мон 140

мер 178
 мористунак 178
 морсъндък 178
 моросуник//морустунак 178
 мошин 291, 292
 муазин 281
 мук 208
 муки 158
 мул 233, 234, 294
 муло 191
 мулобутътак 191
 мулойи 153
 мумсик 210
 мунсук//мънсък 210
 мураи йакаш 164
 мурова 89
 муродовар 200
 мушай кардан 225
 мушдон 134
 мушки бегичон 162

мукдок 179
 муҳра//мъира 164
 муҳрай марҷон 164
 муҳочир
 муҳазин 294
 мъ 91, 94, 239
 мълкак 187
 мъло 174
 мълобътътак 173, 174
 мълойак 173
 мълоҳудҳудак 173
 мълоҳътътак 173
 мъта 201
 мън 94, 239
 мънъск 210
 мънч 187
 мъочир 283
 мърова 200
 мърхър 175
 мърги кърък 172
 мърги куланги 172
 мърги купи 172
 мърги санд 172
 мърги чола 172
 мъргъки 141
 мъхидан//мъх задан 222
 мъхпар 129
 мъшай 290
 мъшънг 187
 мъһри чаш 184
 мъһри пой 164
 мъһочир 278, 283
 мъһосил 194, 283
 мъһтоҷ 279, 280
 мъҷуг//мъҷък 210

Н

нав 190
 навоҳтан 94, 247
 назм 279
 налък 292
 нан 200
 нарбахтак 169
 наркин -ъ моткин 166
 нарча 168
 наск 187
 насл 200
 нахудшурбо 143

нахчир 166
 нашоиста//нишоиста//нишаста 143
 нағз 231, 232, 233, 236, 250

нигас//нъгас//нъгаса 107
 ник 201
 нимнона 142
 ниучили 272, 290
 нобалад 251
 нов 256
 новаръндък 140
 нола//нъла 150
 нон 142
 нон//нун 238
 нони расида 137
 нони товаги 142
 нони фатир 137
 нони хамир 137
 нони холхолок 142
 нони ғафсаки 142
 номаска 142
 нонруган 142
 норма 292
 носара 251
 ноҳаскарда 171
 ноҳуни хирс 165
 ноҳуш 251
 ноҷур 251
 нуваса 253
 нувоҳтан 240
 нулак 209
 нулпатак 174
 нулък//нълик 12
 нунроскънак 129
 нунхона 102
 нумол 158
 нуғроқ 146
 нъгул 147
 нъгъл 147, 148
 нъгълкувак 147
 нъгулкътак 134
 нъгълкътак 147
 нъгъллова 147, 148
 нъгълчък 147
 нълък 123
 нъмол 161
 нъмоли гарди 161
 нъмоли завути 161
 нъмоли пабида 161

нѣмоли пашми 161
нѣмоли чоргула 161
нѣмоли гѣѣм 161
нѣмоли камрути 161
нѣмоли хуми 161
нѣмолук 146
нѣмѣковдун 123
нѣмѣр 292
нѣна 200
нѣхс 272, 277
нѣхпар 129
нѣшру//нѣшра//нашира 252
нѣкроз 130, 261, 274
нѣшыл 209

О

облас 291
обхин 265
обши 289
обчилак 227
обчюшак 227
ов 94
овашк 106, 265
овахк 265
овалънак 145
овсақол//оқсақол 285, 286
овшин 112, 265
одами намоён 229
озъқ 137, 142
оида 197
ойила 198
ойлик 284, 286, 287
ойнахалта 227
олак 97, 205, 213, 214, 251
олаки бад 236
опошак 227
опшим 272
орден 291
орзъқ 143
ота 202, 233, 242
ота//ата 89, 231, 294
отпъска 292
охиог 274
оча 202
очи бачо 199
очъқ 288
ош 128
оши сийалаф 146
ошкамар 179

ошкамар//очкемар 179
ошно 235
ошной 95
оштон 293
ошпър 130
оштънъкъ 128
оштънъкъ//оштънкънак 128
оқйоқ 144
оқмиш 273
оқмиш кардан 273
оқсақоли кардан 224
оқани чуфт 293

П

пагадар 109
падар 199, 233, 242
падарандар 257
падархун 233
пайидан 218, 219, 221, 226, 293
пайка 97
пайхун(пайхун кардан) 188
пазала кардан 226
пазир 93
паланпо 135
палдар 236
палтика 292
палпалосинг//палпалосинг 176
палпалосинъкъ//палпалосинг 176
палтун 272
палтѣм//палтун 291
памадур 276
панор 291
папук 174
парпаронъкъ 176
партия 290
парчув 127
паршикаста 198
паргеч 184
пас 250
паскѣлиб 109
паскук 163
паслък 109
пасорус 200
пат 194
патоник 176
пат-пат чигов 269
пат-пат кардан 269
патък 161
пахсадевол 117, 118

пашми 161
пахлавон 95, 228
пахтикдари 109
пемок 127
пемочка 123
пех 153, 294
пешимазори 227
пешка 291
пешпарак 209
пешпъртак 209
пешчокак
пийандар 98, 196, 233
пийола 122
пийолай дужови//духови 122
пика 209, 210, 231
пинса 292
пирбумак 231
пирмомак//пирбумак 209
пирмус 281
писк 150
пискак 150
питов 251
пича 111
пишк 171
пода 167
поезд 271
пойиз 271
пойтахт 95
поку 130
полисагузор 107
полни 290
полондан 221
полонд//пулонд 221
порги кардан 224
пореса 107
пориса //полиса 107
посъфед 167
потинка//питинка 291
потилики кардан 224
похсадевол 89
почъки 110
пешак 227
пошикаста 198
пука//пъка 261
пука//пъка//пика 209
пул//пъл 107
пули ақиб 107
пули лаб 107
пули мина 107

пулондан 220
пулча//пулича 107
пун 158
пур 233
пурк//пърк 189
путийофка 291
пуха 188
пушида 292
пушта 255, 272
пѣдѣст кардан 224
пъка 233
пъла 233, 231, 236
пълефта//пълуфта 209
пълак 157, 159
пълук 291
пълушк//пилишк 163
пър 234
пърага 106
пърева 209
пъс 150
пътк 125
пъхондан 220
пъхтақаймоқ 146
пъшк 261
пъшт кардан 231

Р

рав//равшък//рошак 146
равоник 182
равчув 106
райун 290
райун//район//район 291
рама 172
ранг 228
рангин//ренгин 291
ранин кардан 223
ранин шудан 223, 225
расидан 249
расондан 223
расул 275
рафаг 111
рафиқ 95
рахт 158
рахт-ъ бор 152
рағза//ръза 156, 162
рахдавък 245
раийон 290
рагд 263
реб 97

ремон кардан 225
реш//реша 193
римон 289
ришок 141
рост 229, 250
рост кардан 249
ростмил 132, 133
руй//ру 241
руз 94
рупьштаки 163
руған 144
руғани оғйок 144
руғани масли 144
руғанрез 123
руғанхона 102
ръжд 89, 96, 208, 213
ръжд кардан 224
ръжд шудан 224
рък 193
ръндък 150
ръшқа 189

С

сабабхона 99, 102
сабзи 148
сабу 123
сабъкқамчин 135
савет 291
савз 205
савзак 148
савзаков 149
савзи 188
савзиньгъл 148
садри 142
сал 285, 286
сал//тал 98
салот кардан 226
самалут 291
самлок 133
самовор 291
санаф шидан 226
сангвара//сангзор 240
сангдевол 117
сангдон 134
санги андова 130
санги шакък 130
санги чувоза 130
санглал//санглар 171
санговдавак 175

санд 172, 199
сандуқ 268, 291
сандъқ 236
санча 109
санчил 187
санчък 109
санчъкдарі 108, 109
сапсем 289
сар 175
сара 251
сараки 188
сарипоса 107
саркърки 208
саркъртифи 153
сармо 233
сармоя 139
сарони 189
сарпожгъзор 107
сарполиса 107
сарпореса 107
сарпъчала 119
сартевала 106
сару либос//ливос 151
сарҳад 95, 193, 251, 252
сарҳанг 187
сатил 233
сатри 191
сафеди 139
сафил 89, 119
сафора 193, 264, 267
сахидан 226
сағър//сѣгър 166
себ 149
севодка 289, 292
селхос 291
семин 272
сентир 291, 292
сер 240
сергап 210
сиба 123, 136
сибирак 168
сивет 271
сийашакаров 148
сийо 205, 250
сийох 176
сикунд 292
силсила 165
силф 273
синф 273

синдор//сѣнхор//сѣнор 200
сипарак 127
сипор//испор 181
сирк 271
сихидан 218
сихчирог 127
сикондан 288
содиқ 271
сойару 251, 252
сойиба 198, 201
соз 231, 232, 233, 236
солдат 291
солим 194
сон 162
сони 294
социализм 290
соф 130, 235
соф шудан 231
соғу 292
станция 271
субай//сувайт 158
сузма 293
сук 187
сулама 206
суламача 206
суланг 206
сулуки 114
сумбул 162
суниги 131
сур 281
сур кардан 281
сурамиш 285
сурамиш кардан 285
сустак 141
суқро 187
съвай 199
съкирт//искирт 193
съман 167
съмч 261
сънхор 229
съридан 218, 226
сърора 127
сърх 94, 205
сърхлем 94
сърхов 251
сътъмби саломгаҳ 107
съфед 250
съфет 205
съфетут 183

Т

табақи чорбанд 124
табақи чубин 263
табоҳ 99, 271, 283
тавил 282
тавила 134, 262, 281
тавила//тевала 168, 281
тавила//тевила//тевала 262
тавилагардун кардан 262
тавила кардан 224, 231, 262, 281
тавлак 135
тавагъдора 123
тагалоби 142
тагов 251, 252
тадарі 109
такак 191
такаки 131
такалочък 168
такидан 218
таксари//таксараки//таҳсари 163
тал 285, 286
талав 277
тал кардан 224
тадон 167
тамбон//тумбон 156
тамом 234
тамуйи 163
танг 250
тангбез 251
тандър//тъндар 98
тандър 194, 257
танур 112
танури 144
тапак 171
тапакхона 102
тарахтов 141
таришка 272, 291
тарък 169
тарғарфа//тарғафа 149
тасмай дугкаш 127
тагул 150
тафи 162
тафора 119, 232
тахтай нонроскъни 129
ташнов 113
таштак 123
таго 204
тағойи 195, 204
тақала//қатала 176

таҳлови кардан 224
тағчиб 282
тағин 282
тевалагардун кардан 224
тез 205
телефон 271
теф 264, 268
тийор шудан 231
тика 150
тилфун 271
тинка 164
тинч шудан 231
тирак 128, 186
тирактир 291
тирэк 130
тит кардан 293
тиқондан 288
това 112, 142
товаги 141
товасанг 130
товаги//товасанги 142
товасанги 141
тойноч//тейноч 165
тоза 251
толто 146
тор 105, 106
тора 157
торбанд 109
тордари 109
тори хуна 106
торон//торун 146
торсари 163
торчин 185
тошни//тушни 290
тоқи гълдузи 157
тоқин 158
тоқийи корсунча 161
тоқи шарӣ 156
тоқи қуқанди 158
тоқи қуқани ё шарӣ 157
ту//тъ 238
тулки 272
тунд 205
тундар 257, 263
тундар//тундур 257
тундър-у чароғак 257
турба 135
туридан 218, 255
турушак 144

тут 149
тута 260
тутақ 260
тутақ//тутық//тутик 135
тутик 260
тутпусти манур 149
тутпусти шапи 149
тутық//тутик//тутақ//тута 259
туҳми бодиринг 165
туҳми овпаз 144
туҳми тагиалоби 144
туҳтамиш 273
туҳтамиш кардан 273
тушка//катышка 189, 291
тушкавара//тушказор 240
туғай 284, 287
туғри 288
тѳмбон 159
тѳнѳк 249
тѳнѳка 142
тѳнѳки 141
тѳрак 109
тѳруғ 167
тѳрѳнѳид 221
тѳрѳнѳидан 220-221
тѳтѳс//тутѳиз 149, 150
тѳхмпийова 144
тѳхмшурбо 144
тѳхѳм 144
тѳқѳз 271
тѳқѳзак 285, 287

У

угам 89, 229, 231, 236, 294
угамбад 131, 232
ука//уко 195
укол 291
устал 291
уфтодан 231
ухлоқ//ухлоқчув 128
уходной 292
учаска 292
учочик 292
учоқ 110
учоқи гардан 111
уѳурак 130
уқ 116, 287

Ъ

ѳгѳр 285

Ф

фара 98, 255
фара кардан 224
фара надорѳм 255
фарос 280
фарѳа 136
фатир 143
фатирмаска 137, 143
фаш 162
фей 269
ферма 248, 292
фи 97, 99, 124, 232, 264, 269
фи дар фи 269
фил 228
фиронт 272
фоза кардан 224
фох 213
фоѳа 261
фук 269
фундам 292
фуркидан 221
фурма//фирма//фѳрма 291
фуромадан 231
фурун//фиронт 291
фута 156, 157
фучид 221
фѳкбанд 135
фѳлх 213
фѳр 282
фѳр гаштан 226
фѳрма 292

Х

хав//хаф 104, 191, 192, 242
хаданг 208
хадра 186
хазина 278
халифахумо 175
халта 263
хамба 108, 135
хамбидан 218, 221, 231, 240
хамир 128, 139
хамирн ош 128
хамирмойя//хамирмон 137, 138
хамирмо//хамирмон 137, 138, 145
хамиртуруш 139

хамирфатир 141
хамфатир//хамирфатир 141, 142
хардостак 104
харкафтар 104
харшиштак//харпуштак 103, 104
харпуштак//харпушта 104
харочот 273
харсанг 104
харузан 103, 104, 227
хару хингил 217
хасмийат 93
хасфатир 141
хасхона 102
хаф 191, 192
хафи каҳ 192
хафи лал 192
хелидан 96, 218, 220, 226
халеп//хилеф//хѳлеп 272, 291
химча 120
хинг 98, 215, 216, 217
хинги магаси 216
хинги хатли 216
хингак 216
хингмоҳ 216
хингов 216, 251
хирга 116
хишдевол 117, 118
хобондан 146
ходашап 186
хозмаг 291
хола 204
холхолак 138
хом 158, 236
хоми кѳрѳк 236
хомак//хумақ//хомѳк 158
хомушак 177, 178
хомқаймоқ 146
хона 94, 259
хонавор 101
хонаги 199
хорзо 138
хорпуштак 227
хорѳоруб 135
хотир 278, 279
хоч//хорч 146
хоҳар 195
хоҳари хурди 195
хоҳарзода 138
хоҳаги 101

хрочи 146
хуб//хув 231,232,236,250
худо 259
хумак 158
хуна 94
хурд 250
хурдан 249
хурди 231, 232
хуш 250
хуша 184
хушу 251

хъвар//хувар 195

хълбут 270
хълдък 213, 215

хълқ 194
хъмчък 127

хъндарчуш 212
хънък 233

хър//хур 188
хъра 208, 246

хърманкѣти 181
хъсур//хъсър 196, 204

хъсърбърда 204
хъш 96

хъша 184
хъшбайд 92

хъшвохурд 92
хъшдоман//хъштуман 196, 204

хъшзамин 92
хъшзандолу 92

хъшнон 92
хъшпойиш 92

хъштавозу 92

Ч

чавал 280

чавканди 115

чавра 119, 120

чагалдак//чакалдак 143

чагдон 112

чагдон//чагдон 126

чагдон//чагдон//чагдон 239

чайир 190

чайлак 112

чака 146, 293

чакак 171

чакал 193

чакалак 167, 168, 245

чакан 160, 205

чакмани қоқма 155

чала 113, 170

чала//чила 164

чала//чалак 134

чалай бича 183

чалай гусала 113

чалай мурғ 113

чалак 233

чалахотун 127

чалахчув 125

чалғич 116

чама//чаман 164

чамбус//чамус 159

чангак 208

чангала 208

чанголи 143

чангдъстѣк 123

чангнавоз 208

чангал 208

чанғит//чанғѣт 236

чапар//чапарак 119

чапар 180, 181, 182

чапалоқ 270, 287

чапарак 181

чапарък 245

чапарғанак 191

чапканди 115

чапоті 137, 141, 142

чапъш 169

чапку 129

чарахдег 125

чарахчув 125

чарда 172

чармистун 123

чармиштун 123

чароғак//чақмоқак 123

чарх//чағ//чах//чарах//

чалах 126

чарж задан 126

чатоқ 284, 288

чатър 116

чатқал 288

чах//чағ 126

чахдег 125, 126

чахниқ 126

чахниқбанд 125, 126

чахт 132, 134

чахтак 132, 134

чахтакпей 132

чахчув 125, 126

чач 133

чашт 191

чағ//чах 126

чағдег 125, 126, 127

чағдег//чархдек 96

чақал 98, 252

чақалак 252

чаҳ 126

чаҳдег 126

чаҳалак 112, 126

чернил 293

чигас 109

чигина 180, 182

чигош 269

чилак 227

чиламчи 135

чилапчин 135

чиликдангал 246

чилимчи 270

чиловчин 135

чимхур 251

чипта 135

чиркин 231, 293

чироғсокин 108

чойчуш 123

чокак 174

чолак 186

чолбанд 164

чоли 116

чоп 228

чордевола 117

чопър 129

чормағз 184

чорук 159, 287

чоруқи гирднаъл 159

чоруқи нахчирийи баландак 159

чоруқи нохунгирак 159

чоруқи пустиаки 159

чоруқи чорпорги 159

чорукмуза 159

чорукчамис 159

чорчувак 135

чорғъзан 212

чоч 194

чочи уштур 184

чочак 169

чошак 227

чофт 193

чувак 128

чусти 158

чут 275

чутка 291

чухт//чихт 104

чъкидан 147,221,222,231

чъкри 141, 190

чър-чърк 147

чълвъск 174

чълмъндък 174

чъндък 211

чънъск 174

чъптора//чувтора//чаптора 103

чър 173

чъртидан 218, 226

чъхт//чухт 96, 99,213,229,268,290

чъртик 135

Ш

шабгаз 177

шабъок 134

шабпарак 176

шав 94

шавбандак 161

шавзод 178

шавкурик//шавкърък 176

шадод 208

шайтон 274

шайтунароба 274

шакароб 148, 149

шалвар 155, 156

шамидан 226

шанг 193

шапа 120

шапидан 218,219,221,229,231,240

шарі 158

шаст 246

шасутум 108

шашдевола 117

шаҳбум//шабум 175

шаҳмард//шамард 200

шаҳмърова//шамърови 200

шибит 146

шидринг 158

шикор 131

шикорчи 228, 244

шила 97

шипийон 292

шир 145, 228

ширбоғ 145

ширин 205

ширин кардан 231
ширмастак 172
ширполо 125
шогунокъмоч 142
шоинак 153
шола 170, 191, 192, 242
шолбанд 161
шольк 116
шонасарак 187
шонахалта 227
шорағза//шалворағза 155 156
шорьғза 162
шот//чут 291
шоту 236
шофир//шофър 292
шохак 233
шохбанд 134
шу//шавхар 196
шуволак 156
шудан 223, 224, 258
шулаш 116
шум 250
шур 205
шух 194, 246
шьльк 112
шьмқор 173
шьғ//шиғ//шиғд 119, 120, 232
шьғбанди 120

Г

ғавс 205
ғавсак 141
ғавсаки 141
ғавчидан 96, 218, 221
ғажд 89, 96, 99, 205, 213, 214, 231, 251
ғалибоң 175
ғалибоң//алибоң 175
ғалтък 129
ғалтак//ғалтък 128
ған 192
ғанак 192
ғанак//ғанък 191
ғанак гандъм 191
ғанак лал 191
ғанак чав 191
ғанг 191, 192, 119, 120
ғангак 192
ғараз 279
ғарам 230

ғарағара 163
ғасол 283
ғафсак//ғафсаки 148
ғачидан 218
ғелболи кушодабез 134
ғелболи тангбез 134
ғелонак 128
ғот 231
ғук 179
ғулак 132
ғулачуб 129
ғулба 261
ғълбък//ғълба 261
ғунан 168
ғьнан 168
ғур 183
ғура 183
ғура//ғърък 183
ғурик//ғърък//ғурък//ғулук//
ғурк 213
ғурук//ғърък 215
ғьдора 121, 122
ғьдора//ғудора 121
ғълбък 173
ғьрамбидан 221, 231
ғърк 215
ғьрък//ғурк 183
ғьрьнд 97

К

кавоқ 287
кавза 272
кавза//кабза 190
кавиқ 284
кавристон 228
кавристон 228
қаламарезги 163
қаламарези 163
қаламфури ҳиндустони 165
қалашон 145
қама 287
қамрът 161
қанчак 164
қасаба 165
қашқа 167
қайдан 155
қайла 144
қаймоқ 253
қайсынғъл 296, 204

қайум 185
қайчи 130, 263
қапқақ 123
қарабойи 122
қарор 281
қарор кардан 281
қарор йофтан 281
қатиқ 146, 287, 293
қатл 278
қанчиға кардан 226
қизиқ 284, 288
қилак 233
қилоб 129
қинғол 197
қиғач 105, 283
қомат 208
қоматчанг 207, 208
қотабанд 115
қотил 278
қош 284
қошқълоқ 287
қоқала 208, 211
қоқма 155
қоқмуз 208
қоқчал 208
қуват 153
қул 194
қулбай 181
қулуб 272, 191
қумоң//гумоң 142
қумоңқазон 142, 287
қура 122
қутан 285
қут-қут задан 263
қуш 170
қушчи 123
қушона 102
қуқани 158
қъва//кува 153
қъдъқ 284
қъзил 167, 287
қълпуша 123
қълқъли 123
қъмол 171
қьнгър 169
қъртъқ 194
қъртуқ 284
қьрут//қурут 287
қъръмб 268
қъръмб//қъръм 118, 267

қъръмдевол 117, 118, 268
қъръғ 287
қърчов 116, 118, 287
қърғол 171
қърчидан//қучидан 221
қъсм 277
қътала//қатала 177
қътан 284
қътан//қутан 287
қъчоқ 287
қъшоқ 285
қъшоқ кардан 285
қъшқор 271, 288
қъшқорак 182, 288

Х

ҳавоборонак 247
ҳавоборунак 178
ҳадаҳа кардан 224
ҳайдав 209
ҳайғир//ҳайғър 167
ҳазориспанд 190
ҳалвоқайла 144
ҳалела 169
ҳалок 229
ҳамсар 197
ҳалқа 164
ҳанг 254, 255, 256
ҳанг кардан 255
ҳарф 278
ҳарқан 284
ҳақ 278
ҳақов 93, 99
ҳевар 196
ҳезумхона 102
ҳел 170
ҳел//ел 169
ҳелча//елча 169, 170
ҳелчала 113
ҳел-ҳел 169
ҳеча//ҳича 166, 170
ҳеча//ҳича//ҳелча//елча 179
ҳикоёа 278
ҳилол 172
ҳин 263, 280
ҳисса 189
ҳозир 278
ҳоло 278
ҳомила 278
ҳуй 96

ҳуй кардан 226
 ҳулор//улор 172
 ҳумо 173
 ҳуч 190, 261
 ҳъдъкбод 194
 ҳавло 272
 ҳалма 272
 ҳилқа 133
 ҳин 99, 231, 263, 280
 ҳинш//ҳен//ҳейн 280
 ҳозир 278
 ҳоли 278
 ҳомила 278
 ҳота 96
 ҳота//ҳота 120
 ҳучра//ҳъчра 101
 ҳърба 279
 ҳърмат 277

Ҷ

ҷабал 235
 ҷабоғу 168
 ҷавдол 186
 ҷавел 208
 ҷавр 277
 ҷадид 279
 ҷайдак 152
 ҷазир 214
 ҷазир кардан 224
 ҷазир шудан 224
 ҷалиқ//ҷалъқ 168
 ҷалиқ//ҷалъқ//ҷаҳлъқ//
 ҷаалъқ 168
 ҷалт 211, 231
 ҷалъқ 99, 295
 ҷар 281, 282
 ҷар шудан 226
 ҷафидан 218, 226
 ҷағал 235
 ҷаҳвари 186
 ҷаҳд 88, 99
 ҷаҳт 89, 281
 ҷаҳт кардан 226, 281
 ҷаит // ҷаҳт кардан 224
 ҷабак 162
 ҷелак 154
 ҷелаки ала буле 154
 ҷераи 167
 ҷи 200

ҷийа//ҷъйа 200-201
 ҷизак//ҷъзък 178
 ҷилъ ҷанда 152
 ҷиғаридан 97, 221, 226, 231
 ҷиқидан 226
 ҷога 121
 ҷонбош 284, 285
 ҷоруби хингак 135
 ҷуворимакка 186
 ҷугзан 108
 ҷугорӣ 186, 187
 ҷулик 123
 ҷульк 173
 ҷур 251
 ҷура 235
 ҷурби 135, 188
 ҷурбидод 188
 ҷурғот 253, 293
 ҷут 194
 ҷуфтигов 181
 ҷушидан 249
 ҷъгит 168
 ҷъгорӣ 186
 ҷъздък 248
 ҷъл 168, 213
 ҷързък-ъ вързък 152
 ҷърғот 145, 146
 ҷърғънди 144
 ҷъғаридан 218
 ҷъғел//ҷъғелак 152
 ҷъғелбол 214
 ҷъқидан//ҷиқидан 218

Ғ

ғавратина 197
 ғаврат 197
 ғайол 196

МУНДАРИҶА

Пешгуфтор	3
Муқаддима	3
Гузориши масъала	6
Ҳудуди интишори шеваи ҷанубӣ	6
Маълумоти мухтасари таърихӣ ва этнографӣ	7
Лаҳҷаҳои асосии шеваи ҷанубӣ	8
Дараҷаи омӯзиши мавзӯ	18
Мақсад ва усули тадқиқ	19
Тарзи тавзеҳи материал	30
ФОНЕТИКА	33
Дараҷаи омӯзиши мавзӯ	35
Садонокҳо аз ҷиҳати сифат	35
Хусусиятҳои микдории садонокҳо	40
Ҳамсадоҳо	48
Фонемаҳои нишондиҳандаи хосияти фарқкунандаи шеваи ҷанубӣ	54
Беҷаранг шудани ҳамсадоҳои ҷарангнок	57
Ҷарангнок шудани ҳамсадоҳои беҷаранг	68
Ҳодисаҳои фонетикӣ	69
Ҳодиса ва ҳолатҳои фонетикӣ, ки ба сохти калима ва ҳиҷо таъсир мебахшанд	70
Ассимиляция ва диссимиляция	75
Метатеза	75
Ихтисор шудани калима, таркиб ва ибораҳои серистеъмол	76
Баъзе ҳодисаҳои табдили овозҳо	78
Мувофиқати садонокҳои дигар	80
Табдили ҳамсадоҳо	81
Аломатҳои фонетикӣ калимаҳои иқтибосии русӣ	82
Хусусиятҳои ҷорӣ шудани садонокҳо	82
Хусусиятҳои ҷорӣ шудани ҳамсадоҳо	83
Таъбири калимаҳои иқтибосӣ вобаста ба сохти ҳиҷо ва калима	84
ЛЕКСИКА	87
Қайдҳои умумӣ	87
Таркиби лексикаи шеваи ҷанубӣ	90
Мавқеи калима дар таркиби луғати шева	90
Калимаҳои умумихалқӣ	92
Калимаҳои хоси шева (диалектизмҳои лексикӣ)	95
Гурӯҳи мавзӯӣ (тематикӣ) дар лексикаи шеваи ҷанубӣ	99
Калимаву терминҳои, ки ба ҳавлӣ ва хоҷагӣ вобастаанд	100
Номи асбобҳои рӯзгор	120
Номи хӯроқворӣ	136
Номҳои либос	150
Номи асбобҳои зебу зинати занон	163
Номи ҳайвонот	166

Номи парранда, хазанда ва ҳашарот	172
Лексикаи хочагии қишлоқ	180
Номи олотҳои меҳнат ва процесси кор	181
Номи дарахтони мевадор ва бемева	182
Номи зироат, алафу гиёҳ ва бутта	186
Истилоҳҳои хешутаборӣ	194
Калимаҳои сифатӣ	204
Сифатҳои ифодакунандаи хислат ва хусусияти инсон ..	205
Сифатҳои ифодакунандаи хислат ва аломатҳои предмет- ҳои ғайриинсон	213
Калимаҳои феълӣ	217
Феълҳои содда	218
Феълҳои таркибии номӣ	222
Қабатҳои семантикии таркиби лугати шеваи ҷанубӣ	226
Калимаҳои синонимӣ	226
Синоним ва варианти калима	237
Калимаҳои омонимӣ ва сермаъно	242
Калимаҳои антонимӣ	250
Тараққиёти таърихии лексикаи шеваи ҷанубӣ	252
Калимаҳое, ки бо забонҳои помӣ умумият доранд.....	263
Калимаҳои иқтибосӣ дар фонди лугавии шеваи ҷанубӣ ..	270
Калимаҳои арабӣ	276
Калимаҳои туркӣ	283
Калимаҳои русӣ ва русӣ-интернационалӣ	289
Феҳристи диалектизмҳои фонетикӣ	
Феҳристи калимаву таркибҳои, ки дар боби "Лексика"	
истифода шудаанд	307

Бо қарори Совети нашрияву
таҳририяи Академияи ҷанубӣ
РСС Тоҷикистон чоп мешавад

Ответственные редакторы —
Раззак ГАФФАРОВ, Роза Львовна НЕМЕНОВА

Роза Львовна НЕМЕНОВА, Гаффар ДЖУРАЕВ

ЮЖНЫЕ ГОВОРЫ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА
ТОМ 1
(на таджикском языке)

Муҳаррири масъул З.И.Очилова
Муҳаррири техникӣ В.Н.Шемелинина
Рассом Р.Абдураззоқов

Ба матбаа 13.08.1979 с. дода шуд. Ба чоп
имзо шуд 04.04.1980 с. КЛ 04977.
Формат 70x108 1/16. Қораз тип № 1. Гарн
тураи "адабӣ". Чопаш офсет. Ҷузъи тахминӣ
29,0+1 вклейка. Ҷузъи нашриқо ҳисобӣ 26;0.
Адади нашр 1100. Супориши 327.
Нарҳаш 3 с. 90 т.

Нашриёти "Дониш", Душанбе, 29, кӯч.
Айнӣ, 121, бинои 2.
Матбааи нашриёти "Дониш", Душанбе, 29,
кӯч. Айнӣ, 121, бинои 2.